

KERUEN

M.O. ÁÝEZOV
ATYNDAGÝ ÁDEBIET
JÁNE ÓNER
INSTITYTYNYŇ

HABARSHYSY

M.O. AUEZOV INSTITUTE
OF LITERATURE AND ART

HERALD

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА

ВЕСТНИК

№4, 77-ТОМ

2022

ISSN 2078-8134

**М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ**

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

**№4, 77-ТОМ
2022**

ISSN 2078-8134

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

№4, том 77
2022

ISSN 2078-8134

**M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART**

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№4, 77 vol
2022

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005
жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және
баспагері:

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты

Редакция мен баспагер
мекен жайы:

Заңды мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Шевченко к-сі, 28,
050010,

Нақты мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29,
2-қабат, 050010,

Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

Электрондық пошта:
keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы
24 наурызда Қазақстан
Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт
министрлігі, Ақпарат және
мұрағат комитетінде тіркелген.
Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24
наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№4, 77-том, 2022

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы,
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА
корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, фило-
логия ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов
атындағы Әдебиет және өнер институты бас
директорының ғылым жөніндегі орынбасары
(Алматы, Қазақстан)

Жауапты редакторлар:

СҰЛТАН Ертай, PhD, М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институты бас директорының
орынбасары (Алматы, Қазақстан)

САРСЕНБАЕВА Жансұлу Баденқызы,
магистр, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының ғылыми қызметкері
(Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005
года.

Учредитель и издатель:

Институт литературы и
искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:

Юридический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Шевченко 28, 050010,
Фактический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Курмангазы 29,
2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

**Журнал зарегистрирован
24 марта 2005 года в
Комитете информации
и архивов Министерства
культуры, информации и
спорта**

Республики Казахстан.

**Свидетельство о регистрации:
24 марта 2005 г. №5844-Ж.**

«КЕРУЕН»

№4, том 77, 2022

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович,
доктор филологических наук, член-корреспон-
дент НАН РК, генеральный директор Института
литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы,
Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат
филологических наук, заместитель по науке
генерального директора Института литературы
и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственный редакторы:

СУЛТАН Ертай, PhD, заместитель генераль-
ного директора Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

САРСЕНБАЕВА Жансулу Баденовна, магистр,
научный сотрудник Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Scientific journal

The journal has been
published
since 2005

Constitutor and publisher:

M.O. Auezov Institute of
Literature and Art

**Address of the editorial and
publishing office:**

28, Shevchenko str., Almaty,
050010, Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 272-74-11,

+7 (727) 300-32-45.

E-mail: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

**The journal was registered
on March 24, 2005 in the
Committee of Information and
Archives of the Ministry of
Culture, Information and Sports
of the Republic of Kazakhstan.
Registration certificate: March
24, 2005 No. 5844-Zh.**

«KERUEN»

№4, 77 vol, 2022

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich,
Doctor of Philology, Corresponding Member of
the National Academy of Sciences of the Republic
of Kazakhstan, Director General of the Institute of
Literature and Art named after MO Auezov (Almaty,
Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific editor:

KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of
Philological Sciences, Deputy Director General for
Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and
Art (Almaty, Kazakhstan)

Responsible Editors:

SULTAN Yertay, PhD, Deputy Director General
of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art
(Almaty, Kazakhstan)

SARSENBAYEVA Zhansulu Badenovna, Master's
degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of
Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

БАС РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Исламжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:

СҰЛТАН Ермай, PhD, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының орынбасары (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НҰРҒАЛИ Қадша Рүстембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің орыс филологиясы кафедрасы меңгерушісі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

ҚАЛИЕВА Алмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

ҚЫДЫР Тәрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт, өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің доценті (Атырау, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қанатияқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім Академиясының Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы зертханасының меңгерушісі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гүлназ Рахымқызы, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:
БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

СНАМОРРО Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания) H = 2

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бухарест Университеті (Бухарест, Румыния) H = 1

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ) H = 1

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

СУЛТАН Ертай, PhD, заместитель генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омурбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гульжанхан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШАРИПОВА Дилра Сафаргалиевна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Акlima Каурденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеневна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, доцент кафедры музыки и искусства Атырау Университет им. Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

ЖУНДИБАЕВА Арай Канатиевна, PhD, ассоциированный профессор, заведующий лабораторией казахского языка, казахской литературы, истории Казахстана Национальной академии образования имени И. Алтынсарина (Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

SHAMORRO Antonio Chicharro, доктор наук, профессор

Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания) N = 2

КРАСОВСКАЯ Аксинья, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния) N = 1

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США) N = 1

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

SULTAN Yertay, Ph.D., Vice-general director of M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup>

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

NURGALI Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Russian Philology L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

KALIYEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup>

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

SHARIPOVA Dilyara Safargaliyevna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of H.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapiyevna, PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of the Kazakh language, Kazakh Literature, History of Kazakhstan of the I. Altynsarin National Academy of Education (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

DAUTOVA Gulnaz Rakhimovna, PhD, Lecturer, Department of Kazakh Literature and Literary Theory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)
H = 2

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)
H = 1

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)
H = 1

МАЗМҰНЫ

Бас редактордың алғы сөзі..... 14

Әдебиеттану

<i>Сейітжанов З.Н., Мекебаева Л.А., Нуртазина А.О.</i> Қазіргі айтыстың тақырыптық-идеялық және жанрлық ерекшеліктері.....	17
<i>Омаров Б.Ж.</i> Әсет Найманбаев шығармашылығы: шығыс дәстүрі және көшпелі сюжеттер.....	27
<i>Ақыш Н.Б.</i> С.Бегалин шығармаларындағы көркемдік таным үрдісі.....	40
<i>Саурықов Е.Б., Тамабаева Қ.Ө., Елубаева Р.С., Беркенова Р.А.</i> Абай дәстүрі және Шерхан Мұртаза шығармашылығы.....	51
<i>Олжабаев Б.К., Пангереев А.Ш., Сөйлемез О.</i> Қазақ фольклорындағы «Туған жер» концептісі.....	62
<i>Аймұхамбет Ж.Ә., Айтуғанова С.Ш., Байтанасова Қ.М., Қасен А.Т., Сейпұтанова А.К.</i> Көркем мәтіннің актанттық құрылымы.....	75
<i>Абишева С.Д., Молдағали М.Б.</i> Б. Кенжекеев поэзиясының түстік бейнелерінің тезаурусы.....	87
<i>Әбдіқалық К.С., Қожжекеева Б.Ш., Алиева Ж.А.</i> «Айқап» пен «Қазақта» жарияланған Мағжан өлеңдеріндегі азаттық идея.....	98
<i>Нурмолдаев Д.М., Жаксылықов А.Ж.</i> Адольф Арцишевскийдің «Вершина» әңгімесіндегі ежелгі табынудың әсемдеу аспектііндегі тау бейнесі.....	109
<i>Кенжебаева Ж.Е., Карпова А.Э.</i> Қазақстандық әдеби білім берудегі мәдениеттанулық көзқарас.....	120
<i>Таджиев Х.Х., Қыдыр Т.Е.</i> Қазақ ойшыл-ақындары шығармаларында иман шарттарының көркем бейнеленуі (XIX-XX ғ. басы).....	137
<i>Баянбаева А.А., Демченко А.С., Баянбаева Ж.А., Қалиева А.Қ.</i> Г. Бельгер романдарын талдаудың интерактивті стратегиясы.....	152
<i>Сарсенбаева Ж.Б., Саметова Ж.</i> Бейсенбай Сүлейменов шығармаларындағы жаһандық мәселелер.....	163
<i>Жұматаева А.Н.</i> Абай поэзиясындағы әйелдер бейнесі: Абайға дейінгі көркемдік көзқарастарға салыстырмалы талдау.....	178
<i>Аманғалиева А.Е., Бекмашева А.Н.</i> Рабғузидің «Қисас-ул-анбийя» шығармасындағы ономастикалық кеңістік («Адам ата-Хауа ана» қиссасы негізінде).....	189
<i>Мурсал А., Таңжарықова А.В., Ермекова А.Б., Аян Э.</i> Ахметолла Қалиұлының «Арда Алтай» романындағы стильдік ерекшеліктер.....	200
<i>Ибраева Ж.Б., Шапкина Г.З., Адилбекова М.К.</i> А. Жаксылықовтың «Поющие камни» романындағы фольклоризм.....	210
<i>Оралбек А., Қосанов С.Қ., Рақыш Ж.С.</i> Әбдіғали Сариев өлеңдерінің тақырыптық, жанрлық ерекшеліктері.....	220
<i>Сабирова Д.А., Молдағали М.</i> Интернет-әдебиеті ұғымын теориялық-әдеби талдау.....	231
<i>Мырзақұлов Б.Т.</i> Ақыт Үлімжіұлының «Ғазиз пірлер естелігі» (Манақиб пирон Ғазизан) кітабының текстологиялық мәселелері.....	239
<i>Аманқұлова Л.А., Бегманова Б.С.</i> Қазіргі қазақ лирикасындағы көркемдік ізденістер (Ақын Е.Жүніс шығармашылығы бойынша).....	254
<i>Идрисова Э.Т., Балтымова М.Р.</i> Күміс ғасырындағы орыс ақындары шығармашылығындағы сыңарлану мотиві.....	264

ӨНЕРТАНУ

<i>Кобжанова С.Ж., Айдарова М.С.</i> Қазақстандағы цифрлық кескіндеменің дамуы.....	274
<i>Гавриленко И.А., Нусупова А.С.</i> Қазақстанның ұлттық орган өнерінің қалыптасуының мәселелері (1967-1974 жж.).....	293
<i>Туяқбаева А.Ш., Бауыржан А.Б.</i> Балалардың дүние көзқарасын қалыптастырудағы анимацияның білім берудегі принциптері.....	309
<i>Тани А.Б., Жұмасейітова Г.Т.</i> «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» балет интерпретациясындағы жаңа символдар және мотивтер.....	320
<i>Ешмуратова А.К., Ескендіров Н.Р.</i> Қазақстанның ұлттық мәдениеті контекстіндегі қуыршақ театрының қазіргі өнері.....	330

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение главного редактора.....15

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Сейтжанов З.Н., Мекебаева Л.А., Нуртазина А.О.</i> Идеино-тематические и художественные особенности современных айтысов.....	17
<i>Омаров Б.Ж.</i> Творчество Асета Найманбаева: восточные традиции и бродячие сюжеты.....	27
<i>Акыш Н.Б.</i> Процесс художественного познания в произведениях С. Бегалина.....	40
<i>Саурыков Е.Б., Тамабаева К.У., Елубаева Р.С., Беркенова Р.А.</i> Традиция Абая и творчества Шерхана Муртазы.....	51
<i>Олжабаев Б.К., Пангереев А.Ш., Соyleмез О.</i> Концепт «Туган жер» в фольклоре казахского народа.....	62
<i>Аймухамбет Ж.А., Айтуганова С.Ш., Байтанасова К.М., Касен А.Т., Сейпуганова А.К.</i> Актантная структура художественного текста.....	75
<i>Абишева С.Д., Молдагали М.Б.</i> Тезаурус цветowych образов поэзии Б. Кенжеева.....	87
<i>Абдикалык К.С., Кожжекеева Б.Ш., Алиева Ж.А.</i> Наследие Магжана Жумабаева, опубликованное в журнале «Айкап» и газете «Казах».....	98
<i>Нурмолдаев Д.М., Жаксылыков А.Ж.</i> Образ горы в рассказе Адольфа Арцишевского «вершина» в аспекте эстетизации древнего культа.....	109
<i>Кенжебаева Ж.Е., Карпова А.Э.</i> Культурологический подход в казахстанском литературном образовании.....	120
<i>Таджиев Х.Х., Кыдыр Т.Е.</i> Художественное изображение условия веры в произведениях казахских поэтов-мыслителей (XIX – начало XX века).....	137
<i>Баянбаева А.А., Демченко А.С., Баянбаева Ж.А., Калиева А.К.</i> Интерактивные стратегии анализа романов Г. Бельгера.....	152
<i>Сарсенбаева Ж.Б., Саметова Ж.</i> Глобальные проблемы современности в творчестве Бейсенбая Сулейменова.....	163
<i>Жуматаева А.Н.</i> Образ женщины в поэзии Абая: компаративистский анализ до Абаевских художественных воззрений.....	178
<i>Амангалиева А.Е., Бекмашева А.Н.</i> Ономастическое пространство в произведении Рабгузи «Кысас аль-Анбия» (по мотивам повести «Адам и Ева»).....	189
<i>Мурсал А., Танжарикова А.В., Ермекова А.Б., Аян Э.</i> Особенности стиля в романе Ахметоллы Калиулы "Арда Алтай".....	200
<i>Ибраева Ж.Б., Шашкина Г.З., Адилбекова М.К.</i> Фольклоризм в романе А. Жаксылыкова «Поющие камни».....	210
<i>Оралбек А., Кусанов С.К., Рақыш Ж.С.</i> Тематические и жанровые особенности творчества Абдигали Сариева.....	220
<i>Сабирова Д.А., Молдагали М.</i> Теоретико-литературный анализ понятия интернет-литературы.....	231
<i>Мырзакулов Б.Т.</i> Текстологические проблемы книги Акыта Улимжиулы «Воспоминания великих наставников» («Минакиб пиран газизан»).....	239
<i>Аманкулова Л.А., Бегманова Б.С.</i> Художественные изыскания в современной казахской лирике (По творчеству поэта Е. Жуниса).....	254
<i>Идрисова Э.Т., Балтымова М.Р.</i> Мотив двойничества в творчестве русских поэтов Серебряного века.....	264

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

<i>Кобжанова С., Ж.Айдарова М.С.</i> Развитие цифровой живописи в Казахстане.....	274
<i>Гавриленко И.А., Нусупова А.С.</i> К проблеме становления национального органного искусства Казахстана (1967-1974 гг.).....	293
<i>Туякбаева А.Ш., Бауыржан А.Б.</i> Воспитательные принципы анимации, как средство формирования мировоззрения детей.....	309
<i>Тани А.Б., Жумасейтова Г.Т.</i> Новые символы и мотивы в балетной интерпретации «Козы Корпеш - Баян сулу».....	320
<i>Ешмуратова А. К., Ескендиоров Н.Р.</i> Современное искусство театра кукол в контексте национальной культуры Казахстана.....	330

CONTENT

Editor-in-chief's address.....16

LITERARY STUDIES

Seyitzhanov Z.N., Mekebayeva L.A., Nurtazina A.O. Ideological, thematic and art features of modern aitys...17

Omarov B.Zh. Works of Asset Naimanbayev: oriental traditions and migrating plots.....27

Akysh N.B. The process of artistic knowledge in the works of S. Begalin.....40

Saurykov E.B., Tamabaeva K.U., Yelubaeva R.S., Berkenova R.A. The tradition of Abai and creativity of Sherkhan Murtaza.....51

Olzhabayev B.K., Pangereyev A.Sh., Soylemez O. The concept of "homeland" in kazakh folklore.....62

AIMUKHAMBET Zh.A., AITUGANOVA S.Sh., BAITANASSOVA K.M., KASSEN A.T., SEIPUTANOVA A.K. Actant structure of a literary text.....75

Abisheva S.D., Moldagali M.B. Thesaurus of color images of B. Kenjeev's poetry.....87

Abdykalyk K., Kozhekeeva B., Aliyeva Zh. The legacy of Magzhan Zhumabayev, published in the «Aikap» journal and the «Kazakh» newspaper.....98

Nurmoldayev D.M., Zhaksylykov A.Zh. The image of the mountain in Adolf Artyszewski's story "The Peak" in the aspect of the aestheticization of an ancient cult.....109

Kenzhebaeva Zh.E., Karpova A.E. Culturological approach in kazakhstan literary education.....120

Tadzhiev Kh.Kh., Kydyr T.E. Artistic representation of the conditions of faith in the works of the kazakh poet-thinkers (XIX – early XX century).....137

Bayanbayeva A.A., Demchenko A.S., Bayanbayeva Zh.A., Kaliyeva A.K. Interactive strategies for analyzing G. Belger's novels.....152

Sarsenbaeva Zh., Sametova Zh. Global problems of modernity in the work of Beisenbai Suleimenov.....163

Zhumatayeva A.N. The Image of a Woman in Abai's Poetry: Comparative analysis of pre-Abayev artistic views.....178

Amangaliev A.E., Bekmasheva A.H. Onomastic space in the work of rabguzi "Qisas al-anbiya" (based on the story "Adam and Eve").....189

Mursal A., Tanzharikova A.V., Ermekova A.B., Ayan E. Style features in Akhmetolla Kaliuly's novel "Arda Altai".....200

Ibraeva Zh.B., Shashkina G.Z., Adilbekova M.K. Folklorism in the novel A. Zhaksylykova «Singing stones».....210

Oralbek A., Kusanov S.K., Rakyszh Zh. S. Thematic and genre features of Abdigali Sariyev's work.....220

Sabirova D., Moldagali M. Theoretical-literary analysis of the concept of internet-literature.....231

Myrzakulov B.T. Textual problems of the book by Akyt Ulimzhiuly «Memoirs of great mentors» («Minakib piran gazizan»).....239

Amankulova L.A., Begmanova B.S. Creative endeavour in the contemporary kazakh poetry (on the work of Y. Zhunis).....254

Idrisova E.T., Baltymova M.R. The motive of duality in the works of Russian poets of the Silver Age.....264

ART STUDIES

Kobzhanova S.Z., Aidarova M.S. Development of digital painting in Kazakhstan.....274

Gavrilenko I.A., Nussupova A.S. On the problem of the formation of national organ art in Kazakhstan (1967–1974).....293

Tuyakbaeva A.Sh., Bauyrzhan A.B. Educational principles of animation, as a means of forming the world view of children.....309

Tani.A.B., Jumasseitova G.T. New symbols and motives in ballet interpretation «Kozy Korpesh – Bayan sulu».....320

Yeshmuratova A.K., Eskendirov N.R. Contemporary art of the puppet theater in the context of the national culture of Kazakhstan.....330

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫДЖАНОВ Кенжесхан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала «**Керуен**».

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатам новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опирается на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

Сейітжанов З.Н.¹, Мекебаева Л.А.², Нуртазина А.О.³

^{1,2} *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*

³ *Алматы Менеджмент университеті, Алматы, Қазақстан*

E-mail: ¹Asegizbayeva_84@mail.ru, ²mekebaevaleyta@gmail.com, ³nurtazina669@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-9834-5503, ²0000-0001-5543-9676, ³0000-0002-2273-2531

ҚАЗІРГІ АЙТЫСТЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының фольклорлық мұрасының жанрларының бірі – ақындар айтысы туралы айтылады. Басты назарға тәуелсіздік алғаннан кейінгі ақындардың айтысы алынған. Мысалы, Д. Кәпұлы, А. Әлтаев, С. Құсанбаев, Қ. Мақсұтов бұрынғы айтыстармен салыстырыла қарастырылады және зерттеу еңбектеріне шолу жасалады. Ерекшеліктері, айырмашылығы мен ұқсастықтары жан-жақты талданады.

Қазіргі айтыстар қоғамдық, тәуелсіздік, әлеуметтік, экономикалық, тіл, саяси, жер мәселелерінің батыл көрсетуімен ерекшеленеді. Айтыс күні бүгін даму үстінде келе жатқан жанр. Өйткені ол көпшіліктің көз алдында өтеді. Бір адам ақын ретінде, әнші ретінде, композитор ретінде де көрінеді. Ақынның өзін-өзі ұстауын, ақындығын, мимикасын халық көріп отырады. Сондықтан көпшілік ұйып тыңдайды және нағыз шындықты айтқан ақындар көпшіліктен қолдау табады. Тіпті кейбіреулері айтысты тыңдап отырып жаттап та алуы мүмкін. Демек айтыс – халықтың руханияты ретінде даму үстіндегі жанр. Бұрынғы айтыс өнерінде ақпарат құралдарының міндетін атқарған. Қоғамдық идеологияның қалыптасуына айтарлықтай әсер еткен және қазақ халқының өмірінен, тариханан бөліп қарауға болмайды. Айтыс арқылы халықтың өткендегі тарихынан бүгінгі өмірді пайымдауға болады. Тәуелсіз кезеңдегі айтыстарда экология мәселесі, тозған жер, тартылған су, ластанған ауа тақырыптары жиі көтеріліп отырды. Дін мәселесі де көтеріліп, халықты жамандықтан сақтануға үндеген. Бұл проблема көп ақындардың айтысынан орын алған. Ақындар айтыс үстінде қандай ауыр сөздер айтылса да оларға ерік берілген, кешіріммен қаралған. Сол ерекшелік бүгінгі күндері де аңғарылып отырады. Айтыс қоғамның табысын да, кемшілігін де көрсететін синкретті жанр. Демек, біздің атадан балаға мұра болып келе жатқан өнер. Ол қазақ халқының мәдени өміріндегі мән-маңызы жоғары жанр болып есептеледі. Дәлел-дәйекпен ел намысын көтеретін өміршең жанр.

Кілт сөздер: ақын, айтыс өнері, синкретті жанр, айтыскер, қазақ халқы, импровизация, әлеуметтік өмір, халық тағдыры.

Кіріспе. Халқымыздың тарихи-тұрмыстық, мәдени-рухани өміріне сәйкес туып қалыптасқан ерекше жанрдың бірі – айтыс. Оның ая-ауқымы кең, көтерер жүгі ауыр. Жазба әдебиеті қалыптаса қоймаған, көбіне көшпелі өмір-тіршілікті негіз еткен елде айтыстың эстетикалық-ақпараттық әсері аз болмаған. Айтыс арқылы көптің көңілін серпілтіп-сергітсе, екінші жағынан, әлеумет өмірінің сан түрлі сауалдарына жауап беріп ақиқатты айту да парыз саналған. «Айтыс – қазақ ауыз әдебиетінде саны жағынан, сапасы жағынан ерекше орын алады. Ақындар айтысында «жаттама өлеңдер аз болады» (Мұқанов, 1965: 54). Осындай өмір қалыбы импровизацияға бейімделген. Сондай-ақ көпшілік сөздің киесі бар деп ұғып, оны қадір тұтқан.

Қазақ даласында сахараның сандуғаштарындай сайрап, елдік рухты көтерген, көптің көкейіндегісін айта білген небір «От ауыз орақ тілді» ақберген ақындар

аз болмаған. Солардан қалған мол мұра тозбас асыл құндылық ретінде бізге жетті. Ежелден қалыптасқан импровизация дәстүрі бүгінгі мәдениетімізді байытып, көптің рухани қажеттілігін өтеп келеді. Театрлық белгі-сипатымен, нірлі де әрлі әуен-сазбен көмкерілетін айтысты халық жылы қабылдап, қызыға тамашалайды. Өйткені айтыс халықтың қанына сіңген өнер болғандықтан рахат сезімге бөленіп көңілдерін көтереді. Екіншіден, айтыс – өмір айнасы. Сүйегінен өткізіп, жетесіне жеткізе айтылатын шындықты халық ұнатқан. Ақын жеке адамның не әлеуметтік саладағы келеңсіздікті, көп көңіліндегі ойды батыл көтере білуімен де ерекшеленеді. Аса ділгір мәселелерді көптің көз алдына шығару айтысқа тән қасиет. Ақын өзінің тақырыбына сай ой желісін сақтай отырып, айтыстың басталуынан аяқталуына дейінгі біртұтас композициялық өрілімді сақтай жырлайды. Басқаша айтқанда, ақындардың қысылып-қымтырылмай еркін айтуларына мүмкіндік берілген.

Тәуелсіздік алғаннан кейін сахнаға талантты айтыскерлер шыға бастады. Айтыстың көшін бастап, бағытын белгіліп жүрген ақындар Д. Кәпұлы, А. Әлтаев, С. Құсанбаев, Қ. Мақсұтов, А. Бұлғақов, Ш. Айдаров, Қ. Мырзабековтер талант қуатымен, даралығымен келіп, қалың көптің көңілінен шығып, рухани нәр сыйлады. Ақындық таланттары арқылы қазақ айтысына үлкен серпіліс, жаңа өрлеу кезеңін ала келді. Тақырып, идея тұтастығы жүйесінде автордың көркемдік шеберлігі, тілі, өзіндік мәнерлігі айқындалады.

Материалдар мен әдістері. Зерттеудің теориялық негізі ретінде ғалымдардың ғылыми-теориялық еңбектеріне сүйене отырып сараптама жасалды. Жолдасбеков М. «Қазаққа Алланың берген сыйы еді» (2009), Құсанбеков С. «Жырлаумен өткен 20 жыл: Эссе-баян, айтыстар» (2011), Әлтаев А. «Наркескен: айтыстар» (2014), М.О. Әуезов «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі (тарихи-әдеби сын)» (1998), «Қазақ өнерінің антологиясы» – 25 томдық (2014), «Қазіргі айтыс» Құрастырушы: Несіпбек Айтұлы (2006), Әуезов М. «Қазақтың халық өлеңдері» (1965), Бердібаев Р. «Сарқылмас қазына» (1983), М. Жармұхамедұлы «Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы» (2001) еңбектері, мақалалары мен ғылыми пайымдаулары негізге алынды. Сонымен қатар, айтыстың тәуелсіздіктен кейінгі даму, қалыптасу кезеңдері қарастырылып, айтыс өнерінің өміршендік мұраттары жан-жақты сарапталды.

Зерттеу материалы ретінде Д. Кәпұлы, А.Әлтаев, С. Құсанбаев, Қ. Мақсұтовтың айтыстары алынған. Тақырыпты зерттеуде құрылымдық талдау, даралау әдістері қолданылады.

Зерттеу нәтижесі. Мақалада зерттеу нәтижелері мен дәлелді тұжырымдардың, қорытынды пікірлердің практикалық мәні үлкен. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі ақындар айтысының даму кезеңдері, тақырыбы мен идеясының ерекшеліктері, өміршендік мұраттары жан-жақты сарапталады. Д. Кәпұлы, А. Әлтаев, С. Құсанбаев, Қ. Мақсұтов шығармалары бұрынғы айтыстармен салыстырыла қарастырылады, сюжеттік өзгерістеріне талдау жасалады.

Ғылыми нәтижелерді әдебиеттанушылар, жоғары оқу орындары филология факультеттерінде қазақ әдебиеті жанрларын өту барысында, арнаулы курстар мен семинарларда, қазақ тілі мен әдебиеті пәнін тереңдетіп оқытатын білім беру мекемелерінде пайдалануға болады.

Талқылануы. Айтыс – халық әдебиетінің күрделі де қызық жанры. Өйткені дүйім көптің алдында шектеулі уақыт көлемінде поэзияға тән ерекшеліктерді (ұйқас, ырғақ, көркемдік т.б.) сақтай отырып, сөз асылын бірден төгіп айту туа біткен таланттың ғана қолынан келеді. Көптің көзі қалт жібермей қадағалап отыратындықтан, айтыс ақынға үлкен жауапкершілік жүктейді. Табанда сөз тауып айта білер тапқырлық пен алғырлық, шамырқанған шабытты танытарлық өткір тіл, батылдық пен шыншылдық, білім-біліктілік – бәрі ақын бойынан табылғанда ғана сөзден тосылмауы мүмкін. Ақын халықтың, елдің, тұрмыс-тіршіліктің артық-кемін кеңінен қамтып, шындықты басты өлшемге айналдырғанда ғана сыннан сүрінбей өтеді. Айтыста неғұрлым заман сыры ашылып, көкейкесті мәселелер айтылса, соғұрлым оның әлеуметтік мәні арта түседі. Бұл – жанрдың басты ерекшелігі.

Қандай даңқты ақын болса да бірден ірі айтысқа түспей, алдымен дарындағдысын ұштап айтыстың қатал сынынан өтетіні белгілі. Нағыз импровизатор, ойы ұшқыр өнер иесі екенін көрсете білуі керек. Айтыстағы ақынның өнерін М. Әуезов: «Жарысқа түсуші ақындар тапқырлықпен, өнерпаздықпен кезек шабуыл қақтығысулары арқылы тыңдаушыларын әр алуан дәрежеде қызықтырып, еліктіріп, неше түрлі құбылыс күйлерге салып отырады... Анығында, ақындар айтысының негізінде өзгеше жанрлық бітім мазмұнында, қолдану дәуірінде қазақтың халықтық театрлық өнерінің мол белгілері бар» – деп бағалаған (Әуезов, 1998: 10). Осындай талаптан өткен ақындар ғана үлкен айтыстарға қатысуға құқылы болған. Айтыста әлеуметтік мәнді мәселелер көтеріліп, елдікке нұқсан келтіретін кемшіліктер сынға алынып отырады. Сондықтан айтысты мәлім дәрежеде ел өмірінің шежіресі десек те артық болмайды. Ел даңқын асқақтата сөйлеу де ақындық парыз. Осы арқылы айтыстың танымдық-тәрбиелік сипаты арта түспек. Жел сөзді көпірте жеңіл айту не тұспал-долбармен сөйлеу көпті иландыра бермейді. Сондықтан ақын көпке ой салатын пәтуәлі сөз айту керек.

Айтыстың қандай тақырыпта өрбитінін ақындардың өздері де білмейді. Сол себепті бәсекелес ақын қарсыласының сөзіне қолма-қол жауап бере алатын көргені мен түйгені мол, ішкі дайындығы мықты болуын талап етеді. Өлеңді кідіріссіз төгіп айтып, қарсыласының сауалдарына лайықты жауап қайтара білу үшін ақынға суырып салып айту аздық етеді. Бұған қоса ой тереңдігі мен тәжірибе болуы керек. Қоғамдық өмірдің сан түрлі қыры мен сыры, елдің өткені мен бүгінінен, белгілі адамдар өмірінен хабары болмаған ақын жеңіске жете алмайды. Көрермен көп үшін жеңіл айтылған жел, бос қызыл сөздің керегі жоқ. Өріптесінің тосын айтқан сөзіне тосылмай, дәлелді де дәйекті ой айта білген ақынның мерейі үстем болмақ.

Айтыс синкретті өнер болғандықтан, сөз сайысына түскен ақынның бірнеше қыры (ақын, музыкант, әнші, артист) көрінеді. Табанда төгіп айтқан ақын өлеңді бір музыкалық аспаппен (домбыра, қобыз, сырнай) сүйемелдеуі қажет. Сөз бен саз бірінбірі толықтырып үйлесім тапқанда ғана айтыстың тартымдылығы арта түседі. Айтыс өнерінің сыры мен қырын жан-жақты талдаған ғалым М. Жолдасбеков: «Қазіргі айтыскерлердің көпшілігіне тән кемшілік – өзінің жеке мақамының болмауы. Айтыс ақыны ешкімге еліктірмеуі керек. Еліктегені – өлгені. Мақам мәселесіне әр ақынның паспорты деп қарағанмыз жөн» – деп мәнді ой түйеді (Жолдасбеков, 2009: 12).

Сол себепті айтыс ақындарының өздеріне тән әуез-саз болуы орынды. Ұзақ айтыста өзін шаршатпай, дауысты қарлықтырмайтын, құлаққа жағымды естілетін әуенмен айтыстың әсерлігі артады, көпшіліктің ықыласын да өзіне аударуға мүмкіндік береді. Сондықтан әр ақынның басқаларды қайталамайтын дауыс мәнері болған жөн.

Қылыштың жүзіндей өткір ой айтып, қаумалаған жұрт назарын тарта білу оңай емес. Айтысқан екі ақынның сөзбен шарпысуына ұтқыр жауап таба білуі және ол жауап көп көңілінен шығатын шынайы әрі көркемдік қуаты биік болғанда айтысты тыңдауға жұрттың ықыласы арта түседі, көпшілікті баурап отырады. Айтыста жалқы арқылы жалпының басындағы шындық айтылатын болғандықтан, шыншылдық пен сыншылдық сабақтасып жүйелі ой айтылғанда айтыс нәрлене де, әрлене түседі. Айтыс зерттеушісі Р. Бердібаев: «Айтысқа түсер ақын шүу дегеннен бастырмалатып, өзінің қарсысындағы әріптестің апшысын қуыра, сескендіре сөйлейді. Екпіндеп, ес жиюға, дәлелді сөз табуға шамасын келтірмей тұқырта айбат шеге сөйлеп, жеңіп кетуді мақсат етеді. Бұл – айтыс өнерінің ерекше әдісі десе де болғандай» – дейді (Бердібаев, 1983: 84). Сондықтан ақындарға қырағылық пен тапқырлық, парасатты ой, көл-көсір білім керек. Ақын терең мазмұнды сөз айтып, айшықты бояу, кестелі сөзді көп қолданып отырса айтыстың ажары ашыла түспек.

Ақынның сөзіне, айту мәнеріне қарай баға берілетіндіктен, оның айтқандары ақылды, пайдалы, бағалы-байламды сөз болғаны жөн. Әріптесінің сауалына, сынына ұтымды жауап қайтаруы тиіс. Тапқырлықпен тауып айтылмаған ойсыз сөз өкінішке ұрындыруы мүмкін. Әйтеуір айтысқанның жөні осы екен деп төпей беру не жалтарып кету ақынға абырой әпермесі анық. Соңғы кездері теледидардан беріліп жүрген «Аламан» айтыста ерсі қалжың, кекете сөйлеу шаң беріп қалады. Әрине, сыпайы, орынды әзіл-қалжың болса тыңдаушылардың, көрермен көптің көңілін жадыратып серпілтер еді. Анайы айтылған әзіл-оспақ не намысына тию ақынның дәрежелігін көрсетеді. Өйткені «айтылған сөз – атылған оқ».

Қарсыласына ілтипат білдіре әдептен аспай отырып-ақ сын айтуға болады. Теледидарда өткізіліп жүрген айтыста кейбір ақындардың сөздерінен жадағайлық, қарабайырлық байқалып қалады. Кейде қарсыласының сауалына тиімді жауап қайтарудың орнына орағыта сөйлеуге бой алдырады. Мұндай қауқары жоқ жылтыр сөз ақынның дәрежелігін танытады, көпшіліктен де қолдау таппайды. Айтыс сауық-сайран үшін ғана болмаған. Оның тамашалық та, танымдық та мәні зор. Сондықтан айтыс өнеріне талғампаздықпен қарап, ел өмірін саралай білетін жүйрік көңіл, сезімтал жүрек керек. Сонда ғана ақпа-төкпе ақындар айтысының кенеуі кетпейді. Қанға сіңген қасиетті өнерге жеңіл қарамай, рухани байлық екенін естен шығармау керек. Сондықтан республикалық айтысты аса маңызды мерекелерге байланысты өткізіп, оған көп көңілінен шығатын талантты ақындарды іріктеп қатыстырса, айтыс өнерінің деңгейі биіктеп, қоғамдық мәні арта түседі. Айтыста заман шындығы айтылатындықтан, бұл өнерге жеңіл қарауға болмайды. Айтыс – дәлел-дәйекпен ел намысын көтеретін өміршең жанр.

Тәуелсіз ел болғаннан кейінгі айтыстарда қоғамдағы, әлеумет өміріндегі сан салалы ең зәру, көкейкесті мәселелерді көтеріп келеді. Халыққа, елдікке қажетті мәселелерден ақындар сырт қала алмайды. Қазіргі айтыстардың бірыңғай кем-кетігі

ғана теріліп айтылмай, еліміздің қол жеткізген жетістіктері де талданады (Қазақ өнерінің антологиясы, 2014: 21). Өйткені айтысқа шыққан ақын халық атынан сөйлейді, көпке ой салады. Мәселен Д. Кәпұлы бір айтыста:

Шыбын да жаным шырылдай,
Қай жаққа бетгі бұрмақпын?
Асылдарымды атқызып,
Абақтыға жатқызып,
Ұлардай жұртты шулаттың.
Босқанда халық шетелге,
Аузыңнан дәмі кетер ме

Аштықта жеген тулақтың?! (Қазіргі айтыс, 2004: 78) –

дейді. Бұл жолдар халық тарихының қаралы беттерінің шындығы екені даусыз. Ұзақ уақыт басқаға басыбайлы бодан болған еліміздің басынан не өтпеді? Бұл арада ақын халықты торғайдай тоздырған үш үлкен нәубетті меңзеп отыр. Аз сөзге көп мағына сиғызады, ойын ұтымды жеткізеді. Көптің көкейіндегі мәнді-маңызды ойды әсерлі айта білу ақынның кеңінен танылуына да көп әсер етеді. «Айтыста озған ақын халық алдында ақындыққа мандат алады. бұл мандаттың жазылатын қағазы – халықтың жүрегі» (Мұқанов, 1965: 16).

Тәуелсіздіктен кейінгі айтыстардың мазмұн-мәні өзгерген. Ақындар ойын еркін, өткір сөзбен іркілмей айтуға ден қойған. Мәселен, Серік Құсанбаев пен Қуаныш Мақсұтов арасындағы сөз сайысында Серік былай дейді:

Жырларың жорғадайын желсін мейлі,
Дей көрме мұны достың менсінбейді.
Шығыстан сайланған бір депутаттың
Шығысты Россияға берсін дейді.

Не:

Болса екен халқым әркез оң қадамың,
Сол жайды ойлауменен толғанамын.
Ол аздай Абай бабам аруағың

Басында күнде жарды бомбаларын (Құсанбеков, 2001: 161).

Ал Имашев Балғынбек пен Сара Тоқтамысова айтысқанда Балғынбек:

Сенат пен Парламентке қайран қалам,

Тіліме қарсы шығып тайрандаған.

Жалғыздың үні шықпай тілім өлді,

Айтса да Айталыдай қайран ағам – дейді (Қазіргі айтыс, 2004: 122).

Серік ақын айтқандай, біздің жерімізге көз тігушілер аз болмағаны белгілі. Ата-бабаларымыз білек күшімен қорғап қалған атамекенді бөлшектеу – елдікке сын. Мұндай теріс пиғыл іске асуы мүмкін емес, ақын орынды сынға алады, қырағылыққа шақырады. Сонымен бірге Абай туған киелі топырақта ұзақ жыл атом бомбасының жасырын жарылғаны да белгілі. Жарылыстың салдарынан сол өңірдегі халық аз азап тартқан жоқ. Жер мен су, ауа былғанды, кеміс сәбилер дүниеге келді, мүгедек көбейді. Ақын осында апатты ашады. Бұл сөзі халықтан қолдау табады. Павлодар қаласында өткен Әселхан мен Баянғали арасындағы айтыста Әселхан полигон болған

елдімекендердің атын атап, тізіп тұрып көрсетеді. Осылай батыл сөйлеп, ақиқатқа табан тіреу, сөз жоқ, айтысқа тың серпіліс берері хақ.

Сондай-ақ, Балғынбек ақынның айтып отырған тіл мәселесі де ұлттың басты белгісі екені аян. Өз тілінде сөйлеп, жазбаған елдің болашағы бұлыңғыр болмақ. Ендеше ақын көптің көкейіндегі мәселені көтеріп отыр. Ақындардың тура айтқаны туғанына жақпаса да, ел намысын көтеруі, соның жоқшысына айналуы жұртшылықтың қолдауына ие болмақ. Ақиқатты айту арқылы кемшіліктерді сынға алады, көптің көңілінен шығып мерейін көтереді.

Енді бірде айтыс ақындары тәуелсіздікті халықтың сан ғасыр күткен арманы ретінде жырлайды. Аманжол Әлтаев пен Серік Құсанбаев арасындағы айтыста Аманжол:

Азаттық орда тігіп алып белден,
Түнекті жарып тастап жарық келген.
Тоқсан жасқа келгенде мырза ғасыр,
Қазаққа тәуелсіздік алып берген.

Немесе:

Қайтпасын Қазақстан бек күшінен,
Ұрпағың өрге бассын текті ісімен.
Қазақтың көрген зұлмат, бар қайғысы

Азаттық садағасы деп түсінем (Қазіргі айтыс, 2004: 62), – деген жолдар азаттықты аңсаған халықтың ғасырлық мұраты екенін айтады. Азат ел болу жолында ата-бабаларымыз талай «тар жол, тайғақ кешуді» көргені аян. Осының бәрін азаттықтың садағасына балайды.

Тәуелсіз ел атанған соң ендігі жерде бостандықтың баянды болуы үшін бөлініп-жарылмай береке-бірлікті нығайту керек екеніне баса назар аударады. Халықтың ынтымақты болуы қуатты елге айналуының басты шарты екені аян. Бір айтыста С. Құсанбаев:

Бөлінбей ұлы жүз деп, кіші жүз деп,
Жеңнен қол, жағадан бас шығарайық, –
десе, Д. Кәпұлы:

Басыңда бақ тұрғанда бірігесің,
Алтын мен мыстай болып кірігесің.

Қапыда ынтымағыңды ыдыратсаң,

Қан жілік болған аттай жінігесің (Қазіргі айтыс, 2004: 72) –

деп «алтыбақан алауыздықтан» сақтандырады. Екі ақын да жұмыла көтерген жүктің жеңіл болатынын ескертеді. Екеуінің ойы бірін-бірі толықтыра түскен. Елде береке-бірлік болмай, өмірдің мәні де, сәні де болмайтыны кәміл. Бұл – халықтың ізгі салтына қажетті ой-толғам.

Айтыстарда ебін тауып, екі асап жүрген жемқорлық та сын садағына ілінген. Бұл да халыққа, елдікке қажетті мәселенің бірі. Айтыс ақындары кемістіктің кесірі аз болмайтынын дұрыс пайымдаған. Ақындардың батыл сөйлеуіне мүмкіндік беру – арыдан келе жатқан дәстүр. Сондықтан кемшілікті айтты екен деп ақындарды кінәлаудың қажеті жоқ. Ащы шындықты ашып айту – қажеттілік. Мұның бәрі тәуелсіздіктен кейінгі айтыстардың жаңа сипатта дамығанын аңдатады және айтыстың өміршең,

қуатты жанр екенін көрсетеді. Демек, айтыс ұлттық идеологияның жалынды жаршысына айналған. Әлеуметтік өмір сауалдарын кең қамтып, шынайы айта білген айтыс халыққа тез тарап, ұзақ уақыт ұмытылмай айтылып жүреді.

Осы ретте дін туралы да айта кеткен жөн. Кеңестік кезеңде мұсылман елдерінің тілі мен дінін жоюға күш салғаны мәлім. Өйткені тіл мен дін – әр ұлттың басты құндылықтарының бірі. Осы екеуінен айрылған халық біртіндеп жойылып кетуі мүмкін. Осындай жағдайда ақындардың ислам дінін айтыстың арқауына айналдыруы орынды болмақ. Мәселен, М. Тазабеков:

Бекарыс қай жағдаймен мақтанайық,
Сақтансақ, кришнадан сақтанайық.
Түбім – түрік, ал дінім – ислам ғой
Солай қарай сеніммен аттанайық.
Немесе:

Заман азып заң тозып бара жатыр,
Қай тірлікпен, Бекарыс, шаттанайық?

Бұрылғының ұраны – «Аллаһу акбар»,

Бүгінгінің ұраны – «ап қояйық» (Қазіргі айтыс, 2004: 117), –

депті. Ақын шынайы шындықты сөз еткен. Ұлттың ұятын оятып, рухын тазартатын ой тастаған. Жаман әрекеттің көбі имансыздыққа жол ашатынын ескертеді. Жаратқанның барлығына, құранның хақтығына сенген адамның жаны таза болады. Ақындар дін арқылы халықты жамандықтан сақтануға үндеген. Бұл проблема көп ақынның айтысынан орын алған. Д. Кәпұлы:

Құлқынның құлы болған қазақ аз ба,

Кәпірден асып түсер құлап ішкен?

Қаладағы қаптаған казиноның

Мешітің мерейі тұрады үстем (Қазіргі айтыс, 2004: 21), –

деген сөзі – ащы шындық. Ақын күлбілтелемей, ақиқатты айтқан. Бұл әлеуметті көптен ойландырып жүрген жаман әдеттің бірі болатын. Ақындар осындай жамандықтан жирендіріп, ізгілікті насихат етуді мақсат еткен.

Тәуелсіз елдің ақындары әлеуметтік өмірдегі басты-басты мәселелерді батыл көтеріп, қоғамдық идеологияның қалыптасуына айтарлықтай әсер еткен. Соңғы кездері тозған жер, тартылған су, ластанған ауаның зардаптары аз болмағаны белгілі. Танымал айтыс ақыны Қ. Әбілов кезекті бір айтыста былай депті:

Шіркін-ай, көл бар ма екен Балқашымдай,

Елімнің сыймай жатқан картасындай.

Тартылуға айналды сол тереңім,

Ойы тайыз жандардың арқасында-ай!

Ойсыздарға осылай оңай бәрі,

Жан бағуды қашанда қолайлады.

Балқаш деген – Арқаның шарайнасы,

Абайсызда сындырдық сол айнаны (Әлтаев, 2014: 35).

Бұған қарағанда ақындар қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі жетістікті де, кемшілікті де бірдей қамтып сөйлеуге ұмтылғаны аңғарылады. Заман шындығын, көптің

көкейіндегі сауалдарды дөп басып айтуға ұмтылған өткіз сөз халықтан қолдау таппақ. Тіпті халық айтысты культке балап, ащы шындықты ашып айтқанды ұнатқан. Сол себепті ақындардың батыл сөйлеуіне мүмкіндік беру – арыдан келе жатқан дәстүр.

Қорытынды. Сонымен, айтыс – ұлттық идеологияның жалынды жаршысына айналып, жақсылықты жария ететін, кемшіліктерді кесіп түсер сөз семсерге айналған жанр. Күйіндіретін де сүйіндіретін, халыққа ләззат сыйлайтын өнер. Қоғамдық өмір сауалдарын кеңінен қамтып, шынайы айтатын өнер. Ондай сөз сайысын көпшілік ынталана тыңдайды, ықыласы да ерекше болады. Көркем сөзбен көмкерілген мәнді айтыс халыққа тез тарап, ұзақ уақыт ұмытылмай айтылып жүреді.

Айтыста тыңдаушылар ақынның бірнеше қарым-қабілетін, машық мәнерін аңғарып отырады. Ақынның өзін-өзі ұстауы, ым-ишарасы, өң-ажарының құбылуы, құлаққа жағымды мақам-сазы, музыкалық аспаппен сүйемелдеу шеберлігі, ой-өріс, білім-білігі – бәрі жұртты баурап алатын айтыстың қызық қырлары болып есептеледі. Сөз сайысына түскен ақындар осы ерекшеліктердің бәрін ескеріп отыруы керек. Негұрлым ақын айтысқа көп түссе, соғұрлым шеберлігі ұштала түспек. Айтысқа түскен әр ақынның сөзі бұқара қауымның ой-тілегімен үндесіп отыруы керек. Айтыста көтерілген сан түрлі тақырып уақыт талабынан, ұлт мүддесінен туындайтынын ескерсек, айтыстың мән-маңызы артып, көптің көңілін көтерер рухани мүлік екенін байқауға болады. Сондықтан айтыс – өмір қайшылығын ашатын ұшқыр жанр.

Сейітжанов З.Н.¹, Мекебаева Л.А.², Нуртазина А.О.³

^{1,2} *Казахский национальный университет имени аль-Фараби,*

³ *Алматинский университет менеджмента,*

Алматы, Казахстан

E-mail: ¹Asegizbayeva_84@mail.ru, ²mekebaevaleyla@gmail.com, ³nurtazina669@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-9834-5503, ²0000-0001-5543-9676, ³0000-0002-2273-2531

Идейно-тематические и художественные особенности современных айтысов

Аннотация. В статье рассматривается один из жанров фольклорного наследия казахского народа – айтыс акынов. Уделяется особое внимание айтысу после обретения независимости. Например Д. Капулы, А. Алтаев, С. Кусанбаев, К. Максұтов рассматриваются в сопоставлении с предыдущими айтысами. Показаны особенности, основные различия и сходства. Современные айтысы отличаются смелыми высказываниями о свободе и независимости, обществе, экономическом, языковом, политическом, земельном вопросах. Айтыс – развивающийся по сей день жанр. Это публичное поэтическое состязание, акыны выступают перед большой аудиторией. Один человек и поэт, и певец, и композитор. Публика наблюдает за исполнительским мастерством акынов, мимикой, умением сочинять стихи экспромтом. Народ внимательно слушает, а акыны воспевающие истину находят поддержку и одобрение. Некоторые зрители слушая даже наизусть запоминали тексты поэтических диспутов. Следовательно айтыс – это жанр, один из богатейших наследий казахского искусства развивающий национальную духовность народа. В прошлом искусство айтыс выполнял функции средств массовой информации. Оказывал значительное влияние на формирование общественной идеологии. Следовательно айтыс нельзя рассматривать отдельно от истории и жизни казахского народа. Через айтыс можно судить как о прошлом, так и о сегодняшней жизни народа. В айтысах периода независимости часто поднимались проблемы экологии земли, высохших морей и рек, загрязненного воздуха. Поднимался и вопрос религии, призывавший народ оградить себя от ненужного влияния. Эта проблема возникла у многих поэтов. Какую бы критику не говорили поэты, им дана воля слова, прощение. Эта же особенность прослеживается и в наше время, современных айтысах. Айтыс – синкретный жанр, отражающий как успех, так и недостатки общества. Значит, это искусство, которое передается по наследству от поколения к поколению. Он считается одним из наиболее значимых жанров в культурной жизни казахского народа. Айтыс – это жанр,

представляющий собой сложный синтез ряда искусств - поэзии, музыки, исполнительского мастерства, защищающий интересы страны, поднимающий дух народа. Следовательно – это динамично развивающийся жанр, духовное достояние народа.

Ключевые слова: поэт, искусство айтыса, синкретный жанр, казахский народ, участник поэтических состязаний, импровизация, социальная жизнь, судьба народа.

Seyitzhanov Z.N.¹, Mekebayeva L.A.², Nurtazina A.O.³

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, ³Almaty Management University,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹Asegizbayeva_84@mail.ru, ²mekebaevaleyla@gmail.com, ³nurtazina669@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-9834-5503, ²0000-0001-5543-9676, ³0000-0002-2273-2531

Ideological, thematic and art features of modern aitys

Annotation. The article considers one of the genres of the folklore heritage of the Kazakh people – aitys akyns. Special attention is paid to aitys after independence. For example, D. Kapuly, A. Altaev, S. Kusanbayev, K. Maksutov are considered in comparison with the previous aitys. The features, main differences and similarities are shown. Modern aitys are distinguished by bold statements about freedom and independence, society, economic, linguistic, political, and land issues. Aitys is a genre that is developing to this day. This is a public poetic competition, the akyns perform in front of a large audience. One person is a poet, a singer, and a composer. The audience watches the performing skills of the akyns, facial expressions, the ability to compose poetry impromptu. The audience listens attentively, and the akyns singing the truth find support and approval. Some viewers even memorized the texts of poetic debates while listening to him. Consequently, aitys is a genre, one of the legacies of Kazakh art that develops the national spirituality of the people. In the past, the art of aitys performed the functions of mass media. He had a significant influence on the formation of social ideology. Therefore, aitys cannot be considered separately from the history and life of the Kazakh people. Through aitys, one can judge the life of the people both about the past and about today's life. In the Aitys of the period of independence, problems of the ecology of the earth, dried-up seas and rivers, polluted air were often raised. The question of religion was also raised, calling on the people to protect themselves from evil. This problem has arisen for many poets. No matter what painful words the poets say, they are given the will, forgiveness. The same feature can be traced in today's aitys. Aitys is a syncretic genre that reflects both the success and shortcomings of society. So, this is an art that is inherited from generation to generation. It is considered one of the most significant genres in the cultural life of the Kazakh people. Aitys is a genre that represents a complex synthesis of a number of arts - poetry, music, performing skills, protecting the interests of the country, raising the spirit of the people. Consequently, aitys is a dynamically developing genre, the spiritual heritage of the people.

Keywords: poet, art of aitys, syncretic genre, aityker, Kazakh people, improvisation, social life, the fate of the people.

Информация об авторах:

Сейтжанов Zufar Нурсанович, доктор филологических наук, профессор Казахского национально-го университета имени аль-Фараби. Алматы, Казахстан, E-mail: Asegizbayeva_84@mail.ru; ORCID: 0000-0002-9834-5503.

Мекебаева Лейла Адамовна, кандидат филологических наук, и.о. доцента Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: mekebaevaleyla@gmail.com; ORCID: 0000-0001-5543-9676.

Нуртазина Акмарал Осеровна, магистр педагогических наук, старший преподаватель Алматинского университета менеджмента. Алматы, Казахстан, E-mail: nurtazina669@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2273-2531.

Әдебиеттер:

Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 2-том. – Алматы: Ғылым, 1998. – 432 б. ISBN 978-601-294-144-9 (қаз).

Әлтаев А. Наркескен: айтыстар. – Астана: Фолиант, 2014. – 288 б. (қаз).

Бердібаев Р. Сарқылмас қазына – Алматы: Мектеп, 1983. – 227 б. (қаз).

- Жолдасбеков М. Қазаққа Алланың берген сыйы еді // Егемен Қазақстан. – 2009. – 14 қаңтар (қаз).
Жармұхамедов М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы, 2001. – 293 б. (қаз).
Қазақ өнерінің антологиясы. 25 томдық. Құраст. М. Жолдасбеков, С. Негимов. – Астана: Күлтегін, 2014 – 400 б. ISBN 978-601-7318-40-6 (қаз).
Қазіргі айтыс. Құрастырушы Несіпбек Айтұлы. 3-кітап. – Астана: Күлтегін, 2006. – 320 б. (қаз).
Қазіргі айтыс. 1 кітап. Құраст.: И.Нұрахметұлы, С.Дүйсеғазин. – Астана: Күлтегін, 2004. – 312 б. ISBN 9965-642-04-4 (қаз).
Қоғамдық фольклор, 3-басылым. Автор(лар): Сиракули, ВК (Сиракули, Василики Хр.), Перетти, Д (Перетти, Даниэль) Дереккөз: Американдық фольклор журналы. Қыс 2013 (ағылш).
Құсанбеков С. Жырлаумен өткен 20 жыл: Эссе-баян, айтыстар. – Астана: Фолиант, 2011. – 360 б. (қаз).
Мұқанов С. Айтыстар туралы. Айтыс. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1965. – 328 б. (қаз).

Литературы:

- Ауэзов М.О. Полное собрание сочинений. Том 2. - Алматы: Ғылым, 1998. - 432 с. ISBN 978-601-294-144-9 (қаз).
Антология казахского искусства. 25 томник. Составит. М. Жолдасбеков, С. Негимов. – Астана: Күлтегін. – 2014 – 400 с. ISBN 978-601-7318-40-6 (қаз).
Альтаев А. Палаш: айтысы. – Астана: Фолиант, 2014. – 288 с. (қаз).
Бердибаев Р. Неиссякаемая сокровищница – Алматы: Мектеп, 1983. – 227 с. (қаз).
Жармұхамедов М. Происхождение и развитие стихов айтыса.– Алматы, 2001. – 293 с. (қаз).
Жолдасбеков М. Великий дар Аллаха казахам // Егемен Казахстан. – 2009. – 14 январь (қаз).
Қусанбеков С. Воспевая стихами 20 лет: Эссе-баян, айтысы. – Астана, Фолиант, 2011. – 360 с. (қаз).
Муканов С. Беседа об айтысе. Айтыс. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1965. 328 с. (қаз).
Общественный фольклор, 3-е издание. Автор(ы): Сиракули, В.К. (Сиракули, Василики Хр.), Перетти, Д. (Перетти, Даниэль) Источник: Журнал американского фольклора. Зима 2013 (англ).
Современный айтыс. 1 книга. Составит.: И.Нұрахметұлы, С.Дүйсеғазин. – Астана: Күлтегін, 2004. – 312 с. ISBN 9965-642-04-4. (қаз).
Современный айтыс. Составитель Несіпбек Айтұлы. 3-книга. – Астана: Күлтегін, 2006. – 320 с. (қаз).

References:

- Auevov M. (1998) Shygarmalarynyn elu tomdyk tolyk zhinagy [The complete works of M. Auevov in fifty volumes]. Volume 2. ISBN 978-601-294-144-9 (in Kaz.).
Altaev A. (2014) Narkesken aitystar [Narkesken: aitysy]. – Astana: Foliyant. – 288 p. (in Kaz).
Berdibaev R. (1983) Sarkylmas kazyna [Inexhaustible treasure] – Almaty: Mektep. – 227 p. (in Kaz.).
Jarmuhamedov M. (2001) Aitys olenderinin argy tegi men damuy [The origin and development of aitys poems]. – Almaty. – 293 p. (in Kaz).
Kusanbekov S. (2011) Jyrlaumen otken 20 jyl: Esse-baian, aitystar [20 years with singing: Essay-иayan, aitysi]. – Astana: Foliyant. – 360 p. (in Kaz).
Mukanov S. (1965) Aitystar turaly [About the aitys]. Aitys. 1-tom. – Almaty: Jazushy. – 328 p. (in Kaz).
Public Folklore, 3rd edition. (2013) Author(s): Sirakouli, VC (Sirakouli, Vasiliki Chr.), Peretti, D (Peretti, Daniel) Source: Journal of American Folklore. Winter (in Eng).
Qazirgi aitys [Modern aitys]. (2004) 1 kitap. Qyrast.: I.Nurmuhametyly, S.Dyisengazin. – Astana: Kultegin. – 312 p. ISBN 9965-642-04-4 (in Kaz.).
Qazaq onerinin antologiasy [Anthology of Kazakh art]. (2014) 25 tomdyq. Kurast. M. Zholdasbekov, S. Negimov. – Astana: Kultegin. – 400 p. ISBN 978-601-7318-40-6 (in Kaz).
Qazirgi aitys [Modern aitys]. (2006) Qyrastyrushy: Nesipbek Aituly. 3-kitap. – Astana: Kultegin. – 320 p. (in Kaz).
Zholdasbekov M. (2009) Qazaqqa Allanyн bergen syiy edi [Was a gift from Allah to the Kazakh] // Egeмен Qazaqstan. – 14 qantar (in Kaz).

Омаров Б.Ж.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана, Қазақстан

E-mail: b_ot777@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7750-2741

ӘСЕТ НАЙМАНБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ: ШЫҒЫС ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ КӨШПЕЛІ СЮЖЕТТЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Әсет Найманбаевтың шығармаларындағы шығыс сюжеттерінің қолданылу және түрлену мәселелері қарастырылған. Әсіресе, орта ғасырларда үнді жерінде жазылған «Тотынама» хикаясындағы баршаға белгілі сюжеттің «Үш баланың әңгімесі» атты дастанға айналу үдерісіне жан-жақты талдау жасалған. Сондай-ақ автор осы сюжеттің бастапқы нұсқасын баяндап, оның уақыт бедерінде қандай өзгеріске түскенін саралап көрсеткен.

Мақалада Әсеттің өлең-толғауларына негіз болған ежелгі құндылықтардың түп-төркінін анықтау мақсаты алға қойылып, өзге халықтар әдебиетінен сабақтастық іздеуге жете мән беріліп отыр. Ақынның шығыс сарындарына негізделген шығармалары мен танымал әдеби ескерткіштердің көне сюжеттері тарихи-типологиялық әдіспен салыстыру арқылы зерделенді. Белгілі бір сюжеттің Әсет Найманбаевтың және басқа ақындардың толғау-дастандарында қалай жырланғанына назар аударылды, ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындауға ден қойылды.

Зерттеуде Әсет Найманбаевтың көшпелі сюжеттерді түрлендіру тәсілін танытуға да мән берілді. Бұл сюжеттерді ұлт болмысына бейімдеп, әдеби тұрғыдан қайта өңдеп, жаңа шығармаға арқау еткен ақынның шеберлігі жөнінде бірқатар қорытынды жасалды.

Ғылыми мақаланың нәтижелерін Әсет Найманбаев мұрасын оқып-үйрену, зерттеу және насихаттау, авторлық ауызша поэзия үлгісі ретінде талдап-таразылау барысында пайдалануға болады.

Кілт сөздер: ақын, ауызша жырлау, көшпелі сюжет, дастан, хикая, ағаш ат, түрлену, поэтика.

Кіріспе. Көне дәуірден бері желісі жалғасып келе жатқан шығыс сюжеттері қазақ әдебиетіне де барынша ықпал еткені баршаға мәлім. Соның негізінде бірқатар жанрды қамтыған мүлде жаңа шығармалар рухани қазынамызға қосылды. Қазақ топырағына түрлі жолмен келіп, жұртшылық арасына кең тараған қисса-дастандардың оқиғаларын ой елегінен өткізіп, кейбір үзіктерін нәзира үлгісі бойынша қайта жырлап, әдебиетіміздің құндылықтарына айналдырған ақындар мен жазушылар баршылық. Жиырмасыншы ғасырдың басында ежелгі сюжеттерді ұлт танымына бейімдеп, әдеби тұрғыдан қайта өңдеп, елдің санасына сіңіре білген шығысшыл шайырлардың шоғыры қалыптасты. Солардың ішінде ауыз әдебиетінің де, жазба әдебиетінің де дәстүрін игеріп, соңына мол мұра қалдырған Әсет Найманбаевтың орны бөлек.

Әсет ақынның жарық көрген шығармаларының (Ә.Найманбаев, 1988: 304) мән-мазмұнына, тақырыптық сипатына, жанрлық ерекшеліктеріне қарап, оны авторлық ауызша поэзияның өкілі деп те, жазба әдебиеттің өкілі деп те бағалауға болады. Осы екі бағыттың қай-қайсысының да оған жат еместігі өлең-толғауларынан айқын байқалады. Ақынның кейбір шығармаларында он бір буынды өлең мен жеті-сегіз буынды жыр ағынының араласып келуі ауызша жырлау дәстүріне көбірек бейім

екенін аңғартады. Тіпті бірқатар толғау-дастандарында қағаз бен қаламды еске салып отыратынына қарамастан, шығарманың табиғатынан ауызша поэзияның үлгі-үрдісі мейлінше сезіледі. Сондықтан «Жалпы алғанда, Әсет – суырып салма ақын. Бірақ ол өзінің кейбір шығармаларын жазып та шығарған. Бұл ретте оның творчествосы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ортасындағы көпір іспеттес» (Б. Нұржекеев, 1988: 304), – деген Б. Нұржекеев пікірін осы тұрғыдан қаперге алатынымыз анық. Оның үстіне жыр жүйрігінің өз өлеңдерін талдап-таразыласақ та, авторлық ауызша поэзияның үлгілері екенін дәлелдейтін тұстар кездеспей қалмайды:

Алашқа атым шыққан Әсет ақын,
Өлеңім – жан жолдасым болған жақын.
Ақтарып ағытқанда түйдегімен,
Мейірін тыңдаушының қандыратын,
Дәуірлеп дәурен өтті желдей есіп,

Ел-жұртым қадірлейтін сөздің парқын (Ә.Найманбаев, 1988: 56).

Бұған қоса, ақын өлеңдеріндегі «Сөздерді інжу-маржан ақтарғанда, Нөсердей сорғалатып жаудыратын», «Әу деген үнімді ел көп тыңдаған, Жиналып жаяуы да, аттысы да», «Сөйлесем, жүректегі шерін төккен, Арызды, армандысы, даттысы да» деген жолдардың жазбашадан гөрі ауыз екі айтылған төкпе жырдың үзiгi болу ықтималдығы басымдау секiлдi. Сондықтан өз дәуiрiндегi жыр жүйрiктерiмен үнемі айтысқа түсiп, жыр сайыстарының ортасында жүрген арқалы ақынды авторлық ауызша поэзиядан аулақтатудың жөнi жоқ. Абайдың ақындық айналасын жан-жақты зерттеген Б. Ердембек: «Әсет өлеңдi ауызша да, жазып та шығарған дегенiмiзбен, суырыпсалмалығы басым болған. Бiзге жеткенi – ел арасына тараған ақынның ән өлеңдерi және ауызша бiреуден-бiреуге жеткен өлеңдерi. Өз қолымен жазып қалдырған қолжазбасы жетпеген ақын», – деп түйiндейдi.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақалаға Әсет Найманбаев шығармаларының әр жылдарда жарық көрген жинақтары, ақын мұрасы жөнiнде қорғалған диссертациялық жұмыстар және олардың авторефераттары, жыр жүйрiгiнiң шығармашылығы туралы ғылыми еңбектер, жекелеген мақалалар пайдаланылды. Әсет шығармаларының текстологиялық сүзгiден өткен нұсқалары бойынша жұмыс жүргiзiлдi. Бұл мәтiндер жекелей де, таңдамалы жинақтар құрамында да жарыққа шыққан. Сондай-ақ осы уақытқа дейiн Әсет Найманбаев шығармашылығы жөнiнде жазылған бiрде-бiр еңбектi қалыс қалдырмауға тырыстық. Өз дәуiрiнде ой-пiкiр бiлдiрген аға буын әдебиеттанушылардан бастап күнi бүгiнге дейiнгi зерттеушiлердiң тұжырымдарын қаперге алдық.

Әсет Найманбайұлы мұрасы қай кезде де зерттеуден кенде болған жоқ. Ә. Диваев, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, Қ. Мұхамедханов еңбектерiнде ақын шығармаларына айрықша мән берiлдi. Сонымен қатар Б. Ысқақов, С. Ордалиев, Б. Абылқасымовтың, арнайы мақалалары жарық көрдi. Ақын мұрасын арнайы зерттеген ғалымдар С. Қожағұлов пен Ж. Аитованың диссертациялық еңбектерi қорғалды.

Ғылыми зерттеуде тарихи-типологиялық, тарихи-талдау, салыстырмалы-типологиялық әдiс-тәсiлдер қолданылды.

Бұл мақалада Әсет шығармаларының көне үндi әдеби ескерткiштерiмен, әлем елдерiне тараған әйгiлi «Тотынама» хикасының бiрнеше нұсқасымен және өзге ақындардың тектес туындыларымен байланысы жан-жақты қарастырылған.

Нәтижелер мен талдау. Авторлық ауызша поэзияның да, жазба әдебиеттің де өкілі болып саналатын Әсет Найманбаев шығармашылығында шығыс әдебиетінің дәстүрлері кеңінен көрініс тапқан. Әсіресе бұл үрдісті оның көнеден келе жатқан көшпелі сюжеттерге негізделген дастандары мен толғауларынан айқын байқаймыз.

Ақынның «Үш баланың әңгімесі» атты қысқа дастанының (Ә.Найманбаев, 1988:161-167) оқиғасы көне үнді сюжетінен бастау алады. Бұл сюжеттің түп-негізі үндінің ежелгі әдеби ескерткіші – «Веталаның жиырма бес әңгімесіндегі» (Веталының жиырма бес әңгімесі. (Двадцать пять рассказов Веталы), 1939: 210). «Қайырымды қарақшы» деген хикаясында, сондай-ақ сол елде жазылып, бүкіл әлемге тараған Зияаддин Нахшабидің ««Тотынамасының» (Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед, 1985: 400), (Зияаддин Нахшаби, Тотынама, 1991:304) он бірінші түнінде айтылатын хикаяда және осы шығармағаға арқау болған Мұхаммед ан-Нааридің «Түнгі жауһар-сырларында» («Жавахир әл-асмар») (Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед, 1985: 400). жатыр. Шығыс жұртына кең тараған осы сюжеттің түрлі нұсқалары қазақ әдебиетіндегі бірнеше шығармаға арқау болған. Атап айтсақ, Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасы мен Бекет Өтетілеуовтің «Данышпан қазы» дастанында қолданылған. Сонымен қатар халық ақыны Кенен Әзірбаев жинаған «Қаба сақалды хан» атты ертегіде де осы сюжеттің эпизоды баяндалады.

«Веталаның жиырма бес әңгімесінің» екі нұсқасында да, Мұхаммед ан-Нааридің «Түнгі жауһар-сырларында» («Жавахир әл-асмар») да, Зияаддин Нахшабидің «Тотынамасында» да, тек адам аттары ауыстырылғанмен сюжет құрылымының желісі көп өзгере қоймайды. Бірқатар шығармаларда сюжеттің екі бөлігі де қамтылса, кейбірінде тек аңыздық нұсқасы ғана айтылады. «Веталаның жиырма бес әңгімесінің» екі нұсқасында да уәдеге берік қалыңдықтың адал қасиетін дәріптейтін негізгі хикая ғана баяндалған. Мәселен, Р. Шор аударған нұсқада Хираньядатта деген көпестің қызы Маданасена тоғайда жүрсе, оны Дхармадатта деген көпес жігіт ұстап алыпты. Бойжеткен оған: «Мен төрт күннен соң Амадаттаның көпес баласына күйеуге шыққалы жатырмын, той алдында арнайы келіп, алғашқы түнімді өзіңе қиямын», – дейді. Қыз уәдесінде тұрып, той болатын күні күйеу жігіттен рұқсат сұрайды. Жігіт ризашылық білдіреді. Маданасена жолда келе жатса, алдынан қарақшы ұшырасыпты. Қыз оған бар шынын айтып, ұрының жүрегін жібітіп, әрі қарай кетеді. Соңында Дхармадаттаға келіп, берген сертімді орындаймын десе, ол да қызды уәдеге беріктігі үшін сыйлап, тиіспей, өз күйеуіне жіберіпті (Веталының жиырма бес әңгімесі. (Двадцать пять рассказов Веталы), 1939: 170-172).

Академик С. Қасқабасов дәл осы сюжет пен Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы тұтқын қызға қатысты аңыз әңгіменің төркіні «Веталаның» осы нұсқасындағы сюжетте жатқанына алғаш рет назар аударды. Сондай-ақ, И. Серебряков аударған «Веталаның жиырма бес әңгімесінде» бұл сюжет сәл-пәл өзгеріске түскен. Үнді елінде Артхадатта деген көпес болыпты. Оның Дханадатта деген ұлы, Лаваньявати деген қызы бар екен. Дханадатта әкесінің тапсырмасы бойынша Лаваньяватиге күйеу іздейді. Ол бір көпестің баласы Кандарпа деген жігітті қызға қолайлы көріпті. Сол тұста басқа бір көпестің баласы Дхармадатта қызға қолқа салады. «Алғашқы түнінді маған қи» деп жалынады. Қыз оған уәде беріпті. Одан әрі сюжет дәстүрлі жолмен дамиды. Тойдан соң жолға шыққан қызға алдымен ұры, одан соң

ракшас кездеседі. Екеуіне де жағдайды түсіндіріп, рұқсат сұрап, ол Дхармадаттаға жетеді. Ол қалыңдықтың адалдығына разы болып, тиіспей, еркіне қоя береді.

Бұл сюжеттің алдыңғы нұсқадағыдан үш ерекшелігі бар. Біріншіден, ағасы қарындасына күйеу қарастырады. Екіншіден, қыз Дхармадаттадан бостандық алып, қайтып келе жатып, ұры мен ракшасқа тағы бір соғып, ниетінің ақтығын дәлелдеп кетеді. Үшіншіден, өз отауындағы күйеу жігіт Кандарпадатта «Маған сен лайық болмай шықтың» деп ой түйіп, оны мүлде босатып жіберіпті (Веталының жиырма бес әңгімесі. (Двадцать пять рассказов Веталы), 1958: 148). Осылайша біртектес шығарманың бар-жоғы екі нұсқасының өзінде қаншама өзгеріске ұшыраған сюжеттің уақыт өткен сайын жаңарып-жамала беретіні заңды құбылыс.

Әлем халықтары арасына кең тараған «Тотынама» мен оған негіз қалаған «Түнгі жауһар-сырларда» («Жавахир әл-асмар») осы белгілі хикаяға жол ашатын алдындағы кіріспе сюжет пайда болғанын көреміз. Бір ұй сыпырушы өзі тауып алған меруертті алып, патшаға аттанады. Жол жөнекей жолыққан төрт жолаушы оның қазынасын жымқырып, түк болмағандай бірге еріп жүреді. Меруертін жоғалтқан адам ел билеушісіне келіп, төрелік сұрайды. Патша өзінің ақылы асқан бойжеткен қызынан көмек сұрапты. Қыз ұрыны іздеп табу үшін төрт жолаушыны қатар отырғызып қойып, аңыз әңгіме айтады. Соңында әлгілерге тиісті сауал қойып, меруерт ұрлаған адамды қиналмай тауып береді (Зияаддин Нахшаби, Тотынама, 1991:91-96), (Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед, 1985: 97-104).

Міне, осы аңыз «Веталаның жиырма бес әңгімесіндегі сюжетпен үндеседі. Ал С. Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасында бұл хикая ұрыны анықтау үшін емес, тұтқынға түскен қалмақ қызының аянышты тағдырын баяндау үшін айтылады. Керісінше, Әсет Найманбаевтың «Үш баланың әңгімесі» дастанының сюжеті Бекет Өтетілеуовтің «Данышпан қазы» дастанының оқиғасына қатты ұқсас. Екі дастанда да өмірден өткелі жатқан патша үш ұлына тығулы жатқан алтыны жөнінде айтып, соны таласпай бөліп алуды тапсырады. Үш ұл әкені арулап көмген соң уәделі жерге келсе, алтынның қолды болғанын көреді. Ақыры олар қазыға келіп, төрелік беруін сұрайды. Сонда қазылық етуші адам «Веталаның жиырма бес әңгімесі» дәуірінен келе жатқан көне сюжетке өзек болған аңызды айтады. Сөйтіп, әңгіменің соңында оларға сауал қойып, ұрыны ақтап сөйлеген кіші ұлды кінәлі етіп шығарады. Екі шығарма да ағайынды үш жігіттің бірін-бірі түсініп, әкеден қалған қазынаны таласпай бөліп алуымен аяқталады. Соған қарағанда бұл екі дастанның авторларына бірыңғай нұсқада тараған тағы бірнеше аңыз ықпал еткен болуы мүмкін. Осы орайда, С. Қожағұловтың «Әсеттің «Үш баланың әңгімесі» киссасы әйгілі «Қырық уәзір хикаясынан» алынған шағын үзінді», – деген пікіріне ерекше ден қоямыз. Сондай-ақ, зерттеуші «Үш баланың әңгімесі» қазақтың «Үш жігіт» ертегісімен, Уәйіс Шондыбаевтың «Бір қыздың оқиғасы» деген толғауымен үндес екенін айтады.

Кенен Әзірбаев жинаған «Қаба сақалды хан» деген ертегіде қазынаны ұрлаған адамды қазы емес, ханның өзі анықтап береді. Бірақ «Тотынаманың» бірер сюжеттерін мысал түрінде қайта жырлаған Кенен бұл ертегіні өзінің төл шығармасына айналдыра қойған жоқ.

Әсет ақын «Үш баланың әңгімесінде» «Әңгіме жаздым ертеқ бозбалаға, Артықша жазып-сызбай сөз бола ма» немесе «Шимайлап ақ қағазға сыздым мен де, Қаламым

айрылар деп бір күн қолдан» деп жазбаша дәстүрдің машық-дағдыларын еске салып қоятынына қарамастан, төгіліп түскен бұл дастан ауызша жырланған шығармаға да ұқсайтынын жоққа шығаруға болмас.

Өтіпті бір бай патша бұрынырақ,
Тұсында қызыр шалып, бақыт қонған.
Большты үш баласы сол уақытта,
Ер жетіп ақылына кәміл қонған.

Халқына ғаділдікпен пәрмен еткен,
Қызықты дәурен сүріп өмірі өткен.
Есепсіз өткен күндер уландырып,
Кәрілік – емсіз дәурен келіп жеткен (Ә. Найманбаев, 1988:161).

Өмірден өткелі жатқан билеушінің үш ұлына айтар өсиеті береке-бірліктеріңді сақтаңдар деген тілекке саяды. Кәдімгі шығыс дәстүріндегі шаңырақ философиясы қазақ салтынан да алыстай қоймайды. Әкенің тығулы жатқан қазынаның құпиясын ашар алдындағы кіріспе әңгімесінің кез-келген отбасында айтылатын тәлім-тәмсілден көп айырмашылығы жоқ. Ол балаларына бір-біріне қорған болып, жұдырықтай жұмылып, күш біріктіруді тапсырады («Тірлікте бізге керек ақыл серік, Бірлікпен боларсыңдар дауға берік»), олай болмаған күнде қауіп-қатердің көбейе түсетінін ескертеді («Береке, бірлігіңді құрамасаң, Алады ақырында жауың жеңіп»), мұның арты қандай кеселге апарып соқтыратынын айтуды да ұмытпайды («Үшеуің үш тарапқа жүрсең егер, Кетеді бастарыңнан қымбат ерік»).

Әсеттің дастанында үш жігіттің өмірден өткен әкені жер қойнына бере сала, алтынды іздеп жолға шығып, орнын сипап қалуының алғы шарттары да шеберлікпен бейнеленген. Мәселен әкенің қоштасып жатқанына ұлдардың қиналыс білдірмеуі, жерлей сала алтынды іздеуге аттануы жайсыз оқиғадан хабар бергендей әсер қалдырады. Перзенттерін өмір бойы ізгілікке үндеген әкенің енді жоқтығы («Көп жылдай тәрбие еткен қайран әке, Оянбас мәңгі ұйқыға кеткен көніп»), балалардың қазынаны көруге асығуы («Адамның дүние шіркін бауыр еті, «Алтынды алсақ, – дейді, – енді бөліп»), соған орай ескертпе түріндегі ой-тұжырымның айтылуы («Дүние – қырдан қашқан қызыл түлкі, Талайды ұшыратқан жаманатқа»), алтынның ұрланғанын көргендегі ұлдардың ниет-пиғылының терістігі («Жер соғып, қайран болып қалды таңға, Мұнан да артық еді біреуі өлсе») дастанда ешқандай әсірелеусіз шынайы суреттелген.

Бірқатар нұсқаларға қарағанда Әсеттің дастаны ерекше көркемдігімен ерекшеленеді. Ұрыны анықтау барысындағы әрбір әрекет, адам психологиясының өзгерістері әдеби әдістермен әрленіп-әдіптелген. Патшаның үш ұлы тығулы жатқан алтынды орнынан таба алмай, қолды болғанына көзі жеткен соң ұрыны алыстан емес, өз араларынан іздеуге бекінеді:

Таппады ешбір ақыл, қайғы жеді,
Алдамшы дүние шіркін ғапыл дейді.
«Ешқандай ұры келіп ұрлаған жоқ,
Біреуіміз үшеуіміздің ұры», – деді.

«Табатын ақиқатын адам болса,
Бұл істің ашылады шыны», – дейді.
Кез болды қиын жұмыс бастарына,
Қазыға келіп бұлар жүгінеді (Ә.Найманбаев, 1988:162).

Ақынның шығыс сюжетінен бастау алатын хикаяны ауызекі әңгімелеп отырғандай етіп жеткізу стилі де назар аударарлық. Ол дастан кейіпкерлерінің әрқайсысының ой-толғамдарын кезек-кезек баяндап, қызықтыра, еліктіре түседі. Мысалы, үш ұлға төрелік айтатын қазының («Қазы айтты: «Сөздеріңді ұқтым тәмам, Тең емес: біреу жақсы, біреу жаман»), шығарма ішіндегі аңыздың кейіпкеріне айналған қалыңдықтың («Қыз айтты: «Мен сендікпін өлгенімше, Еткем жоқ еш қиянат келгеніңше»), қызға жолыққан ұрының («Ұры айтты: «Көрінеді сөзің алтын, Лебізің жаз, мысалы, қоңыр салқын») бойжеткеннің уәдесін алған жігіттің («Байбатша айтты қызға: «Ғашық досым, Көп күткен қуаныш пен көңіл хошым!») сөздерін бір үлгімен өлең етіп өреді. Бұл тәсіл де әсерлі әңгімеге жұртты ұйытып, тындаушыны сәт сайын желпіндіріп отыратын шығыс дәстүрлерінен алшақ емес.

Қазы уәдеге берік қыздың әңгімесін айтып болған соң патшаның үш ұлына «Күйеу жігіт, ғашық жігіт, ұры үшеуінің қайсысы жомарт?» деп сауал тастайды. Содан соң олардың жауабына қарай қорытынды жасап, өз шешімін айтады. Үлкені «уәденді орындап кел» деп қалыңдықты жібере салған күйеуді, ортаншысы өзіне арнайы келген қызға бостандық берген жігітті, кішісі айдалада жолығып, бойжеткенге қол тигізбей қоя берген ұрыны жомарт деп ой түйеді. Қазы ұрыны жақтаған кіші перзенттің алтынды жымқырып кеткенін мәлімдеп, қазынаны қайтаруын сұрайды:

Қарағым, алтын сенде, әкел қазір,
Белгілі болып тұр ғой сырың мәлім!
«Серігі ұры қардың» деген сөз бар,
Суреттеп көп сөйледің ұры халін» (Ә. Найманбаев, 1988:162).

«Әркім өз кәсібі төңірегіндегі көрген-білгенін әңгіме қылады» деген қағида тұрғысынан келсек, қазының ұрыны анықтау тәсілі халық даналығымен ұштасып жатыр деп топшылауға болады. Өйткені ұрлық-қарлыққа әуес адам қашанда мүмкіндікті қалт жібермейді, сондықтан оның алдына келген қызды тонамақ түгілі мүлде тиіспей босатып жіберуі – баукеспе атаулының табиғатына жат нәрсе. Сондықтан кіші ұл «ұры жомарт болмағанда, кім жомарт болмақ?» деген қорытынды жасайды («Ең кенжесі айтады: «Ұры жомарт, Аяй ма ұры алады жұрттың малын»), тіпті оның ұрлықтың мезіретін жасамағанына да іші ашиды («Әркімнің сынау керек өлсе бағын, Киімін ең болмаса, алмас па еді»), тым құрыса, қолында қонып тұрған бойжеткенге сұқтанбағанына күйінеді («Сұлу қыз сұм өмірдің гүлі емес пе, Кім бекер өткізбекші жастық шағын»). Сөйтіп, осындай парық-пайымдары арқылы ұрлық-қарлықтың қыр-сырын жақсы білетінін аңғартып қойып, өзін-өзі ұстап береді. Шығыс сюжеттерінде көбіне-көп негізінен қысқа ғана баяндалатын қазының шешімі Әсет дастанында осылайша біршама тәпсірленеді.

Ал «Тотынаманың» он бірінші түніндегі хикаяда оқиға сәл өзгеше өріледі. Мазендаран шаһарындағы саудагердің қызы бақ ішінде серуендеп жүріп, керемет гүлді көреді. Қыз бағбаннан сол гүлді жұлып беруін сұрайды. Бағбан қызға шарт қойып, «күйеуге шығатын күні неке қиярдан бұрын осында келіп кетуің керек» дей-

ді. Яғни, бойжеткен «алғашқы түнімді сенімен өткізем» деп бағбанға серт береді. Бұл көріністің мән-мазмұны «Тотынамада» дәстүрлі өлең жолдарымен былайша тұжырымдалады:

Нахшаби, сөзінде тұр келсе шамаң,

Сертін бұзған адамның күні қараң.

Белгісі адалдықтың осы болса,

Сертіне әркез берік әділ адам (Зияаддин Нахшаби, Тотынама, 1991: 93).

«Тотынама» хикаясында қызға қарақшыдан бұрын ұшырасатын қасқыр Әсеттің «Үш баланың әңгімесі» дастанында айтылмайды. Сондай-ақ ақын шығармасында ежелгі әдеби ескерткіштегі бағбанның бейнесі де жоқ. «Тотынамада» тазалықтың символы ретінде суреттелетін бағбанды кейінгі нұсқаларда қыздың ғашық жігіті алмастырады. Сондай-ақ ол жігіттің бойжеткенге деген сүйіспеншілігі де анық байқалады. Оны қыздың өзі: «Мен үшін бір жігіт бар малын берген, Сол достым неше жылда соңыма ерген. Нәрсеңіз сіз сұраған соның мүлкі, Өмірде өз жанынан қымбат көрген» (Ә.Найманбаев, 1988:163), – деп аңғартады. Ал «Тотынамадағы» қызды бір-ақ рет көріп, бірден өз шартын қойған бағбан мен қыздың арасында тек уәде ғана бар. Осылайша сюжет бір халықтың әдеби мұрасынан екінші елдің рухани қазынасына көшкенде оның даму барысы да, көркемдік шешімі де өзгеріп отырады. Өр елдің таным-түсінігі, салт-санасы, дәстүр-дағдысы осыған міндеттейді.

Тағы бір айта кететін мәселе, «Тотынама» хикаясындағы ұры мен оның жанындағы өзге жолаушылардың бір-біріне туыстық байланысы жоқ. Ал Әсет ақынның «Үш баланың әңгімесі» және Бекет Өтетілеуовтің «Данышпан қазы» дастандарында бір әкенің үш ұлының арасында дау туындайды. Үш баланың бірінің ұры боп шығуы, сондай-ақ ақырында тәубаға келіп, әкеден қалған қазынаны тең бөлісіп алуы бұл шығармалардың әулет бірлігін сақтау идеясына негізделгенін айғақтайды. «Басы қатты болса, аяғы тәтті болады» деген қағидаға сәйкес, ағайын арасындағы ауызбіршіліктің дәріптелгенін аңғарамыз.

«Тотынамада» патша қызы күдікке ілініп отырған төрт жолаушыға әңгіме айтып болған соң «Бұлардың іс-әрекетін қалай бағалайсындар? Кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс?» деген сұрақ қояды. Ал «Үш баланың әңгімесінде» «Осылардың қайсысы жомарт?» деген сауал алға тартылады. Алдыңғы хикаяда патша ақылды қызының әділ төрелігінен кейін қасқырды дағтаған адамға көп ақша бергізеді. Ішіп-жемге үйренген мешкей адамның одан арғы күнін молшылықта өткізуіне жағдай жасап, ақшадан тарықтырмауды жөн көреді. Ел билеушісі қалған жолаушылардың да ұстанымы мен ұйғарымына қатысты тиісті шешім қабылдайды: «Намыс пен қызғаныш туралы айтқан адамды гаремге бастық етіп жіберіпті. Патша бұл қызметті оған лайық деп тапқан. Ал қарақшыны жамандаған адамды қорқытып-үркітіп, одан меруертті өндіріп алып, иесіне бергізіпті (Зияаддин Нахшаби, Тотынама, 1991:95). Бұл эпизод «Үш баланың әңгімесінде» жоқ. Сірә, «Тотынама» мен Әсеттің дастанына дейінгі ілгерідегі аралық нұсқалардан әлдеқашан түсіп қалған болуы мүмкін.

Енді Кенен Әзербайбаев жинаған халық мұрасы үлгілерінің бірі – «Қаба сақалды хан» ертегісі мен «Үш баланың әңгімесіндегі» ұқсастықтар мен айырмашылықтарға тоқталайық. Алдыңғы нұсқада ерігіп отырған бір хан сақалын қалың сақалын күйдірем деп, өртеніп кете жаздап, бөшкедегі суға түсіп әрең аман қалады. Содан соң өзі секілді қаба сақалды жігіттерге бастан кешкен оқиғаларын айтқызады. Бір

күні ханның алдына үш кедей жігіт келіп, әңгіме айтады. Әсет дастанында мұндай кіріспе жоқ. Дастанның сюжеті осы ертегідегі үш жігіттің әңгімесімен ғана үндеседі. Жалпы, екі шығарманың желісінде ұқсастық баршылық. Мәселен, үш баланың алтын жоғалтуы, ханға келіп жүгінуі, ұрыны табу үшін аңыз айтылуы, үшеуіне ортақ «аңыз кейіпкерлерінің қайсысы жомарт?» деген сауал қойылуы, сұраққа жауап беру нәтижесінде кіші ұлдың ұры боп шығуы жағынан айна-қатесіз ұқсас. Сонымен қатар бірқатар айырмашылықтары да бар. Біріншіден, әкенің ұлдарымен бақұлдасуы дастанның өзінде баяндалса, ертегіде үш жігіттің ханға айтқан әңгімесінде сипатталады. Екіншіден, дастанда ұлдар алтынды алыстан іздесе, ертегіде қазына дерт меңдеген әкенің төсегінің астында көмулі жатады. Әсет шығармасында үш ұл әкелерін жерлеп болып, алтынды көруге барса, ұрланып кеткен боп шығады. «Қаба сақалды ханда» үш жігіт қазынаны оңашада қазып көріп, қашан тақыр кедей болғанда ғана аламыз, оған дейін тимейміз» деп серттеседі. Талай жыл өтіп, әбден қайыршының халіне жеткенде ғана іздеп барса, қолды боп кеткенін көреді. Демек, ертегіде әліптің артын бағатын қанағат қағидасының құндылығын дәріптеуге мән берілген. Үшіншіден, дастанда қыз бір ұрыға жолықса, ертегіде оны үш қарақшы ұстап алады. Төртіншіден, дастанда қалыңдық күйеу жігіттен рұқсат сұрағанда, ол көп тәжікелеспей, «барып кел» деп бірден босатып қоя берсе, ертегіде қыз күйеуінің рұқсатын алғанша екеуінің арасында ұзын-сонар диалог өрбиді. Мұның өзі көнеден келе жатқан көшпелі сюжеттің қазақ топырағында да көптеген өзгерістерге ұшырағанын көрсетеді.

Әсет Найманбаевтың шығыс дәстүрімен жазылған тағы бір көлемді шығармасы «Ағаш ат» дастанына да ежелгі сюжеттер арқау болған. Ақын бұл шығарманың кейіпкерлерін қазақ топырағына жақындатып, ұлт болмысымен байланыстыра қоймайды. Оқиға сюжеттің байырғы нұсқаларына сәйкес, қолына араб, парсы түгел қараған Бағдат патшасының елінде өтеді. Шебер ұстаның қолынан шыққан ағаш атқа мініп, көк жүзін шарлап, басқа елге жетіп, махаббат хикаяларын бастан кешетін ханзаданың тағдыры Әсеттің ақындық танымы, шығармашылық ұстанымы арқылы мүлде жаңа туындыда жан-жақты әрі өзгеше қырынан көрініс тапты.

Жалпы, шығыс елдерінің әдебиеттеріне түгел тараған «ағаш ат» аңызы «Мың бір түннің» үш жүз елу төртіншіні түнінен үш жүз алпыс жетінші түнінен дейін созылатын «Ағаш ат туралы әңгімесінен» (Мың бір түн, 1993: 464). бастау алатыны анық. «Мың бір түн» хикаясында өнерлі ұста ұшатын ағаш ат жасап, патшаға тарту етеді де, қызын беруін өтінеді. Патшаның ұлы атты мініп көрмек боп, көкке көтеріледі де, алысқа ұшып кетеді. Содан ұшқан бетімен Санға-Ямин деген қалаға келіп, сол елдің патшасының қызымен табысады. Ертеңіне еліне оралып, екінші сапарында қызды ала қайтады. Бірақ көп ұзамай ұста алдап алып кеткен қалыңдығын ағаш атқа мініп іздеп барып, түрлі амал қолданып тағы да құтқарып әкеледі.

«Мың бір түннің» он төрт түнінде айтылатын осы ұзақ хикаяны Әсет Найманбаев тұтас дастанға айналдырды. Әлемнің барлық еліне тараған әйгілі шығармада патшаға үш өнерпаз сыйлық әкеледі. Көк жүзіне саяхат жасауға болатын ағаш атты жасаған ұстаған ұста соның бірі ғана. Олардың әрқайсысы өнерінің өтеуі ретінде патшадан бір қызын беруін талап етеді. Ал Әсет дастанының кейіпкері билеушіден ешнәрсе сұрамайды, жай ғана ханзадаға тарту ретінде ұсынады.

Тағы бір ерекшелік, «Мың бір түнде» елден асқан ұстаның шеберлігі жөнінде жалпы тұжырым жасалғанымен, өнерінің қыр-сыры егжей-тегжейлі баяндала қоймайды. Оның есесіне, Әсеттің «Ағаш атында» ұстаның кім екендігі («Пәнделден ол ұстаның өнері жат, Ұстаны мақтады екен Шам мен Бағдат»), осы ерекше бұйымды қалай жасағаны («Хайламен неше түрлі жел кірдіртіп, Жасады резеңкіден бір ағаш ат»), дайын болған бұйымның қалай ұшатыны («Адам мінсе үстіне, ұшар дейді, Бұлт, ауасын, желменен құшар дейді»), мүмкіндігі қаншалықты екені («Қайтарлық кілтін білмей жүре берсе, Сағатта жылдық жерге түсер дейді») жан-жақты сипатталады. Яғни, Әсет ауыз екі тілмен әңгіме түрінде баяндалатын хикаяға көркемдік дарытқан. Ақынның айтуынша, ғажайып ағаш аттың адам айтқысыз қасиеттері мұнымен де шектелмейді:

Ұша берсе, әуеге жетер дейді,
Самғай берсе, талайға кетер дейді.
Екі кісі мінгесе, ауыр емес,
Нәрсені одан басқа көтермейді.

Жиып алса, сыяды жан қалтаға,
Он мың алтын ділдаға бәсі баға.
Алтынменен нақыстап көз орнатып,
Әкелді ағаш атты падишаға (Ә.Найманбаев, 1988: 189).

Дастанның аяқталар тұсында «Аударған арабшадан атым – Әсет» деп ескер-кенімен ақын шығыс хикаясының оқиғасын қалауынша түрлендіреді. Ол «Мың бір түндегі» Хұрмуз ханзаданы Хасен ханзада айналдырып, сюжетке сан түрлі сипат береді. Хасен ағаш атымен ұшып келіп қонған елінде алдымен бір қарияға жолығып, оған бала болады. Бір күні хан баласымен достасып, оның қарындасының суретін көріп, ақыл-естен айырылады. Ақыры, жан баласы аттап баспайтын жұмбақ сарайдың ауласына ағаш атымен ұшып кіріп, хан қызының жүрегін жаулайды. Сонымен қатар, ханзаданың алғашқы келгенде арнайы хат жазып, ұйықтап жатқан сүйіктісінің омырауына қыстырып кетуі, Гүлғасыл арудың аяғы ауырлап қалуы, кемпірдің қыз сарайының төңірегіне бояу жағып, жігітті ұстап беруі, дастан соңындағы құдалық жоралғылары секілді қосымша элементтер мен эпизодтар Әсет шығармашылығының жемісі деп түсінуіміз керек.

Әсет дастанына арқау болған ағаш ат бейнесі «Тотынаманың» тағы бір әңгімесінде кездеседі. Отыз бесінші түнде баяндалатын «Саудагердің қызы, оның үш күйеуі, қызды перінің ұрлап әкетіп, ұрланған қыздың қайтып келуі жайындағы әңгімеде» ұшатын ағаш ат көрініс байқатады. Қыздан дәмелі үш жігіттің біреуі ағаштан айшылық жерге жылдам жеткізетін ағаш ат жасайды (Зияаддин Нахшаби, Тотынама, 1991:208). Ал Қытай қазақтары арасында кең тараған «Тотынаманың» елу үшінші тарауындағы «Қабул шаһарындағы саудагердің әңгімесінде» Ғанка есімді кісінің Зуһра деген қызы жоғалып кетеді. Соны құтқаруға келген үш жігіттің бірі – Рахшысаз ер-тұрманы дайын ағаш ат жасап, оны қимыл-қозғалысқа келтіреді. (Тотынама, 1987: 348). Көне-түркі-шағатай тілінен Нияз Тобыш аударған осыған мазмұндас «Тотынама» нұсқасының кейіпкері де сиқырлы жүйрік ат жасап шығарады (Тотынама, 2005: 196)

Осы «Тотынамаға» негіз болған Мұхаммед ан-Нааридің «Түнгі жауһар-сырларында» Кабул көпесінің Джауза деген қызын жын ұрлап кеткен кезде өнерлі үш жігіттің бірі ағаштан ұшатын ат жасап, қайтып оралуына көмектеседі (Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед, 1985: 400).

Ағаш ат оқиғасы қазақ ертегілерінің сюжеттеріне де арқау болды. Мәселен, «Пырақ» және «Ағашшы мен темірші» деген қиял-ғажайып ертегілерінің «Мың бір түннен» тамыр тартатыны дау тудырмайды. Екі ертегінің де кейіпкері «оң құлағын бұраса – ұшатын, сол құлағын бұраса – қонатын ағаш атқа мініп, белгісіз бір шаһарға барады, сол елдің ханшасымен көңіл қосады, оның ізіне түскендер жүрген жеріне қызыл бояу жағады, ақыры сүйгенін алып қайта оралады. Мұның өзі шығыс аңыздарының ауыз екі құндылықтарымызға да, авторлық ауызша әдебиетімізге де әбден кірігіп кеткенін дәлелдейді. (Омаров В, 2021: 138-142)

Жалпы, ағаш атқа қатысты аңыздардың төркіні тым әріде жатқаны анық. Үндінің ежелгі әдеби ескерткіші – «Панчатантраның» «Достардың айырылысуы» деп аталатын бірінші кітабының сегізінші әңгімесінде Пундхравардхана қаласында тұратын екі дос – арбакеш пен тігіншінің іс-әрекеті сипатталады. Соның бірі – тігінші патша қызына ғашық болып, Гаруда бейнесіндегі ағаштан жасалған көлікке мініп ұшып, Нараяна бейнесіне еніп, сүйіктісіне жолығады. Ол қызбен сарайдың шатырында кездесіп жүреді (Панчатантра, 1958: 378). Ал жігіттің ағаш атпен ұшып кеп, бойжеткенмен сарай төбесінде жүздесуі – негізі шығыс аңыздарына тән, бірақ қазақ өлеңіне әлдеқашан көшкен белгілі эпизодтардың бірі. Бұл аңыз жөнінде Үнді елінің тағы бір ежелгі ескерткіші – «Викраманың өмірі немесе патша тағының 32 тарихы» атты шығарманың түсініктемесінде атап көрсетіледі (Викраманың өмірі немесе патша тағының 32 тарихы, 1960: 240). Мұндай төркіндіктің мысалдарын Әсеттің шығыс аңыздары желісіне құрылған басқа шығармаларынан да көптеп табуға болады.

Әсет Найманбаев – соңына мол мұра қалдырған ақын. Зерттеушілер оның өмірі мен шығармашылығына қатысты басылым бетін көрген екі жүзден аса үлкендікішілі материалдар қоры қалыптасқанын айтады. Сол қомақты мұраның едәуір бөлігі шығыс дәстүрінен нәр алған туындылар екені анық.

Қорытынды. Осыған орай, ақын мұрасындағы ертеден келе жатқан көшпелі сюжетке құрылған қисса-дастандарды салмақтап-саралай келіп, бірқатар қорытындылар жасауға болады.

Біріншіден, Әсет Найманбаев шығыс әдебиетінің үлгілерімен жан-жақты таныс болған. Ол бір шығарманың бірнеше нұсқасын жақсы білген деп топшылаймыз. Себебі, оның дастандарында аңыз әңгімелердің түрлі халықтар арасында кең тараған, өзгеріске түскен варианттарының көптеген элементтері ұшырасады.

Екіншіден, ақын көшпелі сюжеттердің төркінін тани білген, қайдан бастау алатыны жөнінде жеткілікті мәліметі болған. Қай елден тарап, қай елде дамығанынан мол хабардар екені даусыз. Сондықтан кейбір дастандарын қазақ топырағына бейімдемей, сол жұрттың мысалымен-ақ қайта жырлап шыққан.

Үшіншіден, Әсет нәзирашылдық тәсілді терең меңгерген. Түпнұсқа материалды пайдалана отырып, құрылымдық жүйесі одан кем түспейтін шығарма жазып шығуды өз міндетін алған. Ақынның бұл міндетті әркез абыроймен орындағанын қисса-дастандарының жұрттың жаппай игілігіне айналғанынан көреміз.

Төртіншіден, ол шығыс сюжеттерінің негізінде көркемдігі кемел, оқиғасы қызықты, ел бас алмай оқитын туындыларды өмірге әкелді. Әсеттің шығармаларында қолданылған сөз өнерінің көркемдік құралдары – оның қабілет қайнарының мол екендігінің көрінісі. Әсеттің қисса-дастандары – қазақ әдебиетінің баға жетпес құндылықтары.

Бесіншіден, оқыған-тоқығаны көп ақын ауыз әдебиетінің де, жазба әдебиетінің де озық ойлы өкілі болды. Ол суырыпсалмалық қабілетінің арқасында ұзақ толғауларының бірсыпырасын ауызша жырлады. Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің арасында дәнекерлік роль атқарған Әсет Найманбаев мұрасы әр қырынан зерттеуге тұрарлық. Сондықтан оны авторлық ауызша поэзияны биік белеске көтерген ақын деп сеніммен айта аламыз.

Түптеп келгенде, Әсет Найманбаев шығыс әдебиетінің үздік үлгілерін шығармашылығына сіңірген, оны көркем тәсілмен қайта өңдеп, одан әрі дамытқан, көшпелі сюжеттерді қолданып, толыққанды туындыға айналдырған, сөйтіп, қисса-дастандарын қазақ поэзиясы жауһарларының қатарына қосқан ақын екені анық.

Мақала AP14869710 «Түркі халықтарының авторлық ауызша поэзиясы: генезис, типология, поэтика» жобасы аясында жарияланып отыр.

Омаров Б.Ж.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,

Алматы, Казахстан

E-mail: b_om777@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7750-2741

Творчество Асета Найманбаева: восточные традиции и бродячие сюжеты

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы применения и трансформации восточных сюжетов в произведениях видного представителя казахской поэзии Асета Найманбаева. Особое внимание в исследовании уделяется всестороннему анализу трансформации известного сюжета из литературного памятника «Тотынама», созданного в Индии в средние века, в дастан «Рассказ о трёх сыновьях». Автор статьи также описывает первоначальный вариант этого сюжета и показывает, как этот сюжет менялся с течением времени.

Целью исследования является определение древних литературных источников, послуживших основой поэтических произведений Асета, а также уделяется внимание преемственности творчества акына с литературой других народов. Произведения поэта, основанные на восточных мотивах, и древние сюжеты известных литературных памятников анализируются историко-типологическим методом в сравнении. Обращается внимание на то, как определённый сюжет преобразуется Асетом Найманбаевым и другими акынами, выявляются сходства и различия их произведений.

В исследовании также анализируются характерные приёмы переработки акыном бродячих сюжетов. Сделан ряд выводов о мастерстве акына, осуществившего литературную обработку восточных сюжетов, адаптировавшего эти сюжеты к характеру казахского народа и создавшего в итоге новые произведения.

Результаты данной научной статьи могут быть использованы в ходе изучения и продвижения наследия Асета Найманбаева, а также анализа его творчества как образца авторской изустной поэзии.

Ключевые слова: акын, устное исполнение, бродячий сюжет, дастан, сказание, деревянный конь, легенда, трансформация, поэтика

Omarov B.Zh.

The L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: b_om777@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7750-2741

Works of Asset Naimanbayev: oriental traditions and migrating plots

Annotation. The current article considers the use and transformation of Oriental plots in the works of Asset Naimanbayev, a prominent representative of Kazakh poetry. In particular, a comprehensive analysis of the transformation process of the well-known plot in the story «Totynama», written in the Indian land in the Middle Ages, into a saga called «The story of three children» is carried out. The author also outlined the original version of this story, analyzing what changes it has undergone.

The article sets out the purpose of identifying the roots of ancient values that served as the basis for Asset's poems, and pays great attention to the search for continuity in the literature of other nations. The works of the poet based on oriental motifs and ancient plots of popular literary monuments were studied by comparison with the historical and typological method. Attention was paid to how a particular plot was sung in the poems of Asset Naimanbayev and other poets, attention was paid to identifying similarities and distinctive features.

The study also paid attention to the demonstration of Asset Naimanbayev's method of transforming nomadic plots. A number of conclusions were made about the skill of the poet, who adapted these plots to the realities of the nation, reworked them from a literary point of view and based them on a new work.

The results of a scientific article can be used in the process of studying and promoting the heritage of Asset Naimanbayev, as an example of author's oral poetry.

Key words: akyn, oral singing, migrating plot, dastan, story, wooden horse, legend, transformation, poetics.

Информация об авторе:

Омаров Бауыржан Жумаханұлы, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, доктор филологических наук, академик НАН РК. E-mail: b_om777@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7750-2741

Әдебиеттер

Веталының жиырма бес әңгімесі. Санскриттен аударған Р.Шор. – Москва: «Художественная литература», 1939. – 210 б. (орыс).

Веталының жиырма бес әңгімесі. Санскриттен аударған И.Серебрякова. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 148 б. (орыс).

Викраманың өмірі немесе патша тағының 32 тарихы. Панчатантра. Санскриттен аударған П.А.Гринцер. Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 240 б. (орыс).

Зийа ад-Дин Нахшаби. Тотынама. (Парсы тілінен аударған Е.Бертельс). Москва: «Наука», 1979. – 348 б. (орыс).

Зияаддин Нахшаби. Тотынама. (Орыс тілінен аударғандар – Ә.Қоңыратбаев пен Т.Қоңыратбаев). – Алматы: Жазушы, 1991. – 304 б. (қаз).

Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Әңгімелесу асыл тастары. (Парсы тілінен аударған М.Османов). – Москва: Наука, 1985. – 400 б. (орыс).

Мың бір түн. Төрт томдық (аударған Қ.Әбдіқадыров). – Алматы: Жалын, 1993. – Т.2. – 464 б. (қаз).

Найманбаев Ә. Шығармалар: өлеңдер, айтыс-қағыстар мен дастандар. – Алматы: Жазушы, 1988. – 304 б.

Нұржекеев Б. Әнші, композитор, ақын (Алғы сөз). Кітапта: Найманбаев Ә. Шығармалар: өлеңдер, айтыс-қағыстар мен дастандар. – Алматы: Жазушы, 1988. – 304 б. (қаз).

Омаров Б. Қырғыз ақыны Тоқтоғұл Сатылғанов Қазақ елі туралы ой қозғайды. // ALR Journal. 2021; 5(5): 138-142. DOI: 10.14744/alrj.2021.16442. (ағылш).

Панчатантра. Санскриттен аударған А.Я.Сыркина. Москва: Издательство АН СССР, 1958. – 378 б. (орыс).

Тотынама (Ф.Файызханұлы нұсқасынан аударылған, жауапты редакторы О.Қанапин). – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 348 б. (қаз).

Тотынама. Көне-түркі-шағатай тілінен аударған Нияз Тобыш. – Ақтау: Ш.Есенов атындағы Ақтау мемлекеттік университеті баспасы, 2005. – 196 б. (қаз).

Литературы

Двадцать пять рассказов Веталы. Перевод с санскрита Р. Шор. – Москва: «Художественная литература», 1939. – 210 с. (рус.)

Двадцать пять рассказов Веталы. Перевод с санскрита И.Серебрякова. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 148 с. (рус.)

Жизнь Викрамы или 32 истории царского трона. Панчатантра. Перевод с санскрита П.А.Гринцер. Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 240 с. (рус.)

Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме). (Перевод с персидского Е.Бертельса). Москва: «Наука», 1979. – 348 с. (рус.)

Зияадин Нахшаби. Тотынама. (Перевод с русского – А.Коныратбаев и Т.Коныратбаев). – Алматы: Жазушы, 1991. – 304 с. (каз.)

Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед (Джавахир ал-асмар). (Перевод с персидского М.Османов). – Москва: Наука, 1985. – 400 с. (рус.)

Тысяча и одна ночь. В четырех томах (перевод К. Абдыкадырова). – Алматы: Жалын, 1993. – Т.2. – 464 с. (каз.)

Найманбаев Э. Сочинения: стихи, айтыс и саги. – Алматы: Жазушы, 1988. – 304 с. (каз.)

Нуржекеев Б. Певец, композитор, поэт (предисловие). В книге: Найманбаев А. сочинения: стихи, айтыс и саги. – Алматы: Жазушы, 1988. – 304 с. (каз.)

Омаров Б. Кыргызский поэт Токтогул Сатылганов размышляет о казахской стране. // ALR Journal. 2021; 5(5): 138-142. DOI: 10.14744/alrj.2021.16442. (англ.)

Панчатантра. Перевод с санскрита А.Я.Сыркина. Москва: Издательство АН СССР, 1958. – 378 с. (рус.)

Тотынама (перевод с версии г. Файызхановича, ответственный редактор О. Канапин). – Урумчи: Синьцзянское народное издательство, 1987. – 348 с. (каз.)

Тотынама. Перевод с древнетюркско-чагатайского языка Нияз Тобыш. – Актау: Издательство Актауского государственного университета имени Ш. Есенова, 2005. – 196 с. (каз.)

References

Dvadcat pyat rasskazov Vetary. (1939). Perevod s sanskrita I.Serebryakova. – Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo hudozhestvennoy literatury. – P.148. (in Russian).

Dvadcat pyat rasskazov Vetary. 1958. Perevod s sanskrita R.Schor. – Moskva: Hudozhestvennaya literatura. – P.210. (in Russian).

Imad ibn Muhammad an-Naari. (1985). Jemchujiny besed (Djavahir al-asmар) (Perevod s persidskogo M.Osmanova). Moskva: Nauka. – P. 400. (in Russian).

Jiznъ Vikramy ili 32 istorii carskogo trona. Panchatantra. (1960). Perevod s sanskrita P.A.Grincera. Moskva: Izdatel'stvo vostochnoy literatury. – P. 240. (in Russian)

Myn bir tun. Tort tomdyq (audargan Q.Abdiqadyrov). (1993). T.2 Almaty: Zhalyн, – P. 464. (in Kazakh)

Naymanbaev A. (1988.). Schygarmalar: olender, aytys-qagystar men dastandar. [Works: poems, arguments and sagas]. Almaty: Zhazuschy. – P.304. (in Kazakh)

Nurjееev B. (1988.). Anshi, kompozitor, aqyn (Algy soz) [Singer, composer, poet (Foreword)]. Kitapta: Naymanbaev A. Schygarmalar: olender, aytys-qagystar men dastandar. [Works: poems, arguments and sagas]. Almaty: Zhazuschy. – P.304. (in Kazakh).

Omarov B, The Kyrgyz Poet Toktagul Satylganov Thoughts about Kazakh Country. ALR Journal. 2021; 5(5): 138-142., DOI: 10.14744/alrj.2021.16442. <https://alrjournal.com/jvi.aspx?un=ALRJ-16442&volume=5&issue=5> (in Eng).

Panchatantra. (1958.). Perevod s sanskrita A.Ya.Syrkina. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, – P.378. (in Russian)

Totyname. (1987.). (G.Fayyzhanuly nusqasynan audarylган, jauapty redaktory O.Qanapin). [Translated from the version of G. Fayyzkhanuly, executive editor O. Kanapin]. Urimji: Schynjan halyq baspasy. – P. 348. (in Kazakh).

Totyname. (2005). (Kone-turki-schagatay tilinen audargan Niyaz Tobysch). Aqtau: Sch.Esenov atyndagy Aqtau memlekettik universiteti baspasy,. – P.196. (in Kazakh).

Ziya ad-Din Nahschabi. (1979). Kniga popugaya (Tuti-name). (Perevod s persidskogo E.Bertelsa). Moskva: Nauka. – P. 348. (in Russian).

Ziyaaddin Nahschabi. (1991). Totyname. (Orys tilinen audargandar –A.Qonyratbaev pen T.Qonyratbaev).. Almaty: Zhazuschy, – P. 304. (in Kazakh).

Ақыш Н.Б.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: babe8812@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9341-7512

С. БЕГАЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ТАНЫМ ҮРДІСІ

Аңдатпа. Ұлттық санамызды да, көркемдік қабылдауымызды да тез құбылтып жататын осынау жиырма бірінші ғасырдың биігінен артымызға көз салатын болсақ, ұлы есімдердің өзі уақыт шаңына жұтылып, тез көмескіленіп бара жатқанын байқаймыз. Көркемдік сипаты жалпы ортақ талапқа өз деңгейінде жауап бере алатын көптеген туындыларды өмірге әкелген, өз заманының танымал қаламгері болған Сапарғали Ысқақұлының балаларға арналған шығармалары жиырма бірінші ғасырдың биігінен қараған жағдайда да идеялық-көркемдік құнын жоғалта қойған жоқ. Мақалада қазақ балалар әдебиетінің ірі өкілдерінің бірі Сапарғали Бегалиннің шығармашылығы қарастырылып, оның жеке-леген шығармалары ғылыми-аналитикалық тұрғыдан талданады. Сонымен бірге жазушының шағын жанрлардағы және поэзиялық шығармалары жөнінде ақпараттар беріледі. С.Бегалиннің басқа да замандас қаламгерлері тәрізді арнайы акцент жасай отырып жазған тақырыптарының бірі – Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Кеңес халқының қаһармандық ерлігі. Оның Кеңес одағының батыры атағын алған жерлесіміз Нұркен Әбдіровтың ерлігін жырлауға арналған «Қанатты қазақ» поэмасының көркемдік лейтмотиви патриоттық екіпнге толы. Батыр ұшқыштың туған елі, халқы үшін өз жанын пида етуін ақын әмгтеуір шеберлікпен бейнелей алған. Қазақтың қос қаһарман қызы Әлия мен Мәншүкті прототип етіп алған «Ажар» поэмасында ел басына қатер төнген шақта қазақ қызының өзі сұранып, майдан шебіне аттануы, сол соғыста көрсеткен ерліктері суреттеледі. Негізінде өзі қатарлас қаламдастарына қарағанда, ақын жырларында лирикалық-романтикалық сипаттары басымдау болып көрінеді.

Әсіресе көбірек талданатыны – «Бала Шоқан», «Сәтжан» повестерінің көркемдік жетістіктері. С.Бегалиннің балаларға арналған шығармаларының өзінде уақыт тынысы, тарихи шындықтың көркемдік шындыққа айналуындағы шығармашылық ізденістері сәтті көрініс тапқан.

Талдаулар нәтижесінде зерттеу нысанының өнер әлеміндегі жетістіктері дәлелденіп, бұл жазушының қазақ балалар әдебиетіндегі орны жайлы жекелеген қорытындылар жасалады.

Кілт сөздер. Ұлттық сана, көркемдік, эстетика, компонент, трагедия, эпизод, кеңістік, айшық, персонаж, қиял, таным, ұстаным, прототип, ыждаһат, бап, штрих, үрдіс, хикаят, құбылыс, үлгі

Кіріспе. Ұлттық санамызды да, көркемдік қабылдауымызды да тез құбылтып жататын осынау жиырма бірінші ғасырдың биігінен артымызға көз салатын болсақ, ұлы есімдердің өзі уақыт шаңына жұтылып, тез көмескіленіп бара жатқанын байқаймыз. Тіпті басқаны қойып, жоғары оқу орындарында қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша білім алып жатқан болашақ филологтардың да осы қаламгердің шығармаларын айта алмай, мүдіріп қалғандарына куә болғаным бар. Сондықтан да Сапарғали Бегалин есімін қазіргі жас оқырмандарымыздың бірі біліп, бірі білмей жатса, таң қалуға болмас.

Көркемдік сипаты жалпы ортақ талапқа өз деңгейінде жауап бере алатын көптеген туындыларды өмірге әкелген, өз заманының танымал қаламгері болған Сапарғали Ысқақұлының балаларға арналған шығармалары жиырма бірінші ғасырдың биігінен

қараған жағдайда да идеялық-көркемдік құнын жоғалта қойған жоқ. Атап айтқанда, оның «Көксегеннің көргендері» (1948), «Ермектің алмасы» (1955, 1985), «Сәтжан» (1947, 1973, 1978), «Жас бұтақ» (1953), «Жеткіншектер» (1960), «Мектеп түлектері» (1961), «Төл басы» (1947), «Бақыт» (1956), «Сырлы қайнар» (1963) «Шоқан асулары» (1971), «Қыран туралы аңыз» (1976) атты прозалық жинақтарына топтастырылған жекелеген әңгіме-повестері жас оқырманды уақыт шындығымен ұшастыра алатын дүниелер.

Бұл аталғандардан басқа «Замана белестері» атты романы (1975) мен екітомдық таңдамалы шығармалар жинағы (1979) оқырман игілігіне айналды. Бүгінгі таңда бұларда жарияланған біраз әңгіме-повестері өз уақытында оқырман қауымның ілтипатына ие болғанын еске сала кеткеніміз жөн. Жас ұрпақтың эстетикалық сезімін қалыптастыруда, өмір мен табиғат сырларын түсінуге ықпал ететін, туған жерді, Отанды сүйеге тәрбиелейтін шығармалары аға ұрпақ оқырмандарының әлі күнге жадында.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазақ қаламгерлерінің арасында шоқтығы биік жазушы С.Бегалин саналады. Қаламгер туындыларында көркемдік таным үрдісі анық байқалады. Дәл осын тақылеттес дүниелерді ХХ ғасырдағы Б. Соқпақпаев, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, С. Мұқанов сынды т.б. қазақ жазушыларының шығармаларынан байқаймыз.

Мақаланы жазуда басты мәселе, ол – қаламгер С.Бегалин шығармаларындағы «көркемдік таным үрдісін» зерттеу.

Көркемдік таным үрдісін ғылыми-аналитикалық, салғыластырмалы-сараптамалық тұрғыдан Б. Мұқатай, Б. Ыбырайым, Н. Ғабдуллин, Т. Ахтанов сияқты бірқатар зерттеушілер еді.

Тақырыпты зерттеу барысында жазушы С. Бегалин шығармалары негізге алынды. Мақалада ғылыми талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесі. Қазақтың көптеген прозашыларының әдебиет табалдырығын ең алдымен өлең жазумен аттайтыны жазылмаған дәстүр десе де болады. Сапакең де өз заманында шығармашылық жолын жыр шумақтарын өрнектеуден бастапты. Оған дәлел – 1914 жылы «Айқап» журналында басылған «Қазақ қыз-боз балаларына» деген тұңғыш өлеңі. Одан кейін көп ұзамай жазылған «Азамат арманы», «Көшер ме тұман серпіліп» деген өлеңдері 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезіндегі атышулы қанды оқиғаларға арналған екен.

Адамгершілікке үндеген ақын ел кезетін жалқаулардың теріс мінездерін сықақтай отырып, оларды ардақты еңбекке, білім алып, оқу оқуға шақырды.

Түтіні шыққан ауылдың

Түстігін аңдып, телмірме.

Еңбекке ұмтыл, ерінбе...

Жалдан да адал ақша тап.

Өмірді босқа өткізбей,

Жас шағында оқып бақ! (Мұқатай, 2010: 151) – деген өлеңі өз кезеңінің талабына сай келіп, уақыт ұранына үн қосты. Екінші жағынан қарап отырсаң, бұл шығарманың идеялық ұстанымы бүгінгі күні де көнере қойған жоқ.

Қалың оқырман Сапарғали Бегалинді ең алдымен прозашы ретінде танығанымен, әр жылдары жекелеген өлең кітаптары да жарық көріп отырған. Оның поэзия жанрын бір ақындай тәп-тәуір меңгере алғандығын аңғартатын – «Азамат арманы», «Көшер ме тұман серпіліп» (1916), «Жылаған жұрт уанды» (1917), «Тау сыры» (1938), «Таңсық» (1940), «Машинист» (1944), «Алтай аңызы» (1947), «Қыран кегі» (1943), «Цимлян теңізі» (1953), «Таңдамалы» (1956), «Сырлы қайнар» (1963), т. б. өлеңдері мен поэмалары. Бұл аталғандардың басым бөлігі балалар әдебиетінің ауылынан алыс емес, осы салаға қажетті көркемдік компоненттері толық, жас оқырманның қабылдауына лайықты. С. Бегалиннің өлеңдерін зер салып, көңіл қойып оқыған адам оның сазды лирик, сыршыл ақын екеніне көз жеткізе алар еді.

Оның балаларға арналған тақпақ, жаңылтпаш, жұмбақ өлеңдерінің тілі жеңіл, мазмұны да ұғымға ауыр емес.

Қандас азаматтардың ерлігін, батырлығын мадақтайтын «Алтай аңызы» (Төлеген Тоқтаров туралы), «Қанатты қазақ» (Нұркен Әбдіров туралы) поэмалары – Ұлы Отан соғысы шындығын сәтті бейнелеген шығармалар қатарында. Заман трагедиясы «Абақ арманы», «Айдос», «Баян жүрек», «Қыран кегі», «Бибі ханым» поэмаларынан қылаң береді. Олардан халқы үшін туған ерлердің қатыгез қоғаммен алысып өткен ауыр жағдайлары, халық басындағы күйзеліс анық аңғарылады. Бірден басын ашып алу керек, бұл соңғы тізімдегілердің кейбіреулерін таза балалар әдебиетінің туындыларына жатқыза алмаймыз.

С. Бегалиннің басқа да замандас қаламгерлері тәрізді арнайы акцент жасай отырып жазған тақырыптарының бірі – Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Кеңес халқының қаһармандық ерлігі. Оның Кеңес одағының батыры атағын алған жерлесіміз Нұркен Әбдіровтың ерлігін жырлауға арналған «Қанатты қазақ» поэмасының көркемдік лейтмотиві патриоттық екпінге толы. Батыр ұшқыштың туған елі, халқы үшін өз жанын пида етуін ақын әжептеуір шеберлікпен бейнелей алған. Қазақтың қос қаһарман қызы Әлия мен Мәншүкті прототип етіп алған «Ажар» поэмасында ел басына қатер төнген шақта қазақ қызының өзі сұранып, майдан шебіне аттануы, сол соғыста көрсеткен ерліктері суреттеледі. Негізінде өзі қатарлас қаламдастарына қарағанда, ақын жырларында лирикалық-романтикалық сипаттары басымдау болып көрінеді.

Талқылау. Сапарғали Ысқақұлы – Семей өңірінің тумасы. Ол кісі 1895 жылдың 24-қарашасында қазіргі қазіргі Абай ауданының аумағындағы Дегелең деген жерде өмірге келіпті. 1915 жылы Семей қаласындағы орыс-қазақ училищесін бітірер-бітірместен, ол 1916 жылы майдан шебіндегі қара жұмысына алынып, бірінші дүниежүзілік соғыстың біраз эпизодтарын өз көзімен көруі де – қаламгер өміріндегі елеулі оқиға.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, С.Бегалин жергілікті жердегі басқару саласында әртүрлі деңгейдегі жауапты қызметтер атқарған. Мысал үшін алғанда, 1929-1935 жылдары Дегелең болыстық атқару комитетінің төрағасы, Қарқаралы уездік атқару комитетінің мүшесі, бөлім меңгерушісінің орынбасары, аудандық халық соты сияқты лауазымдарымен қайнаған қарбаластардың алдыңғы қатарында болған.

Кейінірек Қазақ егіншілік халық комиссариатында, Түріксіб темір жол басқармасында жауапты қызметтер атқара келіп, ұзақ жылдар бойы «Темір жолшы»

газетінде, Қазақстан Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтында (қазіргі Әдебиет және өнер институтында), Қазақстан Жазушылар одағында еңбек еткен екен. Қаламгер 1983 жылы өмірден өтті.

Соңғы қызметтерінде жүрген кезінде ол ғылыми зерттеу жұмыстарымен айналысып, қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, зерттеу саласында да бірсыпыра жүйелі жұмыстар тындырғанын факті ретінде ғана атап өтсе болар.

Ең бастысы – С. Бегалин әдебиетіміздің поэзия, проза жанрларында тартымды, толымды шығармалар берген ұшқыр ойлы балалар қаламгері еді. Ұзақ шығармашылық сапарында оның қаламынан жиырманың үстінде поэма, оннан астам повесть, жүздеген әңгіме, тоғыз пьеса, бір роман, көптеген естеліктер, зерттеулер, мақалалар туды. Бір қаламгердің шығармашылық ғұмыры үшін бұл тізім аз жұмыс емес.

Қай замандарда болсын, көркем әдебиеттің алдында тұрған келелі мәселелердің бірі – халықтың тарихында айрықша із қалдырған белгілі бір айтулы тұлғалардың бейнелерін жасау. Бұл жағынан алып қарағанда, қазақ әдебиетінің мол тәжірибесі қалыптасқан деп тұжырымдауға болады. Ұлы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан бастап күні бүгінге дейін тоқтаусыз жазылып келе жатқан ірілі-кішілі тарихи тұлғалар бейнесі әдебиетіміздің, соның ішінде көркем прозаның табысты олжаларының бірінен саналады. Сол «Абай жолы» тәрізді ұлы эпопеядан бастап кеше ғана ортамыздан кеткен Ахат Жақсыбаевтың «Иса ақын» деп аталатын дилогиясына дейінгі аралықта талай шығармалардың өмірге келгені белгілі. Олардың бірсыпырасы оқырмандардың сүйіспеншілігіне ие болып, тіпті мемлекеттік деңгейдегі марапатқа да қол жеткізді.

Бұл тұрғыдан алғанда Сәуірбек Бакбергеновтің «Қоянкөзге құлаған жұлдыз», «Ақбоз атты ару», «Дина күйші» және басқа шығармаларымен қатар С. Бегалиннің «Бала Шоқан» повесін атап өтуге болады. Яғни, осындай тұлғалардың бейнесін балалар мен жасөспірімдердің түсінігіне лайықтап өрнектеп шығу мәселесі С.Бегалиннің шығармашылығында да шет қалып қойған жоқ.

Шоқан Уәлиханов туралы Сапекеңнен кейін Сәбит Мұқанов «Аққан жұлдыз» атты трилогиясын жазды. Зерттеушілердің пайымдауына қарағанда, бұл көлемді шығарманың үшінші кітабы толық аяқталмаған. Бірақ, соның өзінде де Шоқан бейнесінің жоғары деңгейде суреттелгені жөнінде де әдебиеттанушылар әр кезеңде пікірлер айтып келеді.

Ал С. Бегалиннің «Бала Шоқаны» аты айтып тұрғандай жас оқырмандардың қабылдауына бағытталған. Онда Шоқанның бала кезі «отбасы ошақ қасындағы өмірі», өсіп-өнген ортасы, өзі қамқорлығын көрген атасы Шыңғыс, әжесі Айғанымнан бастап бірсыпыра туыстары қысқаша болса да повестің әр тұсынан шаң беріп қалып жатады. Шығармада Шоқан жастайынан ұстамды, ақылды, жан-жағына байыптап ой көзімен қарай білетін зерек бала ретінде бейнеленген. Мұның өзі өмір шындығынан алыс жатпауға тиіс деп ойлаймыз. Себебі, кез-келген тұлға жас кезінен өмірге осылайша ыждаһатпен, байыптылықпен қарай алса, өсе келе оның ұлы тұлғаға айналуы да неғайбіл.

С. Бегалиннің көркем шығармашылығында тарих қатпарларына үңілу, алыс жылдардан сыр тартып, замана келбетін бедерлей білу сипаты айқын. Оның нақты мы-

салын Шоқан жайлы туындыларынан, нақты айтқанда, «Бала Шоқан» повесінен көре аламыз. Жарқын талантымен, өлшеусіз еңбегімен қазақ халқының асыл перзенті ретінде тарихта қалған ұлы тұлғаның балалық, жастық шағы туралы әңгімелеуі уақыт шындығына сай. Қазақ халқының он тоғызыншы ғасырдағы тұрмыс-тіршілігі де, тарихи ерекшеліктері де назардан тыс қалмаған. Автор Шоқан неліктен осындай ұлы тұлғаға айналды деген сұрақтың жауабын өскен ортасынан табады.

Филология ғылымдарының докторы Б. Ыбырайым балаларға арналған шығарманы жазу барысында: «Балалардың өзіндік өмірін, өзіндік әлеуметтік тіршілігіне зер салу, олардың тыныс-тіршілігінің талай мәселелері ересектердің әлеуметтік-моральдық атмосферасымен байланысты екенін ескерту» (Ыбырайым, 1997: 66) керектігін атап өтеді.

Бала Шоқанның маңайынан төбе көрсететін екінші бір жас кейіпкер – кедей баласы Мысық. Ауқатты жандардың төңірегінде жүріп, күндерін көретін жалшы-малшылар – қазақ қоғамына тән типтік персонаждардың қатарында. Сондай ортада өсіп келе жатқан кедей баласы Мысыққа Шоқанның ерекше ықыласы түседі. Оның да себептері жоқ емес. Өйткені, біріншіден, Мысық – өзінің мінез-құлқымен, сыртқы түрімен Шоқан сияқты ойлы жасты тарта білетін, ұнасымды қырлары бірден көрініп тұратын әдепті де, сыпайы мінезді. Екіншіден, қолынан өнері тамған жас жеткіншек. Ол балшықтан түрлі мүсіндер жасау арқылы Шоқанның назарын ғана емес, ықыласын да өзіне аударып алады. Оның қолы қалт етсе болғаны, әлгі Мысық есімді баланы іздеп, соны ойлап жүретіні де осындай себептерден.

Жазушы өзінің өскен ортасын кейіпкерінің өскен ортасын әр түрлі сипатта кестелей отырып, жас кейіпкердің дамуына, рухани өсуіне не әсер еткенін де көңілден қағыс қалдырмайды. Бұл арада Шоқанның маңайынан көрінетін бір-біріне қарама-қарсы екі бала образы турады айта кеткен жөн. Оның бірі – өзінің туған інісі Жақып. Бұл бай балаларына лайықты ерке, шолжың болып өскен, сондықтан да тентектігі, бұзықтығы атойлап көрініп тұратын кәдімгі типтік бейне. Жақып – осы тұрғыдан келгенде «Абай жолы» романында суреттелетін Абайдың туған інісі Оспан Құнанбайұлының жекелеген мінез-құлықтарын еске түсіретін сипаттағы персонаж. Абайдың да, Шоқанның да осындай тентек інілері болуы өмір шындығынан алыс жатыр деп айта алмаймыз, әрине. Жақып пен Мысық – бір-біріне қарама-қарсы алынған бейнелер. Ағасы Шоқанның жанына ілесіп келген кедей баласына теперіш көрсетуге даяр Жақып оны жете түсіне де алмайды.

С.Бегалин жалпы персонаждарды бейнелегенде ұзақ-сонар баяндауға немесе терең суреттеуге бой алдыра бермейді. Бұл арада ол кісінің сүйенетін көркемдік тәсілдерінің бірі – нақтылық, қысқалық. Бірақ соның өзінде де кейіпкер бейнесін сол жекелеген штрихтар арқылы есте қалатындай етіп суреттеуге бейім.

Екеуінің достығы ықшам детальдар арқылы бейнелене отырып, мінез-құлықтарындағы даралық та айқындала түседі. Мысық әке-шешесі біреуге тәуелді болғандықтан да, өзі де сондай психологиялық ахуалды басынан кешіреді. Оның бойындағы жасқаншақ, тартыншақ мінездің қалыптасуы еріксізден болған деген ойға келесіз.

Осы баланы үнемі іздеп жүретін Шоқан кейін Омбы қаласынан оқудағы демалысына келгенде де көңілі сол досына деген алаңдаушығын сездіріп қалады.

Повесте үлкендер арасындағы талас-тартыс, психологиялық үйлесімсіздік, қазақ қоғамына тән бақталастық, күндеушілік, соның салдарынан түрлі себептерді ілік етіп, сөзбен ілініп қалушылық сияқты ұнамсыз қылықтардың бар екендігі көлденеңдеп қалады. Мұндай тұстарға келгенде, оқырман балалар әлемінен үлкендер арасындағы түрлі сипаттағы құбылыстарға куә болады. Бас кейіпкер болашақтағы белгілі тұлға болғандықтан да, тек балалар өмірін суреттеумен ғана шектеліп қалмай, оның өскен ортасындағы ересек жандарды айтпай кету мүмкін емес. Малшылар өмірінің штрихтары да бүгінгі таңда танымдық тұрғыдан бағалы.

Профессор Р. Нұрғалиевтің: «С. Бегалиннің әңгіме повестерінде мал баққан адамның психологиясы, аңшылардың жан дүниесі сенімділікпен реалистік шыншылдықпен бейнеленеді. Бұл жанрдағы шығармаларда ұлттық өміріміздің енді қайталанбайтын, тарих қойнауында кеткен, суреткер қаламы тірілткен есте қалар, жанды картиналары бар» (Нұрғалиев, 1991) деген тұжырымы жазушының басқа шығармаларына да ортақ.

Повесте Шоқанның Омбыға оқуға баруы, ондағы балалармен, ұстаздармен араласуы, өмірдің жаңа қырын танып, түсіне білуі, осы жолдағы түрлі шиеленістері шағын штрихтармен ғана оқырманның көз алдына көлденеңдеп өтіп жатады. Бұл жағынан келгенде, Сапарғали Бегалин жазушы ретінде тапқырлық таныта алған деп тұжырымдауымызға әбден болады. Өйткені автор Шоқанның алдындағы өмір жолының бала кезден-ақ тақтайдай тегіс болмағанын өмір шындығына жақындастырып көрсете алған. Өйтпесе, бәрі жақсы болды деп сылап-сипап жазса, шығарманың тарихи шындығына нұқсан келетіні сөзсіз.

Повесте Шоқанның оқуға түскен кездегі бастапқы күндері бір жаймашуақ болып суреттеледі. Оны ешкім шетке қақпайтын, нәсіліне, ұлтына байланысты ұлыдержавалық, шовинистік пиғылдағы адамдардың кемсітпейтіні «бұл қалай?» дегізеді. Бірақ, оқиға өрби келе, ондай келеңсіз жайттардың Шоқан өмірінде де орын алғанын жазушы жасырмай айтады. Өзімен теке тірескен орыс ұлтындағы шәкірттердің кейбіреуі Шоқанды кемсітіп «киргиз, калбит» деп те жібереді. Бұл баланың Шоқанды мазақтауы, жалпы сол замандағы типтік құбылыс ретінде болғанын сездіреді. Анатолий деген тентек баланың осылайша қысым көрсетуі қысқа да болса нақты суреттелген.

Есесіне, Шоқанның өмір бойғы досы Григорий Потанинмен бірден тіл табысып кетуі, ортақ мәселелерде келісім тауып отыруы да табиғи шындықтан қара үзіп, алыстап кетпейді деген пікірдеміз. Жалпы, Сапарғали Бегалиннің аталған хикаяты – танымдық жағынан да назар аударуға тұрарлық шығармалардың бірі. Онда қазақтың салт-дәстүріне қатысты қызықты пайымдаулар да келтіріліп отырады. Сонау көшпелі қазақ қоғамынан алыстап кеткен бүгінгі жиырма бірінші ғасыр оқырмандары үшін де бұл шығарма осы жағынан да құнды болуға тиісті деп ойлаймыз.

Жазушының қазақ елінің тарихын, оның азаттық жолындағы күресін әңгімелеуге ықылас танытуы да ерекше. Соның нақты көрінісі «Замана белестері» атты деректі шығармасында айқын сезіледі. Өзі өткен өмір жолының килы-қилы белестері, феодалдық-патриархалдық ортадан жаңа қоғамдық құрылысқа қарай бет алған қазақ халқының жаңару жолы тартымды баяндалады.

Замана ыңғайына қарай жазылса да, ондағы қазақтың белгілі революционері Мұхамедқали Тәтiмовтiң өмiрi мен еңбегi жайлы келиiретiн мағлұматтары назар аударарлық. Кiтаптың мемуарлық нышандары да жоқ емес. Өйткенi автордың өзi негiзгi оқиғалардың төнiрегiнен көрiнiп, қатынасып отырады. Уақыт аласапыранына сай түйiндер жасайды.

Жазушы Т. Ахтановтың өз кезiнде: «Балаларға үлкендер туралы да көп айту керек. Үлкендердiң өмiр үлгiсi арқылы адамгершiлiктi, еңбексүйгiштiктi, достықты, ерлiктi ұғындыру керек.

Балалар мен үлкендердiң қарым-қатынасы да бiздiң әдебиетте жөндi сөз болған жоқ» (Ахтанов, 1980: 199) деп, жазғаны бекер емес.

Қалай айтсақ та, Сапарғали Бегалиннiң қазақ балалар әдебиетiн дамытуға қосқан үлесi әлi де назар аударарлық деңгейде. Балаларға арнап жазған өлеңдерi мен әңгiмелерi тiлге жеңiл, жүрекке жылы тиедi. Бiр шығармаларда жас жеткiншектiң жақсы үмiтi, талабы, әр iске икемдiлiгi, құмарлығы сипатталса, ендi бiрiнде олардың әр түрлi мiнез-құлқы мен алуан әрекеттерi суреттеледi. Бiрсыпыра өлең мен әңгiмесi балаға өмiр сырларын, табиғат құбылыстарын танытуға арналған.

Оның балалар прозасындағы көркем кеңiстiгi – қақаған аяз, дүлей боран, шыжыған ыстық, жайдары жайлау. Кейiпкерлерi – дала төсiн жайлаған кесек тұрпатты, iрi мiнездi жылқышылар, малшылар, аңшылар, солардың өнеге-үлгiлерiн ұстанған жасөспiрiмдер.

Қазақ прозасындағы балалар бейнесiнiң жасалу жолдары туралы сөз болғанда, әдебиетiмiздiң көрнектi өкiлдерiнiң бiрi Сапарғали Бегалиннiң есiмi ерiксiз ойға оралады. Оның қаламынан туған «Сәтжан», «Көксегеннiң көргендерi», «Мерген бала» және т.б. шығармалары еске түседi. «С. Бегалин балалар бейнесiн көркемдiк талаптарды ескере отырып, өмiр шындығына сай етiп жасайды. Оның жас кейiпкерлерi көбiнесе адамгершiлiгi мол, еңбекқор да парасатты» (Өскенбаев, 1970) дейдi ф.ғ.к. Өскенбаев С.

Халықтық дәстүрдi бойларына сiңiрiп, табиғат аясында өскен жасөспiрiмдердiң жан дүниелерi де таза. Жазушының бұндай ұстанымы басқа да көптеген замандастарына тән болғанын да ұмытпаған жөн. Мiне, осындай жандардың бiрi – «Сәтжан» повесiндегi бас кейiпкер Сәтжан образы. Ол мал шаруашылығының жұмысына белсене араласып, iргесiн жастайынан табиғат құбылыстарынан ажыратпаған адам. Сәтжан өзiнiң досы Жанай екеуi жазғы демалыстарында колхоз бұзауларын бағып жүредi. Сөйтiп колхоз малын көбейту жөнiнде түрлi қиялдарға да берiлiп қояды. Бүгiнгi эгоизм мен өктемдiк асқынған жаһандану дәуiрiнiң балалары мұндай энтузиастарды түсiне алмаулары да ықтимал. Повесте Зейне ана, аңшы Серiкбай, кеншi Петр тәрiздi ересектер бейнелерi де жақсы бедерленген.

«Сәтжан» – жеткiншектерге аю, қасқыр, жолбарыс, ителгi, бүркiттер психологиясын ұғындырып, аң аулау тәсiлдерiн үйретiп, қоғамға белсендiлiгiн күшейтетiн шығарма» (Ғабдуллин, 1981: 238) деген ғалым Н. Ғабдуллиннiңпiкiрi дәлелсiз, жадағай сөз емес.

С. Бегалиннiң балалар мен жасөспiрiмдер жазушысы болуының басты себептерi де жас ұрпақты тәрбиелеудегi осындай тәрбиелiк ұстанымнан туындайды. Жас

оқырмандарға арналған шығармалары негізінен өзі көрген өмір тәжірибесі мен өзі ортасында жүрген тіршілік көріністерін реалистік тұрғыдан әңгімелеумен ерекшеленеді. Балаларға арналса да, үлкендердің де қызығып оқитын шығармалары да баршылық.

Жазушының «Сәтжан», «Көксегеннің көргендері», «Сымбатты Сима» және басқа повесть-әңгімелері тәрбиелік қуатымен күшті. Өскелең ұрпақтың бойындағы мөлдір сезімді, тазалық пен адамгершілік нышандарын оқырманға үлгі ете алуының өзі шеберлік. С. Бегалин шығармаларының сюжеттері бала ұғымына жақын қызықты болып келеді. Аңшылық әңгімелерін айтқан жерлерінде автордың беріле суреттейтін тұстары да аз емес. «Сәтжан» повесі сол замандарда қазақ балалар әдебиетінің елеулі табысы ретінде саналды. «Сәтжан» повесінің бас кейіпкерден басқа да балалар бейнесін ашатын қызықты эпизодтары баршылық. Онда Сәтжанның жолдастары Жанай, Қапан, Нариман сияқты балалардың мінез-құлықтары жекелеген детальдармен ептеп көрініп отырады.

«Мұнда жас азаматтың бойындағы тамаша қасиеттер, өнерге, еңбекке құштарлық, бала жүрегіндегі тәтті арман, мөлдір сезім өте шебер суреттелген. Сондықтан да бұл повесть – Қазақ Совет балалар әдебиетінің таңдаулы шығармаларының қатарынан берік орын алған» (Ғабдуллин, 1981: 115) деген филология ғылымдарының докторы Н.Ғабдуллин пікірі өз кезіндегі объективтік баға еді.

Оның орыс тіліне аударылып, Москва мен Ленинградта бірнеше рет басылып шығуы соның дәлелі.

«С. Бегалинді жастардың, балалардың жазушысы дегендердің негізгі тілге тиек ететіндері осылар. С.Бегалиннің шығармалары негізінен, жас ұрпаққа өзі көрген өмір тәжірибесі жайлы айтып беруге құрылады. Сонымен бірге ол, нағыз үлкен әдебиет тәрізді, үлкен-кішіге ортақ дүниелер. С.Бегалиннің кітаптарынан кімде кім болса пайдалы нәрсе түйіп қалады, өмірдің алуан түрлі шындығы мен қалтарыс сыры жайлы түсінік алады.

С. Бегалиннің Шоқан жайлы повестерінің бағалы қасиеттері осы ерекшелігімен байланысты. Оларда ватор беймезгіл заманда туып, заманының қыспағына түскен, жарқын талантымен, алғырлығымен, қараңғы түнекті жарып өтуге ұмтылған адамның өмірін, балалық, жастық шағын нанымды әңгімелейді» (Мұқатай, 2010: 148) деп, тұжырым жасайды зерттеуші Б.Мұқатай.

С. Бегалин аса ділмар емес, айшықты сөздерді қолдануы сирек. Бірақ соған қарамастан, балалар бейнесін көз алдына жұқалап болса да, елестете алады: «Әншейінде жай қимылдап, сөзді сараң сөйлейтін Сәтжанның мына сияқты әрі тез, әрі тапқыш қимылына Жанай таңданғандай бетіне қарай берді» (Бегалин, 1987: 12) деген сөйлемді алып қарайықшы. Осы арада Сәтжанға мінездеме қалай берілген? Жанама кейіпкер Жанайдың таңдануы арқылы берілмей ме. Екінші қатардағы персонаждың көзімен қарағандағы «Жай қимылдап, сөзді сараң сөйлейтін» Сәтжанның қандай бала екендігі оқырманға да аңғарылып қалады. Жазушы осы айтылғандардан ары қарай тереңдете суреттеуге жок. Мұнысы тіпті те олқылық болып саналмауы керек.

Балалар әдебиетін зерттеуші А.С.Ақтанова: «Әдебиеттің тәрбиелік мәні дегенде, белгілі бір қоғамдық өсуін, көркемдік дүниені қабылдау ерекшелігін ескереміз»

(Ақтанова, 2003: 26) деген ой айтады. Яғни, тәрбие жас адамның кешенді түрде қабылдауының іске асқан көрінісі.

С.Бегалин елуге жуық әнге өлең мәтіндерін жазған. Халықтар достығы, 2 рет «Құрмет белгісі» ордендерімен және медальдармен марапатталуы да осы еңбектердің жоғары жақтан еленгендігінің белгісі еді.

Бүгінгі таңда жазушының атында кітапханалар, көшелер бар. Ол кісінің мерейтойларына орай басқа да есімін қайтадан жаңғыртардай етіп, жыл сайын «Бегалин оқуларын» өткізіп тұрса да, артықтық етпес еді.

«Балалар үшін жазу оңай емес. Оның үстіне жас оқырманға туған жерді аялап, ардақтай білетіндей, табиғат-анаға жанашыр көзқараспен қарап, жан жүрегімен түйсініп қабылдайтындай әсчер етіп, сенімді де шынайы қалыпта жазу – қиынның қиыны» (Сапакең, 2021: 4) деп Бақытжан Қанапиянов айтқандай, С.Бегалин бұндай орынды талаптар биігінен еркін көріне алған қаламгер. Зерттеуші А.Ислямбекова бүгінгі қоғам заңдылықтары, мәдениеті, руханиятымен «балалар фольклоры», «балалар ойындары» үндесетіндігін айтады (Ислямбекова, 2022: 3).

Қорытынды. Сапарғали Бегалин – балалармен бірге ересек оқырмандарға да арнап әдебиетіміздің поэзия, проза жанрларында тартымды, толымды шығармалар берген суреткер, шығармашылық ұзақ ғұмырында бабымен еңбек етіп, артында елеулі мұра қалдырған қаламгер. Кеңес дәуіріндегі қазақ балалар әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі ретінде оның есімі әдебиет шежіресінде өзіндік орынға ие.

Ақыш Н.Б.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова,

Алматы, Қазақстан

E-mail: babe8812@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9341-7512

Процесс художественного познания в произведениях С. Бегалина

Аннотация. В статье рассматривается творчество одного из крупнейших деятелей казахской детской литературы Сапарғали Бегалина, анализируются некоторые его произведения с научно-аналитической точки зрения. Наряду с рассказами писателя имеются сведения о его произведениях в малых жанрах, поэтических произведениях. Анализ доказывает уникальные достижения объекта исследования в мире искусства и тем самым делает некоторые новые выводы о роли этого писателя в казахской детской литературе.

Если мы оглянемся с высоты этого двадцать первого века, стремительно меняющегося и наше национальное сознание, и наше художественное восприятие, мы увидим, что даже великие имена поглощаются пылью времени. Произведения известного писателя своего времени Сапарғали Исакулы, создавшего множество произведений, отвечающих общим требованиям художественного характера, не утратили своей идейно-художественной ценности даже с высоты XXI века.

Одной из тем С. Бегалина, как и других современных писателей, с особым акцентом, являются героические подвиги советского народа в годы Великой Отечественной войны. Художественный лейтмотив поэмы «Крылатый казах», посвященной героизму нашего соотечественника Нуркена Абдилова, удостоенного звания Героя Советского Союза, полон патриотических порывов. Поэт мастерски изобразил героическую жертву летчика за свою страну и народ. Поэма «Ажар», являющаяся прототипом двух казахских героинь Али и Маншук, описывает героизм казахской девушки, отправившейся на передовую по просьбе казахского народа перед лицом угроз стране. В самом деле, лирико-романтические черты стихов поэта как бы преобладают над стихами его современников.

Наиболее проанализированы художественные достижения рассказов «Бала Чокан», «Сатжан». Даже произведения С. Бегалина для детей удачно отражают дыхание времени, творческие поиски превращения исторической действительности в реальность художественную.

Ключевые слова: Национальное сознание, искусство, эстетика, составляющая, трагедия, эпизод, пространство, ясность, характер, воображение, познание, позиция, прототип, иждахат, статья, штрих, процесс, рассказ, явление, закономерность

Akysh N.B.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: babe8812@mail.ru

ORCID ID:0000-0002-9341-7512

The process of artistic knowledge in the works of S. Begalin

Annotation. The article examines the work of one of the largest figures in Kazakh children's literature, Sapargali Begalin. The article analyzes some of his works from a scientific and analytical point of view. Along with the writer's stories, there is information about his works in small genres and poetry. The analysis proves the unique achievements of the object of research in the world of art and what makes some new conclusions about the role of this writer in Kazakh children's literature.

If we look at the heights of this twenty-first century, rapidly changing both our national consciousness and our artistic perception, we see that even great names are absorbed in the dust. The works of the famous writer of his time Sapargali Iskakuly, who created a large number of works that meet the general needs of the artistic character have not lost their ideological and artistic value even today.

One of the themes of S. Begalin like other contemporary writers with a special emphasis is the heroic deeds of the Soviet people during the Great Patriotic War. The artistic leitmotif of the poem "Winged Kazakh", dedicated to the heroism of our compatriot Nurken Abdirrov who was awarded the title of Hero of the Soviet Union is full of patriotic impulses. The poet skillfully portrayed the heroic pilot's sacrifice for his country and people. The poem "Azhar" which is a prototype of the two Kazakh heroines Aliya and Manshuk describes the heroism of the Kazakh girl who went to the front line at the request of the Kazakh people in the face of threats to the country. In fact, the lyrical and romantic features of the poet's poems seem to prevail over those of his contemporaries.

The most interesting are the artistic achievements of the stories "Bala Chokan", "Satzhan". Even S. Begalin's works for children successfully reflect the breath of time the creative search for the transformation of historical reality into artistic reality.

Key words: National consciousness, art, aesthetics, component, tragedy, episode, space, clarity, character, imagination, cognition, position, prototype, idhahat, article, stroke, process, story, phenomenon, pattern

Информация об авторе:

Ақыш Нурдаулет Бабиханұлы, доктор филологических наук, главный научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова. Алматы, Казахстан. E-mail: babe8812@mail.ru, ORCID ID:0000-0002-9341-7512

Әдебиеттер:

- Ахтанов Т. Көкейкесті. Алматы: Жалын, 1980. – 360 б. (каз.)
Ақтанова А. Қазіргі қазақ драматургиясы. 2003. – 26 б. (каз.)
Бегалин С. Сәтжан. Алматы, Жалын, 1978. – 168 б. (каз.)
Ғабдуллин Н. Уақыт сыры. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы, Жазушы, 1981. – 232 б. (каз.)
Мұқатай Б. Бегалин Сапарғали // Қазақ көркемөсінің шеберлері: Анықтамалық. – Қарағанды: Экожан, 2010. – 512 б. (каз.)
Нұрғалиев Р. Дегеленге біткен шынар. Қазақ әдебиеті. 1995 ж, N25, 10 қазан. (каз.)
Сапақен. Жинақ. Алматы: Жібек жолы, БҰ, 2021. – 176 б. (каз.)
Өскенбаев С. Қазақ балалар прозасының даму тенденциясы. Филология ғылымының кандидат дәрежесін алу үшін жазылған диссертациясы. Алматы, 1970. – 370 б. (ҚазССР ғылымакадемиясы. М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты). (каз.)

Ыбырайым Б. Сырлы элем. / Қазіргі қазақ балалар прозасы / Алматы: Ана тілі, 1997. – 224 б. (қаз.)
Ислямбекова А., Матыжанов К. Қазақ балалар ойындары фольклортану ғылымының өзекті мәселелері. // 28-том, 109-шығарылым, Folklor/Edebiyat – N.23, P.1-27. DOI 10.22559/folklor.1997. (түрік.)

Литература:

Ахтанов Т. Текущий. Алматы, Жалын, 1980. - 360 с. (каз.)
Актанова А. Современная казахская драматургия. 2003. - 26 с. (каз.)
Бегалин С. Сатжан. Алматы: Жалын, 1978. – 168 с. (каз.)
Габдуллин Н. Тайна времени. Статьи и исследования. Алматы, Писатель, 1981. - 232 с. (каз.)
Мукатай Б. Бегалин Сапаргали // Мастера казахской литературы: Справочник. – Караганда: Экожан, 2010. – 512 с. (каз.)
Нургалиев Р. Дегеленге биткен шынар. Казахская литература. 1995, N25, 10 октября. (каз.)
Сапакен. Сборник. Алматы: Жибек жолы, БК, 2021. – 176 с. (каз.)
Ускенбаев С. Тенденции развития казахской детской прозы. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Алматы, 1970. – 370 с. (Академия наук Казахской ССР. Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова). (каз.)
Ыбырайым Б. Загадочный мир. / Современная казахская детская проза / Алматы: Ана тили, 1997. - 224 с. (каз.)
Ислямбекова А., Матыжанов К. Актуальные вопросы фольклористики казахских детских игр // Том 28, Выпуск 109, DOI 10.22559/folklor.1997. (түр.)

References:

Akhtanov T. (1980). Current. Almaty: Zhalyln, – 360 p. (in Kaz.)
Aktanova A. (2003). Modern Kazakh dramaturgy. – 26 p. (in Kaz.)
Begalyn S. (1978). Satzhan. Almaty, Zhalyln, – 168 p. (in Kaz.)
Gabdullyn N. (1981). The mystery of time. Articles and research. Almaty: Zhazushy, – 232 p. (in Kaz.)
Mukatai B. (2010). Begalyn Sapargali // Masters of Kazakh Literature: A Handbook. – Karaganda: Ecozhan, – 512 p. (in Kaz.)
Nurgaliev R. (1995). Degelenge bitken shynar. Kazakh literature, N25, 10 October. (in Kaz.)
Sapaken. (2021). Collection. Almaty: Zhibek zholy, BK, 2021. – 176 p. (in Kaz.)
Uskenbaev S. (1970). Trends in the development of Kazakh children's prose. Dissertation for the degree of candidate of philological sciences. Almaty, – 370 p. (Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Institute of Literature and Art named after MO Auevov). (in Kaz.)
Ibrayim B. (1997). Mysterious world. / Modern Kazakh children's prose / Almaty: Ana tili, – 224 p. (in Kaz.)
Islambekova A., Matyjanov K. Current Issues of Kazakh Children's Games Folklore Studies. // Folklor/ Literature. Том 28, No 109, DOI 10.22559/folklor.1997 (in Tur.)

Саурықов Е.Б.¹, Тамабаева Қ.Ө*², Елубаева Р.С.³, Беркенова Р.А.⁴

^{1,2,3,4}Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз, Қазақстан

E-mail: ¹e_saurikov@mail.ru, ²karakoz14@mail.ru, ³ERS40@mail.ru,

⁴agabekkyzy_rabiga@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-5763-0703, ²0000-0001-6734-9635, ³0000-0001-7544-6523

⁴0000-0002-3830-1648

АБАЙ ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Абай мұрасы – тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл әлемдік қымбат қазыналардың бірі. Бұл қазына күн өткен сайын маңызы тереңдеп, зерделеген сайын тылсым сырларға жетелей береді, нәтижесінде жаңа тұжырымдар мен жаңалықтар табылуда. Бұл өз кезегінде өткеннің өнегесі ғана емес, жаңа Қазақстанды әлемдік мәдениет көшінің алдыңғы қатарынан табылуында рухани бастаушы екені анық.

Ал, Шерхан Мұртаза болса, XX ғасырдың кесек тұлға, кенен дарыны. Ендеше екі ұлы тұлға шығармашылығында ой-таным үндестігінің болуы заңдылық. Тәуелсіз еліміздің руханиятының бәйтерегіне саналған Шерхан Мұртаза да әрбір ұлы тұлғалар секілді Абай мектебінен нәр алды, рухани қуаттанды. Өмір теперішін көп көрген бала Шерханның дана тұлғаға айналуында жастайынан құныға оқыған Абай жырлары, нақылдарының ерекше ықпалы болғандығы жазушының өмірбаяндық мақалаларында да көптеп айтылады. Дегенмен, әлі күнге дейін ғылыми зерделенбей келеді. Осыған байланысты мақалада Шерхан Мұртазаның тұлғалық жетілуіне, шығармашылық тұғырнамасын айқындауда ықпалы өте зор болған Абай дәстүрі ғылыми талданып, ақын мұрасының көрініс тапқан қырлары зерттеледі.

Абай мұрасы мен Ш. Мұртаза шығармашылығы арасында рухани сабақтастықтың арналары мол деуге болады. Мақалада екі сөз зергерінің әлеміндегі сабақтастық, ортақ гуманистік, қоғамдық дүниетанымдары мен ойшылдық, ұлтына деген ерекше сүйіспеншілік, қайраткерлік болмысының арасындағы үндестік сырларын зерттеу өзекті деп танылады.

Сонымен қатар, талдау, салыстыру, ғылыми пайымдау әдістері қолданылып, нәтижесінде Шерхан Мұртазаның өз шығармашылық мұрасы арқылы Абай даналығын, Абай дәстүрін жалғастырушы, ұлттық әдебиетіміздің тау тұлғасы Абай шығармашылығынан өз кезегінде Шерхан Мұртазаның да қажетінше сусындап, азаматтық, тұлғалық жетілу барысында үлгі-өнеге алғандығы дәйектеледі. Абай шығармалары, даналыққа толы ой-идеялары – тәуелсіз мемлекетіміздің қайсыбір өзекті мәселесінің де сәтті шешілуінің кепілі екендігі тұжырымдалады.

Кілт сөздер: дәстүр, ұстаным, сабақтастық, жаңашылдық, мектеп

Кіріспе. Кез-келген өнер иесінің сусындайтын, рухани қуаттанатын арнасы, бастауы болады. Табиғат ананың өзі де осындай жаратылысқа ие. Кішкентай бұлақтар өзен-теңіздерге, өзендер мен көлдер үлкен мұхиттарға құйып, арнасы кеңейеді, алыпқа айналады. Осындай заңдылықты Жаратушы ие сыйлаған ғұмырында тұлғалық биікке көтерілген әрбір адам басынан өткереді. Өйткені, әрбір суреткер, дарын иесі қалыптасуында бұған дейінгі ілім-білім көздерінен нәр, озық дәстүрлерден өнеге алады. Осылай өзінен кейінгілерге үлгі болатын дүниетанымы, көзқарасы мен ұстанымы қалыптасады. Бұл – өмірлік философия. Дәстүр жалғастығы жоқ жерде даму, тұлғалық өсу жүзеге аспайды деуге болады.

«Шын шығарма – перзент. Толғағы жеткенде туады. Публицистиканың жөні басқа. Көркем әдебиет – ауыр артиллерия болса, публицистика – кавалерия. Оның да еңбегі

елеулі» – деп санайтын Ш.Мұртаза шығармашылығы дәстүр жалғастығының көркем көрінісі болып табылады. Халқының кесек тұлғасына айналу жолында Ш. Мұртаза кенен дарынын алдыңғы толқын ұлылар ұлағатымен дамытуды шығармашылығының негізгі кредосына айналдыра білді.

Қазақ әдебиетінде бұтағын кеңге жайып, үлкен сала болып қалыптасқан Абай дәстүрі сияқты, орыс әдебиетінде Пушкин дәстүрі тамырын тереңге тартып, алып бәйтерекке айналған. Қазақ әдебиетінде «Абай және Шәкәрім», «Абай және Мұхтар», «Абай және Мағжан» дегендей «Абай мен Шерхан» тақырыбы да кеңінен зерделенуі қажет деп санаймын. «Ақындар мен әкімдер» атты зерттеу кітабына енген «Абай сәулесі» атты мақаласында «Кітап жиған қазақтың жиһазы Абайсыз болмас, Абайы болмаса ол қазақ емес, жалпы ондайды саналы адам деу қиын. Төрінде Абайдың кітабы тұрған үйдің сәулесі де молырақ. Абай кітабынан ерекше сәуле шашырап тұрады» - деп санайтын Ш.Мұртаза Абайдың әкесі қазақ, анасы – өзіміздің кең дала деп түсініп, «Абай – қазақтың бар жерінде туып, бар жерінің туын ұстап тұрған кеменгер. Абай бүгін бұрынғыдан да керегірек сияқты. Ол – қазағына ертең де, бүрсүгүні де керек. Ауадай, айдай, күндей, жұлдыздай, өзендей, көлдей керек Абай» (Мұртаза, 2005: 14), - деп түйеді. Бұдан жазушының ұлы ақынның толық адам ілімі мен шығармашылыққа қоятын талаптарын барынша ұғынғандығын байқаймыз.

Әрине, Абай мұрасы – тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл әлемдік қымбат қазыналардың бірі. Бұл қазына күн өткен сайын маңызы тереңдеп, зерделеген сайын тылсым сырларға жетелей береді, нәтижесінде жаңа тұжырымдар мен жаңалықтар табылуда. Бұл өз кезегінде өткеннің өнегесі ғана емес, жаңа Қазақстанды әлемдік мәдениет көшінің алдыңғы қатарынан табылуында рухани бастаушы екені анық.

Олай болса, Ш. Мұртаза – өзі өнеге тұтып, қаламгерлік жолында үйрену мектебі деп санаған ұлы Абайдың рухани тәлімін дамытушы, бүгінгі ұрпаққа жеткізуші.

Материалдары мен әдістері. Бүгінгінің абыз жазушысы Шерхан Мұртазаның кесек тұлға, кенен дарын, айтулы есімге айналуында ұлы Абай дәстүрінің еткен зор ықпал-әсерін айқындауда жалпы ғылыми логикалық әдістер қолданылды. Ұлы Абай ХІХ ғасырдағы қазақ халқының ұлттық құндылықтарының жоқшысы болса, Шерхан Мұртаза өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап еліміз тәуелсіздік алған кезеңде де көрікті ой иесі ғана емес, батыл қадамдар жасап, шын жанашыр екендігін танытты.

Шерхан Мұртаза да ұлы Абай секілді жазушылығын қайраткерлікпен ұштастырған сөз зергері. Осы себепті де, Шерхан Мұртаза шығармашылығының толыққанды зерттелуі үшін Абай дәстүрінің ықпалын қарастырудың маңызы мақалада қолданылған талдау, жинақтау арқылы арта түседі, ғылыми дәйектеледі.

Нәтижелер мен талқылау. Ұлы Абай – поэзияның заңғары болса, Шерхан Мұртаза – көркем сөздің хас шебері, прозалық туындыларымен ұлттық әдебиетімізді байытқан қаламгер. Екі кесек тұлға да шығармашылықтың биік шыңын бағындырғаннан кейін өмір философиясы туралы сыр шертті. Абай мұрасы – философиялық мазмұнға толы. Ұлы Абайдың шығармашылығы күн өткен сайын түрленіп, жасампаздық пен мәңгілік рухани өрлеудің басты бағдарына айналууда. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым» деген ұлы хакім шығармашылығын насихаттаудың зор маңызына

тоқталды. Өз мақаласында ұлы Абайды «әлемдік мәдениеттің тұлғасы» деп бағалап, ұлттық болмыстың үлгісіне, мемлекетіміздің мүдделесіне, жаңа қоғамның жанашырына, теңейді. «Абайдың мол мұрасы қазақ ұлтының жаңа сапасын қалыптастыруға қызмет етеді. Оның шығармаларындағы ой-тұжырымдар әрбір жастың бойында халқына, елі мен жеріне деген патриоттық сезімді орнықтырады. Сондықтан хакім Абай еңбектерінің нәрін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру және өмірлік азығына айналдыру – ұлтты жаңғыртуға жол ашатын маңызды қадамның бірі» (Тоқаев, 2020: 5), - дей келіп, интеллектуалды ұлт болып қалыптасуымыздың негізгі тетігіне балағаны да тегіннен-тегін емес.

Өркениетіміз бен мәдениетте өзіндік биігі бар тұлғалардың арасындағы дәстүр жалғастығын, ойшылдық ұлағаттарын зерделеу – ұлттық мәдени дамуымызға жаңа серпін берері анық. Оның ішінде жазба әдебиеттің негізін қалап, қазақ философиясының биік шыңына шыққан ғұлама Абайдың жарық сәуле шашпаған тұлғасы кемде-кем. Ұлы Абай өзінен кейінгі сөз зергерлерінің қайсысына болмасын алтын тұғыр бола білді. Абай әркімді де толғандыратын терең сырлы сұрақтарға жауап іздей отырып, қазақ даласына пәлсапалық мағынасы терең шығармаларды қалдырды. Абайдың қара сөздері (Ғақлия) жалпы адамзат баласына ортақ асыл қазынаға айналды. Абайдың қара сөздерінен кейін мұндай философиялық мазмұндағы ұқсастығы бар, қазақ халқында кеңінен танылып, қазақтың сөзіне айналған Шерхан Мұртазаның «Бір кем дүниесі». Қазақтың санасын, жанын оятуға бағытталған бұл шығарма араға ғасыр салып, қазақ философиясының жаңаша әдеби үлгісін жаңартты.

Абай да, Шерхан да өз ұлтының адал перзенттері. Тегі тұғырлы елдің азаматтары болды. Әділдік үшін, адамгершілік үшін ғұмыр кешті. Аумалы-төкпелі заманда ел тағдыры жайында қолына қалам ұстап, қанша бейнетті еңбек етсе де шаршамай, керісінше туған елі, қазақ ұлты алдындағы перзенттік парызы екі тұлғаның да бойын жігерлендіріп, күш берген. Соның мазмұндық үндестігі Абай мен Шерханның ой-толғамдық шығармаларынан көрініс тапты.

Екі тұлғаның да өмірлік ұстанымдары ұлтына деген қалтқысыз сүйіспеншіліктен басталып, адамгершілік, бірлік, адалдық, әділдік, имандылыққа ойысады. Ұлы Абайдың өмір турасындағы ой-толғаныстары Шерхан Мұртазаның ойшылдық қырын танытқан «Бір кем дүние» атты кітабының өн бойына желі болып тартылған.

Ұлы Абай:

Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,

Өз күлкіңе өзің қарық болма бекер!

Ұятың мен арыңды малға сатып,

Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер (Абай, 2002: 78), - деп жырласа, Ш.Мұртаза «Адамға бала жастан ең керегі – Ұят деген қасиет. Ол туа бітеді. Бірақ, кейбіреуі өсе келе, үлкейе келе ұяттан жұрдай болады. Бір кем дүние» (Мұртаза: 2019: 13), - деп толғанады.

Ұлттық әдебиеттер арасындағы көркемдік дәстүрлер жалғастығы бар да, сондай-ақ әр халықтың әдебиет өкілдері арасындағы дәстүр сабақтастығы бар. Акын-жазушылар арасындағы дәстүр мен жаңашылдық, әдеби сабақтастық мәселесі барлық халықтың әдебиетінде кездеседі. «Дәстүр және оның жалғасу заңдылықтары бір әдебиет тарихы

көлемінде де, бір аймақ, тіпті әлемдік әдебиет аясында да көрініс таба алады», – деп профессор Ж.Дәдебаев айтқандай, дәстүрдің бір-біріне ұласуы әлем әдебиетіне тән құбылыс (Дәдебаев, 2003: 3).

Осыны шын ұғынған Ш.Мұртаза хакім Абай туралы «Егер әркім Абай арқылы ақылына ақыл қосса, көз нұрына нұр қосылса, сезімін байыта түссе, жан-дүниесін, рухани әлемін рахымдандыра берсе – шіркін, онда арамызда арамдық, арызқойлық, қызғаныш, тэкаппар-тақастық, өтірік-өсек, жалақорлық, тағы не бар – барлық жағымсыз қылық арамыздан әлдеқашан аласталар еді» (Мұртаза, 2002: 226), - деп аса жоғары бағалайды.

Әлем әдебиетінің алыптары арасындағы ұқсастықты бақылап тексеріп отырғанда байқағанымыз, әр суреткерге тән шығармашылық үрдіс мынадай болып келеді: әсер ету, үлгі алу, ұстаз тұту, дәстүрлер ұласу, көркемдік тәсілдер алмасу, әдеби жалғастық табу, жаңа сапаға көтеру, өзіндік қырынан жаңалық әкелу. Осындай ретпен Ш.Мұртаза да өз шығармашылық кемелденуінде Абайды рухани ұстаз санап, ілімінен нәр алып, дәстүрлерін жаңа мазмұнмен насихаттады.

Абай секілді Шерхан Мұртаза да әділдіктің жоқшысы, шындықтың шырақшысы болды. Екі кесек тұлға да өз заманының бейнесін, өмір толғамдарын философиялық негізбен сипаттап, түсіндіріп береді.

Шерхан Мұртаза өз шығармашылығының бір шоқтығы болып саналатын «Бір кем дүние» кітабында негізгі лейтмотив етіп адами құндылықтарды, соның төңірегінде болып жатқан түрлі әрекеттер, қарама-қайшылықтар күресін алып, осыған байланысты өзіндік көзқарасын білдіреді. Автор қайбір мәселеге байланысты үкім шығарушы емес. Ол көп жағдайда сырттан бақылаушы ретінде көрінеді. Оқырманды белгілі бір мәселе төңірегінде ойға қалдырып, оның шешімін өзі шешуге итермелейді. Бұл бір жағы өте сәтті қолданған тәсіл. Автор қоғамда орын алып отырған нақты фактіні жариялаушы ғана. Ал, «бір кем дүние» сол фактінің орын алу себінен көкірегіндегі өкініштің сыртқа шыққан түрі.

Ал, ұлы Абай өз қарасөздерінде өмір сүріп отырған замана жайлы толғанып, адам баласы басқалардан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен ғана озатынын айтты.

Өмір жолы – тар соқпақ, бір иген жақ,

Иілтіп екі басын ұстаған хақ.

Имек жолда тыянақ, тегістік жоқ,

Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ (Мұртаза, 2002: 96), – деген Абай ұлағаты Шерхан Мұртаза шығармашылығында былайша баяндалады: «Бұл дүниенің біз білмейтін жұмбағы көп. Дүние о басында түп-түзу, дұрыс жаратылса керек. Бірақ кейін-кейін күштілер шыққан, әлсіздер шыққан. Әділетсіздік содан туған. Шын әділет – тепе-теңдік. Адамдардың бәрі тең болуы керек. Ал адамдарда ондай теңдік бар ма? Біреу бай, біреу кедей. Біреу мықты, біреу жәудеу. Біреу семіз, біреу арық. Әлемнің терезесі тең емес. Біреудікі биік, біреудікі аласа, ал біреудің терезесі шынысыз, қозы қарын ғана қампияды. Ендеше, шын әділет еш уақытта, еш заманда да болмақ емес. Қазіргі әділет, әділет деп жүргеніміз – соның жұрнағы ғана. Сол жұқаның да жұлыны жұлынған» (Мұртаза, 2002: 230).

Шындығында, әділеттілікті, сондай-ақ, исламның басты әлеуметтік қағидаты деп атауға да болады. «Әділетті болу» – Аллаһтың ізгі қасиеттерінің бірі. «Әділеттілік» қоғамның барлық мүшелеріне бірдей ортақ «Аллаһтың әділдігі» ретінде ұғынылады. Ал «Аллаһтың әділдігіне» сену исламның басты талаптарының бірі болып табылады. Қасиетті Құран кітабында да әділеттілік тақырыбына көп назар аударылды. Әділеттілік туралы Құранда көптеген аяттар берілген: «Әділетті болындар» (Өсерұлы: 1994, 91б.), «Әділдікте нық тұрындар...», «Аллаһ сендерге әділетті өкім етуді бұйырады... (Крачковский, 1963: 91).

Ал Мұхаммед пайғамбардың хадистерінде әділеттілік қағидаттары адамдар мен қоғамның өміріне қатысты нақтылық сипатқа ие болған. Әділеттілік туралы мынадай хадистер бар: «дінде әділ болындар, адамдармен қарым-қатынаста өнегелі болындар» (Прозорова: 1991, 16). Бұл хадисте Мұхаммед пайғамбар әділеттілік туралы адамгершілік тұрғысынан насихаттайды, өйткені істер мен әрекеттердегі әділдіктің адамдардың бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда зор тәрбиелік мәні бар, адамдардың әділдікке сенімін күшейтіп, қоғамдағы әділеттіліктің үстемдігін нығайтады.

Әділеттілікті ту еткен екі дана өз шығармашылықтарында өмірдің жұмбақ сырларына терең бойлап, «Қалың елім, қазағым» деп мұңға батса, Шерхан Мұртаза «Бір кем дүние» деп күрсінеді. Ия, екі ғасырда өмір сүрсе де, ой-танымы мен азаматтық ұстанымы үндескен қос тұлға Адам атты күдіретті жаратылыстың сырын ұқтырып, бір Жаратушыны мадақтап, күдіретіне бастарын иеді.

Абай мен Шерхан көзқарастарының ортақ үйлесімділігін талдағанда, ең алдымен екі сөз зергерінің имандылық турасындағы ойларының үндесіп жатқандығына тоқталмай өте алмаймыз. Отыз сегізінші қара сөзінде Абай Құдай – жаратушы болмысын мойындайды, ал Құдай мәнін жарату актісінде емес, адам өміріндегі махаббат, қайырымдылық, әділдікті орнатуында көрді. Құдайда адам өміріндегі руханилықты, ал адамдар арасындағы қатынаста қайырымдылық, адамгершілік және әділдікті нығайтатын көрсетулері Абай үшін маңызды болып табылады.

Адам өмірінің өнегелі ұстауын анықтайтын діни сенімділік шынайы иман болып табылады. Оны Абай үш аспектіде қарайды: біріншіден, иман адамның Құдай және әлемге, соңғының шексіздікке, өткіншінің мәңгілікке деген қатынасын анықтайды; екіншіден, иман адам өмірінің мәнін орнатады, үшіншіден иман адамның әлемдегі тағдырын орнатады. Иман – бұл әлемнің ар жағында тұрған адамның бір нәрсеге шектен тыс қасіреті емес, бұл әлемдегі өз тағдырын түсіну, өз өмірінің мәнін көрудегі адамның жан қабілеті. Иман өмірмен келісімде болу керек, оның талаптарына сәйкес болу керек.

Абай осылай деп толғанса, Шерхан Мұртаза «Біреулерге Құдай бәрін береді. Байлық та бар, алтын, гауһар, інжу-маржан – бәрі бар. Төрт құбыласы сай. Бірақ Иман жоқ. Ең сорлы адам сол. Бір кем дүние» (Мұртаза, 2019: 13), - деп жалпақ тілмен күрсінеді.

Исламтанушы Нұралы Өсерұлы өзінің кітабында: «ислам деген сөздің мағынасы не десек, Аллаға тағаланың өміріне мойын ұсынып, рұқсат еткен іс-әрекеттерін істеу, тыйым салғандарынан аулақ болу, иман келтіру болып табылады. Ал иман дегеніміз

не десек, онда өз ықтиярымен Алланың бірлігіне, періштелеріне, пайғамбарларына, кітаптарына, жәннат пен тозағына, сирату көпіріне, істеген іс-әрекет жайлы есеп-қисап алатын таразыға, қабір азабына, қиямет күніне, өліп-тірілуге, жақсылық пен жамандық және тағдыр бір Алладан екеніне сену деп жауап береміз» (Өсерұлы, 1994: 45) - дейді.

Абай мен Шерхан шығармашылығындағы ортақ көзқарастардың тоғысатыны – адамның Құдайдың алдында бәрібір дәрменсіздігі. Екі сөз зергерінің ойынша – бәрі де Алланың қолында. Ол – өте кешірімді. Егер шын тәубеге келіп, бар ниетіңмен жалбарынсаң, кешіреді, ал, оның қаһарына ұшырасаң, өмірің азапқа толы болатынын ескертіп, кез-келген адам жаман пиғылдан бойын аулақ ұстау керектігін ескертеді.

Иә, өмір болған соң оның адамзат атаулыға белгісіз қырлары көп болатындығы белгілі. Арман мен аңсаудан, тартыс пен таластан тұратын өмірдің түрлі белестерінде бірде жеңіске жетсек, бірде жеңілеміз. Жылыстап өтіп жатқан өмірдің түрлі өткелдерінде қуаныштан гөрі қайғының, шаттықтан гөрі шарасыздықтың молдау болатыны белгісіз. ХХІ ғасырдағы әлемдік жаһандану қозғалысының күшейіп тұрған тұсында етек-жеңімізді қымтап, ұлттық болмысымызды сақтап қалудың барлық шараларын қолға алу қажеттігі бірінші орынға қойылып отыр. Ш. Мұртаза басымызға төніп тұрған қауіпті аса сезімталдықпен тап басып, халқын сақтандыруды өзінің азаматтық борышы санайды. Демек, жазушы өз көзқарастарында ұлтымыздың өзегіне түскен дерттің табиғатын таныта отырып, оның аса қауіпті тұстарына көпшілік назарын аударуды басты мақсаты санағаны аңғарылады.

Адамзаттың бірінші жауы да, өмірдің қозғаушы күші де – нәпсі. Жақсылық та, жамандық та нәпсінің арқасында өмірде болып жатады. Ш. Мұртаза «Итаяқтың кесірі» атты шағын тәмсілінде осы мәселеге кеңірек тоқталып, қанағатсыздықтың еш опа бермейтінін, нәпсіқұмарлардың қандай жарға барып жығарын ескертіп өтеді. Бұл – нағыз ұлттық трагедия. Әкесі сыйлаған дүние-байлықты көзге ілмей, итаяқтың алтыннан болмағанына өкінген қыздың бейнесі қай замандағы ашкөз, дүниеқоңыз пенделердің мәңгілік бейнесі сияқты көрінеді. Нәпсіні тыя алмаудың классикалық үлгісі осында жатқан жоқ па?

Бұдан басқа, қаршадайынан тағдыр тауқыметі мен қысастығын көрген Шерхан Мұртазаның өз өмірлік жолында қорытылған «Небір дерттің бәрін жазатын ұлы уақыт екен», «Кедей – бай, бай Құдай болсам дейді. Нысапсыздық жаман», «Толдым деген төгіледі, Жеттім деген жығылады», «Алтын өзі тотықпайды, Адамдардың жанын тотықтырады», «Тат темірдің өзінен шығады», т.б. толғамдарының ұлы Абай көзқарастарымен үндесіп қана қоймай, жаңаша мазмұндалғаны деп қорытуға болады. Ал, жалпы адамгершілік турасындағы Шерхан Мұртаза ой-пікірлері Абайдың толық адам ілімінен келіп шығады. Шерхан Мұртаза да Абайдың «Енді біліңіздер, ей перзенттер! Құдай тағаланың жолы деген жол Алла тағаланың өзіндей ниһаятсыз (шексіз, өлшеусіз) болады. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді». Осылай Абай толық адамның негізгі шартын береді. Ол шарт – Құдай тағаланың шексіз жолында жүруді өзіне шарт қылып қадам басу» деген ілімін бойына сіңіре келіп, «Бәрі Құдіреттің күші ғой деп ойлаймын. Қарап тұрсаң бұл тіршілік қарама-қарсы қайшылыққа тұнып қалған сияқты. Жарық дүние кілең жақсылықтан жасалған деп

айта алмайсың» (Мырзахметұлы: 2008, 4) - деп тұжырады. Толық адам іліміне жетелейтін ақыл, қайрат, жүрек туралы он жетінші қарасөзіндегі тұжырымын Абай «Әуелді бір суық мұз – ақыл-зерек» атты өлеңінде:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден ерек (Абай, 2002: 128), - деп қорытады.

«Ақын танымында сәулеленген заман болмысы мен адам келбеті, ақынның адам мен заман хақында түйген ойлары, ұсынған қағидалары белгілі бір дәуір сипатын, сол дәуірдің адамдарының құлқын танып, бағалау негізінде туған. Дәуір сипатының, адам құлқының мезгілдік және мекендік шегі мен шеті нақты, өлшемді, мөлшерлі. Ал ақынның осы нақты, өлшемді, мөлшерлі болмыс шегінде айтып отырған ойы, насихаттары, қағидалары мен тұжырымдары нақты бір заман үшін, сол заманның нақты адамы үшін ғана емес, барша заман, барша адам үшін маңызды, ғибратты жалпы адамзаттық рухани құндылықтар қатарына жатады. Ақын шығармаларында негізделген қағидалардың, құндылықтардың әлеуметтік, көркемдік-эстетикалық мәні адамзаттың бәріне бірдей маңызды» (Дәдебаев, 2016: 11), деп ұлы Абай мұрасын терең зерделеген филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Дәдебаев Ш. Мұртаза туралы «Жасаған иеміздің жаратқандарының ішіндегі ең қасиеттісі, ең ардақтысы һәм аяулысы ақыл-ой болғанға ұқсайды. Білемін деушілер мұны Алла тағаланың өзі айтқан деседі. Алайда адам баласының ат жалын тартып мінуге жарағаннан бастап іздейтіні ақыл-ой байлығы емес, дүние байлығы болады екен, дүние байлығына қолы бір жетсе, қасиетті, ардақты, аяулы деген ақылдың өзін де керек қылмайды екен. Шерағаң дүние байлығын тәрк етпесе де, ғұмыр бойы ой қуды, ақыл кемелдігіне ұмтылды, қоғамның, елдің ақыл-ой байлығын сақтау, байыту жолында еңбек етті, бейнет кешті, Жасағанның жолымен, дүниедегі ең қасиетті, ең ардақты һәм ең аяулы нәрсе қоғамның, елдің ақыл-ой байлығы деп білді. Бұл жай білім, жай таным емес, шын білім, шын таным еді. Адамның, қоғамның, елдің ақыл-ой байлығы туралы мұндай білім, мұндай таным бүгін ғана емес, ертең де керек, бүгін ғана емес, ертең де игілікті, сондықтан оның қадірі еш уақытта кетпейді, қасиеті ешуақытта көшпейді. Шерағаңның тозбайтын, өзгелер озбайтын және бір дара қасиеті осында» (Дәдебаев, 2012: 5), – деп бағалайды. Қазақ әдебиетінің белгілі зерттеушісі, әдебиеттанушы ғалым Х.Сүйіншәлиев: «Абайдың қарасөздері мен нақылдары – ақын шығармашылығының елеулі саласы, өлеңдерімен мазмұндас, идеялас, бірін-бірі толықтыра түсетін маңызды шығармалар» (Сүйіншәлиев, 2015: 21), – деп ойшылдық қабылетін жан-жақты зерделеудің маңыздылығына тоқталады.

XX ғасырда осындай ұлы Абай дәстүрінен үлгі алып, қазақ поэзиясын әлемдік деңгейге көтерген біртуар ақын-жазушылар дүниеге келіп, олардың әрқайсысы соны үнімен, тың тынысымен қазақ әдебиетінің айдынында емін-еркін жүзді. Солардың қатарында Шерхан Мұртазаның да аты аталуы заңдылық. Және, Шерхан Мұртаза өз шығармашылығы арқылы Абай талантын шын таныған тұлға екендігін көрсетіп қана қоймай, кейінгілерге аманат етіп, тәрбие мектебі ретінде өте жоғары бағалады. Өзі де ұлы Абай секілді ойшылдық тұғырына көтеріле алды.

Қорытынды. Шындығында, Абайды дәріптемеген адам жоқ. Сөз киесін ұғынатын әрбір азамат Абайдың ұлағатынан сусындауы қажет. Әлемдік зерттеушілер

де өз кезегінде Абайдың философиялық көзқарастарының тереңдігін атап көрсетеді. Мәселен, түрік ғалымы М. Накім «Түрік әлемінің данасына» теңесе (Накім, 2020: 271), шетел ғалымы П. Шон өз зерттеулерінде Абайдың көтерген мәселелері мен философиялық толғамдарын батыстың белгілі философтарымен салыстыра зерделеп, озық мазмұнда екендігін атап айтады (Shon, 2017: 38)

Қазақ әдебиетіндегі ұлы дәстүр – Абай дәстүрі. Абай дәстүрі деген ұғымның қалыпташып, кең қанат жайғаны бүгінгі әдеби үрдістің даму барысында зор маңызын көрсетіп отыр. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ ақын-жазушыларының бүкіл шығармашылығы Абай атты ұлы арнадан бастау алады. Қазақ зиялылары секілді Шерхан Мұртаза да халықтың болашағы Абай нұсқаған сара жолда деп білді, соның ізімен жүруді мұрат етті.

Қорыта айтқанда, Абай мен Шерхан шығармашылығындағы рухани ұқсастығы олардың эстетикалық танымдарының жалғастығында. Абайдың поэзиясы мен қара сөздеріндегі ой жалғастығы Ш.Мұртаза шығармаларында проза тілімен көркемделіп жарқырай түсті. Ш.Мұртаза «Абай сияқты арысы бар елдің – ырысы бар. Абай барда әлем алдында қазақтың жүзі төмен болмайды. Абайды мансұқтаушы – ұлттың шіріген жұмыртқасы. Абайды таныған талант – ұлттың үміті», – деп өз ой-толғаныстарында Абайдың ақындық, өнерпаздық туралы айтқан пікірлері мен сөз өнері жайындағы эстетикалық танымына аса айрықша мән береді. Шындығында, Шерхан Мұртаза – Абайдың өмірлік ой-толғаныстарын, дәстүрін жалғастырушы.

¹Саурыков Е.Б., ²Тамбаева К.У., ³Елубаева Р.С., ⁴Беркенова Р.А.

^{1,2,3,4}Международный Таразский инновационный институт, Тараз, Казахстан

E-mail: ¹e_sauykov@mail.ru, ²karakoz14@mail.ru, ³ERS40@mail.ru, ⁴agabekkyzy_rabiga@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-5763-0703, ²0000-0001-6734-9635, ³0000-0001-7544-6523

⁴0000-0002-3830-1648

Традиция Абая и творчества Шерхана Муртазы

Аннотация. Наследие Абая – уникальная сокровищница не только казахского народа, но и всего мира. Эта сокровищница с каждым днем становится значимей, с каждым новым исследованием открываются новые тайны, в результате чего появляются новые выкладки и изыскания. Это не только достойный образец прошлого, на сегодня это наследие способствует тому, что новый Казахстан как зачинатель духовности находится в авангарде всемирной культурной миграции.

Шерхан Муртаза – это выдающаяся личность XX века, масштабный талант. В связи с этим, в творчестве двух великих личностей гармония мысли является закономерностью.

Ш. Муртаза являющийся образцом духовности независимого государства, как и каждого из великих личностей, впитал духовные дары школы Абая. Видевшему жизненные пережитки мальчику Шерхану в его становление как уникальной личности действенную роль сыграло чтение с пристрастием произведений Абая, его назиданий, об этом часто упоминается в его автобиографических очерках.

Однако на сегодняшний день неисследованного с научной точки зрения предостаточно. В связи с этим в данной статье внимание акцентируется на совершенствовании Шерхана как личности, дан научный анализ в определении творческой платформы, большое влияние на которую оказали традиции Абая, исследованы художественные грани наследия акына.

Констатируется то, что между наследием Абая и творчеством Ш.Муртазы есть каналы духовной преемственности.

Актуальность статьи составляет исследование преемственности в творчестве двух мастеров художественного слова, их общие гуманистические, общественные мировоззрения и мысли, особая приверженность своей нации и мощь этих двух натур.

Наряду с этим сделан анализ, сопоставление, новых научных выкладок, в результате чего научно обосновываются значимость творческого наследия Ш.Муртазы, глыбы национальной литературы, ко-

торый тоже в процессе гражданского, личностного становления рос на примере и морали произведений Абая, личности Абая и является продолжателем традиций Абая.

Таким образом, уникальность мыслей и идей произведений Абая – решение актуальных вопросов нашего государства.

Ключевые слова: традиция, позиция, преемственность, инновация, школа

¹Saurykov E.B., ²Tamabaeva K.U. *, ³Yelubaeva R.S., ⁴Berkenova R.A.

^{1,2,3,4}International Taras Innovative Institute, Taraz, Kazakhstan

E-mail: ¹e_saurkov@mail.ru, ²karakoz14@mail.ru, ³ERS40@mail.ru, ⁴agabekkyzy_rabiga@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-5763-0703, ²0000-0001-6734-9635, ³0000-0001-7544-6523

⁴0000-0002-3830-1648

The tradition of Abai and creativity of Sherkhan Murtaza

Annotation. Abai's heritage is a unique treasury not only of the Kazakh people, but of the whole world. This treasury becomes more significant every day, with each new study, new mysteries are opened, as a result of which new calculations and research appear. This is not only a worthy example of the past, today this heritage contributes to the fact that the new Kazakhstan, as the initiator of spirituality, is at the forefront of global cultural migration.

And Sherkhan Murtaza is an outstanding personality of the 20th century, a great talent. In this regard, in the work of two great personalities, the harmony of thought is a regularity.

Sh.Murtaza, who is an example of the spirituality of an independent state, as well as each of the great personalities, absorbed the spiritual gifts of the Abai school. The boy Sherkhan, who saw life experiences in his formation as a unique personality, played an effective role in reading with passion the works of Abai, his edifications, this is often mentioned in his autobiographical essays.

However, to date, scientifically unexplored abound. In this regard, in this article, attention is focused on the improvement of Sherkhan as a person, a scientific analysis is given in determining the creative platform, which was greatly influenced by the traditions of Abai, and the artistic facets of the akyn's heritage are explored.

It is stated that there are channels of spiritual continuity between the heritage of Abai and the work of Sh. Murtaza.

The relevance of the article is the study of continuity in the work of two masters of the artistic word, their common humanistic, social worldviews and thoughts, a special commitment to their nation and the power of these two natures.

Along with this, an analysis, comparison, of new scientific calculations was made, as a result of which the significance of the creative heritage of Sh. Murtaza, a block of national literature, which also in the process of civil, personal formation grew on the example and morality of Abai's works, Abai's personality and is the successor of traditions is scientifically substantiated Abai.

Thus the uniqueness of the thoughts and ideas of Abay's works is the solution of topical issues of our state.

Key words: tradition, position, continuity, innovation, school

Информация об авторах:

Саурыков Ерболат Байузакович, ректор Международного Таразского инновационного института, доктор филологических наук. Тараз, Казахстан. E-mail: e_saurkov@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5763-0703

Тамбаева Каракоз Умирзаковна, директор научно-исследовательского центра «Шерхановедение» Международного Таразского инновационного института, кандидат филологических наук, доцент. Тараз, Казахстан. E-mail: karakoz14@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6734-9635

Елубаева Рахат Сайлаубековна, заведующий кафедры «Общая педагогика» Международного Таразского инновационного института, кандидат филологических наук, доцент. Тараз, Казахстан. E-mail: ERS40@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7544-6523

Беркенова Рабига Агабековна, заведующий кафедры «Казахский язык и литература» Международного Таразского инновационного института, кандидат филологических наук, доцент. Тараз, Казахстан. E-mail: agabekkyzy_rabiga@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3830-1648

Әдебиеттер

- Абайтану. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологиясы. Жау. Ред. З.Сейтжанов. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – Т.10. – 269 б. (қаз).
- Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 284 б. (қаз).
- Ислам: Энциклопедиялық сөздік. Жалпы редк. Прозорова С.М. – М.: Наука, 1991. – 315 б. (орыс).
- Құнанбаев А. Қалың елім қазағым. Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 223 б. (қаз).
- Құран араб тілінен аударған академик И.Ю. Крачковского. Алғысөз ред. 1963. (орыс.).
- Мәмесейт Т. Шерхан Мұртаза. – Астана: Елорда, 2002. – 280 б. (қаз).
- Мұртаза Ш. Бір кем дүние. – Тараз: ТИГУ баспаханасы, 2019. – 288 б. (қаз).
- Мұртаза Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – Т.6. – 432 б. (қаз).
- Мырзахметұлы М. Абай, Шәкәрім мұрасындағы рухани тұтастық немесе жантану ілімі жайында // Үш Қиян, 2008. – 10 шілде. – №28 (388). (қаз).
- Өсерұлы Н. Мұсылмандық қағидалары. – Алматы: Өнер, 1994. – 125 б. (қаз).
- Пайгамбардың хадистері / Транс. және түсініктеме. Иман Валерий Пороховой. - 3-басылым., қайта өңдеу және қосымша. - М.: Риполь Классикасы, 2003. - Б. 312 (орысш).
- Сүйіншіалиев Х. Абайдың қарасөздері мен нақылдары. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. III том. Ойлар мен толғаныстар / құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л.Мұсалы, Н. Нұрәділ; жауапты ред. Ө.Тарак; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. Б. 19-33. (қаз).
- Хакім М. А. Құнанбайұлы түркі әлемінің дана қазағы. // Білік. 2020. – №9. – 271-2 б. (түрік).
- Ш.Мұртаза және тәуелсіз ел руханияты. Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Тараз, 28-қыркүйек. – Тараз: ТИГУ баспаханасы, 2012. (қаз).
- Шон П. Абайдың білім философиясына мұрасы. // Білім саласындағы жаңа зерттеулер. 2017. – № 2(1). – 36 б. (ағылш.).

Литература

- Абаевведение. Дәдебаев Ж. Антропологиясы Абая. гл.ред. З.Сейтжанов. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – Т.10. – 269 с. (қаз).
- Дәдебаев Ж. Современная казахская литература. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 284 с. (қаз).
- Ислам: Энциклопедический словарь. Под ред. Прозорова С.М. – М.: Наука, 1991. – 315 с. (русс).
- Коран пер. с арабского акад. И.Ю. Крачковского. Предисл. к изд. 1963. (русс).
- Құнанбаев А. Қалың елім қазағым. Стихи. – Алматы: Атамұра, 2002. – 223 с. (қаз).
- Мәмесейт Т. Шерхан Мұртаза. – Астана: Елорда, 2002. – 280 с. (қаз).
- Мұртаза Ш. Один день изъятия. – Тараз: «Типография ТИГУ, 2019. – 288 с. (қаз).
- Мұртаза Ш. Сборник сочинений в 7 томах. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – Т6. - 432 с. (қаз).
- Мырзахметұлы М. Об учении о духовной целостности или духовности в наследии Абая и Шакарима // Үш қиян, 2008. – 10 июля. – №28 (388). (қаз).
- Сүйіншіалиев Х. Назидания и пословицы Абая. Абаевведение. Т3. Мысли и заботы / Составители: П. Бисенбаев, Е. Карбозов, Л.Мұсалы, Н. Нұрадыл; жауапты ред. А.Тарак; Общ. ред. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – С.19-33. (қаз).
- Творчества Шерхана Мұртазы и духовного богатства независимого народа. Материалы республиканской научно-практической конференции. – Тараз, 28-сентябрь. – Тараз: Типография ТИГУ, 2012. (қаз).
- Усерұлы Н. Мусульманские принципы. - Алматы: Өнер, 1994. - 125 с. (қаз).
- Хадисы Пророка / Пер. и коммент. Иман Валерий Пороховой. – 3- изд., перераб. и доп. – М.: Рипол Классик, 2003. – 312 с. (русс).
- Хаким М. Абай Құнанбайұлы Мудрый казак тюркского мира. // Билик. 2020. – №9. – С.271-2. (турк).
- Шон П. Наследие Абая в философии образования. // Новые исследования в области образования. 2017. – 2(1). – С. 36. (анг).

References

- Abay studies. Dadebaev Zh. (2016). Anthropology of Abai. Ch. ed. Z. Seitghanov. – Almaty: Kazakh University, T.10. - 269 p. (In Kaz).
- Creativity of Sherkhan Murtaza and the spiritual wealth of an independent people. Materials of the republican scientific-practical conference. – Taraz, 2012. September 28. - Taraz: TIGU Printing House. (In Kaz).

- Dadebaev Zh. (2003). Modern Kazakh literature. – Almaty: Kazakh University, 284 p. (In Kaz).
- Hadiths of Ppopok / Per. and comment. Iman Valeria Popoxova. - 3rd ed., revised. and add. – M.: Ripol Classic, 2003. – P. 312. (In Russ).
- Hakim M. (2020). Kunanbayoğlu the Wise Kazak of the Turkic World. // Vilig. – No9. – P.271-2. (In Turk).
- Islam: Encyclopedic Dictionary. Ed. Prozorova S.M. (1991). - M.: Nayka, P.315 (In Russ).
- Kunanbaev A. (2002). Kalyn elim kazagym. Poetry. - Almaty: Atamura, 223 p. (In Kaz).
- Mameseit T. (2002). Sherkhan Murtaza. - Astana: Elorda, - 280 p. (In Kaz).
- Murtaza Sh. (2005). Sat. Works in 7 volumes. - Almaty: Kazygurt, T6. - 432 p. (In Kaz).
- Murtaza Sh. (2019). One day of withdrawal. - Taraz: «TIGU Printing House, - 288 p. (In Kaz).
- Myrzakhmetuly M. About the doctrine of spiritual integrity or spirituality in the heritage of Abai and Shakarim // Ush khyan, 2008. – 10 July's. – №28 (388). (In Kaz).
- Quran trans. from the Arabic academic I.Yu. Krachkovsky. Foreword to ed. 1963. (In Russ).
- Shon P. (2017). Abay's legacy to the philosophy of education. // NUGSE Research in Education, 2(1), – 36. (In Eng).
- Suinshaliev Kh. (2015). Edifications and proverbs of Abay // Abay studies. T3. Thoughts and concerns / Compiled by: P. Bisenbaev, E. Karbozov, L. Musaly, N. Nuradyl; zhauapty ed. A. Tarak; Tot. ed. J. Dadebaev. - Almaty: Kazakh University, - P.19-33. (In Kaz).
- Useruly N. (1994) . Muslim principles. - Almaty: Oner, - 125 p. (In Kaz).

Olzhabayev B.K. *¹, Pangereyev A.Sh.², Soylemez O.³

^{1,2} K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe

³Kastamanu University, Kastamanu, Turkey

E-mail: ¹olzhabaev.beka@mail.ru, ²pan.abat@mail.ru, ³soylemezo@yahoo.com

ORCID: ¹0000-0003-3536-8713, ²0000-0002-7725-5576, ³0000-0001-8382-3173

THE CONCEPT OF “HOMELAND” IN KAZAKH FOLKLORE

Annotation. The article provides a comprehensive analysis of the concept “homeland” in Kazakh folklore. The purpose of the study is to analyzing the notions and representations of “homeland” in the Kazakh creativity, the national features of the people’s knowledge of the world, nature, the environment were determined. The scientific work analyzed the image of homeland in the national folklore of the Kazakh people, the linguistic use of the concept of homeland. At the same time, the concept of “homeland”, which is used in toponymic folklore genres, was also studied.

The study of the verbalization of the concept “homeland” in Kazakh folklore revealed that the concept of Motherland for the nomadic Kazakh people is associated with the space in which they grew up and lived as a nation.

Folklore works are one of the testimonies that show the height of spiritual being of Kazakh people. This great work of art is a boundless ocean, an inexhaustible treasure, and it does not grow old, and with the change of time grows anew, acquires a new genre character.

The reason why the native land is hot for the human race is that it has lived in harmony with nature since time immemorial. It seems that the endless dark field expresses the value of the land to the generations and gives spirit from its side. That’s why the people who defended their homeland with the tip of the spear and the edge of the sword until the last drop of blood on the spoon, named the places where they touched with childish love, taking into account its symbols, adding them to songs and songs, turning them into the core of legends.

The results of the work can be used in the research work of students in the humanities.

Key words: folklore, linguofolkloristics, linguoculturology, concept, conceptsphere, toponymic folklore.

Introduction. Every culture recognizes the image of the world, the model of the world in its own way. If we learn the model of the world from national folklore and mythology, then it is clear that cognitive linguistics is responsible for considering its linguistic image, natural, cognitive nature of language. Cognitive linguistics is not the study of the world itself, but rather the subjective and general body of knowledge about the world in the language or idiostyle of the people. However, it is clear that various philosophical systems also influence the development of language. Anthroposomatic positions in the study of language are also used to solve cognitive tasks, in particular, language perception, sorting, storage, accumulation and processing of world information, etc. is known to be concentrated.

It is known that in modern linguistics the concept is considered in the direction of linguistic, cognitive and cultural studies. If we say that the main pillar of any culture is language, then revealing the meaning and content of word concepts in this language is considered to be the main problem today. It is known that it is difficult to achieve recognition of the image of the world. We do not understand the cultural model of the world reflected in our language in everyday life, we do not pay attention to it. And now the image of the world within another culture will be known only if the mystery of the necessary language codes

is revealed. The culture of a country includes the traditions and customs of that people, language and writing, way of life, working conditions, education and science, economic, social and political situation, art, religion, etc. is taken into account. All this is reflected in the language within the cultural code system.

A cultural code is a macro system for representing an image of the world. It is a general concept of evaluating, structuring, and formulating the inner world and environment of the language user. The cultural code is taxonomy of elements of the world picture, where objects of the internal and external world, natural and man-made, intersect.

Culture is a part of the image of the world, which represents human knowledge. Cultural code arises in the process of categorization of the world, and categorization is a multifaceted phenomenon associated with interaction with the environment. It is formed in our consciousness in accordance with the specific requirements of nature and society.

A number of works have been published in Kazakh linguistics about conceptual studies, one of the new directions within the framework of anthropotopic paradigms in language. Today, conceptual studies that need to be considered at the junction of cognitive linguistics and linguistics are gaining a dominant direction. However, although these are generalizations, it can be said that there is almost no clear definition of the method of conceptual analysis and a universal methodology for conducting it.

Many researchers point out that the purpose of conceptual analysis is to consider concepts from the linguistic point of view, the definition of the linguistic picture of the world in their structure through the cultural and linguistic facts. The universality of the term conceptual analysis leads to the analysis using the method of component analysis, associative experiment, lexical and semantic field, keywords in culture. Conceptual analysis generalizes a special method of linguistic research.

When doing a conceptual analysis of the word "memory", Y.S. Kubryakova shows the difference between conceptual analysis and semantic analysis and mentions that their goals are not the same (Kubryakova, 1999). If the semantic analysis is focused on the explanation of the semantic structure of the word and shows its denotative, significant and connotative meanings, the conceptual analysis shows the general concepts concentrated in the scope of one sign in the cognitive structure. Therefore, according to Y. S. Kubryakova, semantic analysis is related to the meaning of words, while conceptual analysis "leads to knowledge about the world". Today, two approaches to the analysis of concepts can be presented: the first is to differentiate the features of concepts, their function in different text contents (dictionaries, parables, artistic and journalistic texts); the second is to study concepts experimentally, that is, to consider them through the method of associative and receptive free experimentation. Therefore, experimental methods in the study of concepts have a great opportunity to define the deep layers of the concept structure, and associative methods can be considered productive in describing the current conceptual system.

Concepts of culture are divided into several groups:

- 1) universal categories in culture are time, space, cause, consequences, movement, quantity, quality, etc.;
- 2) social and cultural categories (independence, equality, labor, wealth and welfare, etc.);

- 3) national cultural categories (spirit, soul, conscience, freedom, etc.);
- 4) ethical categories (good, bad, debt and duty, truth, etc.);
- 5) mythological categories (God, saints, angels, etc.).

In general, the conceptual richness of the national language depends on literature, folklore, science and visual arts, which are the culture of the nation. According to D.S. Likhachev theory, the concept is variable depending on the speakers of that language. Concept sphere is constantly evolving due to the development of rich literature and cultural experience (Likhachev, 1993). Here, the phenomenon of reduction is possible only when cultural values are lost. The start of psychological analysis of concepts begins with S.A. Askoldov-Alekseyev and continues in the works of D.S. Likhachov. The scientist says that concepts are born as a result of different thinking and have an auxiliary function.

The concept of homeland is considered the most basic component of Kazakh oral literature. In the cognitive understanding of the nomadic peoples of the steppe culture, the concept of "homeland" is a structure that has the meaning of sacredness. If folklore itself is the essence of folk wisdom, different positions and views appear in the mind of each people depending on the place of birth and residence. These literature samples belong to the types of didactic folklore.

The concept of homeland, fatherland is considered to be the most basic component of the Kazakh oral literature. In the cognitive understanding of nomadic peoples of the steppe culture, the concept "homeland" is a structure with the meaning of sacredness. While folklore itself is the essence of folk wisdom, different positions and attitudes emerge in the minds of each people depending on the place of birth and residence. These literary examples refer to types of didactic folklore.

In this context, Academician S. Kaskabassov said: "In the works included in this group, a prepared mind and advice are generally given, thus a conclusion is made that does not cause suspicion through the narration of a certain event or the description of a phenomenon. In their corner, a teaching and instructional thought directs the listener to a specific action, or how to behave and what to do in a given situation. The reason for this is that both conclusions and advice are based on accumulated experience.

Wise thoughts and advice are often expressed in a way that is easy to remember and memorize, and this alone ensures the longevity of both the work and the thoughts in it. The vast majority of didactic works are structured and rhythmic, and even prose works end with rhyming phrases. Along with such common features, didactic genres also differ in their own characteristics" (Kaskabasov, 2009: 65) offers a scientific definition. All types of works related to homeland and fatherland in Kazakh folklore have this didactic character. The proverb "*A man is born for his country and dies for his country*" proves this concept. That is, it is known that the periods of life that develop depending on the nature of the social and political life situation create the folklore roots of those times.

The concept of homeland, fatherland is considered the most basic component of Kazakh oral literature. In the cognitive understanding of the nomadic peoples of the steppe culture, the concept of "homeland" is a structure that has the meaning of sacredness. If folklore itself is the essence of folk wisdom, different positions and views appear in the mind of each people depending on the place of birth and residence. These literature samples belong to the types of didactic folklore.

Research methods. In the article, the concept of homeland, homeland in Kazakh folklore was analyzed based on the comparative-historical method. Analysis, description, narrative, comparative-typological methods were used to achieve the obtained results.

Results and discussion. Wilhelm von Humboldt, one of the first linguists who paid attention to the national content of language and thinking, created the concept that "different languages are recognized by national organs of original thought and perception" (Humboldt, 1985: 324). Each natural language corresponds to its own linguistic image of the world. We consider the concept as the basic unit of the linguistic image of the world.

There is a concept of Folklore—a mirror of Kazakh life. This concept is intended to explain how the works of folklore spread and appeared (Pangereyev, Baltymova, 2019: 1348-1360).

An important component of the national linguistic picture of the world in any linguistic-cultural knowledge is the concept of "homeland". First of all, this concept determines the attitude of an individual and society to their permanent living space, as well as too many historical and cultural events and phenomena occurring here. Secondly, at the present stage of human development national values become more relevant than before.

The homeland occupies one of the most important places in the system of values of man and society. However, the degree of understanding of the homeland varies among representatives of certain cultures. The homeland is a place of happiness, so there is no person who would not love his homeland. Just everyone can express their feelings in different ways. The language of artists is paints, the language of musicians is music, and some express their thoughts with passionate words and literary language.

If we turn to lexicographic sources of the Kazakh language to describe the concept of "native land", in the explanatory dictionary of the Kazakh language it is defined as "native land is the place where you were born and grew up, your country" (Zhanuzakov, 2008: 819), in the ethno-linguistic dictionary called "Kazakhs in the world of native language" there are two terms of native land, the meaning of which is shown: 1. The place where umbilical cord blood dripped when a person was born; the country where he and his ancestors grew up; 2. Fatherland (where were born ancestors) (Kaidar, 2013: 9). From the point of view of the meaning of the concept, these definitions are clear. The concept of "homeland" is multifaceted. It includes not only the place of birth, but also the place of residence of the native country, community, and nation. This concept, on the one hand, goes to the collective unconscious, archetypes and mythological images; on the other hand, it is the result of social constructivism. In terms of meaning, these definitions are clear.

The concept of "homeland" is multifaceted. It includes not only the place of birth, but also the place of residence of the native country, community, and nation. This concept, on the one hand, goes back to the collective unconscious, archetypes and mythological images; on the other hand, it is the result of social constructivism. The concept of homeland begins to form in a person from an early age as a love for his native land, the places where he feels safe. Its formation is influenced by nature, folklore stories about the native land, traditions, customs, language, and other factors. The place of birth holds a sacred place in a person's life. It is the place that connects a person to his country, past and future. That is why the love for the homeland is awakened since childhood. The homeland is an inexhaust-

ible energy that nourishes the spirit of its people. This image allows us to keep our spirits strong. Poems about the native land and works written in black are found in abundance in the literature of every nation. It is evident from this that the people respect their homeland. Kazakh folklore is also rich in creativity, which fully reveals the concept of homeland and brings it to the minds of generations.

One of the evidences of the height of spiritual harmony of the Kazakh people, not one, but even the most important, is the origins of folklore. It is too early to say that these masterpieces, which emerged from the beauty of folk art, have been considered and differentiated in their entirety. This is because this great work of art is a boundless ocean, an inexhaustible treasure, and it is not taken into account, and it proves that every epoch changes, it grows anew with the change of time, acquires a new genre character (Pangereev, 2014).

The concept of homeland is a concept that must be found in lyric-epic poems. The hometown of each hero's parents, where the child was born, was given a specific toponymic name. For example, in the Alpamys heroic poem:

Jideli Baisin jerinde_
Qongirat degen elinde
Baibori degen bai shiqti_
Toqsan ming eken qorasi.
Murindiq_ noqta timegen_
Tuieshiler minbegen
Seksen ming eken mayasi.
Shurqirap jatqan bir jilqi_
Togai saiin ming jilqi_
Esebi joq kop jilqi (Words of the ancestors, 2006: 65).

The lines of the poem that start "Zhideli Baisin steppe" indicate that Zhideli-Baisin is the birthplace of Alpamys batyr. And this place, considered a homeland, is presented as a hearth of bountiful settlement, a garden that has become a bustling epicenter of prosperity and flourishing. We understand from this, from the nomadic steppe people's conceptions of each person's homeland, that it is a blessed village, a blessed place, a land where livestock and animals thrive. This motif is found in heroic and love sagas in all samples of oral literature. For example, in the first chapter of the heroic poem Kobylandy, the village of Kobylandy's father Toktarbai, the birthplace of the future hero, is reflected in the following plots:

Jaz jailaui **Kozdikol**
Kozdikoldi jailagan
Qaling Qipshaq jagalai.
Toqtarbaiding dauleti
Ishkeni mas jegen toq
Bai kedeiding kongili jai.
Qis qistaui **Qaraspan**_
Qaraspan kokke talasqan.

In this way, the poem clearly tells that the places of Kozdikol and Qaraspan are places of prosperity. From this we can determine the appearance of the protagonists of the epic within the concept of the homeland and thereby the concept of the holy land, which has

a special meaning. The utopian places that take place in the human mind are described as regions that brought these characters to life. And parts of those places, which have special shorthand, are described in the poem.

Keshegi otken zamanda
Din musulman amanda
Kishi jyzding ishinde
Jagalbaili eli bar
Jagalbailining mekeni
Aq tengiz degen koli bar.
Jaz jailauin surasang
Qara tengiz jagasi
Ulan Shambil beli bar.

The toponyms in these extract is the characteristic of Tolegen's ancestral homeland in the epic Kyz-Zhibek, the homeland of Zhagalbaili tribe. This motif is especially popular in Kazakh folklore. The sanctity of these lands is that they are capable to bring up a character with special heroism, spiritual courage and patriotism. This is the essence of the notion of "native land".

The concept of homeland was formed at a very high level due to the fact that the life of the Kazakh people was dominated by warlike times, defense of the homeland, and liberation of the land from the enemy. This is due to the fact that the national ideology was led by the national ideology, promoting in the public consciousness the sacred value of native land through folk art, calling to defend the homeland and not to spare the blood and sweat on its way. Therefore, the origin and dissemination of oral literature samples related to the place of birth and the homeland, the country, was unique. This understanding is well expressed in the writings of Academician S. Kaskabassov. The scholar says: "At every stage of historical development, art shows how much man has mastered the surrounding nature and reality, how much he has been able to know himself. This is undeniable. The point is to know and understand the truth of what period of history of the society was the main goal and purpose of art. It is clear that art has many functions. In addition to its cognitive function, it has other very important functions. For example, ideological, educational, aesthetic, etc. And the cognitive function of art, folklore and literature in the past was understood and evaluated differently than now. Therefore, folklore performed different functions in every historical epoch. But folklore did not lose completely its other functions when it performed a certain function in one epoch. They also survived, but of their many functions, the function demanded by society prevailed" (Kaskabasov, 2009: 91). The folkloric patterns associated with these concepts, be it the homeland and the homeland that we distinguish, define the social character and socio-political face of those epochs and concretize its function. We know that Turkic-speaking peoples use their birthplace as a sacred and cult place. Often the main character of the story fights to defend his native land, village, motherland, or goes on a campaign longing for his land and returns to it with booty and victory, characteristic of folklore works. In any case, when the subject of a native place is mentioned in folklore samples, toponyms are often given along with it for a reliable narration of its plot; its historical and legendary character prevails. S. Kaskabassov draws the following conclusion

in this connection: "Usually in the science of folklore studies legends are divided into historical and local (toponymic). However, in our opinion, in this classification there is only a thematic principle, and this classification does not take into account the peculiarities of the legend genre. The legends, which belong to the category of toponymic, have historical grounds and facts. Legends which are said to be historical also have a toponymic motif, but here it is not the work itself, but only the words in it that may have a toponymic character. Therefore, the term "toponymic legend" should be taken only conventionally, and it should be referred to stories that tell a story associated with a particular place. In other words, toponymic legend is a story explaining the origin and name of the land, water, mountains and stones in connection with some event or the name of a well-known figure, rather than with a mythical concept or the actions of some mythical character".

Toponyms in folklore texts are not only guides in time and space, but also keepers and repeaters of the most significant ethno-cultural information, which are subject to the specifics of folk thinking and the laws of the genre, within the boundaries of which toponyms function (Kenbayeva, Pangereyev, Mambetova, 2022: 72-81).

A Russian folklorist V.G. Anikin on the genre of legend considers: "...we support the viewpoint according to which the legend is considered as "a broad folk oral epic story with the setting of plausible explanation of the real facts of past history, life, name of a particular locality" (Anikin, Kruglov, 1983: 176). He argues that the legends are based on real events. Legends often contain information about the origin and life of this or that people. Also, legends are told to provide information about a particular clan or ancestors, which is the basis for the naming of clans and ethnic groups. "Traces of what happened in the legends and deeds of historical figures are as close to reality as possible. That is why not without reason the events of historical legends, places where they occupied the main place, are in harmony with historical genealogical versions" (Maulenov, 2008: 70).

It would not be wrong to say that the origin and formation of toponymic legends was caused by the filial love of the population for their micro homeland, i.e. the names of these regions. Because the names have cognitive value. It contains signs of natural phenomena observed by locals, causes and effects of past historical events, a concept that shows the characteristics and qualities of the area, and a sign informing about social life. That is why legends telling about the meaning of land, water, settlement, native place, homeland, created by people themselves in certain periods and based on their creative art, are preserved in the mouths of the next generation without changing their taste and meaning.

In any region of our country, there are many legends that are told in this way, on the one hand, they spread and introduce the history of the past, and on the other hand, they reveal the mystery of the location of land and water. One of such legends is associated with a hill called "Mani" in the Irgyz district of Aktobe Region.

Irgiz region is rich in various monuments that are traces of the centuries-old history of our people. A large twin hill laying in the valley at the intersection of *Shetirgyz*, the son of *Irgyz*, is a large hill connected by a system of *Keregeshyng*, *Zhamanchyng* and *Temirastau* mountains. *Kazhala* is one of the gifts of nature that stretched out, headed west and ended up in the desert. In the country, this hill is called *Mani auliye* (saint), and the cemetery built on top of the hill is called *Mani Auliye Cemetery*.

No matter how many generations have passed, the legend of saint Mani's tomb continues to be told in the country. Although it is a legend, few know that it has a historical basis.

According to a legend, the Kalmaki invaded a Kazakh country in ancient times, seized with their property the beautiful wife of the chief of that country and attributed her to one of their heroes. That woman gave birth to a girl, and when she was seventeen her mother died. Dreaming of seeing her country and her people, the mother asks her daughter to join the Kazakh country. He will show you the way. He brought a seven-year-old boy with us, he bound his arms and legs and fed him a lamb, this boy is sweet, he looks like a hero, explain the situation to the boy, and arrange the rest yourself, run away to the country, this is my last and dearest request, he said. The girl is determined to fulfill the promise she made to the boy. The guy sadly says, "I don't have a bigger dream, but I have short arms". So, one day the girl organizes weapons and horses, and they both run away to the village.

No one can match the strength of a girl and a boy. Just the name of the girl's father is enough. Sensing this, the girl told the boy when she heard the sound of a horse running after him that it was her father, "I'll stop my father, don't look back". The boy looked around impatiently and saw the girl looking at her father with a bow. Thinking something was wrong, the boy approaches the girl and says, "Don't shoot your father."

The girl, who was very angry at the guy who came later, not listening to what he said, said: "You came for nothing, I would have stopped myself without shooting, now you will see what happened."

The father, who was approaching, spread his hands and said: "Don't let your hands touch what your eyes see," and went back. Having eluded the pursuer, the two disperse to different places to refresh themselves, bathing in the pernicious water at the foot of this hill full of willows and reeds. At this, a woman's voice is heard. If the lad comes quickly, the girl, coiled by a snake, struggles.

Then the girl said: "True, Kalmak's curse was bad, my father's curse will be fulfilled; now I am not for you, bury me here, never mention my name, and fulfill my request."

The guy complied with the girl's request and buried her in this place. He did not tell the questioner the whole story, but simply replied "it makes sense", and since then it has been called "Mani Hill". At the end of the legend, this guy was a hero named Zhanibek, Tama had been friends with Yesset for many years, and in his old age he came looking for Yesset and told him of his grief. "This girl's name was Akbilek, I did not understand why I was told not to call her, and so I did not call her" he said these words and after three days he died.

Even if it is a legend, the high love and longing of Akbilek's mother for her country and land, the young lady's loyalty to her mother's will, her request not to mention her name forever so as not to create a negative conversation between Kazakhs and Kalmyks, while dying without seeing all the fun, caring for the country behind her back, the beloved suitor.

Since the legend is told orally and lives orally, even if its plot retains the main plot, it undergoes slight changes in time and from the point of view of the performers, and various variants appear.

There are several versions of the legends of the aforementioned Mani Peak and Mount Mani (Pangereev, 2007: 144).

There are the reasons why many mysteries can be found in one name (etymon), toponyms are preserved in the land, in the memory of people, not only locality, but it is clear from this example that the reasons for naming have a special influence on the spread of historical and toponymic legends. There are plenty of such examples from the Kazakh folklore.

The activity of folklore in creating such names, remembering them, and transmitting them to the future is endless. Since folklore is the spiritual memory of the people, it can tell the entire long history, whether it is conflicts, wars, campaigns, or other events in the life of society.

Oi Altai basing biik shobing suuiq

Oinaidi bauringda arqar kiik.

Kir juip_ kindik kesken qairan jurtim

Ketedi seni oilasam ishim kuiip (Nurdauletova, 2008: 76).

In the poems of Kazakh, it is depicted that the homeland is dear to the human heart, and when one goes far away for some reason, one remembers one's fate. Another example:

Qara Ertis_ qairan ozen Narin-Kyrshim_

Tuskende Kyrshim eske jatta qyrsin.

Duniede tugan jerge jeter qaida_

Shet jerde angsap jurgen kyning qursin.

The lines of the poem express the disappointment of the poet who was forced to leave his homeland under the pressure of colonial policy or external forces. These types of poems, developed from folk creativity, reflect the human factor, social and domestic conditions of each era. That is, no matter what the terrible changes of the times, it can be understood that in the minds of the people of the steppe there is an infinite respect, attention, and filial love for the native land.

Qaratau Qasqamurin qaldin bizden

Shalgini Minbulaqtin keler tizden.

Ozinge tiri bolsam oralarmin

Azirge ainalaiin kyder uzben

Auilim koship baradi ylai kolge

Shagi beshpent jarasar qinai belge.

Auilingnan alis ketkende ei qaragim

Koz jasingdi kol qilip jilai berme.

In the poetic background of this poem, there is a feeling of attraction to the place of birth. Actual toponymic place names and the soul feelings and inner emotions of the folk author are depicted realistically. From the lines of this poem, there is a good reason to understand that the place of birth is a sacred place of great importance in the minds of the people "*Ozinge tiri bolsam oralarmin // I will return to you, if I am alive,*" means that he will return somehow, no matter where he lives in the world, and he describes the desire to return to the moment of his dream.

Place names have a great place in the life of our people who follow a nomadic lifestyle, graze and winter over vast territories. As the main source of food is cattle, our ancestors looked for hot land and fire fields, recognized it as their breadwinner in a close relation-

ship with nature, and because they were constantly moving, they named every place they touched according to their relief.

That's why toponymic names help distinguish and recognize the secrets of historical data sources by pointing to the reason for birth, past place, and time of a well-known event. Toponyms are not only "the unwritten book of the land", but also reveal the history of the land and the history of the country, the historical genealogy of its past life.

Conclusion. Any man of the country who is interested in the names of the places where his ancestors once were born and lived, where they moved peacefully and freely, it is the custom of the ancestors to inquire about where those names come from, what events are at the core of them, what secrets are hidden in the depths of the names that have become the chronicles of the region, has become a tradition of its own. In a word, people have always looked at the names of localities and places in their native land with special childhood feelings. A. Seydimbekov says about this: "Although the lifestyle of our ancestors was nomadic, their spiritual nature was not nomadic. The rivers, lakes, mountains and rocks of the land where our nomadic ancestors were born. No settler loved the grove less than his contemporaries. That's why he was able to shed heart blood without hesitation for the place where the umbilical cord blood had dripped. That's why he didn't fill that field with a song. He gave the most endearing names to that field. In that field, only the great instinct called beauty and echoing signs left. In short, the vast steppe was the spiritual world of nomads" (Seydimbekov, 1981: 21). The reason for its spiritual world can be said that "it seems to me that the whole Kazakh steppe is singing", as the Russian orientalists say, the undulation of the steppe, as well as the fact that it has a toponymic name according to its appearance, and the love of the Kazakh people for their native land and country.

When talking about the place of birth, homeland, country, the ancient meaning and importance of land and water, its role in the life of the society, first of all, the understanding and beliefs of mankind about the creation of the universe, the surrounding world, and nature come to mind since ancient times. It is a legal phenomenon. Because the place of birth is the depth, space, nature itself, which created conditions for a person to become a conscious being. Therefore, the most important place in a person's life is belonging to the place of birth.

Homeland is the place where every person was born and grew up, the homeland where he lives with his relatives, relatives, and people. The place of birth is for a certain person his own country, the precious heritage left by his ancestors who have lived for centuries, the abode of fun and happiness. There is no other place that is more beautiful, more beautiful. Its water and air are separate. Both the day and the night of the native place are hot. This is evidenced by the special use of the names of places and waters in heroic songs, legends, and folklore works in general. The khans (kings) who ruled the country, heroes who took care of the country, orators who decided the value of a man in two words, educated judges, all people's representatives in the category of historical figures dedicated their remarkable deeds and bravery to their native country and native land. This is a sign of the infinite power of the native land.

Олжабаев Б.К.¹ Пангереев А.Ш.² Сойлемез О.³

^{1,2}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

³Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

E-mail: ¹olzhabaev.beka@mail.ru, ²pan.abat@mail.ru, ³soylemezo@yahoo.com

ORCID: ¹0000-0003-3536-8713, ²0000-0002-7725-5576, ³0000-0001-8382-3173

Қазақ фольклорындағы «Туған жер» концептісі

Аңдатпа. Мақалада қазақ фольклорындағы «Туған жер» концептісіне кешенді талдау жасалынды. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы қазақ танымындағы «Туған жер» туралы ұғым-түсінікті, көзқарасты талдау арқылы халықтың дүние танымы, табиғатты, қоршаған ортаны танып білудегі ұлттық ерекшелік белгілері анықталды. Ғылыми жұмыста қазақ халқының ұлттық фольклорындағы туған жер бейнесі, туған жер ұғымындағы тілдік қолданыстар талданып қарастырылды. Сонымен қатар топонимдік фольклор жанрларында қолданыс табатын «Туған жер» концептісі де зерттеуге алынды.

Қазақ фольклорындағы «Туған жер» концептісінің вербалдануын зерттеу көшпенді қазақ халқы үшін туған жер ұғымы олардың өсіп-өнген қойнауы, ел болып қалыптасып өмір сүрген кеңістікпен байланыста берілетіні анықталды.

Қазақ халқының рухани болмыс-бітімінің биіктігін көрсететін куәгерліктің бірі, бірі емес, тіпті бастысы – фольклор туындылары. Бұл ұлы өнер туындысы шексіз мұхит, сарқылмас қазына екендігі және ол ескірмей, әр заман ауысып, уақыт өзгеруімен бірге жаңадан өркен салып, жаңа жанрлық сипат алып қайта түлеп отырады.

Туған жердің адамзат баласына ыстық болатын себебі табиғатпен сонау ықылым заманнан кіндіктес өмір сүруінде жатыр. Ұшы-қиыры жоқ дархан дала, ұрпаққа жер қадірін білдіріп, өз тарапынан рух беріп отырған тәрізді. Сондықтан туған жерін қасық қаны қалғанша найзаның ұшы, қылыштың жүзімен қорғаған халық табаны тиген жерлерге перзенттік махаббат сезімімен иірімдестіре оның белгі-бедерін ескеріп ат қойып, жырға, ән әуеніне қосып, аңыз өзегіне айналдырып отырған.

Жұмыс қорытындыларын гуманитарлық бағытта білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдалануға болады.

Кілт сөздер: фольклортану, лингвофольклортану, лингвомәдениеттану, концепт, концептосфера, топонимдік фольклор.

Олжабаев Б.К.¹ Пангереев А.Ш.² Сойлемез О.³

^{1,2}Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан

³Университет Кастамону, Кастамону, Турция

E-mail: ¹olzhabaev.beka@mail.ru, ²pan.abat@mail.ru, ³soylemezo@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-3536-8713, 0000-0002-7725-5576, 0000-0001-8382-3173

Концепт «Туған жер» в фольклоре казахского народа

Аннотация. В статье проведен комплексный анализ концепта «Туған жер» («Родная земля») в фольклоре казахского народа. Цель исследования при анализе понятия «Туған жер» («Родная земля») в миропонимании казахского народа были выявлены черты национального мировосприятия, восприятия природы и окружающей среды. В научной работе был проанализирован образ родной земли в национальном фольклоре казахского народа, языковые употребления в рамках понятия и образа родной земли. Также был изучен концепт родной земли, который находит применение в жанрах топонимического фольклора.

Изучение вербализации концепта «Туған жер» в фольклоре казахского народа показало, что для кочевых казахов понятие родной земли передается в тесной связи с пространством, в котором данные народности были сформированы как отдельная общность, развивались и укреплялись.

Фольклорные произведения являются одним из главных свидетельств, показывающее высоту духовного бытия казахского народа. Это великое произведение искусства- бесконечный океан, неиссякаемое сокровище, и оно не устаревает, а напротив вместе с переменами времен возрождается и обретает новый жанровый характер.

Причина, по которой родная земля дорога для человеческого рода, в том, что она с незапамятных времен жила в гармонии с природой. Кажется, что бескрайние степи выражают ценность земле и дает

дух для поколения. Поэтому народ, защищавший родную землю острием копья, клинком меча, с чувством любви относился к тем местам, где соприкасались его знамена - оттиски, к стихам, песням, превращая их в сердцевину легенды.

Результаты работы могут быть использованы в научно-исследовательской работе обучающихся гуманитарного направления.

Ключевые слова: фольклор, лингвофольклористика, лингвокультурология, концепт, концептосфера, топонимический фольклор.

Информация об авторах:

Олжабаев Бекарыс Кобланулы, докторант факультета филологии Актыбинского регионального университета имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе, olzhabaev.beka@mail.ru; ORCID: 0000-0001-7749-5417

Пангереев Абат Шамұлы, доктор филологических наук, профессор Актыбинского регионального университета имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе, rap.abat@mail.ru; ORCID: 0000-0002-7725-5576

Сөйлемез Орхан, PhD, профессор университета Кастамону, Турция, Кастамону, soylemezo@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-3536-8713, 0000-0002-7725-5576, 0000-0001-8382-3173

References

- Anikin V.G., Kruglov Y.G. (1983) Russian folk poetic creativity: L.: Prosveshchenie, – 416 p. (In Russ.)
- Humboldt W. von. (1985) Language and the Philosophy of Culture. Moscow: Progress. (In Russ.)
- Kaidar A. (2013) Kazakhs in the mother tongue world: ethnolinguistic dictionary. - Almaty: Sardar publishing house. Vol. 3: Nature. – 608 p. (In Kaz.)
- Kaskabasov S. (2009) Oyoris. Almaty, Zhibek zholy Publishing house. (In Kaz.)
- Kenbayeva A.Z., Pangereyev A.Sh., Mambetova G.Zh., (2022). The study of place names in the karakalpak Heroic epos “yer ziyuar”. pp 72–81. Keruen scientific journal №2, 75 vol. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05>. (In Eng.)
- Kubryakova E. S. (1999) Linguistic consciousness and linguistic picture of the world // Philology and culture. Materials of the international conference. – Part 1. – Tambov. pp. 6–13. (In Russ.)
- Likhachev D.S. (1993) Conceptosphere of the Russian language // Proceedings of the Academy of Sciences. Series of Literature and Language. Vol. 52 No. 1. (In Russ.)
- Maulenov A. (2008) Mythic-legendary use in modern prose. Monograph. – Almaty: Kazygurt, – 184 p. (In Kaz.)
- Nurdauletova B.I. (2008) The conceptual image of the world in the poetics of gyrations, a thesis prepared for obtaining the scientific degree of Ph.D. – Almaty, – 320 p. (In Kaz.)
- Pangereyev A.Sh. (2014) Genre types of toponymic folklore. Typography NOBEL. Aktobe. – 465 p. (In Kaz.)
- Pangereyev A.Sh. (2007) Features of depiction of place-names in legends born on the basis of Dzungar invasion. Heritage of the Aral-Caspian region Aktau: AktMU named after Sh. Yesenov., pp. 144–146. (In Kaz.)
- Pangereyev A.Sh., Baltyмова M.R. (2019) Formation and development of Kazakh children’s folklore. pp. 1348–1360. Journal Universidad del Zulia. Opción, Año 35, Regular No.24. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385. (In Eng.)
- Seydimbekov A. (1981) Dark Domes: Beauty Secrets. - Almaty: Zhalyn, – 240 p. (In Kaz.)
- Words of the ancestors// Babalar sozy (2006) One hundred volumes. – Astana: Foliand. Vol. 34: Heroic epics. – 384 p. (In Kaz.)
- Zhanuzakov T. (2008) Explanatory dictionary of the Kazakh language/general editor – Almaty: Dyke-Press, – 968 p. (In Kaz.)

Әдебиеттер

- Аникин В.Г., Круглов Ю.Г. Орыс халық поэтикалық шығармашылығы: Л.: Ағарту, – 1983. – 416 б. (орыс)
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. Т. 34: Батырлар жыры. – 384 б. (каз)
- Гумбольдт В. Тіл және мәдениет философиясы. М.: Прогресс, 1985. (орыс)
- Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/жалпы редакциясын басқарған – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б. (каз)

Кенбаева А.З., Пангереев А.Ш., Мамбетова Г.Ж., (2022). Қарақалпақтың «Ер Зийуар» эпосындағы топонимдерді зерттеу. Керуен ғылыми журналы №2, 75 т. – 72-81 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05>. (ағылш.)

Кубрякова Е.С. Тілдік сана және әлемнің тілдік бейнесі // Филология және мәдениет. Халықаралық конференция материалдары. – 1 бөлім. – Тамбов, 1999. – 6-13 бб. (орыс)

Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Сардар баспа үйі. 2013. Т.3: Табиғат. – 608 б. (қаз)

Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы, Жібек жолы баспасы. 2009. (қаз)

Лихачев Д.С. Орыс тілінің концептосферасы. Әдебиет және тіл сериясы. 1993. (орыс)

Мауленов А. Қазіргі прозадағы мифтік-аңыздық қолданыс. Монография. – Алматы: Қазығұрт, 2008. – 184 б. (қаз)

Нұрдаулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі ф.ғ.докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2008. – 320 б. (қаз)

Пангереев А.Ш. Жоңғар шапқыншылығы негізінде туған аңыздардағы жер-су атауларының бейнелену ерекшеліктері. Арал-Каспий өңірінің мұралары – Ақтау: Ш.Есенов атындағы АқтМУ, 2007. – 144-146 бб. (қаз)

Пангереев А.Ш. Топонимдік фольклордың жанрлық түрлері. Типография NOBEL. – Ақтөбе. 2014. 465 б. (қаз)

Пангереев А.Ш., Балтымова М.Р. Қазақ балалар фольклорын қалыптастыру және дамыту. Universidad del Zulia журналы. № 24. 2019. – 1348-1360 бб. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385. (ағылш.)

Сейдімбеков А. Күнгір-күнгір кумбездер: Сұлудық туралы сырлар. – Алматы: Жалын, 1981. – 240 б. (қаз)

Литература

Аникин В.Г., Ю.Г.Круглов. Русское народное поэтическое творчество: Л.: Просвещение, 1983. – С. 416. (рус)

Бабалар сөзі: в 100 томах. – Астана: Фолиант, 2006. Т. 34: Героические эпосы. – С. 384. (каз)

Гумбольдт В. Язык и культура философии. М.: Прогресс, 1985. (рус)

Жанузаков Т. Толковый словарь казахского языка / под общей редакцией Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – С. 968. (каз)

Қайдар А. Қазахи в мире родного языка: этнолингвистический словарь. – Алматы: Издательский дом Сардар. 2013. Т. 3: Природа. – С. 608. (каз)

Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы, издательство Жибек жолы. 2009. (каз)

Кенбаева А.З., Пангереев А.Ш., Мамбетова Г.Ж., Изучение топонимики в каракалпакском героическом эпосе «Ер Зийуар». Научный журнал Керуен №2, 75 т. 2022. – С. 72-81. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05>. (англ.)

Кубрякова Е.С. Языковое сознание и языковая картина мира // Филология и культура. Материалы международной конференции. – Часть 1. – Тамбов, 1999. – С. 6-13 (рус)

Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Серия литературы и языка. 1993. (рус)

Мауленов А. Мифико-мифическое употребление в современной прозе. Монография. – Алматы: Казығұрт, 2008. – 184 С. (каз)

Нурдаулетова Б.И. Концептуальный образ мира в поэтике жырау - диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Алматы, 2008. – С. 320. (каз)

Пангереев А.Ш. Жанровые формы топонимического фольклора. Типография NOBEL. Ақтөбе. 2014. – С. 465. (каз)

Пангереев А.Ш. Особенности отражения названий земель и вод в легендах, родившихся на основе джунгарского нашествия. Наследие аральско-Каспийского региона-Ақтау: Ақтму им. Ш. Есенова, 2007. – С. 144-146. (каз)

Пангереев А.Ш., Балтымова М.Р. Формирование и развитие казахского детского фольклора. Журнал Universidad del Zulia. № 24. 2019. – С. 1348-1360. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385. (англ.)

Сейдімбеков А. Күнгир-күнгир кумбездер: секреты красоты. – Алматы: Жалын, 1981. – С. 240. (каз)

**Аймұхамбет Ж.Ә.^{*1}, Айтуғанова С.Ш.², Байтанасова Қ.М.³,
Қасен А.Т.⁴, Сейпунанова А.К.⁵**

^{1,2,3,4} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан,

⁵С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен, Қазақстан

E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru, ²s-aituganova@mail.ru, ³k.baitanasova@mail.ru,
⁴aiauzhan96@mail.ru, ⁵aiimgul@bk.ru

ORCID: ¹0000-0002-7061-3000, ²0000-0002-7619-4310, ³0000-0001-5168-720X,
⁴0000-0002-9573-5629, ⁵0000-0003-4352-4448

КӨРКЕМ МӘТІННІҢ АҚТАНТТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада мәтін структурасы бейнелеу субъектілері аспектісінде қарастырылады. Теориялық тұжырымдар бойынша көркем туындыдағы субъектілер мәтіннің актанттық құрылымын анықтайды. Актант термині көркем туындыдағы актіні жүзеге асырушы, орындаушы деген мағынадан бастау алады. Бейнелеу субъектісі қызметіндегі кейіпкерлер мәтіндегі сюжет динамикасын жүзеге асыратыны белгілі. Әдебиеттануда кеңінен қолданысқа ие болған кейіпкер ұғымы теориялық еңбектерде түрлі терминдік атаулармен белгіленген. Солардың ішінде актант ұғымы мәтін құрылымын сипаттайтын жалпылама атау дәрежесіне жетіп, зерттеу парадигмасын толықтырды.

Актант ұғымы синтаксистік тұрғыда предикат түсінігімен сипатталса, әдебиеттануда қаһарман, кейіпкер, бейне, субъект//объект, адресант//адресат, көмекші//қарсылас деген атаулармен түсіндірілетін терминдік ұғымдарды жинақтайды. Актанттық қызметтің негізгі мәні – оның сюжетті дамытуы, оқиғалардағы қозғаушы күш екендігі теориялық аспектіде түсіндіріледі. Субъектілер типологиясының актант модельдері түрінде таңбалануы мәтін табиғатын жаңа қырынан тануға мүмкіндік беретіні сөзсіз. Қалыптасқан түсініктегі кейіпкер ұғымын «актант» сөзі арқылы таңбалау тұтастай мәтіндегі субъектілерді актанттық құрылым ретінде таныту деңгейіне жетті.

Актанттық құрылымның мәтіндегі қызметі, көріну тәсілдері қаһарман, кейіпкер ұғымдарымен байланыстырыла қарастырылып, бейнелеу субъектілерінің маңызды рөлі теориялық тұрғыда тұжырымдалады.

Кілт сөздер: мәтін, актант, субъект, объект, адресант, адресат, протагонист, антагонист.

Кіріспе. Мәтін кеңістігіндегі бейнелеу субъектілерін қарастырғанда актанттық құрылымды зерттеудің мәні зор.

Бейнелеу субъектісі ретіндегі кейіпкерлер жүйесі – мәтін құрылымының маңызды қабаттарының бірі. Бізге барынша таныс, кеңінен қолданысқа ие болған кейіпкер ұғымы теориялық еңбектерде түрлі терминдік атаулармен белгіленгенін көруге болады. Солардың ішінде актант ұғымы мәтін құрылымын сипаттайтын жалпылама атауға ие болғанын байқаймыз.

Көрнекті француз лингвист ғалымы Люсьен Теньер «Құрылымдық синтаксис негіздері» еңбегінде етістік торабы өз табиғатында шағын драманы бейнелейтінін, ал қандай да бір драмада міндетті түрде әрекет, сондай-ақ әрекет етуші адам және жағдай болатынын атап көрсетеді. «Егер драмалық қалыптан құрылымдық синтаксиске өтсек, онда әрекет, актерлер мен жағдаят етістікпен, актантпен, сиркостант-

пен сәйкес келеді», – дей келе актант ұғымын «процеске кез келген дәрежеде, тіпті қарапайым статист ретінде және барынша салғырттықты есептемегенде, түрлі тәсілмен қатысатын тіршілік иесі немесе тірі зат», – деп анықтап көрсетеді (Теньер, 1988: 117).

Теньер актантқа қатысты олар әрдайым заттар немесе олардың эквиваленті деп, бұл ұғымның аясында субъект мен предикатты кіргізеді. Бейнелеу табиғатында субъект – оқиғаның қозғаушы күші, баяндаушы, әрекет етуші, әңгімелеуші сипаттарын иемденетіні белгілі.

«Л. Теньерде айтылған актант ұғымы қазіргі түсінікте валенттік (немесе предикаттық) сөздер деп қарастырудан туындайды, яғни олар белгілі бір рөлдерді орындайтын белгілі саны бар міндетті қатысушылардың жағдаятты білдіретін сөздері», – дейді зертеуші И.М. Богуславский (Богуславский, 1996: 33).

Актант терминінің филология ғылымына келуін Альгирдас Жюльен Греймас есімімен де байланыстырушылар бар. Л.Тенер мен А. Греймасың актант туралы айтқан уақыттары қарайлас, XX ғасырдың 60-шы жылдары. А. Греймас орыс формализмінің қағидаларын француз структурализмімен ұштастыра отырып, соның негізінде мәтіннің актанттық схемасын, яғни кез келген мәтін негізінде жатқан әмбебап нарративті құрылымды анықтайды.

Актанттың жалпы анықтамасына тағы бір көз салсақ, ол: «Актант (французша *actant* – «әрекет етуші») қатысушының, қоғам мүшесінің, белгілі бір қауымдастық шеңберіне жататын адамның жалпы қабылданған атауы. Әдебиеттанудағы және фольклортануда – әдеби немесе фольклорлық шығармаларда субъект ретінде бейнеленетін кейіпкер, әрекет, сюжетті өрістететін оқиғаның қозғаушысы» (Актант, 2002: 211).

Көркем мәтін аспектісінде қарастырғанда актантты баяндаушы тұлғаның кешенді қызметі деп түсінеміз. Актанттар өздерін белгілі бір кейіпте таныта отырып, бір-бірімен байланыс жасау және белгіленген аядағы бір міндетті орындау арқылы тұтас мәтіннің ішінде тіршілік етеді және әрекет жасайды. Осылайша көркем мәтінге қатысты авторлық интенция актанттық құрылымда көрініс табады. Қалыптасқан түсініктегі кейіпкер ұғымын «актант» терминімен таңбалау ары қарай тұтастай мәтін құрылымындағы субъективтілікті «актанттық құрылым» түрінде қарастыруға жалғасуы заңдылық.

Мәтіннің актанттық құрылымын айқындайтын кейіпкер оқиғалар қатарын жылжыту, қақтығысқа қарқындылық беру тұрғысынан басты мәнге ие. Сондықтан актанттық қызметті субъект пен объект, адресант пен адресат, көмекші мен қарсылас ұғымдарының аясына жинақтай отырып, оның көркем мәтіндегі қызметін жүйелей таныту қазіргі әдебиеттанудың маңызды аспектілерінің бірі.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу материалы ретінде көркем мәтіндегі субъект аспектісін зерделеген еңбектердегі ой-тұжырымдар басшылыққа алынып, нақты мысалдарға проза және поэзия үлгілерінен үзінділер келтірілді. Мәтіннің актанттық құрылымы талдау-жинақтау, индукция-дедукция әдістері негізінде қарастырылды. Актанттық құрылымның теориялық мәнін түсіндіру мақсатында структуралистік әдіске басымдық беріліп, талдау барысында салыстырмалы әдіс қағидалары пайдаланылды.

Зерттеу нәтижесі. Көркем мәтіннің актанттық құрылымы ретінде кейіпкерлер категориясы анықталады. Кейіпкерлер шығарма оқиғасындағы орнына байланысты актанттық модельдер жүйесін танытады. Мақалада қарастырылатын актанттық құрылым туралы теориялық тұжырымдар көркем туынды табиғатын структуралық бағыт ұстанымдары арқылы жүзеге асырылды. Ұсынылып отырған актант категориялары қаһарман, кейіпкер, протагонист, антагонист кейіпкерлердің болмысын терең таныту бағытында жаңа ізденістерге жол ашып, бағыт сілтейді.

Талқылау. Актанттық құрылымның басты нысанасы көркем мәтіндегі субъект яғни кейіпкер дедік. Қарапайым анықтамасында кейіпкер дегеніміз шығармада әрекет етуші, сонымен қатар, оқиғаға тікелей қатысушы немесе эпизодтарда жай ғана көрінетін адам екенін білеміз.

Кейіпкер мәтін құрылымындағы маңызды динамикалық тетіктің бірі, өйткені ол оқиғаның немесе басқа да маңызды қызметтердің орындалуына өз ықпалын тигізеді. Кейіпкерге тән тек іс-қимыл ғана емес, ол ойланады, сөйлейді, өзге кейіпкер туралы өз ұстанымын танытады. Сондай-ақ ол өзіне сыни тұрғыда қарап, өзге кейіпкерді талқыға сала алады. Екі кейіпкер басқа бір кейіпкер туралы ой-пікір айта алады. Мысалы, М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы басты тұлғаның бірі Құнанбай туралы өзге кейіпкерлер (Қаратай, Бөжей, Сүйіндік, т.б.) арасындағы әңгіме, Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесіндегі баяншы мен әңгімешінің арасындағы Шұға туралы естелік, т.б.

Кейіпкерлер іс-әрекеті, арман-мақсаттары арқылы көркем кеңістіктің болмысын ашатын, бір-біріне өзара байланысты бола тұрып, өзіндік ерекшеліктерін танытатын, туынды мазмұнын тереңдететін, тартысты ширықтыратын белсенді бөлігі. Мәтін құрылымындағы субъективтіліктің басты тетігінде тұрғандықтан оның әрекеті, іс-қимылы, ұстанымы авторлық субъектіден бастау алады. Сондықтан кейіпкер мен автор арасындағы терең байланыс «мәтін субъектісі» деген ұғым аясында бірігуі заңдылық.

Көркем туындыда субъект әрекетінің бірнеше түрі бар. Олар баяншы, әңгімеші, лирикалық қаһарман және адамды жан-жақты әрі толық таныту мүмкіндігі бар кейіпкер (персонаж). Көне римдіктер «persona» сөзімен актер киетін бетпердені ата-са, кейіннен бұл сөз көркем туындыда бет-бейнені кескіндеу ретінде түсіндірілген. «Кейіпкер» атауымен «әдеби қаһарман», «әрекет етуші адам» сөз тіркестері мәндес келеді. Алайда, бұл сөз тіркестерінің қосымша мағынасы бар: «қаһарман» сөзі туындыда бейнеленген адамның ерекшелігін, өзгеше болмысын, позитивті рөлін айқындайды; ал, «әрекет етуші адам» тіркесі жалпылай алғанда кейіпкердің өзін іс-әрекеттер арқылы танытуын білдіреді.

Кейіпкер – бұл жазушының таза қиялының жемісі болуы да мүмкін. Мәселен, Дж. Свифттегі Гулливер мен лилипуттар, Н.В. Гогольдегі мұрнынан айырылған майор Ковалев; немесе нақты адамның болмысын көркем беру нәтижесі, мысалы: тарихи тұлғалар, жазушыға жақын өмірбаяндық адамдар, тіпті жазушының өзі болуы да мүмкін; болмаса, әйгілі әдеби кейіпкерлерді, мысалы, Мюнхгаузен, Фауст, т.б. бейнелеу нәтижесі.

Кейіпкердің болмысы екі жақты сипатымен танылады. Біріншіден, кейіпкер – суреттелетін оқиғаның субъектісі, сюжетті түзетін оқиғалардың тетігіндегі қозғаушы

күш. Дәл осы қырымен ол В.Я. Пропптың 1928 жылы жарық көріп, ғылыми ортада барынша белгілі болған «Ертегі құрылымы» («Морфология сказки») атты еңбегінің кейіпкерлік өрісіне енген. Ғалым ертегі қаһармандарын сюжет құрылымындағы нақты бір қызметтің тасымалдаушысы ретінде атай отырып, ертегіде суреттелген адам бәрінен бұрын оқиғалар қатарын қозғалысқа түсіретін фактор екенін тұжырымдайды (Пропп, 1969:29). Пропптың ізімен А. Греймас қарым-қатынастың бинарлық оппозиция тұрғысында туындайтын актанттық модельдің алты түрі туралы ойын дамытқан болатын. Бұл модельдер өз типологиясында кейіпкерлердің не істейтініне, қандай әктілерді (дәл осы қызметімен «актант» деп аталады) жүзеге асыратынына байланысты туындайды.

Екіншіден, кейіпкердің туынды құрылымындағы дербестігі, сюжетке (оқиғалар тізбегіне) тәуелсіздігі маңызды: ол тұрақты әрі тиянақты (кейде өзгерістерге ұшыраса да) түрде түрлі қасиеттердің тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді. Кейіпкерлер ең әуелі өздерінің істеген әрекеттері, сондай-ақ мінез-құлқы мен қарым-қатынасы, сырт пішіні мен араласатын ортасы, ойы мен сезімі, ниеті арқылы сипатталады. Міне, әдеби туындыдағы адамның осы әрекеттері М.Бахтин «тұлғаның ядросы» (Бахтин, 1979: 409), А.А.Ухтомский «адам интуициясы бастауын айқындайтын доминанты» (Ухтомский, 2002: 66) деп атап-түстеген шынайы болмысын айқындайды.

«Актант – баяндаудағы рөл, ал актер – осы рөлді сомдаушы. Актанттар жұп түрінде келеді және үш семантикалық ось бойынша таралады. Олар: байланыс, тілек (іздеу) және сынақ. Бірінші ось актанттары – субъект//объект; екінші ось актанттары – жіберуші//алушы; үшінші ось актанттары: көмекші//қарсылас (қаскөй)», – дейді Е. Трубина (Трубина, 2022: 42). Бұл анықтаманы ол А.Греймастың тұжырымдарына сүйене отырып ұсынады.

А. Греймас: «Актанттардың барлық мүмкіндіктері жиынтығын синкретизм арқылы түсіндіре отырып, біз оларды ең әуелі екі түрлі категорияға бөлуге ниеттіміз, олар: субъект және объект, адресант және адресат» (Греймас, 2004: 187), – деп, мысал ретінде діни аңыздардағы Адам ата – Хауа ана (Ева) оқиғасын келтіреді. Бұл ғалымның талдауындағы мәтіннің актанттық құрылымы төмендегідей: Хауа (Ева) – субъект. Ол сонымен қатар Хауаның екі қарым-қатынастың бастапқы нүктесіне тән екенін атап көрсетеді. Бірінші қарым-қатынас – Хауа мен алманың арасында, екінші байланыс – Хауа мен Адамның арасында өрбиді. «Хауа алманы Адамға берді» деген ақпаратқа назар аударсақ, Хауаның алмаға қатысы екі жақты: ол оны алады және береді. Бұл екі байланыста Хауа бір мезгілде әрі актант-субъект, әрі актант-адресант ретінде көрінеді. Алу-беру әктісін жүзеге асырған Хауа осылайша әлемдік тұрақты сюжеттің бірегейі санатындағы адамзаттық жобадағы өмірдің басталуына түрткі болады.

Зерттеу еңбегінде актантты екі жұп түрінде ұсынған Греймас оған тағы да бір жұп құрайтын екі актант түрін үстемелейді. Олар көмекші//қарсылас ретінде актанттық құрылымды толықтырады. Греймас бұл актанттарды сирконстант түрінде беріп, «көмекші құралдар», «қарсылас» деп атайды (Греймас, 2004: 225). Осы екі жұп ұғым лингвистер мен әдебиеттанушылар еңбектерінде дамыта қарастырылып, «көмекші//қарсылас» сипатын иеленген актант кейіпкерлер болып айқындалады. Ол туралы біз жоғарыда айтып өттік.

Актант категориялары осьтерінің сипаттамасына келсек, зерттеулердегі тұжырымдарға сәйкес оларды төмендегідей сипатта көрсетеміз:

– субъект – объект осі іс-әрекеттің траекториясын және қаһарманды // протагонисті іздеуді білдіреді. Ол алға жылжу үшін кедергілерді жеңуі керек;

– адресант – адресат (жіберуші//қабылдаушы) осі құндылықтарды бақылайды, олардың құрылымын анықтайды және тілек-мақсаттарының кейіпкерлер арасында бөлінуін талқылайды.

– көмекші – қарсылас осі қарым-қатынасты жеңілдетеді немесе оған кедергі келтіреді. Олар іс-әрекеттің жағдаяттары мен түрлерін туындатады, және олардың кейіпкерлер түрінде ұсынылуы міндетті емес. Көмекшілер мен қарсыластар кейде тек іс-әрекетке деген ерік-жігердің проекциясы және субъектінің өзі жорамалдайтын қарсылықтар болуы мүмкін.

Мәтін құрылымын талдағанда ондағы актанттық модель қызметінің элементтерін теориялық тұжырымдарға сүйене отырып, былайша анықтауға болады:

– жолдаушы (жіберуші, сый беруші) Греймастың схемасында ол коммуникация актісін жүзеге асырушымен теңестіріледі. Мәселен, әңгімені, хикаятты, романды дүниеге әкелуші автор;

– объект – басты субъектінің күллі мақсат-мұратын, аңсарын білдіретін баяндау қызметі;

– алушы (немесе бенефициарий) – жақсаруды, жетістікті басынан өткеруші; оқиғаның басты субъектісі қызметінің нәтижесін немесе жіберуші донордан (болмаса сый берушіден) пайда көретін кейіпкер;

– көмекші – туындыдағы бас субъектіге көмекке келетін немесе олармен одақ құратын кейіпкерлер тобы немесе кейіптендірілген күштер;

– субъект – бас қаһарманның барлық атрибуттары мен әрекеттерін біріктіріп, қалаған нысанды алуға немесе қалаған мақсатқа жетуге тырысатын мәтін функциясы немесе тұлғасы;

– қарсылас (антагонист) – туындыдағы басты субъектіге қарсы тұратын барлық кейіпкерлер немесе кейіптендірілген күштерді біріктіретін топ яки қызмет.

Осылайша, актанттық құрылымды, оны анықтайтын категорияларды сараланған қызметтердің жиынтығы ретінде анықтауға болады және олар ситуацияға байланысты әртүрлі қызметті біріктіре алады.

Көркем туындыдағы әрекет етуші тұлға ежелгі дәуірлерден бастап туындының басты нысаны болып, назарға іліккен. Антикалық кезеңде драмадағы әрекет етуші адамды протагонист деп атаса, оған қарама-қарсы әрекет ететін кейіпкер антагонист деген атауға ие болғаны белгілі.

«Протагонист – бұл (грекше: «бірінші актер») көркем, көбінесе драмалық туындының бас қаһарманы, әдетте ол анти-қаһарманға (адамгершілік қасиеті, мінез-құлқы жағынан бас қаһарманға қарсы сипаттағы кейіпкер), яғни протагонистпен күресте бәсекеге түсетін антагонистке қарсы тұлға» (Протагонист)

Көркем өнер туындысындағы басты әрекет етуші тұлға ретіндегі актант-протагонист негізінен ізгілік, жақсылық сияқты ұғымдармен сипатталса, антагонист табиғаты керісінше, оппозицияның екінші жағында тұрған жамандық, зұлымдық

сияқты ұғымдармен айқындалады. Сонда біз протагонисті мәтін құрылымынан субъект категориясы ретінде көреміз де, антагонисті қарсылас, қаскөй категориясына тән деп білеміз. Осы жерде актанттық құрылымның бинарлық-оппозициялық табиғатын айта кетуге болады.

Әу баста дара, жеке (әрі кетсе екі) кейіпкердің әрекетімен айқындалатын актанттық құрылым әдеби дамуда барынша күрделеніп, бірнеше кейіпкердің әрекет-қимылымен шиеленісе түсті. Көркем әдебиет туындыларының жалпы түзілімінде енді тұтас дәуірдің әдеби дамуын сипатайтын актанттық құрылым қалыптасты. Бұл құрылым аясында тек кейіпкерлер жүйесі емес, енді кейіпкерлік өріс (персоносфера) ұғымы пайда болды.

Әдеби даму тарихында көркем кеңістікте әрекет етуші адамдар персоносфера жүйесін, яғни кейіпкерлік өрісті құрайды. Кез келген халықтың мәдениет тарихында кейіпкерлік өріс өмір сүреді, олар қоғамдық сананың белсенді түрдегі ұғымы болып табылатыны шындық. Мысалға, біз ұлтымыздың тарихи, мәдени жадындағы Қорқыт, Мөде, Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк, Жәнібек хан, Қасым хан, Салқам Жәңгір хан, Абылай хан, Сыпыра жырау, Асан қайғы, Кетбұға, т.б. кейіпкерлерді мысал ете аламыз. Персоносфералық кеңістікте актант категорияларының субъект, көмекші, жіберуші/қабылдаушы түрлері басым.

«Персоносфера – әдеби, тарихи, фольклорлық, діни кейіпкерлер кеңістігі. Бұл жерде тек ұлттық персоносфера туралы ғана емес, белгілі бір әлеуметтік топтық, күллі адамзаттық кейіпкерлік өріс туралы айтып беруге болады», – дейді Г. Хазагеров (Хазагеров, 2002: 133).

Персоносфераны бейнелі түрде айтсақ, концепт әлемінің жанды, сана-сезімге ие, өзіндік тағдыры, өмір сүру ұстанымы бар, кескін-келбеті айқын тұрғындары деуге болады. Орыс академигі Д.Лихачевтің тілдің концептілік өрісі туралы ойларының жалғасы ретінде туындаған персоносфера қазіргі әдебиеттануда жаңа бағыттағы зерттеулерге арқау болуда.

Зерттеушілер персоносфераның концептосферадан бөлекше өзіндік екі басты белгісін атап көрсеткен болатын. Бірінші белгісі – персоносфера нысандары кескін-келбеті анықталған, даралық сипатқа ие тұлғалар. Бұл жерде сол тұлғалармен өзін салыстыра отырып, олардағы жақсы қасиеттерді үлгі ету, оларға тән іс-әрекетті өз бойына сіңіру мүмкіндігі бар. Ал, екінші ерекшелік – антономасия құбылысы, яғни белгілі бір жағдайға ерекше назар аудару.

«Антономасия, антономазия (қайта атау, жаңа ат қою) дегеніміз бір атаудың немесе есімнің орнына сол заттың немесе жанды тұлғаның өзіндік ерекшелігін немесе соған қатысы бар ұғымды бейнелейтін троп» (Антономасия) екенін ескерсек, Қорқыт есімін «ажалдан қашушы», Асан қайғы есімін «Жерұйықты іздеуші» анықтамасымен ауыстыру антономасия құбылысына жатады. Фольклор мен әдебиеттегі мәңгілік бейненің бірегейі ретінде Ескендір туралы айтқанда даңқты жеңімпаздықты, шектен тыс қиялшылдықты Дон Кихот есімімен, ерен күштілікті Алпамыс батыр, мінсіз сұлулықты Қыз Жібек атымен қатар еске түсіреміз. Бұл аталған кейіпкерлерді актант-субъект, актант-адресант, актант-адресат деп түсінеміз.

Адамзаттық мәдени-рухани жадта ұлттық шеңберден шығып, күллі әлемдік бейнеге айналған, адамзаттың мәдени қорын байытқан кейіпкерлер де өмір сүріп ке-

леді. Олардың қатарында Прометей, Геракл, Ахиллес, Тристан мен Изольда, Ләйлі мен Мәжнүн, т.б. атауға болады. Көне дүниеде даңқы кең жайылған кейіпкер туралы Гильгамеш бейнесін айтуға болады. Актанттық құрылымда Гильгамеш, Прометей, Геракл, Ахиллес сияқты қаһарман тұлғалар адамзаттық мұраттың бейнеленуінің мысалы бола алады. Жеңімпаздықты, жасампаздықты, қаһармандықты өз бойларына сіңірген бұл кейіпкерлер миф сюжеттерінен классикалық әдебиетке ауысып, өз ғұмырларын жалғастырды.

Жеке поэтика аспектісіндегі бір мәтіндегі әрекет етуші субъектіні айқындайтын актант жалпы поэтика аспектісінде тұтас мәтіндер жиынтығы шеңберінен шығып, өз алдына мәдени-көркем кеңістікті түзетін актанттық құрылымды танытады. Бұл бағытта актант-субъектілер мен актант-көмекші, актант-адресант, актант-адресат жүйесі түзіледі. Сонымен қатар аз болса да актант-қарсылас түрі кездеседі. Мысалы: Жалмауыз кемпір, Мыстан кемпір, Жеті басты дәу, т.б. Персоносфера осы жалпы поэтикадағы актанттық құрылым сипатын айқындайды.

Мәдени жадтағы кейіпкерлер жүйесі белгілі бір мәтін жүйесіндегі актанттық құрылымның семиотикалық және миметикалық қызметін де танытады. Ғылымға Аристотель енгізген еліктеу теориясын сипаттайтын «миметика (мимезис)» мен американ оқымыстысы Чарльз Сандерс Пирс ойлап тапқан таңбалар мен символдар жүйесін сипаттайтын «семиотика» актанттық құрылымның өзіндік мән-маңызын таныта түсетін ұғымдар қатарын толықтыра түседі.

Әдебиет теоретиктері көркем туындыдағы атқаратын роліне қарай кейіпкерлерді *жоғары сатыдағы* және *екінші сатыдағы* кейіпкер деп жіктейтінін білеміз. Бұл жүйелеудегі жоғары сатыдағы кейіпкер «қаһарман» мәтіннің актанттық құрылымының негізгі тінін анықтайды. Өйткені мәтіндегі оқиғалар түзілісінде қаһарман негізгі қозғаушы күш болады.

Актант-қаһарман көркем шығарманың орталық тұлғасы болып, оқиғаның даму барысында белсенділік танытып, оның шиеленісуіне, шешімін табуына себепкер болады. «Қаһарман» термині – батырлық пен адам күші жетпейтін қасиеттердің бастамасы болып табылатын коннотациялардың байланыс ұғымын өз бойында алып жүретін бас субъектіге тән. Алайда бұл термин әдебиет теориясында кеңінен көрініс тапқандықтан, оны кез келген кейіпкерге қолдана отырып, баяндау барысында орталық рөлді орындайтындарға телиді. М.Бахтин қаһарманды «негізгі оқиғаны тасымалдаушы» ретінде көрсетеді.

Мәтіндегі субъект аксиомасы – кез келген қаһарман кейіпкер бола алады, ал кез келген кейіпкер қаһарман бола алмайды.

Қаһарманның басқа кейіпкерлерден бірінші ерекшелігі: оның қатысуынсыз негізгі сюжеттік оқиғалар жүзеге аспайды. Мысалы, қиял-ғажайып ертегілер оқиғасын еске алсақ, басты әрекет етуші тұлға ғана мақсатына жете алады және өзге әлемнен, азапты сапарлардан өз әлеміне, шаңырағына тірі оралады. Қазақ ертегілеріндегі қаһармандар Ер Төстік пен Кендебай – жер асты елінен және перілер елінен өз шаңырағына аман-есен оралған актант-қаһармандар. Сондай-ақ «жекелеген» қызметі бар «сыйлық беруші», «көмекші», «жебеуші», «қаскөй» кейіпкерлер бас қаһарманның жеңісіне, басқа да әрекеттеріне тікелей себепші болады. Грек мифтерінде Ахиллес майданға кіргенге

дейін ахейлер жеңіске қол жеткізе алмайды, Мысыр мифінде Гор дүниеге келіп, Сетпен күресте жеңіске жетпейінше ізгілік салтанат құрмайды. Міне, қаһарманға тән мінез осы кейіпкерлерден көрінеді. М. Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясындағы Кенесары ұлттық мұратты ұстанушы болғандықтан, оның өзі мерт болса да, арман-мақсаты өзі армандағандай орындалады. Бірақ арада көп уақыт өткен соң ғана оның мұраты жүзеге асады. Сондықтан да Кенесары ісі үлгі аларлықтай. Ғ. Мүсреповтің «Кездеспей кеткен бір бейне» повесть-поэмасындағы Еркебұлан, Т. Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» романындағы Нәзира, І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының кейіпкерлері Жәнібек пен Керей, Қасым, Хақ-назар, Абылай хандар, сондай-ақ Қобыланды мен Ақжол, Баян, т.б. батырлар, Ә.Кекілбайдың «Аңыздың ақыры» романындағы Әмірші мен Кіші ханым, О.Бөкейдің «Сайтан көпір» повесіндегі Аспан шал қаһармандық сипатқа ие.

Қаһарманның екінші ерекшелігі: туындының тілдік құрылымында басымдыққа ие сөйлеу субъектісі ретінде басқа кейіпкерлерге қарсы тұрады. Бұл критерий эпистолярлық, күнделік түріндегі туындылар үшін ерекше маңызды. Мұндағы қаһармандар – хаттың немесе күнделіктің «авторлары». ХІХ-ХХ ғасырлардағы ли-рикалық поэзияда дәстүрлі субъект және лирикалық сюжетті тасымалдаушы тұлға «лирикалық қаһарман» деп аталғанымен, кейіпкерге жатпайды. Өйткені лирикалық қаһарман («мен») және лирикалық бейне деген ұғымдардың арасында айырмашылық бар. Мысалы, М. Мақатаевтың «Ат суара барғанда жылғаға мен» деп басталатын сюжетті өлеңінде лирикалық қаһарман «мен» сипатында авторлық тұлғамен сабақтастығы бар нарратор-эңгімеші қызметінде көрінеді де, оның қабылдауымен «ашаң жүзді, ай сырғасы дір-дір еткен, арқасына қос бұрымы асылған, «жолбарысша атылып» құла аттың тізгінін алған «жігіт-жүректі» лирикалық бейне сомдалады. Е. Раушановтың «Ертегінің өлуі», «Сүйдім мен Іңір деген пері қызын» өлеңдерінде лирикалық бейне ретінде көрінетін Шолпан-ару, Үркер-аға, пері қызына айналған Іңір мезгілі мәтіннің актанттық құрылымының жаңа тіндерін айшықтайды.

Көркем туындыда әрекет етуші қаһарман өзіндік бастамашылдығымен де танылады. Мысалы, Ахиллес өзін ажал күтіп тұрғанын білсе де жауынгерлік даңқтан бас тартпайды, Одиссей болса Полифемнің көзін соқыр еткен соң, өз тағдырының шырғалаңға түсетініне қарамастан «Ешкім» деген атымен қоса кулығынан бас тартуға мәжбүр болады.

Қаһарманның бастамасы үнемі белсенді күрескерлік бола беруі міндетті емес. Ол қасіретті болуы да мүмкін. Прометейдің бұғаулануы, Сизифтің азабы, Абайдың қасіреті, т.б. осыған мысал. Көркем туындыларда күрескер тұлғалардың трагедиялық бейнеге айналуы (М.Әуезов: «Абай», «Қарагөз», «Хан Кене» трагедиялары, Х.Есенжановтың «Жүнісовтер трагедиясы» романындағы Хакім, Әлібек, Әділбек Жүнісовтер, М.Мағауиннің «Аласапыран» роман-диалогиясындағы Ораз-Мұхаммед, т.б.) қаһарманның күрескерлік болмысының бір қырын көрсетеді.

Актанттық құрылымда екінші сатыдағы субъектілер де шығармада маңызды орын алады, алайда, оның қаһармандардан айырмашылығы – сюжеттің даму барысында белсенді түрде көрінбейді және көп жағдайда оқиғаны дамыту үшін, өзге кейіпкерлермен салыстыру мақсатында қосымша енгізіледі.

Қаһарман бола алмайтын кейіпкер бастамасы, бір жағынан қызмет ету болса (қиял-ғажайып ертегілеріндегі, классикалық комедиялардағы және көркем прозадағы), екінші жағынан ұнамсыз сипатта болады. Ұнамсыз сипаттағы кейіпкерлерге көне мәтіндердегі Жалмауыз кемпір, Жеті басты айдаһар, Дәу, Мыстан кемпір, т.б. жа-тады. Көмекші//қарсылас формуласындағы актанттық категорияда олар қарсылас, қаскөй жағына шығады.

Бірақ, кейіпкер кей жағдайда, керісінше, жеке бастамаға құқығы жоқ, жағдайдың тұтқыны болуы да мүмкін.

Н. Фрай басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасының тәуелділік дәрежесіне қарай кейіпкерлердің *миф қаһарманы, аңыз-ертегілер қаһарманы, жоғарғы миметикалық модус және төменгі миметикалық модус, ирониялық модус кейіпкерлері* деген типологиясын ұсынады (Фрай, 1987: 232-233).

Актант категориясының ішінде іс-әрекетіне қарай субъект, адресант, көмекші немесе қаскөй сипаттарымен көрінетін *миф қаһармандары* өзге адамдардан өзінің сапасымен ерекшеленеді. Басқаша айтқанда, олар «ерекше жаратылысты». Олар адамзат баласы бағынған заңдылықтарға бағына бермейді. Миф қаһармандары туралы зерттеушілер олардың персонификациялық әлемін осылайша пайымдайды. Ал, аңыз, эпсана қаһармандарының болмысы олардан сәл ерекшелену. Өзінің сапалық белгісі жағынан миф қаһармандарымен үндес келетін тұстары болғанымен, адамзат баласына тән заңдылықтарға мойынсұнатын, оларды бұза алмайтын жандар.

Бас субъект ретіндегі *жоғарғы миметикалық модустың* қаһарманы басқа кейіпкерлерден ерекше, бірақ ол адам баласы болғандықтан қоршаған ортаның заңдылықтарына тәуелді. Негізі мұндай қаһарман қарапайым адам бола тұра, өзге кейіпкерлерде болмайтын аса құнды, жақсы қасиеттерге ие. Мысалы, «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абай, «Аласапыран» роман-диалогиясындағы Ораз-Мұхаммед, «Аңыздың ақыры» романындағы Кіші ханым, т.б. актант-субъект ретінде

Актанттық құрылымға кіретін төменгі миметикалық модус қаһарманының өзге адамдардан айырмашылығы мүлдем жоқ десе де болады. Олар да қарапайым адамдар секілді өмір сүреді. Мұндай қаһармандар комедиялық шығармалар мен реалистік туындыларда кездеседі. Мысалы: «Айман-Шолпан» комедиясындағы Көтібар, т.б. Бұл санаттағы кейіпкерлер актант-көмекші, актант-оппонент моделі сипаттарын иеленуі мүмкін.

Н. Фрай типологиясындағы ирониялық модус кейіпкерлері басқа адамдардан төмен деңгейде, барлық сапалық қасиеттері жағынан оларға жол береді. Ондай кейіпкерлердің әрекеттері тәуелді, мағынасыз, қисынсыз, жеңіліске толы болады. Бұл категорияға ұнамсыз сипаты бар кейіпкерлерді кіргізуге болады. Олар негізінен қарсылас, қаскөй әрекеттерімен көрінеді. Сондықтан бұл деңгейдегі кейіпкерлер негізінен актант-қарсылас (оппонент) түрінде болады. Мысалға Ғ.Мүсреповтің «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» пьесасындағы Қарабай мен Жантық бейнелерін айтуға болады.

Қорытынды. Мәтіннің актанттық құрылымында кейіпкерлер категориясы оқиғадағы рөліне, іс-әрекетке қатысуына қарай белгілі сипат иеленіп, актанттық модельдер қатарын түзеді.

Мәтіннің актанттық құрылымына қатысты жоғарыдағы теориялық байыптаулар көркем туынды табиғатын структуралық талдау аспектісінде зерттеудегі бастапқы

қадам деуге болады. Зерттеушілер ұсынған актант категорияларының қатары және модельдері қаһарман, кейіпкер, протагонист, антагонист кейіпкерлердің болмысын терең таныту бағытында жаңа ізденістерге мол мүмкіндік ашып берері сөзсіз.

Зерттеудің құндылығы. Көркем туынды мәтінінің актанттық құрылымын зерделеу қазіргі әдебиеттанудың маңызды аспектілерінің бірі. Мәтіндегі субъект түрлерін актанттық модельдер тұрғысынан қарастыру жаңа зерттеулерге тың бағытты көрсетуімен құнды.

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856218 –XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылым кеңістігі: ғылымдар ықпалдастығы және әдебиеттану» ғылыми жобасы аясында жазылды.

¹Аймухамбет Ж.А., ²Айтуганова С.Ш., ³Байтанасова К.М., ⁴Касен А.Т., ⁵Сейпутанова А.К.

^{1,2,3,4}Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан,

⁵Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан

E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru, ²s-aituganova@mail.ru, ³k.baitanasova@mail.ru, ⁴aiauzhan96@mail.ru, ⁵aiimgul@bk.ru
ORCID: ¹0000-0002-7061-3000, ²0000-0002-7619-4310, ³0000-0001-5168-720X,

⁴0000-0002-9573-5629, ⁵0000-0003-4352-4448

Актантная структура художественного текста

Аннотация. В данной статье рассматривается структура текста в аспекте субъектов изображения. Согласно теоретическим заключениям субъекты художественного произведения определяют актантную структуру текста. Термин «актант» обозначает исполнителя акта в художественном произведении. Известно, что персонажи, выполняющие функцию субъектов изображения, создают динамику сюжета текста. Можно наблюдать, как понятие «персонаж», получившее широкое применение в литературоведении, заменяется в теоретических трудах различными терминологическими обозначениями. Среди них именно термин «актант», достигнув степени обобщающего наименования, характеризующего структуру текста, дополнил исследовательскую парадигму.

Если с синтаксической точки зрения слово «актант» характеризуется как предикат, то в литературоведении оно вбирает в себя понятия, обозначаемые терминами «герой», «персонаж», «образ», «субъект/объект», «адресант/адресат», «помощник//противник». Теоретически разъясняется, что основной смысл актантной функции заключается в том, что она является движущей силой развития сюжета, событий. Заключение о том, что фиксирование типологии субъектов в виде моделей актантов, позволяют раскрыть новые грани природы текста.

В сложившемся понимании обозначение понятия «персонаж» словом «актант» достигло уровня, определяющего субъектов единого текста в качестве актантной структуры.

Функция актантной структуры в тексте, способы ее представления рассматриваются во взаимосвязи с понятиями «герой», «персонаж», «персонасфера», теоретически обосновывается важная роль субъектов изображения.

Ключевые слова: текст, актант, субъект, объект, адресант, адресат, протагонист, антагонист.

¹Aimukhambet Zh. A., ²Aituganova S. Sh., ³Baitanassova K. M., ⁴Kassen A. T., ⁵Seiputanova A. K.

^{1,2,3,4} Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Nur-Sultan, Kazakhstan,

⁵S. Amanzholov East Kazakhstan University
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru, ²s-aituganova@mail.ru, ³k.baitanassova@mail.ru, ⁴aiauzhan96@mail.ru, ⁵aiimgul@bk.ru
ORCID: ¹0000-0002-7061-3000, ²0000-0002-7619-4310, ³0000-0001-5168-720X,
⁴0000-0002-9573-5629, ⁵0000-0003-4352-4448

Actant structure of a literary text

Annotation. In this article the text structure is considered from the point of image plots. According to theoretical conclusions, the objects of an artistic work determine the actant structure of the text. The term actant begins with the meaning of an action performer in an artistic work. It is known that the characters in the role of the subject of the image realize the dynamics of the plot in the text. We can see that the concept of a character that widely used in literary studies is defined by various terms in theoretical works. Among them, the concept of actant has reached the level of a universal name that describes the structure of the text, complementing the research paradigm.

While the concept of an actant is syntactically characterized by the concept of a predicate, in literary studies it collects term concepts explained by the names as a hero, a character, an image, a subject//object, an addresser//addressee, an assistant/adversary. The main essence of actant activity is the development of the plot, which is theoretically explained as the driving force of stories. Undoubtedly, marking the typology of subjects in the form of actant models allows us to identify the nature of the text in a new way.

Marking the concept of a character with the word "actant" has reached the level of representing the subjects in the text as an actant structure.

The function of the actant structure in the text and the forms are considered in connection with the concepts as a hero, character, personosphere and the important role of the subjects of the image is theoretically formulated.

Key words: text, actant, subject, object, addresser, addressee, protagonist, antagonist.

Информация об авторах:

Аймухамбет Жанат Аскербекқызы, доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: a_zhanat@mail.ru, ORCID:0000-0002-7061-3000

Айтуганова Саулеш Шамшаевна, кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: s-aituganova@mail.ru, ORCID:0000-0002-7619-4310

Байтанасова Карлыгаш Медетқызы, кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: k.baitanassova@mail.ru, ORCID:0000-0001-5168-720X

Касен Аяужан Толегеновна, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: aiauzhan96@mail.ru, ORCID:0000-0002-9573-5629

Сейпутанова Айымгуль Камзановна, кандидат филологических наук, доцент Восточно-Казахстанского университета им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: aiimgul@bk.ru, ORCID:0000-0003-4352-4448

Әдебиеттер

Актант //Лингвистиканың энциклопедиялық анықтамасы. – Мәскеу: Үлкен Ресей Энциклопедиясы баспасы, 2002. – 709 б. (орыс.)

Антономасия. Ашық энциклопедия: <http://ru.wikipedia> (орыс.)

Бахтин М. Сөз өнер шығармашылығының эстетикасы. – Мәскеу: Өнер, 1979. – 424 б. (орыс.)

Богуславский, И. Лексикалық бірліктер әрекетінің сферасы. – Мәскеу: «Орыс мәдениеті тілдері» мектебі, 1996. – 464 б. (орыс.)

- Греймас А. Құрылымдық семантика: әдіс іздерістері. – Мәскеу: Академиялық жоба, 2004. – 368 б. (орыс.)
- Пропп В. Ертегі құрылымы. 2-басылым. Мәскеу: «Ғылым» Шығыс әдебиеттері баспасының Бас редакциясы, 1969. – 168 б. (орыс.)
- Протагонист/<https://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskietermi-ny/protagonist/> (орыс.)
- Теньер Л. Құрылымдық синтаксис негіздері. – Мәскеу: Прогресс, 1988. – 656 б. (орыс.)
- Трубина Е. Нарратология: негіздері, проблемалары, перспективасы. – Екатеринбург: Орал университетінің баспасы, 2022. – 104 б. (орыс.)
- Ухтомский А. Доминанта. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 448 б. (орыс.)
- Хазагеров Г. Орыс мәдениетінің персонификациясы: персонификацияның екі ерекшелігі // Жаңа әлем. 2002. №1. 133-145 б. (орыс.)
- Фрай Н. Сын анатомиясы: бірінші очерк // XIX-XX ғасырлардағы шетел эстетикасы және әдебиет теориясы: Трактаттар, мақалалар, эссе. – Мәскеу: ММУ баспасы, 1987. – 510 б. (орыс.)

Литература

- Актант // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Издательство Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с. (рус.)
- Антонимасия. Открытая энциклопедия: <http://ru.wikipedia> (рус.)
- Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979. – 424 с. (рус.)
- Богуславский, И. Сфера действия лексических единиц. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 464 с. (рус.)
- Греймас А. Структурная семантика: Поиск метода. – Москва: Академический проект, 2004. – 368 с. (рус.)
- Пропп В. Морфология сказки. Издание 2-е. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1969. – 168 с. (рус.)
- Протагонист/<https://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskietermi-ny/protagonist/> (рус.)
- Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – Москва: Прогресс, 1988. – 656 с. (рус.)
- Трубина Е. Нарратология: основы, проблемы, перспективы. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2022. – 104 стр. (рус.)
- Ухтомский А. Доминанта. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 448 с. (рус.)
- Фрай Н. Анатомия критики: очерк первый // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв.: Трактаты, статьи, эссе. – Москва: Издательство МГУ, 1987. – 510 с. (рус.)
- Хазагеров Г. Персона сфера русской культуры: два свойства персона сфера // Новый мир. 2002. №1. С.133-145. (рус.)

References

- Aktant (2002) // *Lingvisticcheskij enciklopedicheskij slovar'*. – Moskva: Izdatelstvo Böłšaia Rosiskaia ensiklopedia. – 790 s. (in Russ.).
- Antonomasija. Ashyq enciklopediya: <http://ru.wikipedia> (in Russ.)
- Bahtin M. (1979) *Eстетика slovesnogo tvorcestva*. – Moskva: iskusstvo. – 424 s. (in Russ.)
- Boguslavskij, I. (1996) *Sfera dejstviya leksicheskikh edinic*. – Moskva: SHkola «Yazyki russkoj kul'tury». – 464 s. (in Russ.)
- Fraj N. (1987) *Anatomiya kritiki: ocherk pervyj // Zarubezhnaya estetika i teoriya literatury HИH-HKHvv.* Traktaty, stat'i, esse. Moskva: Izdatel'stvo MGU.– 510 s. (in Russ.)
- Greimas A. (2004) *Strukturnaya semantika: Poisk metoda*. Moskva: Akademicheskij proekt. – 368 s. (in Russ.)
- Hazagerov G. (2002) *Personosfera russkoj kul'tury: dava svojstva personosfera //Novyj mir.* №1. S.133-145. (in Russ.)
- Propp V. (1969) *Morfologiya skazki. Izdanie 2-e.* Moskva: Glavnaya redakciya vostochnoj literatury izdatel'sva «Наука». – 168 s. (in Russ.)
- Protagonist/<https://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskieterminy/protagonist/> (in Russ.)
- Ten'er L. (1988) *Osnovy strukturnogo sintaksisa*. – Moskva: Progress. – 656 s. (in Russ.)
- Trubina E. (2022) *Narratologiya: osnovy, problemy, perspektivy.* –Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. – 104 str. (in Russ.)
- Uhtomskiy A. (2002) *Dominanta*. – Sankt-Peterburg: Piter. – 448 s. (in Russ.)

Абишева С.Д.¹, Молдагали М.Б.²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹s.abisheva@mail.ru, ²mmoldagali@list.ru

ORCID: ¹0000-0002-4497-0805, ²20000-0001-8494-1497

ТЕЗАУРУС ЦВЕТОВЫХ ОБРАЗОВ ПОЭЗИИ Б. КЕНЖЕЕВА

Аннотация. Цветобозначения в поэтическом тексте являются средствами создания особой выразительности, подобия живописных картин. Они несут в себе символистическую насыщенность, формирующую метафорическую экстралингвистическую информацию. В статье рассматриваются цветочные элементы в поэтическом мире Б. Кенжеева. Материалом для работы стали стихотворения из его книги «Послания».

Многослойный поэтический мир Б. Кенжеев состоит из целого комплекса структурно-организующих компонентов. К ним относятся преобладание сверхдлинных стихотворных размеров и неоднородность синтаксической структуры и особая графика. Оригинальная форма служит для изображения таких традиционных для поэзии тем, как самопознание, назначение поэта и поэзии, отношение к творцу, любви и др. В статье же были исследованы цветочные элементы для выявления их роли, значимости и интерпретации в поэзии поэта.

Обработка поэтических текстов способствовала созданию частотного словаря цветочных образов и функционального тезауруса наиболее употребляемых цветочных элементов. Исследование трех доминантных цветов – черного, золотого и синего – позволило понять закономерности употребления каждого из них в отдельности, а также выявить общую систему структурно-семантических отношений. Среди структурных показателей можно говорить об участии этих цветов в создании колористических эпифитов, олицетворений и стремлении их к рифменной выделенности. Нанизывание однородных цветочных словообразов является одним из излюбленных стилистических приемов современного поэта в создании красочного мира. Также объединяющим фактором является и наличие в черном, желтом и синем цветах активной ассоциативной функциональности, отсылающей к культурному фону.

Работа показала, что цвета играют важную роль в поэтическом мире Б. Кенжеева и принимают активное участие в формировании его индивидуального стиля. Результаты статьи будут использованы для создания колористической модели современной поэзии.

Ключевые слова: Кенжеев, поэзия, цвет, семантика, темы, тезаурус

Введение. Цвет связан с эмоциональным миром человека: он может влиять на настроение, создавать ощущение холода или тепла, быть приятным или вызывать дискомфорт. Цветобозначения в поэтическом тексте являются средствами создания особой выразительности, подобия живописных картин. Они несут в себе символистическую насыщенность, формирующую метафорическую экстралингвистическую информацию. Известная современная американская поэтесса Доротея Ласки в статье «What is color in Poetry» говорит о том, что при условии правильно подобранного цвета в стихах «a kind of color fate arises between the visible and energetic frequency and the word and its sound [между видимой и энергетической частотой и словом, и звуком слова возникает своего рода цветочная судьба]» (Lasky, 2014). Анализируя «цветочные» стихотворения Рембо, Сапфо, Хильды Дулиттл, Д. Ласки приходит к следующему выводу: «Color is not just a decorative element in a poem. Color creates space; a field, a

general formal field with the help of which the more general components of the material imagination can be planted – a poem. Color makes this space of imagination more concrete and larger, gives it weight, and makes it whole. [Цвет – это не просто декоративный элемент стихотворения. Цвет создает простор; поле, общее формальное поле, с помощью которого можно посадить более общие компоненты материального воображения, – стихотворение. Цвет делает это пространство воображения конкретнее и больше, придает ему вес, делает его цельным]» (Lasky, 2014). Цвет участвует в создании смысла и является дешифратором символов, заключенных в поэтическом тексте.

О восприятии написанного текста на примере цвета пишет Ю. Лотман в статье «Асимметрии и диалог» (Лотман, 2000). Ученый утверждает, что цветовые обозначения и смены доминирующей роли верхних (канонических) и низших (неканонических) тенденций культуры означают расшифровку культурных элементов в поэтических текстах. Цветообозначение в поэзии и его роль и способ проявления служит представлению «смысла в качестве основных или дополнительных элементов» (Лотман, 2000: 596). Можно говорить об основных ипостасях существования цвета как объективного свойства природы; как результата восприятия и реакции человека на цвет; как проекции цвета на культурный мир человека.

На примере конкретного поэтического творчества попробуем рассмотреть, как работает цвет в стихотворном тексте. Обратимся к миру поэзии Б. Кенжеева: «Ах, краски в это время года, кармин, и пурпур, и багрец». Его мир колористически насыщен и детализирован: «а излюбленный звук – зеленый с отливом в синь. / Бирюзовый?» Поэт словно нанизывает цвета, создавая соответствие между окружающим миром и состоянием души: «Золотое, сизое, безоглядное законное полотно! // <...> К медно-серому азиатскому ноябрю / я добрел». В трех приведенных примерах наблюдается стилевая общность в виде однородных повторов цветовых образов с эмоционально-смысловым нарастанием. Поэтому исследование цветовых кодов современного русского поэта позволит говорить не только о их семантической составляющей, но и позволит коснуться вопросов структурной поэтики.

Б. Кенжеев принадлежит к числу тех поэтов, которых трудно пародировать: его стиль неуловим в своей традиционности и в то же время «особенности» (Лебедушкина, 2007). Он представляет себя легким поэтом, пишущим в элегическом стиле и в стиле послания. Многослойный поэтический мир поэта состоит из целого комплекса структурно-организующих компонентов. К ним относятся преобладание сверхдлинных стихотворных размеров и неоднородность синтаксической структуры, начало стихотворной строки со строчной буквы и особая графика. Оригинальная форма служит для изображения таких традиционных для поэзии тем, как самопознание, назначение поэта и поэзии, отношение к творцу, любви и др. Выражение поэзии как высшей формы человеческого существования возникает благодаря тыняновскому эффекту «мерцания смыслов»: «Мирские действия и образы, содержащие исходную информацию и смысл, предстают одновременно в новом структурном, смысловом и эмоциональном контексте в трансформированном виде» (Абишева Б, 2006: 159).

Материалы и методы. Для сбора материала и анализа колористических элементов обратимся к поэтической книге «Послания» (Кенжеев, 2004), изданной в Алматы,

и попытаемся создать частотный словарь и функциональный тезаурус колористических элементов поэзии Б. Кенжеева. Конкретный анализ колористической палитры, основанный на наиболее частотных цветовых образах, позволит сделать аналитические выводы по оценке цветового кода в его поэзии.

Результаты и обсуждение. В поэтических текстах колоризм проявляется с помощью номинации слов с обозначением цвета. Благодаря статистическим подсчетам выяснилось, что 241 стихотворение книги «Послания» (включая 12 стихотворений из одноименного цикла «Послания»), дает 25 словообразовательных хроматических гнезд (Таблица 1).

Таблица 1. Частотный словарь колористических элементов стихотворений Б. Кенжеева

№	Наименование цвета	Количество
1	Черный	40 (почернели)
2	Белый	24
3	Синий	19 (синеет)
4	Золотой	18 (золотится)
5	Голубой	16
6	Зеленый	14 (зеленеет)
7	Бронзовый	14
8	Серебряный	14
9	Серый	11 (сереет)
10	Багровый	8 (багровеет)
11	Рыжий	8
12	Алый	7
13	Лиловый	4
14	Розовый	5 (розовеет)
15	Красный	4
16	Коричневый	4
17	Лазурный	4
18	Бирюзовый	3
19	Желтый	2 (желтеет)
20	Бурый	1
21	Вишневый	1
22	Кармин	1
23	Пурпур	1
24	Фиашковский	1
25	Фиолетовый	1

Благодаря частотному словарю цветообозначений поэзии Б. Кенжеева у него можно выделить 2 категории цветовых образов. Первая – наиболее высокочастотные цве-

товые элементы, употребляемые поэтом. К ним относятся черный, синий, золотой, голубой, зеленый, белый. Вторая – наименее употребительные: бурый, вишневый, кармин, пурпур, фисташковый, фиолетовый. Цветовая гамма у современного поэта спектрально разнообразна. Он может поэтизировать фисташковый цвет: «Хорошо ему жить, властелину / влажной, серой, фисташковой глины». Дает до 10 разнообразных оттенков красного цвета от розового до вишневого.

Встречаются и такие интересные цветовые вариации, как серо-зеленый («старый Назон поет / физику твердых, давних серо-зеленых вод»), темно-багровый («и ласковое солнце / садится в океан темно-багровый»), сине-серый («Сине-серый, изумрудный, нежный, гиблый холодок»), темно-алый («под солнцем темно-алым»). Традиционное сочетание черного с белым становится также индивидуальным и выразительным благодаря семантике безвыходности: «Но и черно-белый в такой оборот берет – / прямо спасу нет».

В Таблице 1 также дана информация о глагольных цветовых формах, к примеру, «зеленеет», «сереет», «розоветь», «желтеет» и др. Глаголы цвета предстают как в прямом, так и в переносном смысле, и участвуют в изображении динамичной картины поэтического мира Б. Кенжеева.

Для создания функционального тезауруса необходим детальный анализ цветовых словообразов. Для достижения этой цели обратимся к трем наиболее часто используемым поэтом цветам. Согласно частотному словарю ими являются черный, синий и золотой.

Черный цвет символизирует тайные стремления, отречение и бунт. Он считается противоположностью белого, но также является цветом роскоши, богатства и изысканности. Черный цвет ассоциируется с такими качествами как страдание, несчастье, боль и смерть; олицетворяет зло, колдовство и хаос; символизирует неизвестность будущего.

Б. Кенжеев часто окрашивает свой образный мир в черный цвет. «Особенностью стиля <...> поэта стало широкое использование «цветных» эпитетов – прилагательных и причастий» (Карпенко, 2020). У него встречается целый ряд природных образов с эпитетом «черный»: «в черном огне», «черный пень», «в черную воду», «черные снега», «в черном ручье», «с черным волком», «зверь черный», «черная птица». Также этот цвет участвует в формировании предметно-антропоморфного мира: «черным цветом», «в хрустальном черном шаре», «в черном сюртуке», «черные штаны», «с черной флейтой», «черная ограда», «черные паруса», «черный карандаш», «черный рот», «черный раб», «черная речь», «мир черный».

Черным цветом окрашивается одушевленная природа. Например, черногривая лошадь в стихотворении «Откочевали мои братья на запад...». Живой мир природы предстает в качестве сравнения: «Лед сходит. Словно черный муравей, / буксир пыхтящий медленно толкает / потрепанный корабль из Петербурга». В строке «И ты, собеседник, как в черную воду глядел» заключено указание не только на глубину воды, но одновременно она отсылает к фразеологизму («как в воду глядел») и имплицитно к образу Черной речки, связанной с последними трагическими днями жизни А.С. Пушкина. Через всю поэзию Б. Кенжеева проходит мысль, что служение поэзии

– это заведомое обречение себя на мучительные поиски и неприкаянность, и существование на грани жизни и смерти:

Считать ли созвездия в черном ручье,
Где мертвая рыба плывет? (Кенжеев, 2004: 178)

Приведем интересный случай с использованием эпитета «черный». В стихотворении «Как нам завещали дядья и отцы...» словосочетание «черная овца» в поэтической фразе «на всякое бляенье черной овцы / имеется свои АКМ» представляет собой английскую версию русского фразеологизма «паршивая овца» – «black sheep». В русской версии он обозначает человека презренного, отстающего в группе и дискредитирующего других, а бляенье определяется как ничтожность речи нелюбимого или неуважаемого члена коллектива. В английском же языке присутствует более позитивная смысловая наполненность, указывающая на самодостаточность личности в группе. Этот фразеологизм употребляется по отношению к человеку со своей системой ценностей, независимым мировоззрением. Использование английской версии фразеологизма для Кенжеева – эмигранта и профессионального переводчика с английского языка на русский – принципиально. «Черная овца» – это, скорее всего, идеологические и политические оппоненты страны, которую покинул поэт. И она, эта страна, с другими, непохожими (к числу которых можно причислить и самого Кенжеева), может расправиться с помощью АКМ (Автомат Калашникова модернизированный). Этические расхождения двух фразеологизмов, убеждают в том, что «некоторые видимые несовпадения позволяют признать наличие двух картин мира» (Власова, 2016).

Тема поэзии и поэта играет важную роль в творчестве Б. Кенжеева. «У Бахыта Кенжеева есть удивительный талант. Он умеет точно и афористично создать портрет человека» (Карпенко, 2020). В стихотворении «Каждому веку нужен свой язык...» поэт, описывая «черные судьбы» классиков Серебряного века, дает узнаваемые портреты А. Белого, И. Анненского и М. Цветаевой.

Еще одна: курила и врала,
И шапочки вязала на продажу,
Морская дочь, изменница, вдова,
Всю пряжу извела, чернее саж
Была лицом. Любившая, как сто
Сестер и жен, веревкою бесплатной
Обвязывает горло – и никто
Не гладит ей седеющие патлы (Кенжеев, 2004: 96).

Смысловой повтор черного цвета во фразе со сравнительной формой, подчеркнутый анжамбеманом, «чернее саж / была лицом» становится сильным способом акцентирования внимания на трагической судьбе М. Цветаевой. Черный цвет безысходности становится символом боли и смерти, образ которых содержат в себе также и веревка для обвязывания горла, и «седеющие патлы». Л. Зубова, исследуя семантику цветовой палитры поэта, пишет, что «живым» у нее представлен не золотой, а динамичный серебряный цвет. Это проявляется при обозначении волос: старение Цветаева понимает как процесс и форму страдания, т.е. наиболее интенсивную жизнь,

приближающую к пределу и запредельному бытию» (Зубова, 1989: 140). Например, в цикле М. Цветаевой «Деревья» «понятия «сечь», «седины» обозначают традиционную символику близости к смерти. Они состоят в синонимических отношениях с понятием «серебряный» – «парча», «среброскользкие». В дальнейшем в исследуемом цикле встречаются такие текстовые синонимы, как «ртуть», «серебро», «сед», «седость», «седины», «сребробородый» (Абишева, 2018: 78). Таким образом, черный и бело-серебристый («седеющие») цвета в стихотворении Б. Кенжеева становятся знаками смерти. «Острый портрет! У Бахыта острога, тем не менее, идет от любви к тем, о ком он пишет» (Карпенко, 2020).

Надо сказать, что исследуемый поэт создает целый ряд индивидуальных сочетаний черного и серебряного цветов: «лежит колодец в черном серебре», «прощальную чернь в серебре», «прожектора сиянье било черным серебром».

Окружающий мир нередко в поэзии Б.Кенжеева предстает на изломе красок: «В мир – сверкающий, черный, ничей», «угловатый город – кирпичен, бел, / черен, будто эскиз кубиста», «грызня на далекой тризне / по золотому, по черному». Часто поэт стремится в нем снять активную противопоставленность:

Никакого солнца не нужно им,

В полутьме поющим про инь и янь,

Черный с белым, ветренный с золотым... (Кенжеев, 2004: 141)

Вслед за черным частотным является цвет золота. Он участвует в создании неповторимого поэтического образа: «подмигнет золотая луна», «в золотистом чернильном тепле», «на ветхую ткань золотую», «золотистые камни на дне». С помощью синтаксически однородных конструкций, в состав которых входит золотой цвет, словно передается красота живописных полотен: «Над ним / виноградные кисти горят / темно-розовым и золотым». В частности, на память приходит виноград из картины К. Брюллова «Итальянский полдень» (картина 1827 г., особенно ее повтор 1831 г.). В обоих случаях, поэтическом и живописном, завораживает свет внутри каждой ягоды гроздьев винограда, нависающих над головой человека.

В поэзии Б. Кенжеева образ золота, воплощающий в себе в скрытой форме символ высшего вдохновения, связан с темой творчества: «Оценщик далей золотых», «золотой ямб», «а слова – золотая плотва». Поэт окрасил поэтическую речь в цвет золота: «пусть золотистый звук в перекличке уст / дымом уходит к пасмурным небесам». Золото используется для описания неживой природы, особенно осени: «на золотистой паутине», «золотистая гладь». В строчках «река моя золотая, твердеющая вода», «Еще под пленкой золотою долгоиграющая речь / поет» возникает картина замерзшей осенней реки, покрытой желтыми листьями, – реки золотой.

В стихотворении «Открыть глаза – и с неба огневого...» строка «Кружится яблоко на блюде золотом» (Кенжеев, 2004: 25) имеет фразеологический эквивалент «на блюде с золотой (голубой) каемочкой», что означает получить что-то без особых усилий. В то же время эта строка содержит в себе отсылку к русским сказкам. В.Я. Пропп, говоря о типологии волшебных предметов в русских сказках (Пропп, 1986: 191), особое место отводит зеркалу. Аналогом зеркала является золотое (синее) блюдо, по которому катают яблоко, чтобы заглянуть в прошлое или будущее, или узнать

местонахождение героя. Современный поэт с помощью традиционных образов создает новый смысл, связанный с пространством одиночества и неизвестности. В нем нет возможности получить готовый ответ, и нет надежды увидеть себя с любимым как в зеркале ни в прошлом, ни в будущем.

<...> и замурлычет древний стих,
огней так много золотых (Кенжеев, 2004: 181)

Образ Родины в прямой и косвенной форме присутствует в поэтическом мире Б. Кенжеева, например, строка «огней так много золотых» является точной цитатой из одноименной песни, популярной в СССР в 50-60-е годы. Также рифмопара, состоящая из конечного слова и срединного, вновь является свидетельством близости поэзии и золота у Кенжеева: «стих – золотых». Надо заметить, что эпитет золотой в целом активно используется поэтом в позиции рифмы: «ним – золотым», «затих – золотых», «им – золотым».

Обратимся к третьему доминантному цвету. Синий цвет обычно символизирует небо и вечность, доброту, верность, постоянство и комфорт, в геральдике представляет целомудрие, честность, славу и верность. Однако синий цвет также близок к черному цвету и приобретает сходные с ним символические значения. У славянских народов синий служил цветом печали и траура и ассоциировался с демоническим миром. Древние легенды описывают черных и синих демонов.

В поэзии Б. Кенжеева синий цвет используется как для изображения пространства, свободы и чувственности, так и предметного мира. Часто он выступает в качестве эпитета: «в синем воздухе», «меж синим и лиловым», «с синей надписью», «троллейбус синий», «бархат синий», «в изморози синей».

Поэт использует традиционное словосочетание «синее море» в качестве количественного показателя: «но синему морю / не переполниться», «уходит ключевая // речь к морю синему». Синее море у него не всегда имеет прямую корреляцию с водой. Оно может быть связано с символом переосмысления жизни и поисками души: «Я уеду, ей-Богу, уеду / к морю синему, чистому свету». Образ синего моря отсылает нас к сказке А. Пушкина о рыбаке и рыбке, где синее море может быть и отражением чувств золотой рыбки (Винарская, Анухина, 2003: 39).

Один из традиционных символов синего связан с семантикой несбыточной мечты. В этом значении он часто используется в литературе и живописи. Начало XX века дает ряд блистательных примеров использования синего цвета М. Метерлинком, А. Блоком и В. Кандинским (Абишева, Асылбекова, Поляк, Сабирова, 2020: 79). У Б. Кенжеева данный символический аспект синего связан с ностальгией по родине, по юности, как, например, в стихотворении «В день праздника, в провинции светло...». Неприятие коммунистического режима проявляется в перестановке слов в словосочетании «синие ночи» известной песни советских пионеров:

А на столбах динамики поют.
То «Широка страна моя родная», то «Взвейтесь
кострами, ночи синие...» (Кенжеев, 2004: 236)

Возникающее в результате перестановки сходство с романсным «очи черные» также служит снижению общего пафоса данного музыкального произведения.

Двойственные чувства испытывает поэт: с одной стороны, честный гнев «по адресу безбожного режима», с другой, ностальгию по родине, прошлому, детству. Он, как Шильонский узник, как Лотова жена, «оглянулся / и о тюрьме вздохнул».

Образ поэзии соотносится с синим цветом, т.к. этот цвет также символизирует интуицию, воображение и вдохновение. Рифма, т.е. поэзия, становится чистой, прозрачной, потому что ее «омыла синяя слеза». Стихотворение «Лета к суровой прозе клонят...» представляет собой смысловую переключку со стихотворением А.С. Пушкина «Рифма, звучная подруга...».

Окрашивая небо в синий цвет, Б. Кенжеев часто обращается к слову «синева»: «неприкаянная синева», «Ледяной синевою обделенный», «в ледяной синеве». Этот природный образ ассоциируется со светло-голубым, лазурным, безоблачным небом:

чтобы жизнь началась сначала,
чтобы утром из рукава
грузной чайкою вылетала
незабвенная синева (Кенжеев, 2004: 102)

Может синий цвет участвовать и в передаче действия: «синеет можжевельник», «Мерцают, синеют и сияются снова гореть».

Заключение. Подводя итоги, можно сказать, что Б. Кенжеев использует цвет как основной и дополнительный инструмент в своих поэтических произведениях. Исследование трех доминантных цветов – черного, золотого и синего – позволило понять закономерности употребления каждого из них в отдельности, а также выявить общую систему структурно-семантических отношений. Описание данных цветов во всем объеме и полноте функционирования стало основой для создания тезауруса цветовых образов поэзии Б. Кенжеева. Тезаурусная статья имеет трехкомпонентный состав: выявление структурных отношений, анализ семантической и символической функциональности и наличие культурного фона.

Среди структурных показателей можно говорить об участии этих цветов в создании колористических эпитетов, олицетворений и стремлении их к рифменной выделенности. Нанизывание однородных цветовых словообразов является одним из излюбленных стилистических приемов современного поэта в создании красочного мира. Как он утверждает: «Художник не спит за своей акварелью».

В тезаурусе названных цветов можно отметить тематические блоки. Это живая / неживая природа, философские размышления о жизни, тема творчества, тема родины. И, как выяснилось, что все эти три цвета проявляют особую активность, прежде всего, в раздумьях Б. Кенжеева о поэте и поэзии. Важный вывод заключается в том, что, используя черно-синие цвета и золотые оттенки, он представляет поэзию как божественную и величайшую форму человеческого бытия, поэтому понятия «черная речь», «золотая речь», «золотистый звук» обозначает мудрую речь посвященных.

Объединяющим фактором является и наличие в черном, желтом и синем цветах активной ассоциативной функциональности, отсылающей к культурному фону. Описанные же случаи реминисценций в поэтических текстах Б. Кенжеева еще раз иллюстрируют существование отношений «подобия между механизмом индивидуального сознания и семиотическим механизмом культуры» (Лотман, 2000: 591).

Результаты статьи будут использованы для создания колористической модели современной поэзии.

Абишева С.Д.¹, Молдагали М.Б.²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹s.abisheva@mail.ru, ²mmoldagali@list.ru

ORCID: ¹0000-0002-4497-0805, ²0000-0001-8494-1497

Б. Кенжеев поэзиясының түстік бейнелерінің тезаурусы

Аңдатпа. Поэтикалық мәтіндегі түс белгілері – бұл ерекше экспрессивтілік, көркем суреттерге ұқсастық жасау құралы. Олар метафоралық экстралингвистикалық ақпаратты қалыптастыратын символдық байлыққа толы. Мақалада Б. Кенжеевтің поэтикалық әлеміндегі түс элементтері қарастырылады. Жұмыстың материалы ретінде оның «Послания» өлеңдер жинағы алынды.

Б. Кенжеевтің көп қабатты поэтикалық әлемі құрылымдық және ұйымдастырушылық компоненттердің тұтас кешенінен тұрады. Оларға ұзын поэтикалық өлшемдердің басым болуы және синтаксистік құрылымның гетерогенділігі және арнайы графика жатады.

Поэтикалық мәтіндерді өңдеу түс кескіндерінің жиілік сөздігін және ең көп қолданылатын түс элементтерінің функционалды тезаурусын жасауға ықпал етті. Үш басым түстерді – қара, алтын және көк түстерді зерттеу олардың әрқайсысын жеке қолдану заңдылықтарын түсінуге, сонымен қатар құрылымдық – семантикалық қатынастардың жалпы жүйесін анықтауға мүмкіндік берді. Құрылымдық көрсеткіштердің ішінде біз бұл түстердің түрлі-түсті эпитеттерді, персонализацияларды құруға қатысуы және олардың рифмалық ерекшеленуге деген ұмтылысы туралы айтуға болады. Біртекті түсті сөз тіркестерін байлау-қазіргі ақынның түрлі-түсті әлемді құрудағы сүйікті стилистикалық әдістерінің бірі. Сондай-ақ, біріктіруші фактор-қара, сары және көк түстерде мәдени фонға сілтеме жасайтын белсенді ассоциативті функционалдылықтың болуы.

Мақала Б. Кенжеевтің поэтикалық әлемінде түстердің маңызды рөл атқаратынын және оның жеке стилін қалыптастыруға белсенді қатысатынын көрсетті. Мақаланың нәтижелері қазіргі поэзияның колористік моделін жасау үшін қолданылады.

Кілт сөздер: Кенжеев, поэзия, түс, семантика, тақырып, тезаурус

Abisheva S.¹, Moldagali M.²

^{1,2}Abai University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹s.abisheva@mail.ru, ²mmoldagali@list.ru

ORCID: ¹0000-0002-4497-0805, ²0000-0001-8494-1497

Thesaurus of color images of B. Kenjeev's poetry

Annotation. Color in a poetic text is a means of creating a special expressiveness, the likeness of picturesque paintings. They carry a symbolic richness that forms metaphorical extralinguistic information. The article deals with color elements in the poetic world of B. Kenjeev. The material for the work was poem book "Poslanie".

The multi-layered poetic world of B. Kenjeev consists of a whole complex of structural and organizing components. These include the predominance of super-long poetic meters and the heterogeneity of the syntactic structure and special graphics. The original form serves to depict such traditional topics for poetry as self-knowledge, the purpose of the poet and poetry, attitude towards the creator, love, etc. In the article, color elements were studied to identify their role, significance and interpretation in the poet's poetry.

The processing of poetic texts contributed to the creation of a frequency dictionary of color images and a functional thesaurus of the most commonly used color elements. The study of three dominant colors – black, gold and blue – made it possible to understand the patterns of using each of them separately as well as to identify the general system of structural and semantic relations. Among the structural indicators, it can be talked about the participation of these colors in the creation of coloristic epithets, personifications and their striving

for rhyming emphasis. The stringing of homogeneous color word images is one of the favorite stylistic devices of the modern poet in creating a colorful world. Another unifying factor is the presence of active associative functionality in black, yellow and blue colors, referring to the cultural background.

The work showed that colors play an important role in the poetic world of B. Kenjeev and take an active part in shaping his individual style. The results of the article will be used to create a coloristic model of modern poetry.

Key words: Kenjeev, poetry, color, semantic, theme, thesaurus

Информация об авторах:

Абишева Сауле Джунусовна, д.ф.н., профессор, заведующий кафедрой русского языка и литературы Казахского национального педагогического университета имени Абая, e-mail: s.abisheva@mail.ru, ORCID: 10000-0002-4497-0805

Молдагали Мадина Бауыржанкызы, докторант кафедры русского языка и литературы Казахского национального педагогического университета имени Абая, e-mail: mmoldagali@list.ru, ORCID: 20000-0001-8494-1497

Литература

Абишева С.Д. Поэтическое дерево Марины Цветаевой. Русская культура под знаком революции: Дальний Восток, близкая Россия. Вып. 2. Белград – Сеул – Сайтама, 2018. – 75-88 с. (рус).

Абишева С.Д., Ихтиологические мотивы в поэзии Б. Кенжеева // Русская литература XX – XXI веков: Материалы Второй международной конференции. 16 – 17 ноября. – Москва, 2006. – 158 – 162 с. (рус).

Абишева С.Д., Асылбекова М.С., Поляк З.Н., Сабирова Д.А. Русская литература. Учебник для учащихся 11 класса общественно-гуманитарного направления общеобразовательной школы. – Алматы: Алматы китап баспасы, 2020. – 336 с. ISBN: 978-601-01-4352-4 (рус).

Власова Е.А. Символика черного цвета (на материале английского языка) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016. № 5(59): в 3-х ч. Ч. 2. – 68-71 с. (рус)

Винарская Е., Анюхина А. Художественные образы сказки А.С. Пушкина о рыбаке и рыбке // Вестник Воронежского государственного университета, Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2003, №2, – 34–41 с. (рус).

Зубова Л. В. Поэзия Марины Цветаевой: Лингвистический аспект. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 70 с. (рус).

Ласки Д. Что такое цвет в поэзии или буйный ветер в пространстве слова. Фонд поэзии, 2014. <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/articles/70126/what-is-color-in-poetry> (дата обращения 8.12.2021) (анг).

Лебедушкина О. Поэт как Теодор. Бахыт Кенжеев: попытка портрета на фоне осени // «Дружба Народов», Вып. 11, <https://magazines.gorky.media/druzhba/2007/11/poet-kak-teodor.html> (дата обращения 8.12.2021) (рус).

Лотман Ю.М. Асимметрия и диалог. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб., 2000. – 591–603 с. (рус)

Карпенко А. Сребролукий стрелец. Магическая музыка Бахыта Кенжеева // Журнальный клуб Интелрос «Эмигрантская лира», №2, 2020 <http://www.intelros.ru/readroom/emigrantskaya-lira/i2-2020/42524-srebrolukiy-strelec.html> (дата обращения 8.12.2021) (рус).

Кенжеев Б.Ш. Послания: стихотворения. Сост. Б. Кенжеев. – Алматы: Искандер, 2004. – 328с. ISBN 9965-9355-9-9 (рус)

Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Москва, 1986. – 370 с. (рус)

Әдебиеттер

Абишева С.Д. Марина Цветаеваның поэтикалық ағашы. Революция белгісіндегі орыс мәдениеті: Қыр Шығыс, жақын Ресей. Шығарылым 2. Белград – Сеул – Сайтама, 2018. – 75-88 б. (орыс).

Абишева С.Д. Б. Кенжеевтің поэзиясындағы Ихтиологиялық сарындар // Русская литература XX – XXI веков: Материалы Второй международной конференции. 16 – 17 ноября. – Мәскеу, 2006. – 158 – 162 б. (орыс).

Абишева С.Д. Асылбекова М.С., Поляк З.Н., Сабирова Д.А. Орыс әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сынып оқушыларына арналған оқулық. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2020. – 336 б. ISBN: 978-601-01-4352-4 (орыс).

Власова Е.А. Қара түстің символикасы (ағылшын тілі материалында) // Филология ғылымдары. Теория және практика сұрақтары. – Тамбов: Грамота, 2016. № 5(59): 3 Т-қ., 2 Т. – 68-71 б. (орыс).

Винарская Е., Анохина А. А.С. Пушкиннің Балықшы мен балықтар туралы ертегілерінің көркем бейнелері // Воронеж мемлекеттік университетінің хабаршысы, Лингвистика және мәдениетаралық коммуникация сериясы. – Воронеж, 2003, №2, – 34–41 б. (орыс).

Зубова Л. В. Марина Цветаеваның поэзиясы: лингвистикалық аспект. – Л.: Ленингр. ун-т баспасы, 1989. – 70 б. (орыс).

Ласки Д. Поэзиядағы түс немесе сөз кеңістігіндегі қатты жел дегеніміз не. Поэзия қоры, 2014. <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/articles/70126/what-is-color-in-poetry> (8.12.2021) (ағылш)

Лебёдушкина О. Ақын Теодор ретінде. Бақыт Кенжеев: күз аясындағы портрет әрекеті. // «Халықтар достығы», Вып. 11, <https://magazines.gorky.media/druzhba/2007/11/poet-kak-teodor.html> (8.12.2021) (орыс).

Лотман Ю.М. Асимметрия және диалог. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб., 2000. – 591–603 б. (орыс).

Карпенко А. Күміссадақты стрелец. Бақыт Кенжеевтің сиқырлы музыкасы // Интелрос журналының клубы «Эмигрант лирасы», 2020, №2 <http://www.intelros.ru/readroom/emigrantskaya-lira/i2-2020/42524-srebroluki-y-strelec.html> (8.12.2021) (орыс).

Кенжеев Б.Ш. Арнаулар: өлеңдер. Сост. Б. Кенжеев. – Алматы: Искандер, 2004. – 328 б. ISBN 9965-9355-9-9 (орыс).

Пропп В.Я. Ертегінің тарихи тамыры. – Москва, 1986. – 370 б. (орыс).

References

Abisheva S. (2018) Poetic tree of Marina Tsvetaeva. Russian culture under the sign of revolution: the Far East, close Russia. Issue. 2. Belgrade – Seoul – Saitama, 75-88 p. (in Russ).

Abisheva S. (2006) Ichthyological motives in B. Kenzheev's poetry. // Russian Literature of the 20th – 21st Centuries: Proceedings of the Second International Conference 16 – 17 November. – Moscow. 158 – 162 p. (in Russ).

Abisheva S.D., Asylbekova M.S., Polyak Z.N., Sabirova D.A. (2020) Russian literature. Textbook for 11th-grade students of the social and humanitarian direction of a comprehensive school. – Алматы: Almatykitap, 336 p. ISBN: 978-601-01-4352-4 (in Russ).

Vlasova E.A. (2016) The symbolism of black color (on the English material) // Philological Sciences. Questions of theory and practice. – Tambov: Gramota, № 5(59): in 3 parts, Part 2. 68-71 p. (in Russ).

Vinarskaya E., Anyukhina A. (2003) Artistic images of A.S. Pushkin's fairytale about a fisherman and a fish // Bulletin of the Voronezh State University, Linguistics and Intercultural Communication Series. Vol. 2. – Voronezh, 34-41 p. (in Russ).

Zubova L.V. (1989) Poetry of Marina Tsvetaeva: Linguistic Aspect. – L.: Leningrad university, 70 p. (in Russ).

Lasky D. (2014) What Is Color in Poetry Or Is It the Wild Wind in the Space of the Word. Poetry Foundation. <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/articles/70126/what-is-color-in-poetry> (Accessed on: 8.12.2021) (in Eng).

Lebjodushkina O. A poet likes Theodore. Bakhyt Kenzheev: an attempt at a portrait against the backdrop of autumn // «Druzhba Narodov», Vol. 11 <https://magazines.gorky.media/druzhba/2007/11/poet-kak-teodor.html> (Accessed on: 8.12.2021) (in Russ).

Lotman Yu. (2000) Asymmetry and dialogue. Lotman Yu. M. Semiosphere. – Saint Petersburg, 591-603 p. (in Russ).

Karpenko A. (2020) Silver archer. Magical music by Bakhyt Kenjeev // Zhurnal'nyj klub Intelros «Jemigrantskaja lira», №2 <http://www.intelros.ru/readroom/emigrantskaya-lira/i2-2020/42524-srebroluki-y-strelec.html> (Accessed on: 8.12.2021) (in Russ).

Kenjeev B. (2004) Poslaniya: poems. Bakhyt Kenjeev. – Алматы: Iskander, 328 p. ISBN 9965-9355-9-9 (in Russ).

Propp V. (1986) Historical roots of fairy tales. – Moscow, 370 p. (in Russ).

Әбдіқалық К.С.^{1*}, Қожжекеева Б.Ш.², Алиева Ж.А.³

^{1,2,3} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹Kun_jan.16@mail.ru, ²bezkada61.2018@gmail.com, ³janat2582@gmail.com

¹ORCID:0000-0001-9353-7465, ²ORSID:0000-0001-7887-9789, ³ORSID:0000-0003-4261-3182

«АЙҚАП» ПЕН «ҚАЗАҚТА» ЖАРИЯЛАНҒАН МАҒЖАН ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ АЗАТТЫҚ ИДЕЯ

Аңдатпа. Бұл мақалада М. Жұмабаевтың «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жарық көрген өлеңдері тұтастай алынып, жүйелі түрде талдауға алынады. Журналда әйел теңсіздігін алғаш болып сөз еткен М. Жұмабаевтың «Шын сорлы» өлеңімен қатар, еліне орыс отаршылдығының көрсеткен азабын тұспалдап жеткізгісі келген «Жатыр» өлеңі арқылы ақынның қалың жұртқа үлкен ой тастауы да сараланған. Мағжанның «Күз күні», «Жазғытұры», т.б. табиғат лирикаларын қарастыруда Абайдың «Жазғытұры» өлеңімен салыстырылып, ұқсастық іздеген зерттеушілердің пікірінен бөлек, мұнда тың ойлар айтылады. Журналда басылған жаз туралы Қ. Мұхамеджанов пен Қ. Кеменгеровтің өлеңдері де қатар қарастырылып, ақынның негізгі айтпақ ойы нақты айқындалады.

Ұлт тағдырына алаңдаған Мағжанның азаматтық болмыстары «Қазақ» газетінде жарияланған туындыларынан да таныла түскендігі толықтай зерделенеді. Ақынның ел мәселесін көтерген «Орал тау», «Жарыма», «Төбет», «Есімде... тек таң атсын», т.б. өлеңдеріндегі ұлттық идея кеңінен қамтылады. «Орал тау» өлеңінде таудың болмысы арқылы жер мәселесін көтергені ашып берілсе, «Жарыма» өлеңіндегі ақынның басты мұңы көрсетілген. «Төбет» өлеңіндегі ақынның тұспалды ойлары алғаш зерделеніп отыр. Ел тағдырын суреттеуде Мағжанның сөз қолданысы да талдауға алынып, астарлап берудегі шеберлігі зерделенген. Ақынның үлкен үміті көрініс тапқан «Есімде... тек таң атсын» өлеңінің ерекшелігі де қамтылады. Ұлт мүддесін жоғары қойған ақын тұлғасы да барынша саралана талдауға алынады. Газетте басылған М. Жұмабаевтың «Көңіл», «Зар» өлеңдеріндегі лирикалық кейіпкерлердің болмысымен қоса, табиғат лирикаларындағы ақынның суреттеуіне де назар аударылды. Мақалада Мағжанның ұлттық баспасөздегі шығармалары жүйелі қамтыла келе, алашшыл ақындық тұлғасы әр қырынан ашылып зерделенеді.

Кілт сөздер: азаттық, алаш идеясы, ұлт тағдыры, отаршылдық, лирика, тұспалды ойлар, азаматтық парыз.

Кіріспе. ХХ ғасырдың басында болған түрлі тарихи ахуалдар еліміздің қоғамдық өміріне қай жағынан болса да сілкіністер мен өзгерістер енгізумен бірге, ұлттық басылымдардың дүниеге келуіне де өзіндік ықпалын тигізген болатын. Қазақ зиялыларының көптен күткен асыл армандарының бірі болған ұлттық баспасөздің, яғни, 1911 жылы Троицк қаласында «Айқап» журналы мен 1913 жылы Орынбор қаласында «Қазақ» газетінің дүниеге келгені бәрімізге аян. Осы уақытта халықтың көзін ашатын оқу-білімге, бірлікке шақырып отыратын баспасөздердің жарық көруі қазақ зиялыларының ұлт мәселелерін шешуіне үлкен ықпалын тигізген еді. Бұл жөнінде Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» деп аталатын мақаласында «1905 жылы өзгерістөн былай қазақтың қамын ойлаймын деген азаматтар ұлт мұңын сөйлеп, ұлт мәселесін қолға ала бастады.

...Қазақтың баспасөзі газет-журналдары шыға бастады. Қазақтың «жақсы» боламын деген жасы ұлтшылдық сезіміне жабысуға айналды. Міне, сол жастың бірі-

не Мағжан да қосылды» (Аймауытов, 2013: 157) деген болатын. Расымен де 1911 жылы «Айқап» журналы шыққан уақыттан бастап жарық көре бастаған ақынның өлеңдерінде ұлт мәселесі ашық түрде қозғалған еді. Мағжан туындылары жайлы ғалым М. Базарбаевтың «Мағжан Жұмабаев өз орнын өмірден үнемі іздеумен өткен, бар білген-түйгенін соған сарп еткен суреткер. Оның творчествосының бір қырында, мұнлы толғаныс, өкіну және қайғы-қасірет, күйініш жатса, таразысының екінші қырында, романтикалық өршілдік, махаббат, сүйініш-күйініш, арман, мақсат, үміт жатады... Оның творчествосында тарих тұңғығын терең түсіну, өткенді бажайлау, болашақты болжай білу, бүгінгінің ақиқатына көз жеткізу сияқты терең толғансытар заманның астаң-кестен, аласапыран жайымен астасып жатады» («Ұлттық поэзия падишасы», 2001: 17) деген пікірі де ақын шығармашылығының ерекшелігін таныта түседі. Жұртына азаттық ғұмыр тілеген Мағжан Жұмабаев өлеңдерінің ең басты тақырыбы да ұлт тағдыры, оның бостандығы еді. Ақын нені жырласа да, қай тақырыпта сөз етсе де ең алдымен ел мүддесін қоя білді. Елдің санасын оятуда «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жарық көрген барлық әдеби мұраларымыздың да өзіндік ықпалы зор болды. Мақаламызда Мағжанның осы аталған баспасөздегі туындыларын арнайы бөліп алып талдап, оның өз уақытында да, қазіргі уақытта да құнды екенін айқындап көрсетуді мақсат тұттық. Әрине, ақын мұралары тәуелсіздік алғаннан бері мейлінше зерттеліп, әр қырынан қарастырылғанын білеміз. Алайда, оның «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жарияланған шығармаларын жеке топтап алып, туындыларындағы ақынның тұспалды ойларын өзіндік ізденістермен саралау осы зерттеу тақырыбының өзектілігін арттыра түспек.

Материалдар мен әдістері. Мақала материалдарына ақынның «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жарық көрген шығармалары алына отырып, әдістері ретінде дәстүрлі ғылыми, әдеби талдау, саралау, жүйелеу тәсілі негізге алынады. Ақын мұралары көп жағдайда тұспалдап берілгендіктен шығармаларын саралай талдау тәсілдерін де қолданатын боламыз. Алаш зиялыларының бірі Мағжанды С. Мұқановтың «ақынның ақыны» деп бағалауында да үлкен мән жатқан еді. Шынында да өзіндік бітім-болмысы, жаратылысымен басқа ақындардан өзгешеленген Мағжанның өзіне тән сыршылдығы, табиғатты бедерлеудегі шеберлігі, қазақ елінің оянуына түрткі болған ұлттық рухтағы туындылары оның ақындық өнерін биіктете түсетінін білеміз. Табиғат құбылыстарын, тау, дала, орман-тоғай, қайталанып келетін төрт мезгілден бөлек, болашағы айқын емес ел, заман көрінісін әр түрлі теңеумен астарлап суреттеуінде де ақынның сөз қолданысы ерекше. Осы мақалада ақынның тек «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жарияланған өлеңдеріндегі азаттық идеяны саралай талдау арқылы ұсынатын боламыз.

Алаш қайраткерлері армандаған азаттық ақын шығармашылығында қалайша бедерленгені кеңінен сөз етіледі. Мағжан Жұмабаев өмірі мен шығармашылығын зерттеген ғалымдардың зерттеулері де назардан тыс қалмайды. Айталық, ғалым Ш. Елеукеновтің «Заманымен күресті, арбасты, айқасты. Ақыры өзі майып болды. Бірақ оны жеңілді деп айта алмайсың. Ол жеңді. Аз ғұмырын саз мұрамен ұзартты.

Өлең сөз нәрі өзгеше безбенді керек ететіні, мұнда кәдеге сан емес, сапа жүретіні ежелден белгілі жәйт. Жалың атқан жанын, жүрегінің қанын сарп ете жүріп, ол

қазақпоэзиясы көгінде жұлдызын жақты» (Елеукунов, 1995: 378) деген Мағжан туралы ой-пікірлерін алға тартуға болады. Сондай-ақ ақын өлеңдерін академик С. Қирабаев «айналасы теп-тегіс келген» поэзия» (Қирабаев, 2008: 23) деп те Абай сөзімен теңеп, бағалаған да еді.

Сонымен бірге Мағжан шығармашылығы бір ұлттың ғана деңгейінде қалған жоқ, оны әлем әдебиетімен еркін салыстыра да аламыз. Алашшыл ақынды бүкіл әлемге таныту кейінгі ұрпақ пен біздің парызымыз болмақ. «Ұлттық тақырып – ұлан-ғайыр тақырып. Таптық көзқарасқа табынған социалистік реализм әдебиеті оны сұиылтып, аясын тарылтып жіберді» (Елеукунов, 2012: 72). Мағжанның өзіндік ерекше қасиеті өзінің шын жүрегімен жұртына арнаған жүрек жарды өлеңдерімен арта түсетіні белгілі. Соның ішінде ақынның ұлт тағдыры мен еркіндігі туралы жазған туындылары екені тағы аян. Мағжан ұлт тарихындағы өз елін шексіз беріле сүйген ақын ретінде де кейінгі ұрпаққа өнеге болмақ.

Ақын мұрасы туралы зерттеулер мен тың деректер әлі де болса алдағы уақытта толығы түсетіні белгілі. Сондықтан да Мағжан шығармашылығын толық зерттеліп, бір жүйеге келтірілді деп айту да қиын. Өйткені сыршыл ақын өлеңдерінің әр қайсысы өз алдына бір жұмбақ әлем екенін барша оқырман біледі.

Зерттеу нәтижесі. Ақынның шығармаларындағы азаттық идея баспасөзде жарық көрген алғашқы өлеңдерінен-ақ танылған еді. Туындыларында орыс патшалығының құрсауындағы қазақтың жайы молынан сипатталып отырады. Мәселен, «Айқап» («Айқап», 1995) журналының 1911 жылғы 2-санында жарияланып үлгірген М. Жұмабаевтың «Жатыр» өлеңінде отаршылдықтың зардабын шеккен ұлтының тағдыры барынша ашылып көрсетіледі. Өлеңнің алғашқы жолдарында қазақты озық елдермен салыстыра келіп, олардан қалыспау үшін өз еліне ең алдымен білімнің аса қажет екенін түсіндіруге тырысады. Одан әрі «Кен жері күннен-күнге қурып жатыр, Сұр жылан қанын-сөлін сорып жатыр» деп жұртының өз жерінен айырылып жатқандығын, қыспаққа алған орыс патшалығын сұр жыланға балаған Мағжан қарапайым қазағының қамсыз ұйқыда жатқанына өкініш білдіреді. Ел арасындағы осындай келеңсіздіктерді сынап қана қоймай, «Кешегі шешек жарған қазақ гүлі Сарғайып, бір су тимей сөлып жатыр» деген іштегі қайғысын да жасырмайды.

Мінекей, қазақ солай бітіп жатыр,

Күн сайын артқа қарай кетіп жатыр.

Сезінбей өзгенікін, өзінікін

Аты өшкір оқығандар нетіп жатыр? –

деп сөз түйінінде ашынған ақын өз елінің сәл де болса алға жылжуын ойлап, қазақ оқығандарының жұдырықтай жұмылуын қалайды.

«Айқап» журналында әйел теңсіздігі тақырыбында ең алғаш сөз еткен де ұлт жанашыры Мағжан болды. Журналдың 1911 жылғы 9-санында басылған «Шын сорлы» өлеңі арқылы ол өз жұртына салиқалы ой қатады. Туындыда алдымен алай-дүлей соққан боранның, тіпті, желдің өтіне шыдамаған жан-жануарлардың тұрпаты арқылы қаһарлы аяздың бейнесі, одан кейін осындай аязды суыққа қарамастан қараңғы түнде екіқабат әйелін таяққа жығып, үйінен далаға қуып шыққан Балтабайдың сорақы әрекеті бедерленеді. Осылайша, ақынның әйел бақытсыздығы мен қаһарлы

аязды қатар ала суреттеуі де тегін емес. Яғни, осылай жырлау арқылы адамның қаталдығы қыстың қаһарынан да асып түсті дегенге саяды. Сондай-ақ әйелдің шашынан ұстап сүйреуі, аузына келген лас сөздермен балағаттауы, жүктілігін естігенде жын ұрғандай қамшымен сабап қана қоймай, босағасынан тепкілеп қуып шығып, ол аздай енді кіргізбейтіндей есікті іштен жауып алуы, үскірік боранда қалған Оразкенді мал құрлы көрмеген күйеуінің осындай озбырлықтарын ашына сынап, қазақ әйелдерінің сол замандағы ауыр халін барынша шынайылықпен бейнелеп отыр. Әйел затының көнбістігін суреттеу арқылы олардың құқын да ойлап, еркіндігіне қол сұқпауға шақырады. «Қазаққа сорлы ұрғашы, Ерден теңдік көрер ме? Тиылып тұрған көз жасы Бірге дәурен сүрер ме?!» деп сауал тастаған ақын ел ішіндегі осындай сорақылықтарға да тыйым салу қажеттілігін көтеріп, қатаң ескерту айтқандай еді.

М. Жұмабаевтың табиғат тақырыбына байланысты 1911 жылдың 12-санында «Күз күні», 1912 жылдың 4-санында «Жазғытұры», 7-санында «Бұлбұл» сынды өлеңдері жарық көрген. Ақынның екі бөліктен тұратын «Күзгі күн» өлеңінде табиғатпен қоса, оқу-ағарту мәселесі де жырланған. Бастапқы бөлікте жылдың қай мезгілі екенін тақырыпқа қарамай-ақ ұғасың. Өйткені жыр жолдарындағы қысты жақындата түсетін қара дауыл, ызғарлы жел сияқты эпитеттер күз бейнесінен хабардар ететіні белгілі. Яғни, «Бурқырап қара дауыл соғып тұрған, Көкорай түсі кашып солып тұрған. Шыдамай қатты ызғарлы жел өтіне, Бүрісіп ағош, шөптер тонып тұрған» деген жолдардан аңғарылып тұр.

Ақынның тағы бір баламалары ерекше. Күздің солғын тартқан түрін суреттеу үшін «көрік жоқ, қырда, ойда шығып жүрсен» деп қана шектелмей, жер бетіндегі жаздың көркін аңсап, оны сұлу қызға теңейді. Сөйтіп, «бет-аузы қатпарланып кемпір болған», «бұраңдаған кешегі сұлу қызы» немесе «Қысқасы жердің жүзінде көрік біткен, Қарағанда сулу қыз қайда кеткен» деп қара жердің түрсіздігіне ерекше мән бере сипаттап, күздің шынайы болмысын көз алдына елестетеді. Шығарманың екінші бөлігінде оқу, білім, ел өміріне қатысты жайттарды жырлайды. Өз жұртына бостанбос сайлауға таласып, мал шашу сияқты керек емес әдеттерден арылудың ең дұрыс жолы білім алу қажеттілігін орынды айтып, басқа жұрттың балаларының оқу оқып озғандығын тілге тиек етіп, өзге елдердің мәдениетін де үлгі тұтып уағыздайды.

Мағжанның журналда жарық көрген «Жазғытұры» өлеңіне тоқталсақ, зерттеушілер ақынның осы өлеңін Абайдың «Жазғытұры» өлеңімен (Абай, 1995) салыстыра талдайды, өзара ұқсастық іздейді. Негізінен ақынның табиғат жайлы алғашқы туындыларынан ұлы ұстазына еліктеуі байқалып жатады. Табиғатқа жан бітірудегі көркемдік шеберлігі дәл Абай жырлағандай болмаса да, өзіне тән ерекшелігі де жоқ емес еді. Айталық, Мағжан көктемнің уақытын бедерлеуде сәуір айын «Жетті апрель, сулар акты, қырдан ойға» деп, мамыр айындағы көріністерді «Май келді, жер құлпырды, гүлдер жайнап» деп бөлек-бөлек суреттейді. «Айқап» журналында осы тақырыппен көктем мезгілін сипаттаған Қ.Мұхамеджанов пен Қ. Кемеңгеровтің де туындылары жарияланған. Сондай-ақ «Шалақазақ» деп қол қойған белгісіз автордың «Жаз» деп аталатын өлеңінде де осы мезгілді жырлаған. Қ.Мұхамеджанов пен Шалақазақ шығармаларында Мағжан тәрізді көктемнің әрбір айларына жеке

тоқталып сипаттаса, Қошке Кемеңгеров осы мезгілді жалпылама қамтиды да, соңғы шумағында жұртының жайын қоса қамтып, ішіндегі мұңын көрсетіп өтеді:

Көгалда жазғытұры саулы бие,
Сары қымыз сапырулы тегенеде.
Ішкен мас, жеген тоқ болушы еді,
Түсесің енді, жұртым, қандай күйге.

Осылайша, қазақ елінің ертеңін ойлаған ақындар көктем мезгілін сипаттау арқылы да келешекке үміт артқысы келеді.

Журналдағы жылдың төрт мезгілінен тыс табиғаттағы қоршаған орта, құстар мен гүлдер туралы туындыларында ақындардың заманның күйін күңттеген көңіл күйлері қоса берісіп отырады. Әдебиеттанушы ғалым М. Базарбаевтың «Ақын тау туралы толғанысын, не дарқан даланың кеңдігін жырласың, тіпті көл немесе жазғы танды, қысқы кешті, егінді, не жер, күн, ай жайында жырласың, бірінші кезекте өзінің дүние түсінігі, ішкі жан-күйі тұрады, сонысымен айнала әлемді бірге толгандырып, бірге тебіренеді» (Жұмабаев, 1992: 15) деген пікіріндегі Мағжанның «Бұлбұл» шығармасына да байланысты еді. Осы туындысында шерлі ақынның сырласу үшін құс біткеннің ішінен бұлбұлды таңдауы да бізді ойландырады. Тіпті, сол бұлбұлдың мұңды дауысы нені ұқтырғандай? Осы шығармасында бұлбұлдың өзге бағытқа ұшып кетуін қалап қана қоймай, ақын өзінің іштегі зарлы қайғысын сол жаққа жеткізіп баруын сұрайды. Біздің ойымызша, осылайша тұспалдау арқылы жұртының халін өз мекеніндегі құс екеш құсқа дейін ашық айта алмайтындығын мегзеп отырған шығар.

Талқылануы. Елінің тәуелсіздігін аңсаған Мағжанның ақындық, азаматтық тұлғасы «Қазақ» газетінде («Қазақ», 1998) жарияланған шығармаларынан да көруге болады. Газеттің 1913 жылғы 22 наурыздағы «Орал тауы», 1915 жылғы 22 апрельдегі «Жарыма», 25 июньдегі «Есімде... тек таң атсын», 8 июльдегі «Төбет» өлеңдерінде елінің хал жайы бедерленген. Айталық, «Орал тауы» өлеңінде:

Таласқан аспанменен көкпенбек тас,
Қарасан төбесіне айнарлар бас.
Жасаған мейірімі кең қадір Тәңірі,
Шығарған сол тауынан алтын, алмас,—

деп бастау арқылы осы таудың ерекше қасиеттерін тізіп сипатай келе, одан әрі сол алғаш мекендеген ер жүрек түркі жұртының бүгінде «Аты да, заты да жоқ, дыбысы жоқ» деп қайғырады. Байырғы көк түріктерінің алып рухын аңсайды. Ал оның нышандары қазақтың Мағжанға дейінгі поэзиясында молынан орын алғанын жақсы білеміз. Кейбір зерттеу мақалаларда бұл мәселе арнайы сөз етілген де (Aliyeva Zh., Masalieva Sh., Seisenbayeva Zh., Tamabayeva K., Yelubayeva R., 2016). Сонымен, Мағжан шығармасында:

Оралдай атан туған жерлеріне
Көмилген сүйектері көрлеріне.
Шетелдер жайыменен ие болған
Төр түгіл, есік те жоқ ерлеріне, —

деп өзінің ең негізі уайымын жайып салады. «Жанашыр батыр түрік балаларына» ұран тастағандай сыңай танытып, қарсыластарына сес көрсетеді. Осылайша,

туындыларын оқи отырып, М. Жұмабаевтың ұлт мәселесімен қатар, түркішілдік ұстанымының да ерекше екенін аңғарамыз. Бұл жөнінде де жеткілікті зерделеніп келеді. Әсіресе, түркі тілдес халықтардың ақындарымен де салыстырулар да бар. Айталық, Е.Б. Жиенбаев, К. Семиздің «М. Жұмабаевтың өлеңдеріндегі ұлттық романтизмнің түркиялық ақындардың шығармашылығымен салыстырылуы» деген мақаласында Мағжанның шығармаларын түркішілдік ағымын қолдаған Зия Гөкалп, Мехмет Эмин Юрдакул, Өмер Сейфеттин, Мехмет Акиф Эрсой, т.б. түрік ақындарының мұраларымен салыстырылып, барлығының да ұлт тағдырына қатысты толғаныстарының ортақтығын сөз еткен (Жиенбаев, Семиз, 2022: 193). Жалпы, қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев отаршылдықтың зардабы сипатталған өлеңдерінде ең алдымен жер мәселесін тілге тиек етеді.

Мағжанның газетте басылған «Жарыма» өлеңі былай басталады:

От жұтқан туысқанның халін көріп,
Күнәсіз судай аққан қанын көріп,
Айрылған ар-намыстан қарыңдастың
Көз жасы, қалың қайғы, зарын көріп... –

Мұнда да ақын елінің ауыр да азапты күндерінен хабардар етеді. Жазығы жоқ жандардың жазаланып жатқан халі ақынды ашындыра түседі. Мағжан алдынан «... түпсіз дария, сор да, ор да, Батпақ шол: сусыз, отсыз, қайнаған құм, Ысқырған жылан, шаян оң мен солда. Өткелсіз, қарлы, отты таулар асқар, Мейірімсіз табан тілер қи тастар...» ұшырасса да өз ұлты үшін «ұзақ, ауыр жолға» түскенін асыл жарына түсіндіруге ұмтылған ақынның осы туындысында қазаққа тән азаматтығы мен өр ақындық қалпы ерекше сомдалып тұрғанын аңғарамыз.

Ал «Есімде... тек таң атсын» өлеңінде автор алдағы заманнан жақсылық күтіп, үміттенеді. Осы шығармасына қатысты Ж.Аймауытов «Қазақтың халі қандай ауыр екенін сезсе де, ол күнде Мағжанда келешектен үміт күткендік сезіледі. Бұл қалыпта заман тура бермес, бізге де жарық сәуле күн туар дегендей жибаныш болады, неғұрлым отаршылдық, жауыздық күшейе берсе, соғұрлым қазақтың жанына батар, ашындырар, ашынған ел қорғалай бермес, қарсы бас көтерер деп сенеді:

Мезгілше мейлі келсін, тісі батсын,
Сұр жылан өзі оятар қатты шақсын!
Жаңадан жолбарыстай ұмтылармыз,

Көрелік төңіректі тек таң атсын!» деген қорытынды жасап, өз шешімін де білдірген еді. Сөйтіп, бұл шығармасында да ақынның азаттықты жырлап, ол таңның атарына зор сеніммен үміт артқаны байқалады.

Газетте жарық көрген «Төбет» өлеңінде ақын ел жайындағы айтар ойын тұспалдап жеткізген тәрізді. «Түн бойынша сақ төбет, Үріп шықты шарқ ұрып, Жауды біліп аңдыған...» деген өлең жолдарындағы аңдыған дұшпанды сезген «сақ төбетті» данагөй қартқа, ал түн бойы үргені үшін сол кәрі төбетке тамақ бермеген «бәйбішені» қолында билігі бар кісілер, түн мезгілінде ғана келетін «бөріні» патша шенеуніктері деп қарастырсақ, онда Мағжанның айтқысы келгені көне көз ақсақалдардың ел мәселесіне араласқандарына «алжыған» деп олармен санаспауының арқасында «білгенін бөрі істеді» дегенге саяды. Осылайша, өлеңінде ақын «буралып үндемей

жатқан, қажыған сорлы» төбет бейнесі арқылы ресей патшалығының қыспағын көрген өз жұртының көнбістігін, қолынан келетін дәрмені жоқтай шарасыздығын аңғартқандай.

Газеттің 1917 жылы 16 февралында жарық көрген Мағжан Жұмабаевтың «Орамал» өлеңінде де қазақ тарихындағы елеулі үлкен оқиғаны сөз етеді. «...Толып қалды төрт айға, Күйікпенен күн өтті. Жарымды өкіріп отарба Қанды жаққа әкетті» деген жолдардан-ақ әйел аузымен жеткізілген осы кезеңнің шындығы айқын сипатталып тұр. Осы туындысына байланыты Ж. Аймауытовтың «16-шы жыл – қазақтың басына қара күн туған тарихи ауыртпалық жыл еді. Патша өкіметінің 25 маусымда шығарған жарлығы бойынша қазақ сықылды бұратана халықтар соғыс майданындағы қара жұмысқа айдалды. Қазақ шаңырағы тенселді, қазақ даласы қан жылап күңіренді. Елдің келесіне келген мұндай зор селебені, ауып қайғыны ақын терен сезіп, айқын суреттеу керек еді. Бұл туралы Мағжанның бізге «Орамалдан» басқа берген еңбегі көрінбейді. Ұлттың ыстығына күйіп, суығына тоңам деп жүрген ақынға 16-шы жылғы тарихи оқиғаны жалғыз кестелі орамалмен желпіп өткеніне көңіліміз жарымайды» (Аймауытов, 2011) деген пікірінде ақынның осы оқиғаға байланысты бір ғана өлең жазуын кемшілікке санаған болатын. Біздіңше, бұл туындыда алаш зиялыларының ұстанған бағыттарына орай 1916 жылғы өз елінде болған ұлт-азаттық көтерілісті емес, Ресей жерін қорғауға аттанған қазақ жастарының тағдыры сипатталғандықтан ақынның осы тақырыпта молынан қалам тартуы да қисынсынға келмейтін тәрізді.

Осы туындысында Мағжан қазақ қыздарының көз жасы арқылы елдегі ауыр уайымды ғана емес, күйеуінің жырақтағы халін білгісі келетін әйелдің сауалдарымен өзін мазалаған сұрақтарға жауап іздейді.

Елін ойлап камығып,
Жүрегі толып дерт-шерге,
Жүр екен жаным жабығып
Осы күні қай жерде?

...Солдатша сымдай киініп,
Шекпені онын сұр ма екен?
Күрегіне сүйеніп,
Суықта жаурап тұр ма екен?

Қазақ ер азаматтарының тағдырына уайым жеген ақының ең басты айтпағы, яғни, «Жатқан шығар ор қазып, Жауга ма, әлде өзіне...» дегені барлық оқырмандарды тебіртеді. Сол уақыттағы қандай да болмасын тарихи оқиғаларды қамтыса да ақын ең алдымен өз ұлтының жоғын жоқтап, мүддесін жоғары қояды.

М. Жұмабаевтың ішкі сезімі қоса берілген көңіл күй лирикалары да баспасөзде орын алды. Мәселен, «Қазақ» газетінде 1915 жылы 8 апрельде «Көңіл», 25 октябрьде «Зар» сияқты өлеңдері жарық көрді. Ақынның «Көңіл» туындысында лирикалық кейіпкерлердің өз-өзіне көңілі толмағандығы сипатталған. Тіпті, Мағжан өз көңілінің құпиясын түсіне алмай, тәтті қиялға берілсе де, оның құбылмалылығына таңырқайды. «Жанып-күйіп сүйсе танда,

Кешке сүйген ол отсыз. Бүгін мұнда, ертен онда, Тым-ақ нәрсе ұятсыз» деген қорытындыға келіп, ақын табиғатына тән құбылыстарды айқындап бергендей болады. Ал «Зар» туындысында бастапқы жиырма жолдай күз, қыс, жаз айларының табиғатын сүйсіне көркем тілмен суреттей келе, енді көңілінің бұрынғыдай құбылмалы мінезі жоқтығын айтып, оның басқаша күйге ауысқанын ескертеді. Ақын бірде «Сәулесіз, Айсыз, Күнсіз қараңғыда» қалатынын ескертіп мұңаяды да, астарлап беру арқылы алдағы күндерінің қалай болатынын болжап, ертеңіне үмітсіз қарайды.

М. Жұмабаевтың газетте 1913 жылы 9 мартта жарияланған «Туған жер» өлеңінде де өз ауылының табиғатына сүйсіне қараған ақын оған деген бар ықыласын төге жырлайды. Газетте 1916 жылы 16 июньде басылған «Жолда» туындысында қыс мезгілін бедерлеген. Мағжанның осы өлеңінде үскірік аяздағы долы боран, ызғарлы жел бейнелері молынан көрініс тапқан. Мәселен, «Ызғарлы жел долданып, Екі иінінен дем алып, Ішін тартып оскирып...» деп жырлай келе, желдің біресе аңдай ұлып, біресе екі санын шапақтап сақ-сақ күлгенін көз алдыға жанды бейнедей елестете суреттейді. Шығармадағы жел «кейде кенет баяулап... аузы-басы жыбырлап», жер жамылған қарды құшып «әпсүн» оқығандай улейі де нанымды берілген. Осы өлеңнің соңында ақын:

Сар далада адасып,

Суық кебін жамылып

Қалармын, кім біледі?...-

деп лирикалық кейіпкердің тағдырын беймәлім күйінде қалдырып қана қоймай, оқырманына үлкен ой тастайды. Зерделей келгенде, осындағы табиғат дүлейімен алысқан жалғыз жолаушы арқылы ақын өзі өмір сүрген заманына риза еместігін түспалдап жеткізгісі келетін сияқты. Мағжанның көзі тірісінде осы туындысына талдау жасаған Жүсіпбек Аймауытовтың пікіріне назар аударсақ, «Мағжанның ақындығы туралы» (Аймауытов, 2001) мақаласында «...қазақ қашан ел болар, қатарға кірер, табиғаттын апатына шыдай алмай, жапан түзде суық кебін жамылып қала ма? Әлде мәдениетті елдің аузына түсіп жутылып кетер ме? Мәлім емес, қазақтың келешегі қаранғы. Мынау ауыр халді көріп ақынның көңіліне шер, көзіне жас келеді...» деп осы өлеңінің астарына тереңнен байыптап қарағанын аңғарамыз. Қысқасы, қандай тақырыпты сөз етсе де өз қоғамының шынайы бейнесін суреттеген ақынның шығармаларынан тек ұлттық деп соққан жүрегінің үні ғана естіміз.

Қорытынды. Мағжан өз ұлттың мәселесін көтерген бірсыпыра туындысын кеңес дәуіріндегі баспасөзде де жариялап, өзінің айқын көзқарасын жалғастырып отырды. Айталық, 1924 жылы «Ақ жол» газетінің 452-санында жарияланған «Қызыл жалау» өлеңін алайық. Мұнда өлең тұтастай ұран түрінде жазылғанмен таптық тұрғыдан қаралмайды. Тіпті, тақырыбы осылай аталса да. Өлеңнің әр шумағының соңында «Ендеше, қазақ, сенікі!» деген сөзбен аяқталуы да көңілге қонымды. Өлең жайлы мағжантанушы Ш. Елеукуновтің «Қосылып батыр түрік балалары. Мағжан және түрік тақырыбы» деген мақаласында «Ескере кететін нәрсе – 1920 жылы Қазақстанның автономиялы республика болып жариялануын Мағжан жатсынған жоқ. Ол кеңес өкіметінің көп қадамдарына ризашылық білдірмесе де, оның дұшпаны болған жоқ. «Қызыл жалау» (1924) деген атақты өлеңін де жариялады» (Ұлттық

поэзия падишасы, 2001: 59) деген пікір берілген. Негізінен Мағжан мұнда таптық мәселені сөз қылмаған, Ол үшін бай мен жарлы деген ұғым да жоқ. Халықты екіге бөлуге түбегейлі қарсылық білдірген. Сол себепті ол «Қызыл жалау» өлеңінде былай өрнектейді: « - Қанды қас жалау кімдікі? – кімнің ұлы құл болса, Тулымдысы тұл болса, Қанды жас жалау соныкі, Ендеше, қазақ, сенікі!». Сөйтіп, қазақты тапқа, топқа, руға жіктеуге жол бермеген Мағжан әрдайым қай қоғамда болса да алашшыл ақын болып қала беретінін көрсетті.

Сондай-ақ шығармада «Кім де кім «Тәңірім - от» десе, «Басқа тәңірім жоқ» десе, қызыл жалау соныкі» деуі де ұлт мүддесіне қарай орайластырып айтып отыр. Автор үшін кедей табы, жұмысшылар табы деген ұғымдар жоқтың қасы. Кім ел үшін жанын берсе, қызыл жалау соныкі болмақ. «Қанды жас жалау кімдікі? Кім өртенген гүлдемей, Кім таланған, кім кедей, Өртенген жалау соныкі, - Ендеше, қазақ, сенікі!» (Жұмабаев, 1996: 200). Демек, қызыл жалаудың иесі қазақтыкі болмақ. Ақын «Азаттық жалау кімдікі?» - деп сауал тастай келе, «Азаттық жалау теңдікті көре алмағандардікі» дегенді айтып, «- Ендеше, қазақ, сенікі!» деп жауап береді де қызыл жалау мен азаттық жалауды салыстыра сөз қозғайды. Мұның сырын езгіден көзін аспаған еліне осылай ұғындыруға тырысады. Мағжан поэзиясындағы азаттық идея осы өлеңнің соңғы шумағында одан әрі анықтала түседі.

Қысқаша айтқанда, азаттық идеяны баса жырлаған Мағжанның «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жарияланған шығармаларын зерделегенде ақынның азаматтық тұлғасы да ерекше дараланып тұратыны айдан анық.

Бұл мақалаға Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржылық қолдау көрсетті (грант ЖТН АР1481300)

Абдикалық К.С.^{1*}, Кожеева Б.Ш.² Алиева Ж.А.³

^{1,2,3} *Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан*
E-mail: ¹Kun_jan.16@mail.ru, ²bekzada61.2018@gmail.com, ³janat2582@gmail.com
ORCID: ¹0000-0001-9350-7465, ²ORSID:0000-0001-7887-9789, ³ORSID:0000-0003-4261-3182

Наследие Магжана Жумабаева, опубликованное в журнале «Айқап» и газете «Қазақ»

Аннотация. В данной статье подвергнуты анализу стихотворения М.Жумабаева, опубликованные в журнале «Айқап» и газете «Қазақ». В журнале впервые опубликовано стихотворение М.Жумабаева «Шын сорлы», а также стихотворение «Жатыр», в котором поэт хотел выразить боль от русского колониализма. Пейзажная лирика Магжана «Күз күні», «Жазғытұры» и др. Сравниваются со стихотворением Абая «Жазғытұры». Параллельно рассматриваются стихотворения К.Мухамеджанова и К.Кемелгерова о лете, напечатанные в журнале, и раскрывается основная мысль поэта.

В целом, гражданские качества личности Магжана, обеспокоенного судьбой нации, узнаваемы и в произведениях, опубликованных в газете «Қазақ». В стихотворениях «Орал тауы», «Жарыма», «Төбет», «Есімде... тек таң атсын» и т.д. широко освещается национальная идея. В стихотворении «Орал тауы» поднимается вопрос земли, а в стихотворении «Жарыма» - главная печаль поэта. В стихотворении «Төбет» впервые изучается подтекст творчества поэта. Проанализировано употребление слов Поэтом в описании судьбы страны, а также мастерство в применении подтекста. Рассматриваются особенности стиха «Есімде... тек таң атсын». Подвергнута анализу личность Поэта, ставившего интересы нации выше интереса личности. Наряду с образом лирического героя в опубликованных в газете стихотворениях «Көңіл», «Зар» Жумабаева, особое внимание уделяется описанию пейзажной лирики. В статье охвачены произведения Магжана в национальной прессе, раскрывается его поэтическая личность.

Ключевые слова: свобода, идея Алаша, судьба нации, колониализм, лирика, подтекст, гражданский долг.

Abdykalyk K.^{1*}, Kozhekeeva B.², Aliyeva Zh.³

^{1,2,3} *Kazakh national women's pedagogical, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹Kun_jan.16@mail.ru, ²bekzada61.2018@gmail.com, ³janat2582@gmail.com

ORCID: ¹0000-0001-9350-7465, ²ORSID: 0000-0001-7887-9789, ³ORSID: 0000-0003-4261-3182

The legacy of Magzhan Zhumabayev, published in the «Aikap» journal and the «Kazakh» newspaper

Annotation. This article analyzes the poems of M.Zhumabayev, published in the magazine «Aikap» and the newspaper «Kazak». The magazine published for the first time M.Zhumabayev's poem «Shyn sorly», as well as the poem «Zhatyr», in which the poet wanted to express the pain of Russian colonialism. Magzhan's landscape lyrics «Kuz kuni», «Zhazgytury», etc. they are compared with Abai's poem «Zhazgytury». In parallel, the poems of K.Mukhamedzhanov and K.Kemengerov about summer, published in the magazine, are considered, and the main idea of the Poet is revealed.

In general, the civic qualities of the personality of Magzhan, concerned about the fate of the nation, are recognizable in the works published in the newspaper «Kazakh». In the poems «Oral tauy», «Zharyma», «Tobet», «Yesimde... tek tan atsyn», etc. the national idea is widely covered. In the poem «Oral tauy» the question of the earth is raised, and in the poem «Zharyma» - the poet's main sadness. In the poem «Tobet» the subtext of the poet's creativity is studied for the first time. The use of words by the Poet in describing the fate of the country, as well as the skill in applying the subtext, is analyzed. The features of the verse «Yesimde... tek tan atsyn». The personality of the Poet, who put the interests of the nation above the interests of the individual, was subjected to anilz. Along with the image of the lyrical hero in the poems «Konil», «Zar» by Zhumabayev published in the newspaper, special attention is paid to the description of landscape lyrics. The article covers Magzhan's works in the national press, reveals his poetic personality.

Key words: freedom, the idea of Alash, the fate of the nation, colonialism, lyrics, subtext, civic duty, etc.

Информация об авторах:

Абдыкалык Кунимжан Садиркызы, *Казахский национальный женский педагогический университет, кандидат филологических наук, профессор E-mail: Kun_jan.16@mail.ru, <https://orsid.org/0000-0001-9350-7465>*

Кожеева Бекзада Шакизадаевна, *Казахский национальный женский педагогический университет, кандидат филологических наук, ассоц. профессор E-mail: bekzada61.2018@gmail.com, <https://orsid.org/0000-0001-7887-9789>*

Алиева Жанат Абилжановна, *Казахский национальный женский педагогический университет, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель E-mail: janat2582@gmail.com, <https://orsid.org/0000-0003-4261-3182>*

Әдебиеттер

Абай. Шығармаларының екі томдық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1995. – 336 б. (қаз).

Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б. (қаз).

Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы // Жас Алаш. – 2011. – 18 тамыз. (қаз).

«Айкап» // Құраст.: Сужанбердина Ү., Дәуітов С. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. – 367 б. (қаз).

Алиева Ж., Масалиева Ш., Сейсенбаева Ж., Тамабаева К., Елубаева Р. // Ақын-жыраулардың поэзиясындағы түркі мотивтері // Journal of Language and Literature, ISSN: 2078-0303, Vol. 7. No. 4. November, 2016. (ағылш).

Елеуқенов Ш. Мағжан. – Алматы: Санат, 1995. (қаз).

Елеуқенов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2012. (қаз).

Жиенбаев Е.Б., Семиз К. //М.Жұмабаевтың өлеңдеріндегі ұлттық романтизмнің түркиялық ақындардың шығармашылығымен салыстырылуы //«Керуен» ғылыми журналы №1 (74) 2022. ISSN: 2078-813 | eISSN:2790-7066. 190-206 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-15> (қаз).

Жұмабаев М. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1992. (қаз).

- Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Білім, 1996. (қаз).
«Қазақ» газеті//Құраст.: Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ. – Алмат: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б. (қаз).
Кирабаев С. Тәуелсіздік өрісі. Әдеби зерттеулер мен сын мақалалар. 1-кітап. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. (қаз).
Ұлттық поэзия падишасы. Ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы туралы// Құрастырған Бектурбекова Ф.Қ. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. (қаз).

Литература

- Абай. Собрание сочинений в 2-х т. – Алматы: Ғылым, 1995. – 336 с. (қаз).
Аймауытов Ж. Собрание сочинений в 6-х т. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 с. (қаз).
Аймауытов Ж. О поэзии Мағжана // Жас Алаш. – 2011. – 18 августа. (қаз).
«Айкап»//Сост.: Субханбердина Ү., Дауытов С. – Алматы: Главная редакция «Казахская энциклопедия», 1995. – 367 с. (қаз).
Алиева Ж., Масалиева Ш., Сейсенбаева Ж., Тамабаева К., Елубаева Р. Тюркские мотивы в поэзии акынов и жырау // Journal of Language and Literature, ISSN: 2078-0303, Vol. 7. No. 4. November, 2016. (англ).
Елеуенов Ш. Мағжан. – Алматы: Санат, 1995. (қаз).
Елеуенов Ш. Собрание сочинений. – Алматы: Қазығұрт, 2012. (қаз).
Жиенбаев Е.Б., Семиз К. Сравнение национального романтизма в стихотворениях М.Жумабаева с произведениями турецких поэтов // «Керуен» научный журнал №1 (74) 2022. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066. 190-206 с. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-15> (қаз).
Жумабаев М. Избранное. – Алматы: Ғылым, 1992. (қаз).
Жумабаев М. Сочинения. – Алматы: Білім, 1996. (қаз).
Кирабаев С. Поле независимости. Литературоведческие исследования и критические статьи. Книга 1. - Алматы: Казинформ, 2008. (қаз.).
Газета «Казах» // Сост: Ю. Субханбердина, С. Даутов, К. Сахов. – Алматы: Казахская энциклопедия, 1998. – 560 с. (Қаз).
Король национальной поэзии: О жизни и творчества великого Поэта М.Жумабаева /Составитель Бектурбекова Ф.К. – Алматы: Центральная научная библиотека, 2001. (қаз).

References

- Abai. (1995) Sbranie sochineni v 2-h t. – Almati: Gilim. – 336 s. (in Kaz)
Aimautov Zh. (2013) Sbranie sochineni v 6-h t. – Almati: El-shezhire. – 384 s. (in Kaz)
Aimautov Zh. (2011) Magzhannın aqındığı turalı//Zhas Alash. – 18 avgusta. (in Kaz)
«Ajkar» // Sost.: Subhanberdina U., Dautov S. (1995) – Almati: Glavnaya redakciya «Kazak enciklopediyası». – 367 s. (in Kaz)
Aliyeva Zh., Masaliev Sh., Seisenbayeva Zh., Tamabayeva K., Yelubayeva R. (2016) Turkic motives in the poetry akyns and zhyraus// Journal of Language and Literature, ISSN: 2078-0303, Vol. 7. No. 4. November. (in Eng)
Eleukenov Sh. (1995) Magzhan. – Almati: Sanat. (in Kaz)
Eleukenov Sh. (2012) Sbranie sochineni. –Almati: Qazıgurt. (in Kaz)
Zhiyenbayev Ye., Semiz K. Comparison of National Romanticism in the Poems of M.Zhumabayev With the Works of Turkish Poets// «Keruen» scientific journal No. 1 (74) 2022. ISSN: 2078-8134 | eISSN:2790-7066. P.190-206 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-15> (in Kaz)
Zhumabayev M. (1992) Izbrannoe. – Almati: Gilim. (in Kaz)
Zhumabayev M. (1996) Sochineni. – Almati: Bilim. (in Kaz)
Kirabayev S. (2008) Tauelsizdik orısı.Literaturnie issledovania i kriticheskie stati. 1-kniga. – Almati: QazAqparat. (in Kaz)
«Qazaq» gazeti // Sost.: Subhanberdina U., Dautov S., Sahov K. (1998) – Almati: Glavnaya redakciya «Kazak enciklopediyası». – 560 s. (in Kaz)
Ulittiq poezia padishası: O zhizni i tvorchestve velikogo poeta M.Zhumabayeva / Sostavitel Bekturbekova F.K. – Almati:Centralnaia nauchnaia biblioteka, 2001. (in Kaz)

Нурмолдаев Д.М.¹, Жаксылыков А.Ж.²

^{1,2} *Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹darynmyn@gmail.com, ²aslanj54@mail.ru

¹ORCID ID: 0000-0002-3002-7357, ²ORCID ID: 0000-0002-0115-1244

ОБРАЗ ГОРЫ В РАССКАЗЕ АДОЛЬФА АРЦИШЕВСКОГО «ВЕРШИНА» В АСПЕКТЕ ЭСТЕТИЗАЦИИ ДРЕВНЕГО КУЛЬТА

Аннотация. В данной статье анализируется рассказ Адольфа Арцишевского «Вершина», посвященная теме природы. С незапамятных времен гора была заповедным местом, куда люди возносили свои мольбы, исполняя священные ритуалы, но всегда на безопасном расстоянии, зная, что над горами никто властен. Гора – святая обитель добрых или злых божеств, им поклонялись у подножия, но не вторгались в их владения, ритуал разрешал обогнуть горы или идти по склонам, но только не к вершине. Однако в душах героев сочетались благоговение и дерзновение. Они, с одной стороны, были очарованы магией гор и их суровой красотой, а с другой стороны, откликались на влекущий внутренний зов. Они были под властью пенящей смеси страха и упоения – горного экстаза. С этих же древних ритуалов берет начало «культ горы» и обогащает поздние мировые религии. Используя мифологический код, наполняя контекст данного рассказа семантикой «священной горы», А. Арцишевский расширяет и раскрывает образ человека, идущего к вершине судьбы.

Красочно описывая горный пейзаж в своем рассказе, А. Арцишевский раскрывает себя как любитель и великолепный художник природы. Исследователи отмечают авторский почерк в передаче символики природы и ее глубокого воздействия на читателя. Сохраняя традиции мировой и русской натурфилософской литературы, автор данного произведения формирует и свое художественное мировидение, занимая тем самым особое место в русской литературе Казахстана.

Ключевые слова: образ горы, древний культ, рассказ, исповедь, миф, эстетизация, культ горы

Введение. Рассказ Адольф Арцишевского полностью посвящен теме природы. В данном случае горе Тянь-Шанского хребта. В генезисе древних ритуалов восхождение на гору – это символическое действие. Вспомним что, большинство народов Евразии в древности поклонялось горам. Первобытные и примитивные общества бронзового и железного века практиковали культ горы. Некоторые горы считали божественными. Им обычно давали памятные, символические имена (Хан-Тенгри, Теп-Тенгри, Фудзияма). Поклонение горе – это древнейшая традиция. «Гора часто воспринимается как образ мира, модель вселенной, в которой отражены все основные элементы и параметры космического устройства» (Топоров, 1980:311). За обожествлением горы скрывается архаическое представление о том, что на горе живут боги [Олимп, Фудзияма, Хан-Тенгри и др.], это место обитания демиурга. В мировой мифологической символике постепенно развивалось представление о том, что гора – это многоярусная духовная обитель. Если человек с духовной целью поднимается на гору, он неизбежно по этапам восходит по ярусам божественной обители. Данная символика, конечно же, так или иначе, присутствует на знаковом презентативном плане, обозначая художественную структуру. Читатель же интуитивно, по знакам и кодам текста воспринимает эту парадигматику.

Материалы и исследования. На тему культа горы написано немало исследовательских работ серьезного содержания. По мнению историка, этнографа Токарева С.А. одно из лучших исследований принадлежит советскому этнографу Л.П. Потапову, оно опирается в основном на факты верований и обрядов народов Саяно-Алтайского нагорья. (Потапов, 1946:145). Сам Токарев С.А дифференцирует культ горы на различные аспекты духовного и производственно-социального содержания:

1. Гора – это опасность.
2. Гора – это духи горных предков.
3. Гора – это источник промысловых угодий.
4. Гора – это источник орошения для земледельческих народов.
5. Мифологизация горных богатств.
6. Гора – как генезис духов огнедышащих гор. (Токарев, 1990:602)

Исходя из данной системы, рассказ А. Арцишевского «Вершина» можно считать далеко не первым и не последним произведением, затрагивающим культ горы у человека. Главная задача этого исследования – не поиски тематического истока, и не попытка сравнительно-сопоставительного анализа сходных сюжетов. Тем не менее, уместно было бы назвать произведения, написанные на аналогичную тему. Если рассматривать рассказ «Вершина» как рассказ-исповедь, тогда было бы уместно сравнить его со второй частью «Божественной комедии» Д. Алигьери – «Чистилищем». Ведь «исповедь в литературе это – произведение, в котором повествование ведется от первого лица, причем рассказчик [сам автор или его герой] впускает читателя в самые сокровенные глубины собственной духовной жизни, стремясь понять «конечные истины» о себе, своем поколении». (Николюкин, 2001: 320).

Главный герой рассказа Арцишевского, медленно поднимаясь на гору и раздумывая о своей жизни, шаг за шагом, грань за гранью, раскрывает читателю свое исповедальное настроение. Проводя символическую параллель с «Чистилищем» Данте Алигьери, можно зафиксировать восхождение автора-повествователя в обоих произведениях на конусообразную гору. Однако подъем на гору нужно воспринять не в буквальном смысле, а аллегорически, расшифровывая символы. Взбираясь на уступы и пройдя 7 кругов испытания [гордыня, зависть, гнев, праздность, корысть, чревоугодие, сладострастие], душа получает возможность достигнуть рая. По этой аналогии, герой рассказа «Вершина», убегая от рутины повседневной жизни, осмысливает большую часть своей жизни, исповедуется перед внутренним голосом, борется со своими сомнениями и, в конечном итоге, переживает катарсис – пик духовного очищения.

Результаты исследования. «Русскоязычный характер творчества отражается в особенностях поэтики, в том числе в своеобразии авторского хронотопа» (Утебекова, 2021: 176). Если интерпретировать рассказ «Вершина» как восхищение природой, в особенности – воспевание горы, то можно признать, что в русской литературе на тему горы было написано немало прозаических произведений. Тем не менее, в них культ горы как художественное воплощение древнего ритуала напрямую не представ-

лен. В своей ритмической прозе, названной «Разговор», И.С. Тургенев, изображая диалог двух гор, Юнгфрау и Финстерааргорн, показывает пессимистичную и негативную сторону природы людей. Привлекает к себе внимание повесть Н.С. Лескова «Гора». В этой повести описывается идеализированный образ художника, раскрывается проблема взаимоотношения художника и толпы, коллизия преодоления самого себя, показанная через библейский мотив. В этом же ряду находится великолепное произведение писателя-фольклориста П. Бажова «Хозяйка Медной горы». В нем в сказочной атмосфере изображается образ духа горы, духа хранителя ценных минералов. «Святые горы» И.А. Бунина – по эмоциональной составляющей наиболее близкий рассказ, в нем подмечено многое в природе, ускользающее от обыкновенного восприятия. И.П.Карпов, анализируя данный рассказ, пишет, что в нем «выражены чувства радости, удовлетворения, восторга, вызываемые красотой природно-предметного мира, красотой собственного чувственно-страстного восприятия этого мира, а также ощущением связи с человеческой историей, с историей личности» (Карпов, 2011: 62).

В литературе встречаются и другие культовые элементы, и мифологемы, их немало. Специалист по славянской культуре Е.Е. Левкиевская пишет: «Древние славяне почитали камни, видя в них опору, основание мира, символ мировой горы. Одно из старинных русских поучений призывает язычников: «Не нарицайте себе бога ... в камении». Позднее почитание культовых камней в народной культуре стало связываться с именами христианских святых или легендарных героев: Богородицы, св. Параскевы, преподобного Феодора, св. Афанасия и других» (Левкиевская, 2007: 136). Одна из основных мифологем в русской литературе – образ Леса. Лес обожествляется, ему поклоняются и воспринимают дремучим изначальным миром с целым пантеоном управляющих духовных сил. Свои представления о лесе с большой силой претворили в литературе такие писатели, как Леонид Леонов «Русский лес», Анатолий Ким «Отец Лес», К. Паустовский «Повесть о лесах» и др. Значимыми мифологическими локусами в литературе являются река, озеро, море и т. д. Эти пространственные образы раскрываются в произведениях В. Астафьева «Царь-рыба», М. Шолохова «Тихий Дон», В. Шукшина «Любавины», в рассказах Ю. Казакова.

В русской литературе Казахстана, как художник-анималист, любитель природы, особое место занимает писатель-натуралист Максим Зверев. Он красочно описал горный пейзаж в своих рассказах «Хозяин горных вершин», «На вершинах Тянь-Шанских гор», «Горными тропами», «Станция под облаками», «Ливень в горах» и в очерке «Заповедник пестрых гор». В этом цикле рассказов живописно и масштабно описана флора и фауна гор, сцены завораживают даже непосвященных читателей. «Холодно зимой на вершинах гор. Облака окутывают их с утра до вечера, скрывая от глаз. Среди них поблескивает голубоватый лед. Вся жизнь в горах сосредоточена зимой на южных склонах. Там снег выдувается ветрами и тает во время зимних оттепелей. Сюда приходят стада диких горных козлов и пасутся на мелкой сухой травке – типце. Сюда же прилетают горные индейки-улары» (Зверев, 1971: 129).

Внес свою лепту в художественное исследование природы доктор биологических наук, писатель-натуралист Мариковский П.И. Он является автором научно-популярных и художественных произведений, таких как: «Маленькие труженики гор. Очерки о жизни муравьев горных лесов Тянь-Шаня», «В горах Тянь-Шаня».

Обсуждение. Рассказы Адольфа Арцишевского можно охарактеризовать как прецедент претворения подсознательного, неосознанного почитания гор как объекта традиционного поклонения. Он описывает их как живых существ: «Горы начинают двигаться, словно бока и спины каких-то животных» (Арцишевский, 1993:248) или «...увидел двуглавый зубец вершины. Он смотрел на нее, как в лицо человека, пока что не узнанного, но которого силишься вспомнить» (Арцишевский, 1993:251). По словам П.И. Мариковского: «Интерес и любовь к природе, пейзажу, растениям, зверям и птицам всегда существовал у дикаря. Чувственным отношениям к природе способствовали сказания, мифы, народное творчество. Природа часто отображалась в искусстве. Где вы встретите литературное произведение, в котором бы походя не упоминалась природа, хотя бы как фон основного повествования?» (Мариковский, 2001:134). Действительно, в данном случае гора служит и фоном, и семантическим лейтмотивом, развивающимся через ткань всего произведения. «Горы колыхались в такт его шагам, а он слегка шурился, глядя на небо, на поясневшие дали» (Арцишевский, 1993: 254).

Осознав горы как нечто высокое, сакральное, человек принимает решение совершить восхождение, по мере подъема ввысь отчетливые черты приобретает внутренний диалог с высшей инстанцией, то есть – исповедь. Герой этого рассказа поднимается на гору, и по мере подъема на гору все более драматическим становится его диалог с самим собой. Этот диалог исподволь приобретает роль главной стратагеми повествования. Во внутреннем диалоге герой начинает проговаривать истины своей жизни. Гора, вызревая в сфере его сознания, требует от него исповедальности, обнаженности, откровенности и искренности. В концептуальном плане значимо то, что, когда он восходил на эту гору в молодости, по определенным причинам не дошел до вершины. Причины эти не называются. Хотя ничто и не грозило герою, мы догадываемся, что ему не хватило смелости и храбрости. Он был значительно моложе, в нем тогда было недостаточно душевной настроенности, мужества и воли. Через много лет, в описываемый день, он поднимается на вершину, и на то есть серьезная причина. Герой, он же автор-повествователь, знает, что находится в зрелой поре жизни. Ему за сорок лет, он осознает это как период возмужания, зрелости. К тому же он является интеллектуалом, мыслящим человеком – писателем, журналистом. Во время этого подъема, когда он один, ему хочется выяснить для себя, какие этапы жизни он прошел, какие вершины одолел. Поэтому в рассказе изображены символические встречи во время подъема на гору. Он встречает табун коней. Кони – символы творчества в искусстве. В мифологии это муссагеты и тулпары. Для героя это очень хорошая встреча. Важно то, что в эстетике мировой мифологии конь – дух творчества. В рассказе лошади прекрасно описаны. «Это были молодые лошади. Они косили глазом на человека, а иногда кто-нибудь из них с храпом вскинув голову, смотрел на

него испуганно и надменно. В воздухе стоял терпкий и теплый запах лошадей» (Арцишевский, 1993: 259). Данная сцена достаточно импрессионистична. Герой, он же и повествователь, глубоко взволнован. Его взволнованность передается всеми красками, всеми экспрессивными чертами данной сцены. До этой встречи с конями герой пережил очень яркое воспоминание о своей первой любви. «Далекie склоны и тогда были подернуты сизой дымкой, и горы в тот день казались живыми существами, но тогда он видел их яснее и проще. И горы выглядели моложе, потому что он сам был молод» (Арцишевский, 1993:251). Он вспоминает свою первую любовь, как остался ночевать в саду у девушки. Ночной сад, беседка, обросшая хмелем. Не без причины упоминается хмель, так как «хмель – символ гульбы, отваги и удали. С хмелем сравнивают разгульного казака, молодого парня, который вокруг девицы вьется. Хмель обладает наркотическими свойствами. В песнях он носит название «буйное зелье». В песнях ярый хмель знаменует радость, гостеприимство, семейное счастье». (Кононенко, 2013: 1139) А поскольку этот герой – литератор, для него такая реминисценция совершенно естественна. И всю ночь по глиняному полу беседки бегали ящерицы и кричали «ча-ча-ча!» (Арцишевский, 1993:252). Это сюрреалистичный мотив, – герой между сном и явью, то просыпается, то засыпает. В полусне ему кажется, что ящерицы кричат ча-ча-ча. Это реминисценция из юности, из эпохи «Биттлза». Биттловская ча-ча-ча. Аллюзия, которая, с одной стороны, связана с модерном и андеграундом советской молодёжи. Ансамбли Zeppeline и Beatles были на вершине мирового влияния, они создали свою субкультуру. Очень характерно, что его первая любовь оказалась неудачной. Девушка не стала ждать из-за его долгих командировок, она выбрала другого мужчину. Это самая драматическая линия в жизни героя. В последующие годы воспоминание об этом не раз тревожило его: «Стоило ему услышать запах созревающего хмеля или почувствовать прикосновение жесткого листа, и в сердце появлялась боль» (Арцишевский, 1993: 253). Таким образом память о самом важном живет как горечь в душе. Эта горечь внутренне связана с решающим восхождением на гору. Когда главный герой взбирался на гору в первый раз, он не дошел до вершины из-за того, что он не изжил до конца эту горечь. Он не одолел боль поражения, не осмыслил это чувство. И он не изжил из себя пораженца. Всякий мужчина, которому изменила его женщина, чувствует себя пораженцем. Об этом, конечно, же в тексте прямо не говорится, но намек есть. Герой потерпел поражение на любовном фронте и долго переживал, страдал от этого. Как пишет писатель А.Жаксылыков: «Миф говорит – в этом мире всегда есть возможность встречи с другом. Бывает даже так, что люди встречаются, соприкасаются, но не узнают друг друга. Одни бывают закрыты в своем внутреннем мире, других заворожила и ослепила калейдоскопичность нашего бытия. Некоторые, быть может, вострепнулись, но в каком-то решающем мгновении не поверили» (Жаксылыков, 1998: 24). Вот и наш герой с непростительной беспечностью ушел в сторону суеты и не поверил в свои настоящие чувства.

Вторая история любви: встреча с его женой. Эта история сложилась удачно. Хотя он женился на ней, в их отношениях не было такой пронзительности и глубины, как с

первой девушкой. И этого ему не хватает в отношениях с женой. С того момента, как он женился, его все время беспокоило чувство тревоги. «И все это было праздником. Тревожным праздником. Он старался не замечать тревоги. Может быть, в этом вся беда» (Арцишевский, 1993: 255). Они с женой друг друга до конца не понимают. Он писатель, и его жена недопонимает его как писателя. Она не помогает ему в творческой жизни. Ведь жена писателя – это его муза. А если нет музыки, он обречен на страдание. Он недоволен работой, в душе обижен на жену. Они как бы смотрят в разные стороны. Хотя и заботится о муже, жена увлечена своим миром, а он своим. Во время второго восхождения на гору герой стремится осознать свои отношения с женой до причинных глубин. В начале рассказа обозначено: «Как хорошо было бы, если бы жена пошла с ним в гору». Если бы они были вместе, то замечали бы «мыслей ручьи». И во время раздумий об этом автор-повествователь очень тонко и проникновенно ощущает природу: «Мертвые линии гор стали подобны живым существам, что выбило его из мира укоренившихся представлений (Арцишевский, 1993: 249). «Крепкие запахи деревьев. Каждая хвоинка была напряжена от внутренней жизни, запах в ельнике лежал пластами, он был невозможной крепости» (Арцишевский, 1993: 250). Все-таки вторая жена была ему верна.

В рассказе обозначен очень важный мотив. У них нет детей. Должен же быть ребенок. Когда он собирался стать отцом, этого не случилось. Потому что его жена «наглоталась всякой дряни» (Арцишевский, 1993: 257). В том, что у них нет ребенка, отчасти виноват он сам. «Настороженность. Боль. Ревность. Ненависть. Все это было во взгляде жены, а ты не замечал» (Арцишевский, 1993: 266). Из-за того, что не было заботы, она ушла с другим. Ведь он во второй раз уехал в командировку, не послушав жену. «И ты еще подумал: второй раз в жизни женщина – любимая женщина – просит тебя не уезжать» (Арцишевский, 1993: 256). Но когда он вернулся, увидел свою жену с другим человеком, и понял, что она уже не верна, и счастлива с другим. «Я думал о своей любви к той женщине, которая ушла сейчас с другим. Она стала моей женой, но моей она не стала» (Арцишевский, 1993: 255). Но даже в такие моменты стресса автор как художник замечает мельчайшие детали и штрихи природы: «Улицы были заполнены шелестом дождя. В кронах деревьев прятался ветер. Он трогал ветви и с ветвей падали спелые гроздья дождевых капель» (Арцишевский, 1993: 256). Однако все эти треволнения привели к тому, что они потеряли ребенка. Время от времени главный герой мечтает о сыне. «Если бы у меня был сын, я бы уберег его от таких вот минут, когда остаешься один на один во всем, что прожито, чувствуешь себя несостоявшимся должником перед собственной жизнью. Я переплавил бы свою горечь в опыт и сделал бы все, о чем мечтал. И женщины были бы ему верны. Чепуха все это. Нет у него сына. И теперь уже не будет» (Арцишевский, 1993: 258).

Драматические линии повествования: неудача с первой девушкой, неудачи на работе, нет ребенка, размолвки с женой. С литературной учебой не всегда получается. С трудом написал свою первую книгу. У него есть опыт потерь, страдания. Его посещает мысль: состоялся ли я как человек. И приходит к выводу: вроде бы зрелый и

успевающий человек. Подъем на гору это – исповедь и духу горы, и очень важный отчет самому себе. Попутные встречи на горе дают некий ответ. Здесь надо учитывать следующее: «Иногда ритуал принимает весьма специализированную форму, как, напр., у индейцев навахо, имитирующих подъем на гору, где люди – орлы, и поединок с их врагами, за победу в котором герой получает как высшую награду и символ физической и духовной целостности, т. е. «горную песнь» (Топоров, 1980: 312).

Встреча с собакой, охраняющей табун – это тоже некий символический знак. Этот знак семантически наполнен особым смыслом. Собака большая, пастушья. Обычно прохожий старается уйти в сторону от таких волкодавов. Здесь происходит иное: «Человек остановился, собака приподнялась. Они смотрели друг на друга, и от того, каков человек, зависело в эту минуту, кем станет для него собака – врагом или другом» (Арцишевский, 1993: 259). Однако герой не ушел, преодолел в себе что-то. И собака почувствовала, что герой преодолел страх: «- Покажи мне дорогу, пес. А? Покажешь? И он кивнул на тропу» (Арцишевский, 1993: 260). Собака тоже преодолела в себе что-то. Взаимное преодоление кризиса выразилось в том, что они почувствовали друг в друге общую природу. Человек почувствовал в огромной собаке мощь и силу природы. Не воплощение злой силы, а внимание, любопытство разумного существа, готовность к дружеским отношениям.

Будь естественным, не паникуй из-за рефлексивных состояний ума. В этом проявляется даосский принцип. Потому что «Действия даосского мудреца проистекают из его интуитивной мудрости, спонтанно и в гармонии с окружающей средой. Ему не нужно заставлять себя или что-либо вокруг себя, он просто приспосабливает свои действия к движениям Дао» (Торчинов, 2007: 47). Если человек начинает впадать в истерику, то природа выбрасывает его. Дескать, ты не готов, иди назад и возвращайся. А если человек преодолел в себе страх, свое эго, свое маленькое «Я», природа ему говорит: «Иди дальше». И герой почувствовал мудрость в собаке и, доверившись ей, попросил показать ему дорогу. Она тоже доверилась ему. Собака пошла рядом и показала ему дорогу дальше к вершине. Дальнейший путь к вершине происходит в состоянии начинающегося катарсиса. Это небольшое, но важное просветление человека, когда он начал осознавать ценности бытия уже на вершине горы. Почему это происходит? Во встрече с волкодавом он преодолел интенции своего «Я». В какую-то минуту он постиг причину своих неудач. Что всегда был маленьким человеком, что постоянно думал о своей цели, о своей карьере, пренебрег, когда женщина сказала ему: «Не уходи». Ведь женщина намекнула ему, дескать: я – самое важное для тебя в жизни. Но он ушел. Потому что учебу и работу он поставил выше всего в жизни. Социальная цель, требования эго были более важными, нежели любовь и женщина. Поэтому он ее потерял. Однако наша интерпретация не претендует быть истиной, ведь «Когда речь идет о литературной интерпретации, критики могут преследовать целый ряд различных целей» (Петтерсон, 2022: 179).

Приближаясь к вершине, он начинает понимать причину своих неудач. Следовательно, в сознании он вырос над самим собой прежним. Встреча с собакой была

большой победой для героя. Он победил в самом себе малодушие, страх. Поэтому на вершине он вдруг начал видеть большие масштабы, огромное живое пространство. «Потянуло ветром, и было такое чувство, словно ты перешагнул с земли на небо» (Арцишевский, 1993: 266). Он мог видеть не только город, который лежал в темных облаках смога, не только его окрестности, но и всю страну. «И то, что он увидел, важнее усталости, важнее всего, что случилось с ним в жизни» (Арцишевский, 1993: 268). Вдруг герой начал чувствовать свою востребованность, нужность своего таланта, своего труда, своей книги. Это открытие для него очень важно, в душе он радуется этому. Новое направление мышления, такие мысли очень важны для него. Его достижение заключается в том, что он открылся этим целительным откровением. Физически он совершил восхождение на гору, но психологически он внутри себя поднялся на духовную вершину. «Это было прикосновение к самому сокровенному» (Арцишевский, 1993: 267). В этом катарсисе он осознал, для чего нужно жить? Жить нужно для труда, для своего народа, для коллектива. Бессмертие человека заключается именно в этом.

Заключение. Адольф Арцишевский как художник показал в своем рассказе, что образ горы формирует в литературе коллизию экстремальности, приключения, духовного роста или падения. Жажда неизведанного всегда толкало протагониста вперед. Но полем неизведанного является душа самого героя. Подспудное чувство вины перед близкими и самим собой на подсознательном уровне подталкивало героя все дальше и дальше. Видя невыразимую, чарующую красоту и поднимаясь на вершину, он проверяет себя на мужество, сражается с внутренними демонами. Сам того не осознавая, протагонист тянется к истокам и чертогам своего разума. Передаваясь размышлениям о своей прожитой жизни, приобщается к общечеловеческим ценностям, ищет символы откровения и нуждается в первобытной силе гор. Ведь «...подсознательная часть разума современного человека сохраняет способность создания символов, некогда находившую выражение в верованиях и ритуалах первобытных людей» (Юнг, 2016: 106). Анализ показал, что развязкой рассказа является преобразование в душе главного героя. Он сумел проявить достаточную смелость.

А. Арцишевский сумел изобразить образ вершины в ином ключе. «Сейчас, в эпоху глобализации, необходимы такие мифы, которые помогут нам отождествиться со всем человечеством, а не только с представителями нашей расовой, национальной или идеологической группы. Необходимы такие мифы, которые помогут нам осознать ценность сострадания, зачастую считающегося непродуктивным в нашем прагматичном, рациональном обществе. Необходимы такие мифы, которые заставят нас взглянуть на вещи шире, чем требуется для удовлетворения наших обыденных нужд; мифы, которые научат нас почитать землю как святыню, а не использовать ее попросту как «ресурс» (Армстронг, 2005: 146). И мы приходим к мнению, что автор сумел в рассказе ненавязчиво, тонко переплести нить мифа с культовым образом горы. Он не только описывает природу в фактологическом ключевом эпизоде, но и домысливает, силой воображения дорисовывает и додумывает многозначный сюжет. Потому

что «задача героического мифа – не дать людям объект для обожания, а пробудить героический дух в них самих. Миф должен вести к подражанию или соучастию, а не к пассивному созерцанию. А мы разучились использовать миф как средство духовного преобразования (Армстронг, 2005: 146). Рассказ А. Арцишевского действительно пробуждает читателя к катарсису и помогает ему понять силу вечных парадигм в преодолении косности самого себя.

Нурмолдаев Д.М.¹, Жақсылықов А.Ж.²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹darynmyn@gmail.com, ²aslanj54@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0002-3002-7357, ²0000-0002-0115-1244

Адольф Арцишевскийдің «Вершина» әңгімесіндегі ежелгі табынудың әсемдеу аспектііндегі тау бейнесі

Аңдатпа. Бұл мақалада Адольф Арцишевскийдің табиғат тақырыбына арналған «Вершина» әңгімесі талданады. Ежелгі заманнан бері адамдар ешкімнің тауларға күші жетпейтіндігін біле отырып, тауларды қасиетті жораларды орындайтын, бірақ әрқашан қауіпсіз қашықтықта дұға ететін қорық орны жасаған. Тау-жақсы немесе жаман құдайлардың қасиетті мекені, оның етегінде ғибадат еткен, бірақ олардың иеліктеріне басып кірмеген, салт жора шынға емес, тауларды айналып өтуге немесе баураймен жүруге мүмкіндік берді. Алайда ерлердің рухында қорқыныш пен батылдық үйлесті. Олар, бір жағынан, таулардың сиқырына және олардың айбарлы сұлулығына қайран қалды, ал екінші жағынан, ішкі дауысқа жауап берді. Олар қорқыныш пен ләззаттың шымырлағыш қоспасы – таудың еселенген құмарында болды. Сол ежелгі ғұрыптардан бастап «тауға табыну» басталып, кейінгі әлемдік діндерді байытады. Мифологиялық кодты қолдана отырып, осы оқиғаның мәнмәтінің «қасиетті тау» семантикасымен толтыра отырып, А. Арцишевский тағдырдың шыңына жеткен адамның бейнесін кеңейтеді және ашады.

Өз әңгімесінде тау пейзажын түрлі-түсті сипаттай отырып, А. Арцишевский өзін әуесқой және табиғаттың керемет суретшісі ретінде көрсетеді. Зерттеушілер автордың қолжазбасын табиғаттың имманентті символикасын жеткізуде және олардың оқырманға жасырын әсерін атап өтеді. Әлемдік және орыс натурфилософиялық әдебиетінің дәстүрлерін үйлестіре отырып, бұл шығарманың авторы өзіндік дүниетаным әкелді әрі Қазақстанның орыс әдебиетінде ерекше орын алады және қазіргі кезде өзектілігін сақтап тұр.

Кілт сөздер: тау бейнесі, ежелгі ғұрып, әңгіме, тәубе ету, миф, әсемдеу, тауға табыну

Nurmoldayev D.M.¹, Zhaksylykov A.Zh.²

^{1,2}Al-Faraby Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹darynmyn@gmail.com, ²aslanj54@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0002-3002-7357, ²0000-0002-0115-1244

The image of the mountain in Adolf Artiszewski's story "The Peak" in the aspect of the aestheticization of an ancient cult

Annotation. This article analyses Adolf Artiszewski's short story "The Peak", which deals with the theme of nature. Since time immemorial, the mountain has been a sacred place to which people have offered their prayers, performing sacred rituals, but always at a safe distance, knowing that no one has power over the mountains. The mountain was the holy abode of good or evil deities, worshipped at the foot, but did not trespass on their domain; the ritual allowed to go around the mountain or walk on the slopes, but not to the summit. However, reverence and boldness were combined in the souls of the heroes. They were enchanted by the magic of the mountains and their rugged beauty, on the one hand, and responded to an enticing inner call, on the other. They were dominated by a foaming mixture of fear and rapture - mountain ecstasy. From these same ancient

rituals originated the "cult of the mountain" and enriched later world religions. Using a mythological code, filling the context of this story with the semantics of the "sacred mountain", Artsishevsky expands and reveals the image of a man walking to the top of destiny.

Colorfully describing the mountain scenery in his story, A. Artsishevsky reveals himself as a lover and a magnificent artist of nature. Researchers note the author's handwriting in conveying the immanent symbols of nature and their latent effect on the reader. Harmonizing the traditions of world and Russian naturophilosophical literature, the author of this work brings a peculiar worldview, takes its special place in the Russian literature of Kazakhstan and retains its relevance in our days.

Keywords: image of the mountain, ancient cult, storytelling, confession, myth, aestheticization, mountain cult

Информация об авторах:

Нурмолдаев Дарын Муратович, магистр педагогических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: darynmun@gmail.com, ORCID ID : 0000-0002-3002-7357,

Жаксылыков Аслан Жамелевич, профессор, доктор филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: aslanj54@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-0115-1244

Литература

- Армстронг К. Краткая история мифа. – М.: Открытый мир, 2005. – 160 с. (рус).
- Арцишевский А.А. День среди лета. – Алматы.: Жазушы, 1993. – 386 с. (рус).
- Жаксылыков. А.Ж. Религиозные мотивы в художественной литературе: Учебное пособие – Алматы.: Қазақ университеті, 1998. – 109 с. (рус).
- Зверев. М.Д. По следам невидимок – Алматы.: Жазушы, 1971. – 282 с. (рус).
- Карпов. И.П. Авторология русской литературы – М.: Флинта, 2011. – 464 с. (рус).
- Кононенко А.А. Энциклопедия славянской культуры, письменности и мифологии – Киев.: Omiko, 2013. – 1920 с. (рус).
- Левкиевская. Е.Е. Мифы русского народа – СПб.: АСТ, Астрель, 2007. – 656 с. (рус).
- Мариковский. П.И. Во власти инстинктов – Алматы.: Фонд «XXI век», 2001. – 187 с. (рус).
- Николюкин. А.Н. Литературная энциклопедия терминов и понятий – М.: НПК «Интелвак», 2001. – 1600 с. (рус).
- Petterson A. On literary meaning // *Neohelicon*, 2022 Vol. 49. № 1. P 167-181. DOI: 10.1007/s11059-022-00629-x (англ).
- Потапов Л. П. Культ гор на Алтае. – М.: Сов. этнография, 1946, № 2. – 145 с. (рус).
- Топоров. В.Н. Мифы народов мира: Энциклопедия. – М., 1980. - Т. 1. – 311 с. (рус).
- Топоров С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с. (рус).
- Торчинов Е.А. Брахман и Дао Сравнительные исследования индийской и китайской. Философия и религия. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 607 с. (рус).
- Утебекова А. С. Салханова Ж. Х. Своеобразие авторского хронотопа в эссе казахских русскоязычных писателей // *Евразийский филологический журнал: наука и образование*, 2021. Т. 1. 184. № 4. – С.173-180. DOI: 10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph16 (англ).
- Юнг К.Г., фон Франц М-Л., Хендерсон Дж. Л., Якоби И., Яффе А. Человек и его символы. – М.: Серебряные нити, 2016. – 352 с. (рус).

Әдебиеттер

- Армстронг К. Мифтің қысқаша тарихы. – М.: Открытый мир, 2005. – 160 б. (орыс.).
- Арцишевский А.А. Жаздың ортасындағы күн. – Алматы.: Жазушы, 1993. – 386 б. (орыс.).
- Жаксылыков. А.Ж. Көркем әдебиеттегі діни мотивтер: оқу құралы – Алматы.: Қазақ университеті, 1998. – 109 б. (орыс.).
- Зверев. М.Д. Көрінбейтіндердің ізімен – Алматы.: Жазушы, 1971. – 282 б. (орыс.).
- Карпов. И.П. Орыс әдебиетінің авторологиясы – М.: Флинта, 2011. – 464 б. (орыс.).

- Кононенко А.А. Славян мәдениеті, жазу және мифология энциклопедиясы – Киев.: Omiko, 2013. – 1920 б. (орыс.).
- Левкиевская. Е.Е. Орыс халқының мифтері – СПб.: АСТ, Астрель, 2007. – 656 б. (орыс.).
- Мариковский. П.И. Инстинкттердің қармағында – Алматы.: Фонд «XXI век», 2001. – 187 б. (орыс)
- Николюкин. А.Н. Терминдер мен ұғымдардың әдеби энциклопедиясы – М.: НПК «Интелвак», 2001. – 1600 б. (орыс.)
- Petterson A. On literary meaning // *Neohelicon*, 2022 Vol. 49. № 1. P 167-181. DOI: 10.1007/s11059-022-00629-x (ағыл.).
- Потапов Л. П. Алтайдағы тауларға табыну. – М.: Сов. этнография, 1946, № 2. – 145 с. (орыс.).
- Топоров. В.Н. Әлем халықтарының мифтері: Энциклопедия. – М., 1980. - Т. 1. – 311 с. (орыс.).
- Топоров С.А. Діннің алғашқы формалары. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с. (орыс.).
- Торчинов Е.А. Брахман и Дао Үнді және Қытай діндерін салыстырмалы зерттеу. Философия және дін. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 607 с. (орыс.).
- Өтебекова Ә.С.Салханова Ж.Х. Қазақ орыстілді жазушыларының очерктеріндегі автор хронотопының өзіндік ерекшелігі // *Еуразия филология журналы: Ғылым және білім*, 2021. В. 1. 184. No 4. - Б. 173-180. . DOI: 10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph16 (ағылш).
- Юнг К.Г., фон Франц М-Л., Хендерсон Дж. Л., Якоби И., Яффе А. Адам және оның рәміздері. – М.: Сербряные нити, 2016. – 352 с. (орыс.).

References

- Arcishevskij A.A. (1993) *Den' sredi leta*. [Day among summer.] – Almaty: Zhazushy – 386 p. (in Rus.).
- Armstrong K. A. *Kratkaja istorija mifa* [Brief History of Myth.] – Moscow: Open World – 160 p. (in Rus.).
- Jung K.G., von Franz M-L., Henderson J.L., Jacobi I., Jaffe A. (2005) *Chelovek i ego simvolj* [Man and his symbols.] – Moscow: Silver Threads – 352 p. (in Rus.).
- Karpov. I.P. (2011) *Avtorologija russkoj literatury* [Autorology of Russian literature.] – Moscow: Flint – 464 p. (in Rus.).
- Kononenko A.A. (2013) *Jenciklopedija slavjanskoj kul'tury, pis'mennosti i mifologii* [Encyclopedia of Slavic culture, writing and mythology.] – Kyiv: Omiko – 1920 p. (in Rus.).
- Levkievskaya. E.E. (2001) *Mify russkogo naroda* [Myths of Russian people.] – SPb: AST, Astril – 656 p. (in Rus.).
- Marikovskiy. P.I. (2001) *Vo vlasti instinktov* [In power of instincts.] – Almaty: XXI Century Foundation – 187 p. (in Rus.).
- Nikolyukin. A.N. (2001) *Literaturnaja jenciklopedija terminov i ponjatij* [Literary Encyclopedia of Terms and Concepts.] – Moscow: Intelvak Scientific and Production Association. – 1600 p. (in Rus.).
- Petterson A. (2022) On literary meaning // *Neohelicon*, 2022 Vol. 49. № 1. P 167-181. DOI: 10.1007/s11059-022-00629-x (in Eng.).
- Potapov J.P. (1946) *Kul't gor na Altae* [The Cult of the Mountains in the Altai]. – Moscow: Sov. ethnography, № 2. – 145 p. (in Rus.).
- Toporov V.N. (1980). *Mify narodov mira: Jenciklopedija* [The Myths of the Peoples of the World: The Encyclopedia.] – М. - Vol. 1 – 311 p. (in Rus.).
- Toporov S.A. (1990) *Rannie formy religii* [Early forms of religion.] – М: Politizdat – 622 p. (in Rus.).
- Torchinov E.A. (2007) *Brahman i Dao Sravnitel'nye issledovanija indijskoj i kitajskoj Filosofija i religija* [Ways of obtaining immortality. Taoism in Studies and Translations.] –SPb: The ABC-Classics. – 607 p. (in Rus.).
- Utebekova A. S., Salhanova Zh. Kh. (2021) The originality of the author's chronotope in essay writing of Kazakh Russian-speaking writers // *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 2021. Vol. 184. № 4. – P.173-180. DOI: 10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph16 (in Eng.).
- Zhaksylykov. A. Zh. (1998) *Religioznye motivy v hudozhestvennoj literature* [Religious motives in fiction: Textbook.] – Almaty: Kazak University,. – 109 p. (in Rus.).
- Zverev. M.D. (1971) *Po sledam nevidimok* [In the footsteps of invisibles.] – Almaty: Zhazushy – 282 p. (in Rus.).

Кенжебаева Ж.Е.¹, Карпова А.Э.²

^{1,2}НАО «Атырауский университет им. Х. Досмухамедова»,
Атырау, Казахстан

E-mail: ¹kenzhebavevazharkyn@gmail.com, ²samarceva_aleksandra@mail.ru
ORCID ID: ¹0000-0001-8751-8539, ²0000-0001-7580-1417

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В КАЗАХСТАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В начале XXI века образовательная парадигма претерпела существенные изменения. На смену прежней научнотехнократической парадигме пришла гуманитарно-культурологическая, для которой приоритетна личность обучающегося, его внутренний мир, самобытность и индивидуальность осуществляемых им процессов познания, обусловленность получаемого жизненного опыта эмоциональными и ценностными отношениями.

Данные изменения выдвинули на повестку дня идею культурологического подхода. Теоретически переосмыслив характерные особенности взаимосвязей культуры и образования, философы и исследователи-теоретики в области педагогики высказали предположение о возможности использования культурологического подхода в качестве концептуальной основы для реформирования содержания образования, о перспективности и продуктивности его применения.

Статья посвящена анализу сущности культурологического подхода, его значимости и потенциала в литературном образовании казахстанских школьников и студентов. В результате обобщения трудов по данной проблематике, авторы статьи определяют специфику культурологического подхода как инновационной формы работы в обучении, выявляют методические особенности применения культурологического подхода в процессе преподавания литературы, анализируют реализацию данного подхода в казахстанских учебниках для средней общеобразовательной школы.

Семантическим ядром культурологического подхода является понятие культуры. Широкое понимание культуры подразумевает определенную общность, для которой характерно наличие особого набора норм, ценностей и смыслов. В качестве уровня, на котором реализуется данная общность, выступают этнос или цивилизация.

Узкое понимание культуры проявляется в обозначении особой сферы и формы деятельности, связанных с мышлением, поведенческими нормами, принятыми в определенном обществе.

Соотносительность образования и культуры находит проявление, с одной стороны, в «подпитке» образования культурой, а с другой стороны, в большой роли образования в сохранении и развитии культуры. Для того чтобы обучающиеся могли усвоить общечеловеческие ценности и культурные идеалы, необходимо добиться культуросообразного характера образования, направленности всех компонентов образования на культуру и человека - ее субъекта и одновременно творца.

Культурологический анализ представляет собой одну из разновидностей литературоведческого анализа и предполагает привлечение большого контекста культурных ценностей определенной эпохи для рассмотрения литературного произведения.

Применение культурологического подхода в преподавании литературы способствует тому, что обучающиеся усваивают ценности, заложенные в национальных культурных концептах, благодаря чему происходит формирование их собственной системы ценностей и обретение понимания смысла жизни.

Ключевые слова: культура, культурологический подход, культурологическая компетенция, культуросообразность, интермедиаальность.

Введение. Проблемы образования всегда интересовали наиболее сознательных, активных представителей общества в любом государстве и в любую историческую эпоху. Настоящее время в этом плане также не является исключением. К процессам, происходящим в образовательной сфере, тенденциям ее развития приковано внимание ученых, учителей школ, преподавателей колледжей и вузов, родителей обучающихся.

Особенно бурно обсуждается, как обеспечить фундаментализацию образования, как преодолеть разрыв между прежними, традиционными и инновационными методами обучения, как создать условия для осуществления в процессе обучения диалога культур, какие принципы являются системообразующими для разработки новых, соответствующих реалиям современной жизни учебных, образовательных программ и учебно-методических комплексов, а также широкий круг вопросов нравственного воспитания.

Духовный мир формирующейся личности молодого человека, обучающегося в средней общеобразовательной, среднеспециальной или высшей школе, ее нравственные качества, мышление, эмоции, речевые способности, творческое начало в значительной степени складываются под влиянием одной из учебных дисциплин, занимающей особое место в ряду изучаемых предметов, а именно литературы.

Вопросы специфики преподавания литературы, обоснованности отбора тех или иных художественных произведений для изучения в школе, качества школьных учебников по литературе регулярно становятся предметом повышенного внимания общественности, порой подвергаясь критике. Несомненно, что все это свидетельствует о необходимости соотнесения динамики культурного развития с содержанием, структурой учебных программ и учебников, с новыми методами и приемами преподавания литературы, разумеется, не пренебрегая при этом лучшими традициями и опытом, накопленным до сегодняшнего дня методической наукой.

В XXI веке методология литературного образования закономерным образом оказалась в фокусе исследовательского внимания, его теоретические основы подвергаются переосмыслению с позиций современных реалий. Для лучших, передовых представителей педагогической общественности, стремящихся идти в ногу со временем, совершенно очевидно, что в приоритете должно быть обучение развивающее, и практическая деятельность лучших преподавателей-словесников демонстрирует чрезвычайную эффективность преподавания литературы с применением инновационных подходов.

Мы живем в постиндустриальную эпоху, когда для развития общества несомненную актуальность и приоритетность приобретают, с одной стороны, проблемы образования, а с другой стороны, - проблемы культуры. Вопрос о том, почему культура в процессе обучения и воспитания молодого поколения играет столь значимую роль, на наш взгляд, не нуждается в специальном обосновании. Очевидно, что для развития творческих, созидательных, в том числе культуросозидающих способностей наших воспитанников – нынешних школьников и студентов, которым предстоит в

ближайшем будущем решать задачи бережного сохранения и дальнейшего развития культуры, необходимо уже сейчас воспитывать у них навыки верной ориентации в культурном наследии, установления и осознания широких культурных ассоциаций при восприятии жизненных явлений.

Именно культура, традиционно рассматриваемая с позиций временных координат, способствует обеспечению преемственности поколений. В силу этого одной из важнейших задач педагогов – специалистов любой предметной области является формирование у обучающихся понимания того, что они наследуют тысячелетнюю историю, культурные традиции как собственного этноса, так и всего человечества, мировой культуры.

Поэтому неудивительно, что среди наиболее востребованных в настоящее время подходов к преподаванию литературы отмечается культурологический подход, предполагающий изучение литературы в общем контексте культурного развития. Скорее это можно считать закономерным явлением, вытекающим из самой сути культуры как общественного, социального феномена, из осознания того, что культурные нормы и ценности должны быть адекватно восприняты и усвоены нашей молодежью, и из чрезвычайной значимости культурологически направленного воспитания в процессе преподавания литературы.

Материалы и методы исследования. В научной литературе распространены дефиниции культурологического подхода как комплекса определенных методологически выверенных приемов, благодаря которым любая сфера жизнедеятельности людей может быть подвергнута анализу с точки зрения важнейших понятий культурологии. Эти понятия образуют в своей совокупности стройную и целостную систему, представленную культурными образцами, личностью и социумом, их соответствующим укладом и образом жизни, их культурными интересами, ценностями и нормами, культурной деятельностью (Крылова, 2000: 65).

При обращении к культурологическому подходу становится очевидным, что такие категории, как «культура», «образование», «человек» представляют собой подсистемы, составляющие в целом единую гуманитарную культурно-образовательную систему, а эту систему, в свою очередь, вполне возможно принять за основу в качестве методологической модели, для того чтобы разрабатывать различные культурологические образовательные концепции.

Методы исследования – культурологический, типологический, описательно-аналитический, сравнительно-сопоставительный, методы синтеза и обобщения.

Результаты исследования. Культурологический подход в практике школьного и вузовского преподавания связан с ярко выраженной ценностной направленностью образования. Он оказывает большое художественно-эстетическое воздействие, благодаря чему формируется целостная, гармоничная личность обучающихся. Применением культурологического подхода решаются важные задачи привития обучающимся общечеловеческих ценностей, формирования их нравственной культуры, воспитания уважительного отношения к культурному наследию человечества.

Особенно востребован культурологический подход в процессе подготовки будущих учителей-словесников.

Хотя проблема культурологического подхода в литературном образовании начала разрабатываться уже довольно давно, до сих пор он еще не везде применяется должным образом. Причина, препятствующая его массовому распространению и применению, заключается в недостаточной подготовленности, культурной образованности педагогов, неумении применять современные компьютерные и мультимедийные технологии с их огромным потенциалом в реализации интермедиальности.

Обсуждение. Вследствие обновления содержания казахстанского среднего образования стали необходимы новые методы и подходы к процессу преподавания литературы. Важная роль отводится формированию культурологической компетенции, понимаемой как сформированное качество личности, позволяющее воспринимать себя широко образованным объектом культурно-исторического процесса, сведущим в различных областях науки и искусства, понимающим закономерности развития культуры, в процессе которого осуществляются создание, сохранение и трансляция общечеловеческих значимых ценностей. Такая личность способна полноценно, успешно общаться в современном мире, поскольку знает и понимает жизненные реалии, обычаи и художественные образы как своего этноса, так и других народов.

Та информация, которая относится к различным аспектам материальной или духовной культуры и которая открывается школьникам и студентам при изучении литературного произведения, анализе его образной системы, разумеется, не равноценна знанию культуры народа. Тем не менее она способствует успешному закреплению знаний, полученных другими способами, а также благодаря им оказывается возможным иначе интерпретировать известные факты и культурные явления, что, в свою очередь, пробуждает творческую мысль обучающихся и формирует у них эмоциональное отношение. Особенно отчетливо это проявляется в тех случаях, когда в литературном произведении находят отражение исторические события или факты. В силу этого наряду с выполнением основной задачи формирования читательской компетенции занятия по литературе формируют способности осмысленного восприятия художественного текста, приобщения обучающихся к фактам культуры.

При организации образовательного процесса в вузе также нельзя обойтись без культурологического подхода. Как отмечают исследователи, педагогические вузы должны быть учебными центрами, специализирующимися на подготовке специалистов, имеющих высокий общекультурный уровень. Приоритетное направление их деятельности должно быть представлено, в первую очередь, подготовкой кадров со сформированной базой общего культурного развития, дальнейший приоритет следует отдать подготовке специалистов-педагогов и лишь затем – подготовке специалистов-предметников (Бенин, Жукова, Василина, 2013: 27-30).

В трудах современных исследователей подчеркивается большая значимость применения культурологического подхода при изучении литературы разных стран и народов от античности до настоящего времени. В научной литературе о применении

культурологического подхода преобладают работы, характеризующие его реализацию в школе (Колова, 2016: 24-27; Зырянова, Матюшенко, 2019: 7-9; Покатилова, 2013: 106-111), работ относительно средних специальных учебных заведений (Целикова, 2021: 250-256) и вузов (Задорина, 2020: 169-176) гораздо меньше.

И литература, и культура открывают широкие возможности для формирования у обучающихся высоких нравственных качеств путем обращения к так называемым «вечным» проблемам в изучаемых произведениях.

Так как литература является своеобразным отражением культуры, истории, традиций и ментальности того или иного этноса, любая национальная литература суть художественная концентрация явлений, представляющих национальную и мировую культуры. Литература – это неотъемлемая часть культуры, и потому невозможно изучать ее в отрыве от всей культуры, не принимая во внимание целостный культурный контекст.

В соответствии с культурологической интерпретацией художественного текста в духе Д.С. Лихачева, Ю.М. Лотмана, художественный текст надлежит рассматривать как культурный универсум, своеобразный культурный космос. Он выступает в качестве образца, обобщенной модели мира, отражая авторское мировидение, его философские, эстетические, религиозные, нравственные идеалы, с использованием для их выражения различных знаковых систем, кодов, мотивов, мифологем, символики и проч. Поэтому трактовка художественного произведения – это проникновение в этот художественный космос, в создании которого задействованы разные структурные уровни, с включением разнообразных образов и понятий, сюжетов и мотивов, различных культурных пластов.

В текстах литературных произведений выражается самосознание культуры, поэтому они, как самобытные психологические образования, отражают определенные типы художественного сознания и определенные культурно-исторические типы людей. Самые лучшие произведения представляют собой своеобразный, тонко настроенный барометр, чутко реагирующий на любые изменения в духовном, социально-психологическом климате эпохи, создаваемом единством эмоционально-чувственной, бытовой, интеллектуальной, философской сфер.

Если в качестве опоры при подготовке и проведении занятий по литературе выступает культурологическая составляющая образовательной среды, современный школьник и студент формируется соответствующим образом, как «человек культуры». Насыщенность занятий концептами национальной культуры позволяет включить обучающихся в культурный контекст, благодаря чему при изучении художественных произведений происходит также усвоение ими жизненного опыта народа, его национальной культуры, выражением которой являются национальные традиции и обычаи, религиозные представления и верования, нравственно-этические ценности и произведения искусства.

Поскольку автор литературного произведения задает в художественном тексте определенные культурно-семантические пласты, предполагающие обращение к фи-

лософии, религии, политике, эстетике, некоторым литературоведческим средствам, рекомендуется осуществлять культурологический анализ художественного произведения путем выявления наличествующих в нем реминисценций и аллюзий. Эти культурологические компоненты активизируют не только механическую, но и ассоциативную память, возбуждая образное мышление и пробуждая «культурную память» обучающихся. Выстраиваются ассоциативные ряды, создаются проблемные или поисковые ситуации (Колова, Мардаева, 2012).

Внимание обучающихся к культурологическому контексту при изучении литературной классики, входящей в программы школьного и вузовского образования, позволяет им более глубоко постичь авторскую мысль и особенности авторского мировосприятия. Культурологический контекст как бы воссоздает изображенную писателем реальную действительность и проясняет идейный замысел автора произведения, в то время как без познаний в области истории культуры и общества осознание истинных намерений и взглядов автора оказывается неполным или искаженным, и у обучающихся вызывает затруднения осмысление исторической и психологической ситуации, ставшей поводом к созданию изучаемого произведения (Мардаева, 2016: 181).

При применении культурологического подхода в процессе преподавания литературы усилия педагога направлены на успешное усвоение обучающимися культурологической информации, представленной в анализируемом произведении. Как правило, произведениям, включенным в школьную и вузовскую программы, присущ большой воспитательный потенциал, и реализация культурологического подхода предусматривает акцент на том, как в этих программных текстах классической литературы отражаются культурные традиции, национальные нравственные ценности, как раскрываются история, обычаи, различные бытовые реалии.

Словесная природа классического художественного произведения помогает читателю в его продвижении к миру культуры. Реализация в ходе преподавания литературы последовательной, поступательной системы, посредством которой обучающиеся погружаются в культурное пространство литературного произведения, создает соответствующие условия для того, чтобы обучающиеся могли выйти на уровень возможного диалога с автором произведения. Этот диалог может вестись также и с современниками автора, и с литературными героями, и с критиками, даже с читателями, представляющими разные поколения и эпохи.

Литературе мы обязаны предоставлением универсальных средств воздействия на личность наших воспитанников, поскольку ей присуща уникальная способность оказывать на человека целостное, системное влияние. В сфере этого влияния оказываются и интеллект, и чувства, и эмоции, мировоззрение и понимание мира. В любом человеке, прикоснувшемся к богатствам литературы, повышается уровень общей культуры, развиваются познавательные-мыслительные способности и чувство прекрасного.

Методические формы использования культурологического материала в школе и вузе отличаются разнообразием, это могут быть культурологическая справка, куль-

турологический комментарий, культурологическая характеристика литературного образа, культурологический обзор-микрокурс или проблемные вопросы культурологического характера.

В учебнике по русской литературе для 10 класса средних общеобразовательных школ нашей республики культурологическая информация приводится по мере необходимости либо в тексте раздела, как, например, сведения о дуэлях при анализе 6-й главы пушкинского романа в стихах «Евгений Онегин» (Лукпанова, 2019: 46-48), либо дается как отдельно выделенный историко-культурологический комментарий, например, «Дворянский бал» при анализе 5-й главы того же произведения (Лукпанова, 2019: 52).

В учебнике для учащихся 11 класса общественно-гуманитарного направления для группового выполнения предлагается задание на составление историко-культурологического комментария, при этом в рубрике «Терминологическая консультация» поясняется, что следует понимать под данным термином: «Историко-культурологический комментарий – сведения, которые разъясняют и толкуют исторические факты, имена, топонимы и другие историко-культурные реалии прошлого» (Абишева, 2020: 31).

Благодаря использованию подобных форм реализации культурологического подхода при изучении литературных произведений обучающиеся приобретают навыки перевода художественных образов в понятия и суждения, осознания литературных героев как живых людей, а также почувствуют, что их читательским воображением воссозданы картины жизни, изображенные писателем. Таким образом молодые читатели – школьники и студенты продвигаются на пути постижения духовной атмосферы, характеризовавшей определенную культурную эпоху, и оригинальной авторской модели мира.

Исследователи отмечают, что, интегрируя в рамках школьной либо вузовской программы различные учебные дисциплины, можно с успехом формировать культурологические знания у обучающихся, выделяются различные типы интеграции (Доманский, 2020). Авторы акцентируют внимание на интеграции учебного материала по гуманитарным дисциплинам, подчеркивая, что благодаря этому выявляются основные тенденции культурного развития, обучающиеся знакомятся с отражением мира в художественных образах, характерных для разных искусств (Бахор, 2018: 119).

Интерпретация учебного материала по литературе в историко-культурном контексте выявляет в мировой культуре национальные и общечеловеческие ценности, которые формируют у обучающихся представления о целостности и единстве современного поликультурного мира.

В учебнике русской литературы для 11 класса казахстанских школ (Абишева, 2020) осуществляется интеграция с дисциплиной «Казахская литература»: в каждом разделе учебника наблюдается переключки с произведениями крупных казахских писателей и поэтов. Тем самым создается общий контекст в мировом литературном процессе, подчеркивается национальное своеобразие в типологическом развитии русской и казахской художественной культуры.

Преподавание литературы в школе и вузе предоставляет много возможностей для осуществления синтеза искусств, эстетически организующего образовательное пространство (Колокольцев, 2021: Куприянова, 2021: 92-96: Волков, 2021: 4-10).

В настоящее время в литературоведении вместо ранее употреблявшегося термина «взаимодействие искусств» активное применение получило понятие интермедиальности. Интермедиальность понимается как особый тип структурных взаимосвязей внутри произведения, характеризующийся взаимодействием языков разных искусств, объединенных в системе единого художественного целого. Впервые этот термин был введен в научный оборот немецким исследователем Ханзен-Леве (Hansen-Löve, 1983: 291-360). Широкое понимание интермедиальности означает создание в системе культуры целостного полихудожественного пространства, в узком понимании данный термин обозначает особый тип внутритекстового взаимодействия разных видов искусства в художественном произведении. В зарубежном литературоведении разработано несколько интермедиальных типологий, наиболее основательными считаются литературно-музыкальная классификация С.П.Шера (Scher, 1970: 147-156) и литературно-живописная типология А.А.Ханзен-Леве (Hansen-Löve, 1983: 291-360).

В казахстанском учебнике по русской литературе для 11 класса авторы С.Д. Абишева, М.С. Асылбекова, З.Н. Поляк, Д.А. Сабирова разработали специальную рубрику «Пространство интермедиальности». Здесь приводятся сведения культурологического характера, даются задания по произведениям изученных авторов, для выполнения которых учащимся необходимо обратиться к различным видам искусства, таким как кинематограф, искусство живописи и т.д., осмыслить высказывания выдающихся деятелей культуры, ознакомиться с разнообразным интернет-контентом. Подобного рода задания предложены и для работы в группе, например: «Рассмотрите портреты (...)», «Просмотрите на канале YouTube документальный фрагмент (...)», «Найдите в интернете и прослушайте песню (...)», «Создайте сценическое воплощение стихотворения», «Подберите музыкальный ряд к стихотворению», «Нарисуйте сюжет стихотворения», «Подготовьте литературно-музыкальную композицию», «Создайте визуальный и музыкальный ряд», «Подготовьте инсценировку литературно-музыкального салона», «Создайте фильм по сюжету стихотворения (...). Какую музыку можно использовать в фильме? Какая цветовая гамма будет доминирующей?»

Начальные задания для самостоятельной работе, предложенные в этой рубрике, предваряются разъяснением термина «интермедиальность» - «это создание целостного полихудожественного пространства в системе культуры, способность внутреннего потенциала литературного явления существовать на языках различных искусств (музыка, театр, живопись, кино и т.д.)» (Абишева, 2020: 12).

Задания, для выполнения которых следует изучить тематически близкие произведения других видов искусства, нередко предлагаются и в рубрике «Аналитическая работа», например: «1. Найдите переключки между живописными полотнами И. Крамского, Л. Бакста и двумя стихотворениями А. Блока. 2. Можно ли произведения разных видов искусства прочитать как единый текст? Попробуйте сделать это.

3. Что связывает и что разделяет образы Незнакомки и Прекрасной Дамы?» (Абишева, 2020: 81).

В учебнике «Русская литература» для 10-х классов казахстанских школ, который разработали авторы Г.Г. Лукпанова, В.В. Савельева, Е.О. Кутукова, О.В. Емельянова, в предисловии подчеркивается особая роль литературы для развития русской культуры, а также ее взаимосвязи с другими искусствами: «Литература всегда занимала главенствующее место в культуре России. Она стягивала и объединяла все другие виды искусства: музыку, живопись, театр, балет, кино» (Лукпанова, 2019: 7).

В тексте учебника приводится культурологическая информация, например, при описании портрета Евгения Онегина, следующего английской моде, даются определение модной английской стрижки и отсылка к иллюстрации Е.П.Самокиш-Судковской (Лукпанова, 2019: 28).

В учебнике «Русская литература», адресованном учащимся 10-х классов общеобразовательных школ с казахским языком обучения естественно-математического направления, авторы Ж.Х. Салханова и А.С. Демченко уже в предисловии отмечают, что внимание уделяется не только чтению и анализу художественных произведений, но и плодотворному взаимодействию литературы с другими видами искусства: музыкой, театром, оперой, балетом, кино, изобразительным искусством (Салханова, Демченко, 2019: 6).

В данном учебнике основная часть учебных параграфов содержит культурологическую информацию о синтезе искусств, в каждом разделе в рубрике «Созвездие муз» предусмотрено выполнение учащимися очень интересных заданий, направленных на развитие их творческих способностей. Это, к примеру, задания организовать просмотр и сравнить различные балетные постановки, киноэкранизации, написать рецензию на фильм, представить себя искусствоведом или кинорежиссером, проанализировать портреты драматических актеров, принимавших участие в сценических постановках по литературным произведениям и т.п.

Авторы учебника придерживаются курса на синтез русской и родной казахской литературы. Так, раздел, посвященный творчеству А.С. Пушкина, содержит ценную культурологическую информацию о взаимных связях и параллелях между русской и казахской литературами, для самостоятельной работы школьников предлагаются различные по характеру интересные и познавательные задания. Эти задания распределены по различным рубрикам. Например, в рубрике «Казахстан в мире художественной литературы» предлагается написать текст-повествование о пребывании А.С. Пушкина в Оренбургском крае, текст-рассуждение о переводах произведений А.С. Пушкина на казахский язык; в рубрике «Сравниваем и оцениваем» дается задание сопоставить различные переводы на казахский язык произведений А.С. Пушкина, объяснить высказывание М.О. Ауэзова о переводе «Евгения Онегина» Абаем; в рубрике «Творческое письмо» необходимо выполнить подстрочный перевод на казахский язык стихотворных произведений А.С. Пушкина (здесь стоит отметить и примечательную направленность на междисциплинарную интеграцию, поскольку для

выполнения задания учащимся рекомендуют обращение за консультацией к учителю по казахской литературе), одно из заданий по данной рубрике предусматривает проведение конкурса начинающих переводчиков; рубрика «Созвездие муз» содержит такие задания творческого плана, как подготовить и исполнить на казахских народных музыкальных инструментах – домбре и кобызе мелодию знаменитой песни «Письмо Татьяны», разработать собственный эскиз памятника А.С. Пушкину или его героям (Салханова, Демченко, 2019: 39-42).

Для создания на занятиях культурологического образовательного пространства целесообразно максимальное использование возможностей, предоставляемых современными информационно-коммуникационными технологиями. Сейчас имеются многочисленные цифровые и электронные образовательные ресурсы, электронные учебники, содержащие фрагменты исторических документов, различные фотографии, видеоматериалы, анимацию, схемы и таблицы. Благодаря их использованию школьные уроки и вузовские занятия проходят очень ярко и продуктивно, они эргономичны и расширяют возможности полного погружения обучающихся в тот или иной культурный контекст.

Интеграция литературы как учебной дисциплины с современными технологическими трендами является темой многих работ (Жук, 2019:39-43. Первозванский 2019: 78-83; Дудко, 2015: 40-45), посвященных не только уже привычным для нашего слуха «проектной деятельности» или «буктрейлерам», но и менее знакомым, как, например, «цифровой сторителлинг», «лонгрид», «технология мессенджеров» и т.п. (Беляева, 2021: 87-94). Определенный вклад в изучение данной проблемы вносится и казахстанскими учеными, занимающимися анализом использования цифровых технологий в процессе преподавания литературы (Мусантаева, Умирзакова, Рискелдиева, Аульбекова, Усипбаева, 2020: 10-16).

В начале XXI века интенсивно развивались техника, кинематография и телевидение, вследствие чего сейчас происходит более активное и масштабное включение музыкальных произведений, кинофильмов, различных иллюстраций в структуру урока или занятия по литературе.

Благодаря мультимедийным технологиям для педагогов-словесников облегчается подготовка и проведение занятий, происходит активизация интереса обучающихся к тому, чтобы самостоятельно добывать знания путем творческого самовыражения. Данные технологии – это и информационный источник, и техническая поддержка педагога, и эффективное средство, используемое для того, чтобы организовать проектно-исследовательскую деятельность школьников и студентов.

Авторы казахстанских школьных учебников хорошо понимают, какими преимуществами обладают современные мультимедийные технологии, способствующие реализации культурологического подхода в преподавании литературы в полной мере. К примеру, учебник «Русская литература», который написали для учащихся 11-х классов общественно-гуманитарного направления общеобразовательных школ авторы С.Д. Абишева, М.С. Асылбекова, З.Н. Поляк, Д.А. Сабирова (Абишева, 2020),

достаточно насыщен интересными творческими заданиями, предполагающими использование школьниками для их выполнения разнообразных информационно-коммуникационных и мультимедийных технологий. Например, учащимся предлагается подготовить презентацию, видеоролик, причем в самом тексте задания им рекомендуется обратиться к определенным интернет-ресурсам: «Используя дополнительную литературу и интернет-ресурсы, подготовьте презентацию или ментальную карту (...)», «Создайте электронный постер The FACE of the BOOK (...)», «Создайте коллаж», «Создайте буктрейлер», «Режиссер на один урок. Создайте фильм по сюжету стихотворения (...)».

Учебник для 10 класса общественно-гуманитарного направления (Лукпанова, Савельева, Кутукова, Емельянова, 2019) также содержит задания подготовить буктрейлеры.

В учебнике «Русская литература» авторов Ж.Х. Салхановой, А.С. Демченко для 10 класса естественно-математического направления имеется специальная рубрика «Литература и интернет-технологии», ориентированная на использование при подготовке к урокам возможностей различных компьютерных программ. Здесь предусмотрено использование различных видов интерактивных технологий, таких как буктрейлеры, презентации, литературные проекты, виртуальные экскурсии, слайд-шоу, онлайн-уроки. Для уяснения того, что представляет собой буктрейлер, учащимся рекомендуется ознакомление с соответствующим текстом, приводимым в учебнике, и составление кластера. Текст содержит объяснение, что такое буктрейлер, в чем заключается своеобразие этого жанра, в котором объединены литература, визуальное искусство и интернет-технологии, также в тексте представлены классификации буктрейлеров по различным критериям (Салханова, Демченко, 2019: 5-7).

Посредством использования интерактивных форм и методов обучения на учебных занятиях по литературе в средней и высшей школе обеспечивается доступная, очень интересная, чрезвычайно яркая и, что самое важное, образная форма преподнесения учебного материала, что способствует значительному повышению мотивационного уровня деятельности по отношению к обучению и личному творчеству обучающихся. Если обучающиеся видят, что их педагог-словесник разбирается в современных информационно-коммуникационных, мультимедийных технологиях, его авторитет у молодежи возрастает, собственная познавательная деятельность представляется более интересной, успешнее формируются различные компетенции.

Заключение. В современную эпоху глобализации в мировом культурном пространстве наблюдается тенденция к нивелированию национальных культур. В этих условиях приобретают особую значимость усилия, направленные на сохранение и развитие самобытных национальных культур, а также на понимание и восприятие культур иноязычных. Мирное, плодотворное, взаимовыгодное сосуществование разных народов предстает в наиболее эффективной форме диалога культур. По этой причине применение культурологического подхода в преподавании любой национальной литературы в целом и русской литературы, в частности, представляется весьма актуальным и перспективным.

Для художественных произведений, являющихся своего рода эталоном, репрезентирующей любую культуру, изначально характерна свойственная им диалогичность. В них выдвигаются на передний план, ставятся и решаются общечеловеческие проблемы, однако вместе с тем общая культура человечества пополняется ими внесением чего-то своего, национально-специфического. Для этого национально самобытного начала характерно проявление общечеловеческого содержания, а также обогащение данного общечеловеческого плана за счет неких особенных граней, добавления особенного, уникального, присущего лишь ему содержания.

Подытоживая наше исследование, выражаем убежденность в том, что применение культурологического подхода в процессе преподавания литературы не только создает возможности включения во внутренний мир обучающихся опредмеченных в культурном наследии собственных национальных ценностей, но и снабжает их своеобразным «ключом» для постижения иных культурных кодов, иных национальных ценностей, созданных представителями других культур.

В условиях полиязычия, поликультурности казахстанского общества применение культурологического подхода к преподаванию литературы обеспечивает, по нашему мнению, интериоризацию обучающимися ценностей своей национальной культуры и вступление в равноправный диалог между родной и мировой культурами.

Кенжебаева Ж.Е.¹, Карпова А.Э.²

^{1,2}«Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ,
Атырау, Қазақстан

E-mail: ¹kenzhebavevazharkyn@gmail.com, ¹samarceva_aleksandra@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0001-8751-8539, ²0000-0001-7580-1417

Қазақстандық әдеби білім берудегі мәдениеттанулық көзқарас

Аңдатпа. ХХІ ғасырдың басында білім беру парадигмасында айтарлықтай өзгерістер пайда болды. Бұрынғы ғылыми-технократиялық парадигма гуманитарлық-мәдени парадигмамен алмастырылды. Жаңа парадигма аясында білім алушы тұлғасы, оның ішкі әлемі, ол жүзеге асыратын таным үдерістерінің өзіндік ерекшелігі мен даралығы, өмірлік тәжірибенің эмоционалды және құндылық қатынастарына негізделгенуі басымдыққа ие болып, бұл өзгерістер күн тәртібіне мәдениеттанулық көзқарас идеясын алға қойды.

Мәдениет пен білім беру қатынастарының сипаттамалық ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан қайта қарастыра отырып, философтар мен педагогика саласындағы зерттеушілер мәдениеттанулық көзқарасты білім мазмұнын реформалаудың тұжырымдамалық негізі ретінде пайдалану мүмкіндігі, оны қолданудың перспективалылығы мен тиімділігі жөнінде болжам жасады.

Мақала мәдениеттанулық көзқарастың мәнін, оның қазақстандық оқушылар мен студенттерге әдеби білім берудегі маңыздылығы мен әлеуетін талдауға арналған. Осы мәселе бойынша ғылыми еңбектерді талдау және жалпылау нәтижесінде мақала авторлары мәдениеттанулық көзқарасты оқытудағы инновациялық жұмыс түрі ретінде анықтап, оны әдебиетті оқыту үдерісінде қолданудың әдістемелік ерекшеліктерін айқындайды, жалпы орта білім беретін мектептерге арналған қазақстандық оқулықтарда мәдениеттанулық көзқарастың іске асырылуын талдайды.

Мәдениеттанулық көзқарастың семантикалық өзегі - мәдениет ұғымы. Кең мағынада мәдениет - бұл белгілі бір ортақтығымен сипатталатын нормалардың, құндылықтар мен мәдени мағыналардың ерекше жиынтығы. Мұндай ортақтық этнос немесе өркениет деңгейінде жүзеге асырылады.

Тар мағынада мәдениет белгілі бір қоғамда қабылданған ойлау, мінез-құлық нормаларына байланысты адам қызметінің ерекше саласы мен формасын білдіреді.

Білім мен мәдениеттің арақатынасы, бір жағынан, мәдениеттің білім беруді «нәрлендіруде», екінші жағынан, мәдениетті сақтау мен дамытудағы білімнің үлкен рөлінде көрініс табады. Білім алушылар жалпыадамзаттық құндылықтар мен мәдени мұраттарды игеруі үшін білім берудің барлық компоненттерінің мәдениетке және оның субъектісі, сонымен бірге жасаушысы - адамға бағытталуы керек.

Мәдениеттанулық талдау әдеби талдаудың бір түрі болып табылады және әдеби шығарманы қарастыру үшін белгілі бір дәуірдің мәдени құндылықтарының үлкен мәнмәтінін тартуды талап етеді.

Әдебиетті оқытуда мәдениеттанулық көзқарасты қолдану білім алушылардың ұлттық мәдени концептілерге тән құндылықтарды игеруіне ықпал етеді, соның арқасында олардың өзіндік құндылықтар жүйесі қалыптасып, өмірдің мәні туралы түсінік пайда болады.

Кілт сөздер: мәдениет, мәдениеттанулық көзқарас, мәдени құзыреттілік, культуросообразность, интермедиалдылық.

Kenzhebaeva Zh.E.¹, Karpova A.E.²

^{1,2}*Kh. Dosmukhamedov Atyrau University,*

Atyrau, Kazakhstan

E-mail: ¹kenzhebavevazharkyn@gmail.com, ²samarceva_aleksandra@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0001-8751-8539, ²0000-0001-7580-1417

Culturological approach in kazakhstan literary education

Annotation. At the beginning of the XXI century, the educational paradigm has undergone significant changes. The former scientific and technocratic paradigm has been replaced by a humanitarian and cultural one, for which the personality of the student, his inner world, the identity and individuality of the cognition processes carried out by him, the conditionality of the life experience received by emotional and value relations are prioritized.

These changes have put the idea of a culturological approach on the agenda.

Having theoretically rethought the characteristic features of the interrelationships of culture and education, philosophers and theoretical researchers in the field of pedagogy suggested the possibility of using a cultural approach as a conceptual basis for reforming the content of education, the prospects and productivity of its application.

The article is devoted to the analysis of the essence of the culturological approach, its significance and potential in the literary education of Kazakhstani schoolchildren and students. As a result of the generalization of works on this issue, the authors of the article determine the specifics of the cultural approach as an innovative form of work in teaching, identify methodological features of the application of the cultural approach in the process of teaching literature, analyze the implementation of this approach in Kazakh textbooks for secondary schools.

The semantic core of the culturological approach is the concept of culture.

A broad understanding of culture implies a certain community, which is characterized by the presence of a special set of norms, values and meanings. The level at which this community is realized is an ethnos or a civilization.

A narrow understanding of culture is manifested in the designation of a special sphere and form of activity related to thinking, behavioral norms adopted in a certain society.

The correlation of education and culture is manifested, on the one hand, in the “feeding” of education by culture, and on the other hand, in the great role of education in the preservation and development of culture. In order for students to assimilate universal values and cultural ideals, it is necessary to achieve a culture-like nature of education, the orientation of all components of education towards culture and man - its subject and at the same time creator.

Cultural analysis is one of the varieties of literary analysis and involves the involvement of a large context of cultural values of a certain era for the consideration of a literary work.

The use of a culturological approach in teaching literature contributes to the fact that students assimilate the values embedded in national cultural concepts, thereby forming their own value system and gaining an understanding of the meaning of life.

Key words: culture, cultural approach, cultural competence, cultural conformity, intermediality.

Информация об авторах:

Кенжебаева Жаркын Есеновна, кандидат филологических наук, профессор кафедры русской филологии, НАО «Атырауский университет им.Х.Досмухамедова». Атырау, Казахстан. E-mail: kenzhebavayazharkyn@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8751-8539

Карпова Александра Эдуардовна, магистрант 2-го курса специальности 7M01702 - Русский язык и литература, НАО «Атырауский университет им.Х.Досмухамедова». Атырау, Казахстан. E-mail: samarceva_aleksandra@mail.ru, ORCID:0000-0001-7580-1417

Литература

Абишева С.Д., Асылбекова М.С., Поляк З.Н., Сабирова Д.А. Русская литература. Учебник. Для учащихся 11 класса общественно-гуманитарного направления общеобразовательной школы. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2020. – 336 с. ISBN 978-601-01-4352-4 (рус.).

Бахор Т.А. Роль интегрированных занятий в формировании общепрофессиональных компетенций у будущих бакалавров педагогического образования // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – № 4. – С. 119-128. ISSN: 2070-7428 (рус.).

Беляева Н. В. Модернизация преподавания литературы в школе в условиях цифровой трансформации образования // Наука о человеке: гуманитарные исследования. – 2021. – Т. 15. – № 3. – С. 87-94. ISSN: 1998-5320 (рус.).

Бенин В.Л., Жукова Е.Д., Василина Д.С. Культурологическая компетентность в подготовке специалиста педагогического вуза // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2013. - №7 (82). - С. 27-30. ISSN: 1815-9044 (рус.).

Волков Ф. А. Работа с произведениями живописи на уроках литературы: практика современной школы // Педагог-словесник XXI столетия. – М.: Московский педагогический государственный университет, 2021. – С. 4-10. ISBN: 978-5-4263-1036-0 (рус.).

Доманский В. А. Литература и культура: культурологический подход к изучению словесности в школе: учеб. пособие. 3-е изд., стер. – М.: Флинта, 2020. – 368 с. ISBN 978-5-89349-412-9 (рус.).

Дудко Т. А. Мультимедиа технологии в преподавании русского языка и литературы // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. – 2015. – № 52. – С. 40-45. ISSN: 2309-334X (рус.).

Жук О. В. Создание буктрейлера по литературному произведению из школьной программы // Педагог XXI столетия. – М.: Буки Веди, 2019. – С. 39-43. ISBN: 978-5-4465-2195-1 (рус.).

Задорина А. О. Культурологический аспект преподавания литературы в высшей школе: поколение z // Сибирский антропологический журнал. – 2020. – Т. 4. – № 4. – С. 169-176. ISSN: 25421816 (рус.).

Зырянова О. Н., Матюшенко У. А. Культурологический подход в изучении литературы в старших классах // Уральский научный вестник. – 2019. – Т. 4. – № 2. – С. 7-9. ISSN: 1561-6908 (рус.).

Колова С. Д. Изучение лирики в школе: культурологический аспект // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Социальные, гуманитарные, медико-биологические науки. – 2016. – Т. 18. – № 2. – С. 24-27. ISSN: 2413-9645 (рус.).

Колова С. Д., Мардаева Т.В. Школьный анализ литературного произведения: интеграция традиционных и инновационных технологий // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. – 2012. – № 3(10). – С. 139-148. ISSN: 2076-7919 (рус.).

Колокольцев Е. Н. Произведения живописи в школьном изучении литературы. – М.: Издательство «Перо», 2021. – 190 с. ISBN: 978-5-00189-179-6 (рус.).

Крылова Н.Б. Культурология образования. – М.: Народное образование, 2000. – 272 с. ISBN 5-87953-146-5 (рус.).

Куприянова Т. Г. Визуализация произведений художественной литературы в кино // Филологические науки. Научные доклады высшей школы. – 2021. – № 2. – С. 92-96. ISSN: 2310-4287 (рус.).

Лукпанова Г.Г., Савельева В.В., Кутукова Е.О., Емельянова О.В. Русская литература. Учебник. Для 10 класса общеобразовательных школ общественно-гуманитарного направления общего среднего образования по обновленному содержанию. – Алматы: Жазушы, 2019. – 332 с. ISBN 978-601-200-650-6 (рус.).

Мусантаева М.А., Умирзакова М.А., Рискелдиева Ж.А., Аульбекова Ж.С., Усипбаева Г.Т. Цифровая технология: методика наглядного применения средств электронных учебников и видеолекции в преподавании русского языка и литературы // International Research Conference on Technology, Science, Engineering & Economy: Conference Proceedings, Seattle, USA, 28 февраля 2020 года. – Seattle, USA: Профессиональная наука, 2020. – С. 10-16. ISBN: 978-1-6781-9457-4 (рус.).

Первозванский Р.И. Цифровое творчество на занятиях по литературе // Развитие интеллектуального потенциала молодежи Кубани–2019: Материалы II Всероссийской научно-практической конференции (13–18 мая 2019 года). – Анапа: Анапский филиал ФГБОУ ВО «МППУ», 2019. – С. 78-83. ISBN: 978-5-6042586-3-7 (рус.).

Покатилова Е.А. Культурологический подход в системе литературного образования школьников // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2013. - № 7(82). – С. 106-111. ISSN: 1815-9044 (рус.).

Салханова Ж.Х., Демченко А.С. Русская литература. Учебник для 10 кл. естест.-матем. направления общеобразоват. шк. – Алматы: Мектеп, 2019. - 184 с. ISBN 978-601-07-1231-7 (рус.).

Хансен-Лёве А. А. Интермедальность и интертекстуальность: Проблемы соотношения искусства слова и изображения // Диалог текстов. Венский славянский альманах. специальный объем. 1983. 11. С. 291-360 (нем.).

Целикова А. А. Сопоставительный анализ текстов на занятиях по литературе в СПО // Интеграционные технологии в преподавании филологических дисциплин: сборник статей по материалам X Всероссийской научно-практической конференции, Нижний Новгород, 25–26 марта 2021 года. – Нижний Новгород: федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Нижегородский государственный педагогический университет имени Козьмы Минина», 2021. – С. 250-256. ISBN: 978-5-85219-769-6 (рус.).

Шер С. П. Заметки к теории музыки // Сравнительное литературоведение. 1970. Том. XXII. № 2. С. 147-156 (нем.).

Әдебиеттер

Абишева С.Д., Асылбекова М.С., Поляк З.Н., Сабирова Д.А. Орыс әдебиеті. Оқулық. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 11-сынып оқушыларына арналған. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2020. – 336 б. ISBN 978-601-01-4352-4 (орыс.).

Бахор Т.А. Болашақ педагогикалық білім беру бакалаврларының жалпы кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырудағы кіріктірілген сабақтардың рөлі // Ғылым мен білім берудің заманауи мәселелері. - 2018. - № 4. - 119-128 б. ISSN: 2070-7428 (орыс.).

Беляева Н. В. Білім беруді цифрлық трансформациялау жағдайында мектепте әдебиетті оқытуды жаңғырту // Адам туралы ғылым: гуманитарлық зерттеулер.– 2021. – Т. 15. – № 3. – 87-94 б. ISSN: 1998-5320 (орыс.).

Бенин В.Л., Жукова Е.Д., Василина Д.С. Педагогикалық университетте маман даярлаудағы мәдени құзыреттілік // Волгоград мемлекеттік педагогикалық университетінің еңбектері. – 2013. - №7 (82). - 27-30 б. ISSN: 1815-9044 (орыс.).

Волков Ф. А. Әдебиет сабақтарындағы кескіндеме туындыларымен жұмыс: қазіргі мектептің тәжірибесі // XXI ғасырдың тіл мен әдебиет оқытушысы - педагогы. – М.: Мәскеу педагогикалық мемлекеттік университеті, 2021. – 4-10 б. ISBN: 978-5-4263-1036-0 (орыс.).

Доманский В. А. Әдебиет және мәдениет: мектептегі әдебиетті оқытудың мәдениеттанулық тәсілі: оқу құралы. 3-ші басылым., стер.– М.: Флинта, 2020. – 368 б. ISBN 978-5-89349-412-9 (орыс.).

Дудко Т.А. Орыс тілі мен әдебиетін оқытудағы мультимедиялық технологиялар // Тұлға, отбасы және қоғам: Педагогика және психология мәселелері. – 2015. – № 52. – 40-45 б. ISSN: 2309-334X (орыс.).

Жук О. В. Мектеп бағдарламасындағы әдеби шығарма негізінде буктрейлер жасау // XXI ғасыр мұғалімі. – М.: Буки Веди, 2019. – 39-43 б. ISBN: 978-5-4465-2195-1 (орыс.).

Задорина А.О. Жоғары мектепте әдебиетті оқытудың мәдениеттанулық аспектісі: з ұрпағы // Сібір антропологиялық журналы. – 2020. – Т. 4. – № 4. – С. 169-176. ISSN: 25421816 (орыс.).

Зырянова О.Н., Матюшенко У.А. Жоғары сыныптардағы әдебиеттерді зерттеудегі мәдениеттану тәсілі // Орал ғылыми хабаршысы. – 2019. – Т. 4. – № 2. – 7-9 б. ISSN: 1561-6908 (орыс.).

Колова С.Д. Мектептегі лириканы зерттеу: мәдени аспект // Ресей Ғылым академиясының Самара ғылыми орталығының жаңалықтары. Әлеуметтік, гуманитарлық, медициналық-биологиялық ғылымдар. – 2016. – Т. 18. – № 2. – 24-27 б. ISSN: 2413-9645 (орыс.).

Колова С.Д., Мардаева Т.В. Мектептегі әдеби шығарманы талдау: дәстүрлі және инновациялық технологияларды біріктіру // В.Н. Татишев атындағы Волжский университетінің хабаршысы. – 2012. – № 3(10). – 139-148 б. ISSN: 2076-7919 (орыс.).

Колокольцев Е.Н. Мектептегі әдебиет сабағындағы кескіндеме туындылары. – М.: «Перо» баспасы, 2021. – 190 б. ISBN: 978-5-00189-179-6 (орыс.).

Крылова Н.Б. Білім берудің культурологиясы. – М.: «Народное образование» баспасы, 2000. – 272 б. ISBN 5-87953-146-5 (орыс.).

Куприянова Т.Г. Көркем әдебиет туындыларын кинода визуализациялау // Филология ғылымдары. Жоғары мектептің ғылыми баяндамалары. – 2021. – № 2. – 92-96 б. ISSN: 2310-4287 (орыс.).

Лұқпанова Г.Г., Савельева В.В., Кутукова Е.О., Емельянова О.В Орыс әдебиеті. Оқулық. Жалпы орта білім берудің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы жалпы білім беретін мектептердің 10-сыныбы үшін жаңартылған мазмұн бойынша. – Алматы: Жазушы, 2019. – 332 б. ISBN 978-601-200-650-6 (орыс.).

Мұсатаева М.А., Әмірзақова М.А., Рыскелдиева Ж.А., Әулбекова Ж.С., Әсіпбаева Г.Т. Сандық технология: орыс тілі мен әдебиетін оқытуда электронды оқулықтар мен видео дәрістерді көрнекі қолдану әдістемесі // International Research Conference on Technology, Science, Engineering & Economy: Conference Proceedings, Seattle, USA, 2020 жылғы 28 ақпан. – Seattle, USA: Кәсіби ғылым, 2020. – 10-16 б. ISBN: 978-1-6781-9457-4 (орыс.).

Первозванский Р.И. Әдебиет сабақтарындағы сандық шығармашылық // Кубань жастарының зияткерлік әлеуетін дамыту-2019: II бүкілресейлік ғылыми-практикалық конференция материалдары (13-18 мамыр 2019 ж.). – Анапа: «МППМУ» Анапа филиалы, 2019. – 78-83 б. ISBN: 978-5-6042586-3-7 (орыс.).

Покатилова Е.А. Мектеп оқушыларына әдеби білім беру жүйесіндегі мәдениеттанулық көзқарас / Волгоград мемлекеттік педагогикалық университетінің жаңалықтары. – 2013. - № 7(82). – 106-111 б. ISBN: 1815-9044 (орыс.).

Салханова Ж.Х., Демченко А.С. Орыс әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептердің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 10-сыныпқа арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. - 184 б. ISBN 978-601-07-1231-7 (орыс.).

Hansen-Löve A. А. Интермедиялдық және интермәтіндік: сөз бен бейнелеу өнерін корреляциялау мәселелері // Мәтіндер диалогы. Вена славян альманахы. арнайы көлем. 1983. 11. Б. 291-360 (нем.).

Целикова А.А. ОКББ-дағы әдебиет сабақтарындағы мәтіндерді салыстырмалы талдау // Филологиялық пәндерді оқытудағы интеграциялық технологиялар: X Бүкілресейлік ғылыми-практикалық конференция материалдарына негізделген мақалалар жинағы, Нижний Новгород, 25-26 наурыз, 2021 ж. – Нижний Новгород: «Козьма Минин атындағы Нижний Новгород мемлекеттік педагогикалық университеті» федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары оқу орны, 2021. – 250-256 б. ISBN: 978-5-85219-769-6 (орыс.).

Шер С.П. Музыка теориясына ескертпелер // Салыстырмалы әдебиет. 1970. Т. XXII. № 2. Б. 147-156 (нем.).

References

Abisheva S.D., Asylbekova M.S., Poljak Z.N., Sabirova D.A. (2020) Russkaja literatura. Uchebnik. Dlja uchashhihsja 11 klassa obshhestvenno-gumanitarnogo napravlenija obshheobrazovatel'noj shkoly. – Алматы: Almatykitap baspasy, 2020. – 336 s. ISBN 978-601-01-4352-4 (in Rus.).

Bahor T.A. (2018) Rol' integrirrovannyh zanjatij v formirovanii obshheprofessional'nyh kompetencij u budushhih bakalavrov pedagogicheskogo obrazovaniya // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. № 4, S. 119-128. ISSN: 2070-7428 (in Rus.).

Beljaeva N. V. (2021) Modernizacija prepodavaniya literatury v shkole v uslovijah cifrovoj transformacii obrazovaniya // Nauka o cheloveke: gumanitarnye issledovanija. T. 15, № 3, S. 87-94. ISSN: 1998-5320 (in Rus.).

Benin V.L., Zhukova E.D., Vasilina D.S. (2013) Kul'turologicheskaja kompetentnost' v podgotovke specialista pedagogicheskogo vuza // Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. №7 (82), S. 27-30. ISSN: 1815-9044 (in Rus.).

- Volkov F. A. (2021) Rabota s proizvedenijami zhivopisi na urokah literatury: praktika sovremennoj shkoly // *Pedagog-slovesnik XXI stoletija*. – M.: Moskovskij pedagogicheskij gosudarstvennyj universitet. S. 4-10. ISBN: 978-5-4263-1036-0 (in Rus.).
- Domanskij V. A. (2020) Literatura i kul'tura: kul'turologicheskij podhod k izucheniju slovesnosti v shkole: ucheb. posobie. 3-e izd., ster. – M.: Flinta. – 368 s. ISBN 978-5-89349-412-9 (in Rus.).
- Dudko T. A. (2015) Mul'timedia tehnologii v prepodavanii russkogo jazyka i literatury // *Lichnost', sem'ja i obshhestvo: voprosy pedagogiki i psihologii*. № 52, S. 40-45. ISSN: 2309-334X (in Rus.).
- Zhuk O. V. (2019) Sozdanie buktrejlera po literaturnomu proizvedeniju iz shkol'noj programmy // *Pedagog XXI stoletija*. – Moskva: Buki Vedi. S. 39-43. ISBN: 978-5-4465-2195-1 (in Rus.).
- Zadorina A. O. (2020) Kul'turologicheskij aspekt prepodavaniya literatury v vysshej shkole: pokolenie z // *Sibirskij antropologicheskij zhurnal*. T. 4, № 4, S. 169-176. ISSN: 25421816 (in Rus.).
- Zyrjanova O. N., Matjushenko U. A. (2019) Kul'turologicheskij podhod v izuchenii literatury v starshih klassah // *Ural'skij nauchnyj vestnik*. T. 4, № 2, S. 7-9. ISSN: 1561-6908 (in Rus.).
- Kolova S. D. (2016) Izuchenie liriki v shkole: kul'turologicheskij aspekt // *Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk. Social'nye, gumanitarnye, mediko-biologicheskie nauki*. T. 18, № 2, S. 24-27. ISSN: 2413-9645 (in Rus.).
- Kolova S. D., Mardaeva T.V. (2012) Shkol'nyj analiz literaturnogo proizvedeniya: integracija tradicionnyh i innovacionnyh tehnologij // *Vestnik Volzhskogo universiteta im. V.N. Tatishheva*. № 3(10), S. 139-148. ISSN: 2076-7919 (in Rus.).
- Kolokol'cev E. N. (2021) Proizvedeniya zhivopisi v shkol'nom izuchenii literatury. – M.: Izdatel'stvo «Pero». – 190 s. ISBN: 978-5-00189-179-6 (in Rus.).
- Krylova N.B. (2000) Kul'turologija obrazovaniya. – M.: Narodnoe obrazovanie. – 272 s. ISBN 5-87953-146-5 (pyc.).
- Kuprijanova T. G. (2021) Vizualizacija proizvedenij hudozhestvennoj literatury v kino // *Filologicheskie nauki. Nauchnye doklady vysshej shkoly*. № 2, S. 92-96. ISSN: 2310-4287 (in Rus.).
- Lukpanova G.G., Savel'eva V.V., Kutukova E.O., Emel'janova O.V. (2019) Russkaja literatura. Uchebnik. Dlja 10 klassa obshheobrazovatel'nyh shkol obshhestvenno-gumanitarnogo napravleniya obshhego srednego obrazovaniya po obnovlennomu sodержaniju. – Almaty: Zhazushy. – 332 s. ISBN 978-601-200-650-6 (in Rus.).
- Musantaeva M.A., Umirzakova M.A., Riskeldieva Zh.A., Aul'bekova Zh.S., Usipbaeva G.T. (2020) Cifrovaja tehnologija: metodika nagljadnogo primeneniya sredstv jelektronnyh uchebnikov i videolekcii v prepodavanii russkogo jazyka i literatury // *International Research Conference on Technology, Science, Engineering & Economy: Conference Proceedings, Seattle, USA, 28 fevralja 2020 goda*. – Seattle, USA: Professional'naja nauka. S. 10-16. ISBN: 978-1-6781-9457-4 (in Rus.).
- Pervozvanskij R.I. (2019) Cifrovoe tvorcestvo na zanjatijah po literature // *Razvitie intellektual'nogo potenciala molodezhi Kubani–2019: Materialy II Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii (13–18 maja 2019 goda)*. – Anapa: Anapskij filial FGBOU VO «MPGU». S. 78-83. ISBN: 978-5-6042586-3-7 (in Rus.).
- Pokatilova E.A. (2013) Kul'turologicheskij podhod v sisteme literaturnogo obrazovaniya shkol'nikov // *Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. № 7(82), S. 106-111. ISSN: 1815-9044 (in Rus.).
- Salhanova Zh.H., Demchenko A.S. (2019) Russkaja literatura. Uchebnik dlja 10 kl. estest.-matem. napravleniya obshheobrazovat. shk. – Almaty: Mektep. - 184 s. ISBN 978-601-07-1231-7 (in Rus.).
- Hansen-Löve A. A. (1983) Intermedialität und Intertextualität: Probleme der Korrelation von Wort- und Bildkunst // *Dialog der Texte. Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband*. S. 291-360 (in deutsch).
- Celikova A. A. (2021) Sopostavitel'nyj analiz tekstov na zanjatijah po literature v SPO // *Integracionnye tehnologii v prepodavanii filologicheskikh disciplin: sbornik statej po materialam X Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii, Nizhnij Novgorod, 25–26 marta 2021 goda*. – Nizhnij Novgorod: federal'noe gosudarstvennoe bjudzhetnoe obrazovatel'noe uchrezhdenie vysshego obrazovaniya «Nizhegorodskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet imeni Koz'my Minina». S. 250-256. ISBN: 978-5-85219-769-6 (in deutsch).
- Scher S. P. (1970) Notes toward a Theory of Music // *Comparative Literature*. Vol. XXII, № 2, S. 147-156 (in deutsch).

Таджиев Х.Х.^{*1}, Қыдыр Т.Е.²

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

²М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹xamidulla_86@mail.ru, ²qydyr.torali@gmail.com

ORCID ID: ¹0000-0002-8078-1585, ²0000-0001-9549-256X

ҚАЗАҚ ОЙШЫЛ-АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ИМАН ШАРТТАРЫНЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕНУІ (XIX-XX ғасыр басы)

Аңдатпа. XXI ғасыр Қазақстан Республикасының халықаралық аренада ұлттық стратегиялық даму жолын бекемдеп, өзге де дамушы мемлекеттермен өзара ынтымақтастығы мен бірлігінің жаңа сатыға көтеретін игі бастамалармен басталды. Бұл әлем халықтарының Қазақстанға деген ерекше назарын аудартып отырған негізгі факторлардың бірі екені белгілі. Бұл жағдайда қазақ елінің тарихы мен мәдениетін, әдебиетін жан-жақты тану, таныту қашанда маңызды. Осы орайда жүзеге асырылып отырған түрлі жобалар қатарында гуманитарлық ғылымдар саласындағы іргелі зерттеулердің мәні жоғары. Қазақ халқының қалыптасуына ұйытқы болған халық ауыз әдебиеті және жазба әдеби жәдігерлер соның бір көрінісі. Әсіресе, XIX ғасыр мен XX ғасыр басында жазылған әдеби жәдігерлер қазақ жазба әдебиетінің қалыптасуына ерекше септігін тигізді. Міне, сол әдеби мұралардың генезисіне терең талдау жасап, олардың қазақ халқының қалыптасуындағы маңызды кезеңдермен рухани үндестігін, олардағы дәстүр жалғастығын және идеялық-көркемдік ерекшеліктерін ашып қарастырудың маңызы зор.

Мақалада XIX ғасыр мен XX ғасыр басында әдеби көркем шығармалары арқылы адамзатқа «Иман» сенімін қалыптастыруды мақсат еткен, келешек ұрпағы үшін рухани мұра қалдыруды көздеген Ыбырай, Абай, Шәкәрім, сондай-ақ Шәді Жәңгірұлы сынды ойшыл-ақындар шығармалары негізгі нысан ретінде алып қарастырылады. Сонымен бірге XX ғасыр басында жарық көрген еңбектерде «Таухид – Алладан басқа жаратушының жоқ екендігіне сенім» мәселелері сөз шеберлерінің көтерген тақырыптарының өзегі болғандығы және оны салыстырмалы талдай отырып, жас ғалымдар назарына ұсыну көзделеді.

Кілт сөздер: әдебиет, иман, Ыбырай, Абай, Шәкәрім, Шәді.

Кіріспе. Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен. Адам баласын қоршаған дүние – күллі жаратылыс, жалғыз Жаратушы тарапынан жаратылған құбылыс екендігіне бүгінде ешбір саналы азамат күмән келтірмесе керек. Алып дүниенің сырларын, оның өзгерістерін тану, сол құбылыстарды зерделеу арқылы ізгілікке жол салу, оны ұрпаққа үлгі ете отырып саналы ұрпақ тәрбиелеу, Жаратушының адамзат баласына жүктеген аса жауапты міндеті. Бұл міндет адам болмысындағы қасиеттердің қалыптасып жетілуіне, оның рухани талабын қанағаттандыруға ықпал етеді. Жаратушыны тану жолындағы мұндай ізденістер адам баласының бойындағы Аллаға деген сеніміне жол ашады. Осылайша адам баласы өз өмірін Ислам деген даңғыл жолға жалғайтын болады. Осы танымға негіз болып отырған басты сенім – «Иман» немесе «Таухид» деп аталады.

XIX ғасыр мен XX ғасыр басында бір жағынан орыс бодандығына қарсы көтерілістер, екінші жағынан ұлттық оянуға қызмет еткен ұлы ағартушылардың ты-

нымсыз еңбектері ақындар шығармашылығына, халық оқу-ағарту ісіне ерекше әсер етті. (Tadzhiev Kh, т.б. 1: 322)

XIX ғасырда қазақ әдебиетінде Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Әбубәкір Кердері, Тұрмағанбет Ізтілеуов, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Нұралы Нысанбайұлы, Ораз молда, Ақыт Үлімжіұлы, Шораяқтың Омары, Ерімбет Көлдейбекұлы, Қаңлы Жүсіп Қадірбергенұлы, Кете Жүсіп Ешниязұлы сынды талантты ақындардың біразы сол кезеңнің университеті қызметін атқарған «Көкелдаш», Мір Араб» сынды медреселердегі Құран мен Хадис, Фикһ пен Ақида ілімдерімен көкірек көздерін ашып «Таухид» сенімінің қоғамда кеңінен тарауына айтарлықтай дәрежеде септігін тигізді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу мақаламызға тиісті деректерді қарастыруда зерттеу нысанына алынып отырған тақырыптың көкейкестілігіне және фактілердің алуандығына назар аударылды. Қарастырылып отырған тақырыптың негізгі қозғаушы факторы және тақырыпқа қатысты деректі материалдардың ең негізгілері XIX ғасыр мен XX ғасыр басында өмір сүрген қазақ әдебиетінің классиктері Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, сонымен қатар өлеңдері мен дастандары арқылы иман шарттарын насихаттаған Шәді Жәңгірұлы сынды ойшыл-ақындардың шығармалары салыстырмалы, салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи, типологиялық зерттеу әдістері негізге алынды.

Зерттеу нәтижесі. Зерттеу нәтижесінде қазақ жазба әдебиетінің қалыптасуында ерекше рөл атқарған Ыбырай Алтынсариннің «Шариатул ислам (Мұсылманшылықтың тұтқасы) еңбегі, Абай Құнанбайұлының «Қара сөздері» мен «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңі, Шәкәрім Құдайбердіұлы «Мұсылмандық шарты» еңбегі мен философиялық мәні терең өлеңдері, сонымен қатар Шәді Жәңгірұлы сынды ойшыл-ақындардың өлеңдері мен дастандары негіз етіп алынды.

Зерттеу жұмысының нәтижесін XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті пәнін оқытуда, сондай-ақ ғылыми жұмыстар жазуда, орта мектептерде әдебиет пәнін оқытуда пайдалануға болады.

Талдау. Алладан басқа жаратушының жоқ екендігін жүрекпен бекітіп, тілмен растаған ақындар шығармаларында «Таухид» мәселесі қашанда, жетекші орынды алған. Жаратушы Құдай туралы идеялардың Исламнан бұрынғы дәуірлерде де, тіпті, біздің жыл санауымызға дейінгі XXX-XX ғасырларда жазылған шумерлердің (сумер) «Гильгамеш» жыры мен одан беріректегі Авестаның (Қыраубаева, 2: 3) мифтерінде де жалғыз Алланың бар екеніне сенім мәселелері жетекші орын алғанын көруге болады. Сондай-ақ Құрандағы Адам мен Хауаның жаратылуы, Жер бетіне түсірілуі, олардан тараған алғашқы ұрпақтар Қабыл мен Әбіл жайлы қиссалар, адамзат баласының ортақ тарихы ретінде жазылуға тиісті екенін ғалымдар мойындап кеткен. Бұл жөнінде ғалым Б. Кенжебаев қылышынан қан тамып тұрған кеңес өкіметі кезінде-ақ: «Осы күні ғылым адам баласы тарихындағы тұңғыш поэма «Гильгамеш» деп жүр ғой. Сол сияқты адамзат баласы тарихындағы тұңғыш көркем әңгіме осы «Әбіл-Қабыл» болуға тиісті деп шамалаймыз» (Кенжебайұлы, 3:22) – деп өзінің нақты ұсынысын айтып кеткен. Ал, «Әбіл мен Қабыл» әңгімесінің қайнаркөзі қайда

екенін зерттейтін болсақ, оның дініміз тарихының қайнар бастауы Құран Кәрімде және Алла елшісінің хадистерінде екеніне көз жеткіземіз.

Ардақты сахаба Омар ибн Хаттабтан (р.а.) жеткен хадисте пайғамбарымыз (с.а.у.): «Иман дегеніміз – Алла Тағаланың барлығы мен жалғыздығына, Оның періштелеріне, кітаптарына, пайғамбарларына және қиямет күнінің болатынына сенуің, әрі жақсылықпен жамандықтың белгіленуі Алла Тағаладан деп білуің» (Бухари, 4: 15) – дейді. Сонымен қатар, келесі бір хадистерде «өлім және қиямет күні қайта тірілуге сенім» мәселесі де соңғы шарт ретінде көрсетілген. Демек, иманның 7 шарты бар десек, олар төмендегідей:

- 1) Таухид – Алладан басқа жаратушының жоқ екендігіне сенім;
- 2) Періштелерге сенім
- 3) Қасиетті кітаптарға сенім
- 4) Пайғамбарларға сенім
- 5) Ақыреттің болатынына сенім
- 6) Тағдырға немесе жақсылық пен жамандықты тек Алладан деп сену
- 7) Өлім және Қиямет күні қайта тірілуге сенім.

Аталған жеті шарт имандылық мәселелерін насихаттауды мақсат еткен ойшыл ақындар шығармаларында қай деңгейде және қандай әдіс-тәсілдермен көрініс берді. Зерттеу нәтижелеріміздің басты ерекшелігі сонда болса керек.

Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у) бір хадисінде: «Иман келтіру дегеніміз – құр иманды болсам екен деген арманмен, әшекей затпен сәнделу емес. Бәлкім, иман дегеніміз жүректе орныққан нық сеніммен иманды екенін растайтын амал» (Бухари, 4: 16) – десе, Алла елшісі айтқандай жүрегінде орныққан нық сеніммен иманды екенін амалымен көрсеткен, жан мен ар тазалығын ұстанып, оны халқымен бөлісуді өз алдына мақсат еткен ақындар өз шығармалары арқылы иман шарттарын жеткізудің түрлі әдіс-тәсілдерін қарастырған. Біз зерттеп отырған кезең қазақ-өзбек әдебиетінде иманның 7 шартының ішінде «Таухид – Алладан басқа жаратушының жоқ екендігіне сенім» мәселелері сөз шеберлерінің көтерген тақырыптарының өзегі болғандығына көз жеткіздік.

XIX ғасырдың екінші жартысында қоғамдық санаға «таухид» сенімін сіндіруді мақсат еткен, «Бір Аллаға сиынып, кел балалар оқылық» деп жырлаған Ыбырай Алтынсарин, өлеңдері арқылы таухидтің терең мәнін түсіндіруге тырысса, «Шариатул ислам (Мұсылманшылықтың тұтқасы) еңбегінде «иман» сөзінің мәнін ауам халыққа былай түсіндіреді:

«Мүмин мұсылманның мұсылман аталуы құр мұсылман киімін киіп мұсылман арасында жүргеннен емес. Әуелі иманды болып, иман деген не екенін түсініп, түсінген соң сол иман ішіндегі сөздерді шексіз шын көңілмен дұрыс деп білген кісіні мұсылман деп ағайды. Соның үшін Құдай Тағаланың пенделеріне парыз еткен парыздарының ең әуелі иман болса керек. Иманнан соң дін ғылымы дүр» (Алтынсарин, 5: 6).

Имам Ағзам мазһабы бойынша Алла тағалаға және Мұхаммед (с.а.у.) оның елшісі екендігіне сену ең алдымен тілмен айтылып, кейін жүрекпен бекітілуі шарт. Осы шартқа сәйкес Ыбырай Алтынсарин де иманның екі мағынасы: тілмен айтылуы және жүрекпен растауы шарт екенін жеткізген. Ғалымның сөзімен айтсақ:

«Бұл растамақ дегеніміз, жалғыз «Құдай тағала бар, Мұхаммед хақ пайғамбар» деп айту ғана емес, пайғамбар хақ деп біліп һәм ол пайғамбарымыз әлэйһи сәләмнің Алла тағала жанабынан алып келген қанша парыз, бұйрықтары болса, мәселен намаз, руза рәуішті, осылардың бәрін де тілмен рас деп айтып, һәм шын көңілмен растығына сенбек. Мәселен, біреу Құдай тағаланың жанабынан алып келген намаз, руза рәуішті бұйрықтарды растамаса, немесе растығына көңілі бос болып, шәк* қылса да кәпір болар» (Алтынсарин, 5: 7) деген.

Ал, иманның мәнін жүрекпен ұққан Шәкәрім Құдайбердіұлы «Мұсылмандық шарты» еңбегінде: «Иман деген Алла тағаланың барлығына, бірлігіне, одан басқа Алла жоқтығына, Мұхаммед ғалейһи саламның пайғамбарлығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ықыласпен нанбақ. Иман айтқанда «Ла илаһа иллаллаһу уа Мухаммадур расулуллаһи» дейміз. Оның мағынасы: Бір Құдайдан басқа құдай жоқ және Мұхаммед ғалейһи салам Алла тағаланың бізге тура жолды көрсетуге жіберген басшысы» деген болады. Мұның мағынасын білмей, құры айтқанменен иман болмайды және анық шын наным айтпай құры тілімен ғана айтылса, о да иман емес. Аятта:

«Уә мина-н-наси мәй йәқулу әмәннә билләһи уә бил йәумил ахири уә мә хум би муъминина» деген.

Мағынасы: «Кейбір адам Аллаға һәм ахирет болатұғынына иман келтірдім десе де, ішкі ықыласы нанбай тұрған соң, ол мұсылман емес», – дейді» (Құдайбердіұлы, 6: 364).

Шәкәрім де иманның мәнін түсіндіруде Құрандағы Бақара сүресінің 8-аятын дәлел келтіре отырып, иманның тіл мен жүректе бірдей қабылдану қажеттігіне мән берген.

Демек, екі ғалым да еңбектерінде «адамның тілі мен жүрегі бір болу қажет» деген 15 ғасырлық Ислам насихаттаған, атақты имам Әбу Ханифаның басты қағидасы болған иман тұжырымдамасын қолдағанын көруге болады.

Бұл тұжырымдама бостан-босқа Исламның басты мәселесі ретінде қарастырылмаған. Себебі, жеке адамдарға тән «мунафиқтық» қасиет немесе «екіжүзділік» деп аталатын қоғамда ашық түрде қозғала бермейтін, бірақ қоғамды түбірінен шірітіп, тастайтын адамгершілік нормалардан тыс мінез-құлықтар бар. Ғалымдардың бұл мәселеге кітаптың басында-ақ оқырман назарын аударып отырғанының басты себебі, «мұсылман киімін киіп», «мен мұсылманмын» деп көкірегін керіп екіжүзділікті кәсіпке айналдырып жүргенмен іс бітпейді. Кәміл мұсылман болуды мақсат еткен әрбір жан иесі «Иман деген не екенін түсініп, түсінген соң сол иман ішіндегі сөздерді шексіз шын көңілмен дұрыс деп білген» (Алтынсарин, 5: 6) адам болуы шарт.

Хақім Абай да он үшінші қара сөзінде «Иман деген – Алла табарака уа тағаланың шериксіз, ғайыпсыз бірлігіне, барлығына уә әртүрлі бізге пайғамбарымыз саллаллаһу ғалейһи уәсәлләм арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын ұсынып инанмақ» (Абай, 7: 66) дей отырып, қазақ арасында сенім мәселесіне қатысты қысқаша анықтама берсе, басқа да қара сөздерінде иманның жеті шартына арнайы тоқталған.

* күмән

Демек, бұдан ұғатынымыз ақындар иман ішіндегі сөздер – иманның шарттары, яғни ең алдымен Алланың бар екендігіне, және жалғыз Жаратушы екендігіне, жаратылыста Алла жаратқан періштелердің бар екендігіне, Адам атадан бастап адамзат арасынан таңдалған пайғамбарлар және соңғы пайғамбар Мұхаммед (с.а.у.) екендігіне, сол пайғамбарларға Алла тағала тарапынан түсірілген кітаптардың ақиқат-рас екендігіне, ақырет күнінің болатынына, тағдырға және жақсылық пен жамандық тек Алланың қалауымен болатынына, сондай-ақ өлім мен қайта тірілудің ақиқат екендігіне міндетті түрде илануы шарт. Сонда ғана, адам өзін «мұсылман» деп есептесін деген идеяны ұсынған.

Ендігі мәселе, Абай адамдарды иман дәрежелеріне қарай екі түрге бөліп қарастырады: «Енді иман дерлік инануға екі түрлі нәрсе керек. Әуелі не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел – испат қыларға жараса, мұны «яқини иман» десе керек. Екіншісі – кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық берік боларға керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып, көңілі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды «иман тақлиди» дейміз» (Абай, 7: 66).

Ал, Ыбырай Алтынсарин пенделердегі иман дәрежелерін үш түрге бөліп қарастырады. Олар: 1) иман тахқиқи; 2) иман истидләли; 3) иман тақлиди. Автордың сөзімен келтірсек:

1) «Иман пенделерде үш түрлі болар. Бір түрін иман тахқиқи деп атайды. Бұл иман тахқиқи дегеніміз сондай иман хазірет Расул Алла тағаланың жанабынан алып келген бұйрықтарын бекер деп бүкіл дүние жұрты сөйлеп тұрса да, ол жақсы адам сол растаған қалпынан көңілі зәредей қозғалып қайтпас. Бұл иман – кәміл иман. Құдай тағала қасындағы зор мәртебедегі адамдардың иманындай».

2) «Екінші түрі «иман истидләли» деген. Құдай тәбарак уа тағала барлығын һәм бірлігін дәлелменен, ақылмен ойлап болып рас тұтуды айтады. Яғни, бұл көк пен жер, ай мен күн, теңіздер, адамдар уә ғайри дүниедегі ғажайып зат, мақлұқтардың бәрі әуелінде өз-өзінен жаратыла алмайды ғой, мұны жаратушы ешкімге теңдесі жоқ бір ие болса керек деп, Алла тағаланың барлығын осынан түсініп, біліп және егер Құдай тағала екеу, үшеу болса әр патшаның заңы әртүрлі болған рәуішті жаратқан дүниелері де әртүрлі болып һәм араларында араздық, татулық рәуіштілер болар еді. көктегі, жердегі зат - мақлұқтың өзгермейтін бір қалыпша бейне бір жүргізіп жіберген сағаттай өз-өзінен қалпынан танбай келуіне қарап, Құдай тағаланың екі емес, бір екендігін осыдан танып, осылайша, Құдай тағаланың барлық, бірлігін дұрыстауды – иман истидләли деп айтады. Бұл рәуіште иман келтірмек әркімге уәжиб, уәжибті орнына келтірмегендер күнәһар болар».

3) «Үшінші бір түрі – иман тақлиди. Бұл иман – өз ақылымен Құдайды танымайынша, ата-бабаларының ұстап келе жатқан жолы ғой деп иман келтіргендердің иманы болар. Әрине бұл иман надан халықта болады, соның үшін ең әлсізрегi болса керек» (Алтынсарин, 5: 7) – дейді ғалым.

Бір қарағанда, екі данышпанның пенделердің иман дәрежелері жайындағы көзқарастары екі түрлі болып көрінгенімен, екеуінің дәлелдемек мәселелері біреу.

Олай болса, Абайдағы «яқини иман» мен Ыбырайдағы «иман тахқиқи» деген терминдерге назар аударайық.

Мағыналық жағынан алғанда, Абайдың «яқини иманға» берген анықтамасы Ыбырай Алтынсариннің «имани истидлэли» деңгейіне берген анықтамасына сәйкес келетін сияқты. Мұны әлемге әйгілі физик ғалым Альберт Эйнштейннің көзқарастарымен де салыстыруға болады: «Менің діни ұғымым шексіз бір рухтың бар екеніне негізделеді. Тәңірінің құдіреттілігі оған деген терең сезімді ұғыну үшін мына әлемге назар салғанымның өзі жүрегімдегі Құдай бар деген сенімді нығайта түседі», – дейді ғалым (Ерназар, 8: 3). Эйнштейннің Құдайға деген сенімі салыстырмалы түрде қарағанда Абайдың «яқини иманы» және Алтынсариндегі «иман истидлэли» деңгейімен ұштасып жатқандай. Ал, орыстың атақты жазушысы Лев Толстой өмірінің соңғы кезеңінде иман ақиқатын мойындап, шіркеуден бас тартқаны да тарихи шындықтың бір көрінісі.

Абайда да, Ыбырайда да адамның иман деңгейінің ең төменгі сатысы – «Иман тақлиди». Бұған Алтынсарин мынадай анықтама беріпті: «Бұл иман – өз ақылымен Құдайды танымайынша, ата-бабаларының ұстап келе жатқан жолы ғой деп иман келтіргендердің иманы болар. Әрине бұл иман надан халықта болады, соның үшін ең әлсізрегi болса керек» (Алтынсарин, 5: 8).

Демек, Алтынсариндегі иман деңгейінің үшінші түрі Абайдағы екінші деңгеймен бірдей. Яғни, екі ғалым да «тақлиди иман» – иман деңгейінің ең төменгі сатысы деп баға берген.

Алтынсарин «Шариатул ислам» еңбегін: 1) Иман мәнісін айтатын бап; 2) Сыртқарыға, әркімнің көзіне көрінетін амалдарының турасындағы бап; 3) Көңілдегі жақсылық-жамандық ниеттер турасындағы бап – деп негізгі 3 бапқа бөліп қарастырған. Құрылымы, тілдік ерекшеліктері тұрғысынан алғанда автор бұл еңбегін мектеп оқушыларына арнап жазыпты. Ал, Шәкәрімнің «Мұсылмандық шарты» еңбегі бұқара халыққа арналған. Себебі, көтерілген мәселелерінің күрделілігі жағынан және иман шарттарының мәнін түсіндіру, сол арқылы Исламды жан-жақты тану, шариғат үкімдерінің жай-жапсары мен құлшылықтарының ереже-шарттарына қанығу, әрбір мұсылманға тән бес парыздың шариғат заңы бойынша қалай дұрыс орындалу керектігін білу тұрғысынан, сондай-ақ мұсылманның қарыз алу-беру мәселелері, аманат, аң аулау сынды маңызды әлеуметтік мәселелерді көтеру жағынан «Ислам ғылымхалы» еңбектерімен сабақтасып жатыр. Тағы бір ерекше назар аударарлық мәселе, екі ойшыл да қазақ қоғамының діни сауатын көтеру мәселесінде өзіндік миссияларын орнымен атқарған. Мысалы, Алтынсарин таухид сенімін баланың жүрегіне ұялатуға себеп болса, ары қарай қазақ баласын қоғамда тұлға болып қалыптасуында Шәкәрімнің рөлі ерекше болды.

Ақындардың иман шарттарын насихаттаудағы шынайы ықыласын олардың өлеңдері мен поэмаларынан да көруге болады. Мысалы, Шәкәрімнің мына бір өлеңінде:

Қырық жылдан өтіп жасым,

Ақылым болды сырласым.

Отыз жылдық замандасым,

Иманым – басшы, жолдасым (Құдайбердіұлы, 9: 366) – дейді ақын.

Шәкәрім қырықтан асқан шағында ақылымен сырлас болғандығын айтса, ал иманын отыз жылдық замандасына теңеп, осы уақыт арасында әрі басшысы, әрі жолдасына айналғанын айтады. Заңды сұрақ туындайды, Шәкәрім неліктен иманын отыз жылдық замандасына теңеп тұр? Он жылдық өмірі қайда? Шарифат үкімі бойынша баланың балиғатқа толу жасы 10-12 жас арасы. Оған дейін өмірден озған баладан қабірде иман туралы сұрақ жауап алынбайды делінген. Демек, Шәкәрім өзінің 10 жастан кейінгі кезеңінде иманмен жолдас болғанын, әрі отыз жылдың ішінде иманы өзінің басшысы болғандығын айтып отырғаны белгілі болады.

Ал, Абай мен Шәкәрімді өзіне ұстаз деп білген Қарақалпақстандық ақын Әйімбет Қаймақбайұлы өлеңдерінде «Бір Құдайға таухид қылдым» деп бір Аллаға сенім мәселесін жырласа, «Лә иләһә иллаллаһ, Мухаммадур Расулуллаһ» деп мұсылман болған мүмінге:

Мүмін болсаң сен егер,
Сөзіңде қате болмасын.
Адал болсаң маған кел,
Иман – менің жолдасым.

Исламият бұл біздің,
Иманымыз ежелден.
Құранды оқып санамыз,

Нұрлы ақылға кенелген (Әбілұлы, 10: 126), – деп, Шәкәрім сынды «иманын жолдасына», Абай сынды «ақылды нұрға» теңеген.

«Әл-Фараби және Абай» атты зерттеу еңбегінде ғалым Ақжан Машани, Абайдың Аллаға деген сенімі бір жағынан Әл-Фараби, Ұлықбек сынды ғалымдардың ғылыми көзқарастары мен ақылға қонымды дәлелдері арқылы жеткен Ислам негізінде қалыптасса, екінші жағынан Исламды жүректен иләһи сезімдер арқылы насихат жолымен таратқан Имам Абу Хамид Ғаззали, Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани, Науаи, Сағди, Қожа Хафиз, Софы Аллаяр сынды ақындардың нақли жолымен қалыптасқанын айтады (Машанов, 11: 91). Ғалымның қорытындысы бойынша, «Абай сенімі – нақли, ғақли Исламның бас қосқаны» десек, бұл идея оның өлеңдерінде де көрініс беріп отыр. Хакімнің «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңі қазақ жазба әдебиеті тарихында «таухид» мәселесін көркем сөзбен өрнектеген маңызды шығармасының бірі:

Алланың Өзі де рас, сөзі де рас,
Рас еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан оның төрті,
Алланы танытуға сөз айырмас (Абай, 12: 408).

Өзіндік ақыл-есімен, сана-сезімімен, түйсігімен ерекше болмыс-бітімімен жаратылған адам баласының бұл өмірге келуіндегі негізгі міндеті – өзін жаратылыста қадірлі етіп жаратқан Жаратушысын тану. Ол жалған болуы мүмкін емес. Оның өзі қолымен жаратып, өзінің қасиетті болмысынан рух беріп тірілткен құлдарына түсірген «Сөзі» де рас. Ол «Сөз» жалған болуы мүмкін емес. Себебі, Ол адамзат үшін бүгінге дейін сыры ашылмаған жұмбақ ғаламды жаратып, онда періштелерді содан соң жындар мен Адамды жаратқан бір сәт те мүлгіп, қалғып кетпейтін, ешбір

теңдесі, серігі жоқ Ғалымның сөзі. Адам ата мен оның жұбы Хаууаны жер бетіне түсіріп, Өзінің құзырына қайтарылғандарына дейін жер бетінде қалай өмір сүру керектігі жайында ілімді үйретті. Сондай-ақ олардан ұрпақ таратты да кезең-кезеңімен олардың арасынан елшілер таңдап, сол ардақты пайғамбарлар арқылы көп кітаптар түсірді. Олардың соңғы төртеуі біз үшін уақыт пен кеңістік тұрғысынан алып қарағанда жақын және Жаратушы Раббымызды тануға жеткілікті дәлел бола алады. Олар Дәуіт (ғ.с.) арқылы жеткен «Забур», Мұса (ғ.с.) арқылы жеткен «Тәурат», Иса (ғ.с.) арқылы түскен «Інжіл» және ардақты Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) арқылы жеткен қасиетті «Құран Кәрім», – дейді ақын.

Абай сенімінде Жаратушым жалғыз Алла екен дегенмен іс бітпесі анық. Ақыл-есі толық жан иесі үшін Оны тану зор міндет. Сондықтан ақын келесі кезекте Жаратушысын тану үшін қажет болатын сенімнің шарттарына тоқталады:

Аманту оқымаған кісі бар ма?

Уәктубиһи дегенмен ісі бар ма?

Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,

Жарлық берді ол сіздерге, сөзді ұғарға (Абай, 12: 408).

«Аманту» – иман ету, сену деген сөз. Алланың бар және бір екендігіне сенген адам Оның жаратқан есепсіз періштелеріне сенуі, адамзат арасынан таңдалған Пайғамбарларға, Оларға Жәбірейіл (ғ.с.) арқылы түсірілген кітаптарға (уәктубиһи – кітаптарға деген мағынада Т.Х.), ақырет күнінің міндетті түрде болатынына, тағдырға иман келтіру, жақсылық пен жамандық тек Алла тағала тарапынан болуына және өлімнен соң қайта тірілуге сену мәселесін тілге тиек етеді. Әрине, ақын өлеңде жеті шарттың бәрін санап айтпағаны мен иман келтірген адамдардың көбі бұл шартқа көңіл бөлмейді, мән бермей ұқыпсыз қарайды, олардың бұл ұқыпсыздығынан Жаратушыға келіп кетер пайда да, зиян да жоқ. Алла еш уақытта өзгермейді, керісінше жаратылыс бірінің орнына бірі орын ауысып, өзгеріп отырады. Сол үшін Алла өзінің қасиетті сөзін ұғу үшін «жарлық берді» дейді.

Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,

Оларға кез-кезімен нәби келді.

Қағида шарифаты өзгерсе де,

Тағриф Алла еш жерде өзгермеді (Абай, 12: 408).

Бұл шумақта да ақын заман мен кеңістік үнемі өзгеру процесінде екенін еске салады. Шаруалар, адамдардың мінезі күнде өзгеруі, сондықтан кезең-кезеңімен пайғамбарлар жіберіліп отырғандығын сөз етеді. Әр заманда өмір сүрген адамдар жағдайына қарай оларға берілген шарифат та өзгеріп түсіп отырды. Бірақ олардың баршасында Аллаһ Тағаланы дәріптеу, яғни «Таухид» сенімі өзгерген жоқ. Яғни, Адам атадан кейінгі нәби Шис (ғ.с.), одан кейінгі Ыдырыс (ғ.с.) және т.б. пайғамбарлардың бәрі де «Аллаһтан басқа тәңір жоқ» деген Ұлы сөзді адамға ескерту мақсатында жіберілді.

Күллі махлұқ өзгерер, Алла өзгермес,

Әһлі кітап бұл сөзді бекер демес.

Адам нәпсі, өзімшіл мінезбенен

Бос сөзбенен қастаспай, түзу келмес (Абай, 12: 408).

Жаратылыстың күллі бөлшегі өзгеріске ұшырайтынын, тек Аллаһ тағала ғана өзгермейтін Құдірет иесі екендігін өздеріне кітап берілген христиандар мен еврейлер де мойындайды. Алайда, «Адамның нәпсісі, өзіншіл мінезі» түзу жолды таңдағысы келмейді. Аллаһ тағала Құран кәрімде олар туралы:

«...Олар барлық дәлелдерді (мұғжизаларды) көрсе де иман келтірмейді. Сондай-ақ тура жолды көрсе де ол жолмен жүрмейді. Қисық жолды көрсе болды оны бірден жол қылып ала қояды. Бұл олардың дәлелдерімізді өтірік деп, шындықтан мақұрым қалғандықтарынан» (Ағраф сүресі, 146-аят) – дейді.

Абай әрбір мұсылман тарапынан таухидтен соң жүзеге асырылатын төрт парызды – жыл сайын Рамазан айында рамазан оразасын ұстау, бес уақыт намазды толық орындау, мал-дүниесі нисаб мөлшеріне жеткен уақытта шарифат шарты бойынша жеті түрлі деңгейдегі қоғам мүшелеріне таратып, оларға көмек қолын созу және шамасы келсе өмірінде бір рет болса да қажылық міндетін орындау ешбір талас тудырмайтын мәселе екендігін, алайда бастапқы үшті бекітпей кейінгі төртті орындағаныңмен еңбегің зая кететіні туралы ескертеді.

Руза, намаз, зекет, хаж – талассыз іс,

Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.

Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті

Қылғанменен татымды бермес жеміс (Абай, 12: 408).

Демек, бастапқы үш сүю – Абайдың ұсынысы бойынша ең алдымен «Таухид», яғни Алланың бар және бір екендігін жүрегімен қабылдап, оны сүю деңгейіне қол жеткізу. Екіншісі, Алла жаратылыста адамзат баласын ең жоғары деңгейге көтерді. Сондықтан, адам баласы жаратылыс мүшелерінің ең ұлысы деп білу. Үшіншісі, адамзат арасында әділетті болу. «Міне, осы үш шарт жүрекпен бекімесе келесі парыздарды орындағаныңмен пайда жоқ», – дейді ақын.

Абай өлеңнің кейінгі жолдарында да ең алдымен Аллаға деген сенімді берік ұста: «Істің басы – ретін танымақтық, Иман білмес тағатты қабыл демен» немесе «Мүмин болсаң, әуелі иманды бол, Пендеге иман өзі ашады жол» (Абай, 12: 409), – дей отырып, оқырманды иманын бекемдеп, шынайы таухид сенімін бойында қалыптастыруға шақырған.

Әдеби шығарма арқылы иман шарттарының мәнін түсіндіруде Шәді Жәңгірұлы шығармаларының орны ерекше. Адам бойындағы Аллаға деген берік сенімді қалыптастыруда ақынның «Ахуалы қиямет» дастаны да оқырманға көп септігі тиеді дей аламыз. Дастандағы «Адамзаттың о баста пайда болуы» немесе «Жоқтан бар болуы» үдерісін танытуға арналған алғашқы бөлімде ақын оқырманның бойындағы «Таухид» сенімін тағы бір рет бекемдеп алу мақсатында Құранның ең қысқа, бірақ мағынасы жағынан Исламның негізгі ұстыны болған, таухид мәселесін түсіндіретін «Ықылас» сүресінің пайдаларымен бөліседі:

Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен!

(Мұхаммед F.C оларға) айт: (Ол Алла,біреу ақ. (1) Алла мұңсыз. (Әр нәрсе оған мұқтаж) (2) Ол, тумады да туылмады (3) Әрі оған ешкім тең емес. (4) (Ықылас сүресі).

Ақын бұл сүренің пайғамбарымыз Мұхаммедке (с.а.у.) түсу тарихы және оның қасиетін баяндау үшін арнайы бап енгізген. Себебі, мұсылмандыққа бет бұрған әрбір адам Ұлы Жаратушысының негізгі белгісін тануы тиіс:

Құдайға хәмді бихәд, сәна сансыз,
Бимысал, бибәдәл-дүр Ол мәкансыз,
Алланың бірлігіне тасбих айтар,
Жаралған күллі әлем жанды-жансыз.

Барлығы зікір етеді есмі затын,
Әрбірі бір ләфзде айтар атын,
Құранда сүре «Ықылас» аятында,
Білдірген күдіретімен Өз сипатын (Жәңгірұлы, 13: 9).

Ақынның бұл әдісті қолдануы босқа емес. Оқырман сенімін бұл әдіспен қайта пысықтап алуының себебі, егер оқырман осы баста Аллаға деген сенімінде әлсіздік болса, оған шығарманың қалған бөлігін оқудың қажеті шамалы екендігін ол жақсы біледі. Сондай-ақ, Құранды оқып үйренген әрбір адам Оның пайғамбарымыз Мұхаммедке (с.а.у) қырық жасынан бастап 23 жыл бойы шынайы өмірде болып отырған оқиғаларға байланысты түсіп отырғанын, ондағы барлық деректер тарихи шындық екенін аңғарады. Ақын жырлап отырған еңбек те, шынайы түрде, ең сенімді деректер мен оқиғалар негізінде жазылған. Бұл өз кезегінде шығарманың шынайылығы мен әдеби қуаттылығын арттыратыны ақиқат (Таджиев, т.б., 14: 401).

Құран Кәрімдегі әрбір сүре мен аяттың түсуінің өзіндік тарихы бар. Ықылас сүресі де Расул Аллаға (с.а.у.) алғашқы пайғамбарлық келген жылдары Мекке мүшіріктері Оған сенімсіздік танытып, «Құдайыңды сипаттап бер» деп қарсылық білдіріп жатқан тұста оларға жауап ретінде түсірілген еді. Шәді ақын, міне, осы оқиғаны өлеңмен өрнектей отырып:

Қырық жаста пайғамбарға уахи келді,
Кәпірді дағуат* ет деп илһәм** енді,
Құдай бір, мені Расул бархақ біл, – деп,
Меккенің кәпіріне хабар берді.

Кәпірлер Расулға айтты: Ия, Мұхаммад,
Көресің пұттарымыз әрнешік зат.
Сен-дағы Құдайыңның асыл-нәсілін,
Біздерге мағлұм етіп айлағын жад.

Өзінің күдіретімен Жаппар Құда,
Жіберді бұл сүрені Хәбибына.
Пайғамбар кәпірлерге хабар беріп,
Бірлігі, барлығына болды куә (Жәңгірұлы, 13: 10) – деп, сүренің түсу себебін үш шумақ өлеңге сыйғызады.

Құранның бұл сүресі Ислам дінінің тірегі әрі Алланың «Барлығы» мен «Бірлігін» толықтай айқындап беретін «Таухид» ілімінің кіріспесі деуге толық негіз бар. Ақын Алла елшісінен (с.а.у.) жеткен хадистер және мужтаһид ғұламалардың еңбектері не-

* дінге үгіттеу

** аян

гізінде бұл сүренің қасиеті жайлы сөз қозғай келе оны үнемі оқып жүрген адамдарға берілетін 6 түрлі пайда туралы сөз етеді.

Бірінші пайда:

«Ықылас» деп бұл сүреге қойылды нам,

Ықылас бірлән көп оқыса әрбір адам.

Мағынасы жаһаннамның жанған отын,

Ол құлдың ағзасына қылар харам (Жәңгірұлы, 13: 10).

Яғни, бұл сүрені ықыласпен үнемі оқып жүрген әрбір мүмінге Алла тағала жаһаннамның отын харам етеді.

Екінші пайда:

Бағзылар мағрифат* дер бұл сүрені,

Оқыса ықыласымен әркім оны.

Бір Құдай ол пендеге мағрифат қып,

Рәхметке уасил болар** көңілдері (Жәңгірұлы, 13: 10).

Яғни, әрбір адам бұл сүрені үнемі ықыласпен оқып жүретін болса, Алла тағала ол құлдарын мағрифатқа яғни тура жолға бастайды. Осылайша ол пенде Алланың рақметіне бөленеді.

Үшінші пайда:

Һамду*** деп бағзы имамдар және айтар,

Әр кісі әдет етсе бұл сүреге,

Деген сөз ол пендеден шайтан қашар,

Жақындап мәкр ете алмас әр кез унға (Жәңгірұлы, 13: 11).

Яғни, Ислам ғұламалары бұл сүрені мақталған сүрелердің қатарына қосқан. Кімде-кім бұл сүрені үнемі оқып жүруді әдеттенсе, ол пендеден шайтан қашады да оған мүлдем айла жасай алмайды.

Төртінші пайда:

Бағзы дер, әр сүренің бір нұры бар,

Құранның үшбу сүре нұры-дүрлар.

«Рийәзул-музәккирин» кітабында,

Бұл сүрені тәфсилімен қылды изһар (Жәңгірұлы, 13: 11).

Бұл сүренің түпкі мәнін, мазмұнын түсінген жандар ғана Қиямет қайым болатынына сенетінін, осы дүниенің өзінде өмірінің әрбір сәтін иманмен өткізіп, дүниеден өтер кезінде иманмен кететінін, сол арқылы Жаратқанның разылығына ие болып, жұмақтың төрінен орын алатынын автор әлеуметке түсіндіргісі келеді.

Бесінші пайда:

Әр кісі болсын десе көрім жарық,

Оқысын бұл сүрені аузына алып.

Қараңғы көр ішінде үшбу сүре,

Мысалы шырақ сипат тұрар жанып (Жәңгірұлы, 13: 12).

Әрбір жан иесі өлім атаулыға жолығатыны сөзсіз. Жаратылғандардың ең ұлығы саналатын адам баласы да өлімнің дәмін татып көретіні ақиқат. «Кімде-кім өлген

* Тану, білу, мейірім

** кенеледі

*** Мадақ, алғыс

соң қабірі нұрлы әрі жарық болуын қаласа, үнемі бұл сүрені оқуды әдетке айналдырсын», – дейді ақын.

Алтыншы пайда:

Көңілінде күпірліктен қауіп айласа,

Иманым кәміл болсын деп ойласа,

Дүниеден иман бірлән сапар етер,

Аузынан бұл сүрені еш қоймаса (Жәңгірұлы, 13: 12).

Жүрегімен Жаратушыға серік қосудан қорқып, иманы кемел болуын қалаған құлдар бұл сүрені ауыздарынан қоймай айтып жүретін болса, дүниеден қайтар сәтінде иманмен кетеді, – дейді ақын.

Қорытынды. Қорыта келе, Ыбырай, Абай, Шәкәрім, Шәді ақындардың иман шарттарын көркем сөзбен түсіндірген басқа да шығармалары бар екенін ескере отырып, алдағы зерттеулерімізде бұл бағыттағы ізденістерімізді жалғастыруды және зерттеу нысанына алуды жоспарлап отырмыз. Сондай-ақ XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында шығармаларымен «Таухид – бір Аллаға сенім» тақырыбын өрнектеген Қазақстанның оңтүстігіндегі қазіргі Түркістан облысы мен Қызылорда өңірлері, ондағы «Кітаби ақындар» және «Сыр сүлейлері» атымен белгілі діни-ағартушы ақындар шоғыры, бүгінге дейін әдебиеттануда таныла қоймаған Нұралы Нысанбайұлы, Молда Мұса Байзақұлы, Молда Мұса Жұманазарұлы, Әйімбет Қаймақбайұлы, Мыңбай Есмағанбетұлы, Өтім Балтуғанұлы, Омар Сейілұлы, Бекенқұл Ақымбетұлы сынды әдебиет өкілдерінің шығармашылығы да өз алдына бөлек әңгіме және зерттелуге тиісті әдеби жәдігерлер екенін айта кеткеніміз жөн.

Кез келген адам баласы өз қоршаған ортасына сыртқы болмыс-бітімінің сұлулығымен және ішкі жан-дүниесінің тазалығымен әсер ететінін ескерсек, бұдан бір жарым ғасыр уақыт бұрын адамзатқа таухид сенімін қалыптастыруды мақсат еткен, келешек ұрпағы үшін рухани мұра қалдыруды көздеген Ыбырай, Абай, Шәкәрім, Шәді сынды ақындарымыз бұл мақсатқа қол жеткізе отырып, артынан өшпес мұралар қалдырып кеткені осы зерттеуде тағы бір рет дәлелденгенін жеткізгіміз келеді.

Қаржыландыру: Мақала «Алтын Орда және XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: рухани үндестік және дәстүр жалғастығы» (ЖТН АР14972895) жобасы аясында жинақталған материалдар негізінде баспаға ұсынылды.

Таджиев Х.Х.^{*1}, Кыдыр Т.Е.²

¹Ожно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Институт литературы и искусства им. М. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹xamidulla_86@mail.ru, ²qydyr.torali@gmail.com,

ORCID ID: ¹0000-0002-8078-1585, ²0000-0001-9549-256X

Художественное изображение условия веры в произведениях казахских поэтов-мыслителей (XIX – начало XX века)

Аннотация. XXI век начался с хороших инициатив, укрепивших путь национального стратегического развития Республики Казахстан на международной арене и поднявших на новый уровень взаимное сотрудничество и единство с другими развивающимися государствами. Известно, что это один из главных факторов, привлекающих особое внимание народов мира к Казахстану. При этом всегда важно всесторонне признавать и популяризировать историю, культуру и литературу казахской страны. В связи

с этим фундаментальные исследования в области гуманитарных наук имеют большое значение среди различных реализуемых проектов. Устная народная литература и письменные литературные реликвии, явившиеся толчком к формированию казахского народа, являются его проявлением. В частности, литературные реликвии, написанные в 19-начале 20 веков, способствовали формированию казахской письменной литературы. Очень важно провести глубокий анализ генезиса этих литературных наследий, выявить их духовную гармонию с важными периодами в становлении казахского народа, преемственности традиций и их идейно-художественные особенности.

В статье рассматриваются произведения поэтов-мыслителей, таких как Ибрай, Абай, Шакарим, а также Шади Джангирулы, которые стремились к созданию веры в человечество через свои литературные произведения XIX и начала XX веков и намеревались оставить духовное наследие для будущего поколения, рассматриваются как главный объект. В то же время в работах, изданных в начале XX века, вопросы Таухида – веры в то, что нет творца, кроме Аллаха были ядром, поднятых мастерами слова, и это предназначен для представления вниманию молодых ученых путем сравнительного анализа.

Ключевые слова: литература, вера, Ибрай, Абай, Шакарим, Шади.

Tadzhiyev Kh.Kh.^{*1}, Kydyr T.E.²

¹South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

²Institute of Literature and Art named for Mukhtar Auezov, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹xamidulla_86@mail.ru, ²kydyr.torali@gmail.com

ORCID ID: ¹0000-0002-8078-1585, ²0000-0001-9549-256X

Artistic representation of the conditions of faith in the works of the kazakh poet-thinkers (XIX – early XX century)

Annotation. The 21st century began with good initiatives that strengthened the path of national strategic development of the Republic of Kazakhstan on the international arena and raised mutual cooperation and unity with other developing states to a new level. It is known that this is one of the main factors that attract special attention of the people of the world to Kazakhstan. In that point, it is always important to fully recognize and to get a popular the history, culture and literature of the Kazakh country. In this regard, fundamental research in the humanities has great importance among the various ongoing projects. Folkloral literature and written literary relics, which were the impetus for the formation of the Kazakh people, are its manifestation. In particular, literary relics which was written in the 19th and early 20th centuries contributed to the formation of Kazakh written literature. It is important to conduct a deep analysis of the genesis of these literary heritages, to reveal their spiritual harmony with important periods in the formation of the Kazakh people, the continuity of tradition and their ideological and artistic features.

The article deals with the works of thinkers-poets such as Ibrai, Abai, Shakarim, as well as Shadi Dzhangiruly, who sought to create faith in humanity through their literary works of the 19th and early 20th centuries and intended to leave a spiritual legacy for future generations, are considered as the main object.

Key words: Literature, faith, Ibrai, Abai, Shakarim, Shadi.

Информация об авторах:

Таджиев Хамидулла Хабибуллаевич, PhD, старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова. E-mail: xamidulla_86@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-8078-1585, Scopus ID: 57221419591

Кыдыр Торали Едилбаевич, заместитель генерального директора института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, кандидат филологических наук, доцент. E-mail: kydyr.torali@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9549-256X, Scopus ID: 57216896393

Әдебиеттер

- Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық.– Алматы: Жазушы баспасы, 2020. – Т. 1. – 640 б. (қазақ).
- Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. – Алматы: Жазушы баспасы, 2020. – Т. 2. – 640 б. (қазақ).
- Алтынсарин Ы. Мұсылманшылықтың тұтқасы (Шариат-ул-ислам). – Ақтөбе: Фатима-принт, 2014. – 64 б. (қазақ).
- Әбілдіұлы М. Қазақ әдебиетіндегі діни-исламдық поэзия. – Тараз: Қайнар, 2003. – 206 б. (қазақ).
- Бухари. Сахих хадистер. Таңдамалы. – Алматы, 2003. Т.1. – 224 б. (қазақ).
- Ерназар Н. Ұлы тұлғалар Ислам жөнінде. – Алматы: Шапағат Нұр, 2002. – 96 б. (қазақ).
- Жәңгірұлы Ш. Ахуалы қиямет. Қазыналы Оңтүстік көптомдығы. – Алматы: Нұрлы Әлем баспасы, 2012. – Т. 89. – 288 б. (қазақ).
- Кенжебайұлы Б. Әдебиет белестері. – Алматы: Жазушы, 1986. – 400 б.
- Құдайбердіұлы Ш. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – Т. 1. – 432 б. (қазақ).
- Құдайбердіұлы Ш. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – Т. 2. – 432 б. (қазақ).
- Қыраубаева А. Шығыстық қисса-дастандар. 5 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өнер, 2010. – Т. 3. – 344 б. (қазақ).
- Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б. (қазақ).
- Таджиев Х., Хасанов Н. Қыдыр Т. ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басында Түркістан діни-ағартушылық әдебиетінде Ахмет Ясауи іздері // Түрік мәдениеті және Қажы Бекташ Вели ғылыми-зерттеу журналы. – 2020. № 96, – S.319-343 (түрік). DOI: 10.34189/hbv.96.014 (қазақ).
- Таджиев Х., Қыдыр Т., Сайфуллаев М. Шәді Жәңгірұлының әдеби мұрасы және оның «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығында жариялануы. // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, Филология ғылымдары сериясы. – 2020. Т. 71 №1, – Б. 396-402. (қазақ).

Литература

- Абай. Полное академическое сборник произведений. 3-томах. – Алматы: Жазушы баспасы, 2020. – Т. 1. – 640 стр. (каз.).
- Абай. Полное академическое сборник произведений. 3-томах. – Алматы: Жазушы баспасы, 2020. – Т. 2. – 640 стр. (каз.).
- Абилулы М. Религиозно-исламская поэзия в казахской литературе. – Тараз: Кайнар, 2003. – 206 стр. (каз.).
- Алтынсарин Ы. Шариат-ул-ислам. – Ақтөбе: Фатима-принт, 2014. – 64 стр. (каз.).
- Бухари. Сахих хадисы. Избранные. – Алматы, 2003. Т.1. – 224 стр. (каз.).
- Ерназар Н. Великие личности об исламе. – Алматы: Шапағат Нур, 2002. – 96 стр. (каз.).
- Жангирулы Ш. Ахуалы қиямет. Многотомник Қазыналы Оңтүстик. – Алматы: Нурлы Әлем баспасы, 2012. – Т. 89. – 288 стр. (каз.).
- Кенжебайұлы Б. Литературные вехи (исследования, статьи) – Алматы: Жазушы, 1986. – 400 стр. (каз.).
- Құдайбердиұлы Ш. Сборник сочинений в 3 томах. – Алматы: Международный клуб Абая, 2008. – Т. 1. – 432 стр. (каз.).
- Құдайбердиұлы Ш. Сборник сочинений в 3 томах. – Алматы: Международный клуб Абая, 2008. – Т. 2. – 432 стр. (каз.).
- Қыраубаева А. Восточные рассказы. Сборник сочинений в 5 томах. – Алматы: Өнер, 2010. – Т. 3. – 344 стр. (каз.).
- Машанов А. Ал-Фараби и Абай. – Алматы: Казахстан, 1994. – 192 стр. (каз.).
- Таджиев Х., Хасанов Н. Қыдыр Т. Следы Ахмеда Яссави в туркестанской религиозно-просветительской литературе ХІХ и начала ХХ вв. // Исследовательский журнал Тюркская культура и Хаджи Бекташ Вели. – 2020. № 96, – S.319-343 (тюрк.). DOI: 10.34189/hbv.96.014

Таджиев Х., Кыдыр Т., Сайфуллаев М. Литературное наследие Шади Джангирулы и его публикация в многотомнике «Казыналы Онгустик». // Вестник КазНПУ имени Абая, Серия филологических наук, – Т. 71 №1, 2020. – Б. 396-402. (каз.).

References

Abay. (2020). Complete academic collection of works 3-volumes. – Almaty: Zhazushy, – V. 1. – 640 p. (in Kaz.).

Abay. (2020). Complete academic collection of works in 3 volumes. – Almaty: Zhazushy, – V. 2. – 640 p. (in Kaz.).

Abiluly M. (2003). Religious-Islamic poetry in Kazakh literature. – Taraz: Kaynar, – 206 p. (in Kaz.)

Altinsarin Y. (2014). Shariat ul-islam. – Aktobe: Fatima-print. – 64 p. (in Kaz.).

Buhary. (2003). Sahih Hadith. Favorites, 1-book. – Almaty, – 224 p. (in Kaz.).

Ernazar N. (2002). Great personalities about Islam. – Almaty: Shapagat Nur, – 96 p. (in Kaz.).

Kenjebayuly B. (1986). Literary milestones (research, articles) – Almaty: Zhazushy, – 400 p. (in Kaz.)

Kudayberdiuly Sh. (2008). Collected works in 3 volumes. – Almaty: Abay International Club, – V. 2. – 432 p. (in Kaz.).

Kudayberdiuly Sh. (2008). Collected works in 3 volumes. – Almaty: Abay International Club, – V. 1. – 432 p. (in Kaz.).

Kyraubaeva A. (2010). Oriental stories. Collected works in 5 volumes. – Almaty: Oner, – V. 3. – 344 p. (in Kaz.).

Mashanov A. (1994). Al-Farabi and Abay. – Almaty: Kazakhstan, – 192 p. (in Kaz.).

Tadzhiev Kh., Kydyr T., Sayfullayev M. (2020). Literary heritage of Shadi Dzhangiruly and its publication in the multi-volume «Kazynaly Ontustik». // Bulletin of KazNPU named after Abay, Series of Philological Sciences, – V. 71 №1, – 396-402 p. (in Kaz.).

Tadzhiev Kh., Khasanov N., Qydyr T. (2020). The traces of Ahmed Yesevi in Turkestan religious-instructional literature in the 19th and early 20th centuries. // Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi. –№ 96, – S.319-343 (in turk.). DOI: 10.34189/hbv.96.014 (in Kaz)

Zhangiruly Sh. (2012). Ahvali kiyamet. Multivolume Kazynaly Ontustik. – Almaty: Nurly Alem, – V. 89. – 288 p. (in Kaz.).

Bayanbayeva A.A.¹ Demchenko A.S.², Bayanbayeva Zh.A.³, Kaliyeva A.K.⁴

^{1,2,3}*Al-Farabi Kazakh National University,*

⁴*M.O. Auezov Institute of Literature and art,*

^{1,2,3,4}*Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹aigul_bayanbayeva@mail.ru, ²alenchika@mail.ru,

³bayanbayeva.zhadyra@kaznu.kz, ⁴almira_kaliyeva.8@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6120-2111, ²0000-0002-0635-9247, ³0000-0002-1710-0791,

⁴0000-0003-2645-0918⁴

INTERACTIVE STRATEGIES FOR ANALYZING G. BELGER'S NOVELS

Annotation. This article discusses interactive strategies for analyzing G. Belger's novels. The writer's works are presented in the aspect of ideological and substantive strengthening of interethnic harmony and tolerance of the peoples of Kazakhstan. Understanding these aspects is the key to successful intercultural cooperation, the result of which is the peace and well-being of the peoples of our country. Kazakhstan is a Eurasian country, a bridge between diverse cultural, political and economic spaces. The work of Gerold Belger convincingly proves that for many decades a special semiosphere has been forming, including the language one; that each ethnic group has its own historical destiny and its own place in the ontology of humanity; that bilingualism, manifested in the creative process through translanguaging, contributes to the organization of language systems more complex than "pure", contact-limited languages.

The problem of translanguaging - that is, the transfer by the author of the ethno-cultural content by means of the acquired language - is relatively new for the Kazakh science, but it is very relevant in the light of the trilingual policy chosen by our state for successful entry into the world communication. The translanguaging text suggests that the work of the author, ethnically representing one culture, was created in the language of another culture - acquired, adopted.

In the transcultural analysis of the text, all levels of poetics are important - from architectonics to individual characters. Thus, the novel «The House of the Wanderer» Belger, written in Russian, has a structural organization that is somewhat atypical for a Russian novel.

Key words: G. Belger, strategy, archetype, tolerance, methodological approach, educational analysis, interactive method.

Introduction. In this article, we will try to demonstrate how important and significant the problem of translanguaging and transculturation is in modern humanitarian epistemology. In order for the model of a new society to take place, it is necessary to understand and accept the achievements of all cultures that are part of our country. In this process, it is impossible to overestimate the role of Kazakh literature, which genetically goes back to the traditions of different eras, to the experience of world literature, to universal human values.

The coexistence of many ethnic groups, their languages and cultures within a single state requires building communication bridges between them, one of which is the Russian language. The problem of translanguaging – that is, the author's transfer of ethno-cultural content by means of the acquired language-is relatively new for Kazakh science, but it is very relevant in the light of the policy of trilingualism chosen by our state for successful entry into the world communication space.

The translingual text assumes that the work of the author, ethnically representing one culture, is created in the language of another culture-acquired, assimilated. Translingual art text is able to illustrate to students exactly how the constellation of artistic elements occurs, the contamination of various pictures of the world, the creation of a "complicated" model of reality, where these units interact in different ways.

One of the postulates of transcultural analysis of texts is the interpretation of artistically loaded units from the position of all cultures involved in creating the image and – more broadly – the work.

Thus, analyzing the work of G. Belger, we start from the background knowledge of German, Kazakh and Russian cultures. In transcultural text analysis, all levels of poetics – from architectonics to individual symbols – are important. Transcultural analysis requires students to be hermeneutically sensitive, attentive, and accurate to multiple cultural "layers".

Kazakhstan's culture is complex and distinctive. This is a semiotic mosaic, a "stained-glass window of meanings", which in all their diversity represent a single system, a complex and detailed picture of the world. According to the Kazakh literary critic N.E. Satarov, "the culture of our Republic includes the most valuable features and cultural traditions of each people who inhabit it" (Satarov, 2007:93). One of the language "fragments" of this stained glass window is the culture of Russian Germans, which is represented by Gerold Belger.

The purpose of the study is to describe and justify interactive strategies for analyzing the works of G. Belger.

Research methodology and methods. When opening the topic of our research, it is necessary to take into account the main provisions of the activity approach in education. Reliance on the achievements of the technological approach is also necessary for the introduction of a systematic format of thinking in pedagogy and education. The technological approach complements the existing forms of training and equips them with precise didactic tools.

In addition, interactive strategies for analyzing the novels of G. Belger, as a representative of Kazakh prose, are determined by the ideas of scientists (V.V. Golubkov, S. A. Zinin, V.A. Domansky, L.G. Zhabitskaya, N.D. Moldavskaya, O.I. Nikiforov and others) who claimed the need to teach literature as the art of speech.

Literature review. Psychologist S. Vygotsky (Vygotsky, 2004:512), V.V. Davydov, A.N. Leontiev, and others developed an activity-based approach to learning. Supporters of the activity approach give the main place to the education of active and independent cognitive activity of students. The activity approach manifests the rejection of passive reproductive knowledge. Knowledge should not be obtained in a ready-made form, but only in the process of active cognitive activity. The active cognitive activity of students depends on how skillfully the teacher organizes this process.

The technological approach is currently being developed by V.P. Bespalko, S.P. Lavlinsky, G.K. Selevko, and others. The key concept of the technological approach is pedagogical technology. There are different definitions of this phrase. V.P. Bespalko defines pedagogical technology as follows: "... pedagogical technology is a meaningful technique for implementing the educational process" (Bespalko, 1989:176). We will rely on this definition in our work.

The peculiarities of the artistic poetics of G. Belger are considered in the article of the Kazakh literary critic A. Temirbolat: «The prose of Her old Karlovich is characterized by musicality. In his work, folk melodies, symphonies of classics, songs and sounds of steppes are organically combined» (Temirbolat, 2019:73). The uniqueness of Herold Belger 's prose is also noted in a scientific article by O. Valikova, A. Demchenko (Valikova, Demchenko, 2018).

Research result. The study of Kazakh prose can reveal not only similarities, but also differences in language pictures of the world. Understanding these properties is the key to successful intercultural cooperation, which results in peace and well-being of the peoples of our country. Kazakhstan is a Eurasian country, a bridge between heterogeneous cultural and political and economic spaces. In order for the model of a new society to take place, it is necessary to understand and accept the achievements of all cultures that are part of our country. In this process, it is impossible to overestimate the role of Kazakh literature, which genetically goes back to the traditions of different eras, to the experience of world literature, to universal human values.

Starting to study the work of Gerald Belger, the teacher provides methodological conditions for the successful analysis of the poetics of the writer's novels. Students independently study the biography of the writer in various formats: they make a chronology of his life and work or prepare a report on the creative path of the writer. With these messages the students are in the classroom before analysis of the novels of Belger. Knowledge of the writer's biography is an introduction to the study of his work. Students who are well aware of the main stages of the writer's life and work will be able to deeply analyze the artistic and content aspects of a literary work.

The main methodological concept for analyzing Belger's novels is to analyze these works as transcultural texts. Anticipating a direct analysis of Belger's novels, the teacher forms students ' theoretical ideas about the archetype.

In the process of analyzing novels, one should consistently draw connections between the sphere of archetypes, the plot, the poetics, and the idea of works. As a result, students develop an understanding of the integrity of novels in which different levels of the artistic world contribute to the expression of the author's ideas.

In order for students to adequately perceive the features of G. Belger's work, they should form a representation of the trans lingual text. For this purpose, the teacher informs students of the following. A trans lingual text assumes that an author's work that belongs ethnically to a particular culture can nevertheless be created in the language of another culture that they have learned.

Analyzing the work of G. Belger with students, we start from the background knowledge of German, Kazakh and Russian cultures. Students should understand that all levels of poetics – from architectonics to individual symbols-are important in transcultural text analysis.

For example, Belger's novel "the wanderer's House" has a somewhat a typical structural organization for a Russian novel. What is unusual is not the three-part composition of the text itself, but the modus "breakdown" of the novel, in which each of the semantic parts is the position of one of the characters and is named after him ("David", "Christian",

"Harry"). This way, in our opinion, the principle of individualization of perception, which is typical for the German language picture of the world, is realized.

Transcultural analysis of the archetype House requires students not only to reconstruct it on the material of the studied work, but also to be hermeneutical, attentive and accurate to multiple cultural "layers". The interpretation can be based in this case on the Hegelian triad:

- thesis (identification of cultural component 1 in a complex artistic image);
- antithesis (identification of the cultural component in a complex artistic image 2);
- synthesis (conclusion about the compatibility of cultural components within a complex artistic image).

As it seems, this is a productive (and promising) method of analyzing a literary text that can form a sense of tolerance and intercultural openness among students in a multicultural society. In this regard, it is necessary to convey the following to students in the process of studying the work of G. Belger.

Russian novels are known to be written by G. Belger, but it is difficult to attribute this prose to Russian literature in terms of internal ideological parameters, since in a certain sense it is marginal, marked by a cross-cultural dialogue between the Russian, German and Kazakh language worlds.

To a large extent, the novels of G. Belger are intellectual and associative prose, rich in intertexts and reminiscences, historical excursions, flashbacks, parallelisms, and contrasts. The narrator of this structure is a wise man who thinks hard about the results of history, especially in relation to the German Diaspora in Russia and Kazakhstan.

Discussion. One of the possible options for forming students' ideas about this feature of G. Belger's work can be a heuristic conversation. Here are the questions that form the basis of this conversation:

- 1) In what language did G. Belger create his works?
- 2) Can G. Belger's prose be attributed to Russian literature proper, to its main type? Justify your point of view.
- 3) What is cross-cultural dialogue?
- 4) Why does the cross-cultural dialogue of cultures play an important role in G. Belger's prose?
- 5) Who is the narrator?
- 6) Describe the narrator in the novels of G. Belger.

Students should write the meanings of the terms "cross-cultural dialogue" and "narrator" in their dictionaries of terms (glossaries) in advance, when preparing for the lesson.

The use of didactic heuristics in classes devoted to the study of Belger's work will serve to activate the students' thinking. A problem situation is created in the classroom. The teacher addresses students with questions:

1) according to the poet and literary critic E. Zefert, the model of the world for Russian Germans is the road to their native Home. Can we agree with this point of view, if we keep in mind the work of G. Belger, his novels "The house of the wanderer" and "Tuyuk su"?

2) Can we say that the thought of G. Belger about the fate of the people inevitably actualizes the archetype of "home" in his novels?

Students in the process of raising these questions argue that in the twentieth century, the image of the German house acquired the status of a marker of the German people as a symbol of success and civilization. Thus, students argue, the archetype of the German house can be considered as a sufficient representative of German culture, the sum of the embodied spiritual and psychological energy, brought to the level of a national symbol and at the same time-a worldview paradigm.

In addition, the students come to the conclusion, that the context of the novels "House of the wanderer" and "Tuyuk su" quite clearly indicates that G. Belger not only understood the archetypal meaning of the image of the House, but also attempted an artistic analysis and generalization of the historical fate of the German people of Russia and Kazakhstan through the prism of this significant focus. Since this Diaspora practically disappeared in the late twentieth and early twenty-first centuries, the author's intonation is permeated with bitterness and nostalgia, and sometimes we can feel the crying for the disappeared culture of an entire nation.

In order to activate the students' thinking, the teacher asks the students whether Mr. Belger can be considered an unhappy person who was born and raised in a foreign country, far from his historical homeland. The students mind. They are sure that Mr. Belger is one of the few "happy Germans" who overcame the crisis of their own foreign existence and found a foothold in their polylinguistics, in their free possession of Kazakh, Russian and German languages. Students are reminded that the writer defined Kazakhstan for himself simply: "the Land of my honor".

In order to develop students' philological thinking, the teacher introduces the following theoretical concepts: "protagonist", "autobioreconstructive function of the main character", "bioreconstructive mask of the writer". The teacher explains the meaning of these terminology expressions to students. Then the teacher asks the students to name the hero of the novel "Tuyuk su", who acts as the protagonist of the author. The student replies that this is the main character of the novel, an ethnic German Edmund Vorm, who returned to his native village of Tuyuk su ten years later. (Domansky, 2002:368)

Here is an example of the content of a heuristic conversation:

1) Which of the characters in the novel "Tuyuk su" performs an important function-autobioreconstructive?

2) Which of the characters in the novel "Tuyuk su" and why does it become a bioreconstructive" mask " of the writer?

Students answer the first question that the autobioreconstructive function is performed by the main character of the novel, Edmund Vorm. The second question is answered as follows. The main stages of life, story lines, background knowledge of the hero are based on the biographical data of G. Belger. That is why the protagonist Edmund the worm becomes bioconstructive "mask" of G. Belger. (Sultanova, 2007:302)

It is very important to bring students to understand the connection of the main literary character with the concept of "home", which organizes the plot of the novel "Tuyuk su". Students at the suggestion of the teacher reflect on the question-why the main character of the novel Edmund Vorm in his thoughts constantly returns to his native village, where he was happy? Students answer that in the neighborhood of many other ethnic groups, he felt more "his own" than in the "homeland of his ancestors".

It is necessary to focus students' attention on the following constant characteristics of Germany – "homeland of ancestors", "homeland of fathers", which are devoid of combinations with possessive pronouns "my", "his", "our" homeland. In the novel, there is another stable construction "There, in Germany", which clearly indicates the hero's detached attitude to the newly found "homeland".

In this regard, it is appropriate to focus students' attention on the features of the "house" archetype in the novel "Tuyuk su". As a result of discussion of the teacher's question "What are the features of the archetype "house" in the novel?" students note that the village of Tuyuk su can be perceived as the archetype "house", but the differential seems of this archetype will be very peculiar. It is important to bring students to the understanding that Tuyuk su is not just a house, it is rather a hostel (hence the words "universal" and "nobody's").

The teacher, summing up the students' thoughts, argues that in the artistic world of Belger's novel, the aul is a concept-a standpoint, a space of morality and spirituality.

What does the slow decline of the village lead to? The students answer this question that the painful and slow death of the village, associated with the loss of ancestral memory, the destruction of moral foundations, and the migration of the young generation to the cities, acquires a tragic sound in the novel "Tuyuk su".

It is important for the teacher to form an idea of the collective hero – the Kazakh people – in the course of analyzing the novel. Students describe the images of the following characters: Hadisha, Zhaymurza, Asima and other characters who represent the Kazakh people. (Gachev, 1999:368).

The teacher invites students to think about the following question: "Why is the village the first ontological "circle" of the main character?" Students respond: "the Village – the native hearth". "The village is a big family." "Aul-conscience, love, care, pride, joy." "Aul-the beginning of the Motherland".

At the end of the analysis of the novel "Tuyuk su", it is important to find out which of the three homelands was the source of the formation of the main character's personality. For this purpose, one of the students is given a task in advance-to prepare an oral message on the topic "Archetypal couple" house-homeless " in the novel by G. Belger "Tuyuk su". The student is given the floor in the class. During the discussion of this message, students reflect on the question, where is the birthplace of a native of Russia, a resident of Kazakhstan, a citizen of Germany – Edmund Vorm?

Russia expelled him, and Kazakhstan sheltered him for many decades. Here he was formed as a person. Germany accepted him with compassion, as a distant descendant of a German ancestor, but it did not become Edmund Vorm's homeland. For Edmund, Kazakhstan is a real homeland, while Germany is a historical homeland. Yes, he saw a dying village in Kazakhstan, but it was here that he learned the world and himself, this is his real homeland, which he loves.

G. Belger's novel "the wanderer's House" is also rich in archetypal content. The task of the teacher is to help students understand the features of the embodiment of the archetype "home" in this work. In the course of analyzing this novel, one should keep in mind its composition. Analyzing the composition of the novel will allow students to deeply under-

stand its idea. The plot of the novel "the wanderer's House" includes three parts. Each part introduces the reader to one of the three main characters – David, Christian and Harry. All of them are special settlers who lost the rights of Soviet citizens. The "house" archetype is associated with the images of these characters. Their homes in the Volga region were looted.

In the process of analyzing the novel, we suggest using a similar way of analysis, which is dictated by the composition of the work. The novel displays images of three main characters. They will be the object of students' analysis. In the life of the doctor David Ehrlich, the labor army soldier Christian and schoolboy Harry begins a difficult time of finding your place in the world. Fate brings these heroes to the Kazakh village of Kzyl Tu ("Red banner"). David chooses the path of selfless service to people. The Christians die in a foreign land. Harry found stability in this troubled world thanks to the Kazakh language.

G. Belger uses the so-called focal length technique. This technique is based on changing the scale of the image from the "close-up" to the panoramic plan. This is expressed in the fact that the characters are opposed to a huge world. Hence the motive for feeling lonely and abandoned in the novel. The archetype "home" in the novel takes the following format: a house in a past life, ruined and abused, and a house in this life, in a foreign land, represent an archetype-a complex that organizes the plot of the work. The teacher directs the students' attention to the main idea of Belger's work. Students should understand that the General idea of home and homelessness is associated with the categories of "here-being" and "there-being" in the world. (Afanasyeva,2017:189)

Analysis of novels by Belger "Tuyuk su" and "house of the wanderer" (in addition to the development of analytical skills of students) made it possible to create the following philosophical concepts. The search for the lost house – one of the eternal themes of world culture. Archetypes accumulate the collective experience of mankind. In signed archetypes underlying mental scenarios, universal to human culture. The Belger is a writer, whose works created a new "images of the world", including the archetypes. The writer's multilingualism and worldview are based on the idea of universal responsiveness, according to which there are no borders between different languages, cultures, and peoples, but there is a connection – bridges. This idea is especially valuable for the moral education of students.

An analysis of the archetypes in Belger's novels is necessary to understand the various codes presented in them. Traditional approaches to the study of Belger's work do not allow students to expand their understanding of the semiosphere of his novels. In this article, for the first time in the methodology of teaching literature, methodological methods for analyzing the archetypal thinking of G. Belger in the University audience are proposed.

Conclusion. Studying Belger's work can develop students' sense of tolerance and intercultural openness in a multicultural society.

In the process of teaching students the interactive analysis strategies Romanov G. Bellerbys used elements of developmental education, which contributes interaction between the teacher and students in the format of collective-distributive activities, finding different efficient ways of solving educational problems through heuristic dialogue in research and search activities of students. In the process of experimental work, the techniques of collective learning technology have also proved their effectiveness: group discussion, working in pairs and groups, etc.

In addition, the students had formed a deep understanding of the system codes in the novels of G. Belger. Rightly, in our view, such a decoding of the author's concept of G. Belger: openness to the world, a positive attitude to the ethnic foreign world, a willingness to change and accept new things, and the perception of all the best in a different national culture as their own is the condition of survival not only individuals, but entire peoples, is an alternative to the successful development of the person, the way conflict prevention. And in this concept of the author, the archetypal image of the house is a semantically significant marker of relations and the leitmotif of the idea's development.

Thus, the development and theoretical justification of interactive strategies for analyzing the works of G. Belger showed the scientific and methodological feasibility of its use in the practice of modern higher literary education. There is also an obvious educational orientation in the use of these analysis strategies, which will contribute to the development of Kazakhstan's patriotism, since the works of G. Belger express the idea of a common and safe Home that unites the people of Kazakhstan into one large friendly family.

Баянбаева А.А.¹, Демченко А.С.², Баянбаева Ж.А.³, Калиева А.К.⁴

^{1,2,3}КазНУ им. аль-Фараби,

⁴Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

^{1,2,3,4}Алматы, Казахстан

*E-mail: ¹aigul_bayanbayeva@mail.ru, ²alenchika@mail.ru, ³bayanbayeva.zhadyra@kaznu.kz, ⁴almira_kalieveva.8@mail.ru
ORCID: ¹0000-0002-6120-2111, ²0000-0002-0635-9247, ³0000-0002-1710-0791, ⁴0000-0003-2645-0918*

Интерактивные стратегии анализа романов Г. Бельгера

Аннотация. В данной статье рассматриваются интерактивные стратегии анализа романов Г. Бельгера. Произведения писателя представлены в аспекте идейно-содержательного укрепления межнационального согласия и толерантности народов Казахстана. Понимание этих аспектов является ключом к успешному межкультурному сотрудничеству, результатом которого являются мир и благополучие народов нашей страны. Казахстан-это евразийская страна, мост между разнородными культурными, политическими и экономическими пространствами. Творчество Герольда Бельгера, убедительно доказывает, что на протяжении многих десятилетий происходит формирование особой семиосферы, в том числе и языковой; что у каждого этноса – своя историческая судьба и собственное место в онтологии человечества; что билингвизм, проявляющийся в творческом процессе через транслингвизм, способствует организации языковых систем более сложных, чем «чистые», контактно ограниченные языки.

Проблема транслингвизма – то есть передачи автором этнокультурного содержания средствами приобретенного языка – относительно нова для казахстанской науки, однако очень актуальна в свете политики триязычия, избранной нашим государством для успешного вхождения в мировое коммуникативное пространство. Транслингвальный текст предполагает, что произведение автора, этнически представляющего одну культуру, создано на языке другой культуры – обретенной, усвоенной.

При транскультурном анализе текста важными оказываются все уровни поэтики – от архитектоники до отдельных символов. Так, роман «Дом скитальца» Бельгера, написанный на русском языке, имеет несколько нетипичную для русского романа структурную организацию. Необычна при этом не сама трехчастная композиция текста, а модусная разбивка романа, при которой каждая из смысловых частей является позицией одного из героев и названа его именем (Давид, Христиан, Гарри). Таким образом реализуется, на наш взгляд, принцип индивидуализации восприятия, характерный для немецкой языковой картины мира.

В литературной жизни Казахстана Герольд Бельгер занимает особое место. Писатель, критик, общественный деятель, Бельгер создает в своем творчестве новые образы мира, лишённые унифицированности и когнитивной упрощенности. – то есть схематичного метода познания бытия, в основе которого лежит линейная реакция на него.

Триязычие, которое писатель метафорически выразил формулой три струны, стало той ресурсной базой, благодаря которой Герольду Бельгеру удалось создать более сложную в эвристическом и эстетическом планах модель мира для понимания данных категорий, мы предлагаем новые методические стратегии анализа художественных произведений.

Ключевые слова: Г. Бельгер, стратегия, архетип, толерантность, методологический подход, педагогический анализ, интерактивный метод.

Баянбаева А.А.¹, Демченко А.С.², Баянбаева Ж.А.³, Қалиева А.Қ.⁴

^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

⁴М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

^{1,2,3,4}Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹aigul_bayanbayeva@mail.ru, ²alenchika@mail.ru, ³bayanbayeva.zhadyra@kaznu.kz, ⁴almira_kalieva.8@mail.ru
ORCID: ¹0000-0002-6120-2111, ²0000-0002-0635-9247, ³0000-0002-1710-0791, ⁴0000-0003-2645-0918

Г. Бельгер романдарын талдаудың интерактивті стратегиясы

Аңдатпа. Бұл мақалада Г.Бельгердің романдарын талдаудың интерактивті стратегиялары талқыланады. Жазушының шығармалары Қазақстан халықтарының ұлтаралық келісімі мен толеранттылығын идеялық-мазмұндық тұрғыдан нығайту аспектісінде берілген. Осы аспектілерді түсіну мәдениетаралық ынтымақтастықтың кепілі болып табылады, оның нәтижесі біздің елімізде өмір сүріп жатқан халықтардың тыныштығы мен әл-ауқаты болып табылады. Қазақстан – еуразиялық мемлекет, сан алуан мәдени, саяси және экономикалық кеңістіктер арасындағы көпір. Герольд Бельгердің жұмысы көптеген ондаған жылдар бойы ерекше семиосфераның, соның ішінде тілдіктің қалыптасып келе жатқанын сенімді түрде дәлелдейді; әрбір этностың өзіндік тарихи тағдыры және адамзат онтологиясындағы өзіндік орны бар екенін; творчестволық үдерісте транслингвизм арқылы көрінетін қостілділік байланысы шектелген тілдерге қарағанда күрделірек тілдік жүйелерді ұйымдастыруға ықпал ететіні анық.

Транслингвистика мәселесі – яғни автордың этномәдени мазмұнды меңгерген тілі арқылы беруі – қазақ мәдениеті үшін салыстырмалы түрде жаңалық болғанымен, мемлекетіміз таңдаған үштілділік саясаты тұрғысынан өте өзекті. Транслингвалдық мәтінде этникалық жағынан бір мәдениетті білдіретін автордың шығармасы басқа мәдениеттің тілінде жасалған – меңгерілген, қабылданған деп болжайды.

Мәтінді трансмәдениеттік талдауда поэтиканың архитектураникадан жеке кейіпкерлерге дейінгі барлық деңгейлері маңызды. Сонымен, орыс тілінде жазылған «Дом скитальца» романында орыс романы үшін біршама типтік емес құрылым бар. Сонымен қатар, мәтіннің үш бөліктен тұратын композициясының өзі емес, романның бөлшектелуі, онда әрбір семантикалық бөлік кейіпкерлердің бірінің позициясы болып табылады және оның атымен аталады (Дэвид, Христиан, Гарри.). Осылайша, біздің ойымызша, дүниені неміс тіліндегі суретіне тән қабылдауды даралау принципі жүзеге асады.

Қазақстанның әдеби өмірінде Герольд Бельгер ерекше орын алады. Жазушы, сыншы, қоғам қайраткері Бельгер өз шығармасында біртұтастық пен танымдық қарапайымдылықтан ада дүниенің жаңа образдарын жасайды.

Жазушы үш жол формуласымен метафоралық түрде білдірген үштілділік ресурстық негіз болды, соның арқасында Герольд Бельгер осы категорияларды түсіну үшін эвристикалық және эстетикалық тұрғыдан күрделірек әлем моделін жасай алды, біз шығармаларды талдауға арналған жаңа әдістемелік стратегияларды ұсынамыз.

Түйін сөздер: Г. Бельгер, стратегия, архетип, төзімділік, әдіснамалық тәсіл, педагогикалық талдау, интерактивті әдіс.

Информация об авторах:

Баянбаева Айгуль Амангельдиевна, докторант 3-курса КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: aigul_bayanbayeva@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6120-2111

Демченко Алена Сергеевна, доктор PhD КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: alenchika@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0635-9247

Баянбаева Жадыра Амангельдиевна, доцент кафедры русской филологии и мировой литературы КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: bayanbayeva.zhadyra@kaznu.kz, ORCID: 0000-0002-1710-0791

Калиева Альмира Кайыртаевна, заместитель директора по науке Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан. E-mail: almira_kalieva.8@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2645-0918.

References

Afanasyeva A.S. (2017) Methods of studying the archetype in literary studies // Russian language and literature in the modern educational space: theory, practice, methodology: international science.-method. seminar. – Алматы: Kazakh university. – 189 p. (in Rus).

Bespalko V.P. (1989) Components of pedagogical technologies. – Moscow: Nauka, – 192 p. (in Rus).

Davydov V.V. (1986) Problems of developing learning. – M.: Nauka, – 240 p. (in Rus).

Domansky V.A. (2002) Literature and culture: a cultural approach to the study of literature in school. – Moscow: Flint; Nauka., – 368 p. (in Rus).

Gachev G.D. (1999) National images of the world. Eurasia is the Space of the nomad, the farmer, and the mountaineer. – Moscow: Dik-Dik Institute, – 368 p. (in Rus).

Leontiev A. N. (1983) Selected psychological works in 2 Volumes: Pedagogy, – Vol. 1. – 392 p. (in Rus).

Satarov N.E. (2007) Explication of the concept “El” (“homeland”) in the Russian-language discourse of G. Belger / Folklore tradition and literary process: Mater. international. science. conf., devoted to the 75th anniversary of M. M. Bagizbayeva: at 2 o'clock. – Алматы: Kazakh University, – 93 p. (in Rus).

Sultanov K.K. (2007) Street From Home to the World. Ethno-national identity in the literature and intercultural dialogue. - Moscow: Nauka. - 302 p. (in Rus).

Temirbolat A.B. (2019). Artistic originality of G. Belger's novel «Tuyuk su» // Bulletin of the KazNU. Philological series [S.l.], v. 174, n. 2, - P. 72-79. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2019.v174.i2.ph11>. (in Rus).

Valikova O., Demchenko A. (2020) Immersion into Translingual Literary Text. //In 5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts Proceedings. Vol.5/Issue 6.2, pp.495-502. (in Rus).

Valikova O., Demchenko A. (2018). The home of being: finding one's place in the literary world of H. Belger's works. // Astra Salvensis, Vol. VI, № 11. – Romania, C. 775-799. (in Eng).

Vygotsky L.S. (2004) Psychology of child development. – M.: Smysl, Eksmo, – 512 p. (in Rus).

Литература

Афанасьева А.С. Методы изучения архетипа в литературоведении // Русский язык и литература в современном образовательном пространстве: теория, практика, методика: Междунар. науч.-метод. семинар. – Алматы: Казак университеті, 2017. – С. 189 – 192. (рус).

Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. –192 с. (рус).

Валикова О., Демченко А. Дом скитальца: поиск своего места в литературном мире произведений Г.Бельгера // Astra Salvensis, Vol. VI, № 11. – Румыния, 2018. – С. 775-799. (англ).

Валикова О., Демченко А. Погружение в транслингвальный художественный текст. //В материалах 5-й Международной междисциплинарной научной конференции по общественным наукам и искусству. Том 5/Выпуск 6.2. С. 495-502. (рус).

Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – М.: Смысл, Эксмо, 2004. – 512 с. (рус).

Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Евразия – Космос кочевника, земледельца и горца. – М.: Институт Дик-Дик, 1999. – 368 с. (рус).

Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с. (рус).

Доманский В.А. Литература и культура: культурологический подход к изучению словесности в школе. – М.: Флинта; Наука, 2002. – 368 с. (рус).

Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения в 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.1. – 392 с. (рус).

Сатаров Н.Е. Экспликация концепта «Эль» («Родина») в русскоязычном дискурсе Г. Бельгера // Фольклорная традиция и литературный процесс: Матер. междунар. науч. конф., посв. 75-летию М.М. Багизбаевой: в 2 ч. – Алматы: Казак Университеті, 2007. – Ч 2. – С. 93 – 97. (рус).

Султанов К.К. От Дома к Миру. Этнонациональная идентичность в литературе и межкультурный диалог. – М.: Наука, 2007. – 302 с. (рус).

Темирболат А.Б. Художественное своеобразие романа Г. Бельгера «Туюк су» // Вестник КазНУ. Серия филологическая [S.1.], v. 174, n. 2. 2019. – С. 72-79. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2019.v174.i2.ph11>. (рус).

Әдебиеттер

Афанасьева А.С. Әдебиеттанудағы архетипті зерттеу әдістері // Қазіргі білім беру кеңістігіндегі орыс тілі мен әдебиеті: теория, практика, әдістеме: Интерн. ғылыми әдіс. семинар. – Алматы: Казак университеті, 2017. – Б. 189-192. (орыс.).

Беспалько В.П. Педагогикалық технологияның компоненттері. - М.: Педагогика, 1989. – 192 б. (орыс.).

Валикова О., Демченко А. Дом скитальца: Г.Бельгер шығармаларының әдеби элементінде өз орнын іздеу// Astra Salvensis, том. VI, № 11. – Румыния, 2018. – Б. 775-799. (ағыл.).

Валикова О., Демченко А. Транслингвальды көркем мәтінге ену //Әлеуметтік ғылымдар және өнер бойынша 5-ші халықаралық пәнаралық ғылыми конференция материалдарында. 5-том/6.2-басылым. 2020. – Б. 495-502. (орыс.).

Выготский Л.С. Баланың даму психологиясы. - М.: Эксмо, 2004. – 512 б. (орыс.).

Гачев Г.Д. Әлемнің ұлттық бейнелері. - М.: Институт Дик-Дик, 1999. – 368 б. (орыс.).

Давыдов В.В. Дамыта оқыту проблемалары. - М.: Педагогика, 1986. – 240 б. (орыс.).

Доманский В.А. Әдебиет және мәдениет: мектепте әдебиеттануға мәдени тұрғыдан қарау. - М.: Флинт; Ғылым, 2002. – 368 б. (орыс.).

Леонтьев А.Н. 2 томдық таңдамалы психологиялық шығармалар. – М.: Педагогика, 1983. - 1-том. - 392 б. (орыс.).

Сатаров Н.Е. Г. Бельгердің орыс тілді дискурсындағы «Ел» («Отан») тұжырымдамасын түсіндіру // Фольклорлық дәстүр және әдеби процесс: Бағызбаева М.М.-ның 75 жылдығына арналған ғылыми. конф., матер.: - Алматы: Казак университеті, 2007. – 93 б. (орыс.).

Сұлтанов Қ.Қ. Әдебиеттегі этно-ұлттық сәйкестілік және мәдениетаралық диалог. Ғылым, 2007. – 302 б. (орыс.).

Темирболат А.Б. Г. Бельгердің «Тұйық су» романының көркемдік ерекшелігі // ҚазҰУ хабаршысы. . Филология сериясы [S.1.], v. 174, n. 2. 2019. – С. 72-79. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2019.v174.i2.ph11>. (орыс.).

Сарсенбаева Ж.Б.* Саметова Ж.*¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты**²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан.**E-mail: ¹baden.zhansulu@gmail.com, ²zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz**Orcid ID: ¹0000-0002-9554-163X, ²0000-0002-9481-4579***БЕЙСЕНБАЙ СҮЛЕЙМЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР**

Аңдатпа. Мақалада автор бүгінгі таңдағы балалар әдебиетінің көрнекті өкілінің бірі Бейсенбай Сүлейменов шығармашылығын басты талдау нысанына алады. Қаламгердің шығармашылығы бұрын-соңды ғылыми айналымға түсіп, зерттелмегендігімен бұл тақырып өте өзекті. Мақаланы жазу барысында балалар әдебиетіне өлшеусіз қызмет көрсеткен жазушы шығармашылығының тақырыптық, көркемдік ерекшеліктеріне назар аударылып, оның балалар психологиясы мен танымына, эстетикалық қабылдауына әсері жан-жақты сараланды.

Б. Сүлейменовтің авторлық қолтаңбасын анықтау компаративистикалық және нарративтік, герменевтикалық әдістерді қолдану арқылы жүзеге асты. Өлемдік деңгейде кеңінен тараған шығармалар жазушы туындыларында қалай интерпретацияланғанына салыстырмалы талдау жүргізіледі. Жазушының талдау нысанына алынған әңгіме, повестері, сондай-ақ заманауи ертегілерінің тілінің тазалығы мен ерекшелігі, тәрбиелік қырына мән беріліп, оның тақырып таңдаудағы шеберлігі, заманауи мәселелерді көркем бейнелеуіне назар аударылады. Автордың жаһандық мәселелерді, өзге мемлекеттердің тарихы мен географиялық деректерді балалар талғамы мен психологиясына сай жеткізуде қандай көркемдік тәсілдерді пайдаланғаны анықталады.

Жазушының шығармашылық лабораториясы, оның әлемді саяхаттауы мен кәсіби мамандығының көркем шығармаларына тигізген әсері де назардан тыс қалмай, оның қазіргі балалар әдебиетінің дамуына қосқан үлесіне ғылыми баға беріледі. Тұтас шығармашылығы мен өмір жолын балалар мен жасөспірімдерге арнаған жазушының туындыларындағы ұлттық құндылықтар мен салт-дәстүріміздің қалай бейнеленгені, жазушының өз идеясын жеткізуде қандай әдістер қолданғаны туралы баяндалады.

Кілт сөздер: балалар әдебиеті, фольклор, жаһандану, ұлттық таным, тарих, атамекен.

Кіріспе. Кішкентай бүлдіршіндерге арналған әдебиет сонау ауыз әдебиетінен бастау алып, талай белестерден өтіп, тақырыптық, көркемдік, стильдік, тілдік жағынан дамып, өрісін кеңейтіп келеді.

Әдебиеттанушы Н. Худайбергенов: «Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінің көп назарға алына қоймаған бір саласы – балалар әдебиеті», - дейді (Худайбергенов, 2022: 149). Расында, балалар әдебиетінің тарихын тым әріден бастағанымызбен, бүгінде әдебиеттің бұл арнасында қалам тербеп, жас ұрпақты қызықтыратындай туынды жазып жүрген қаламгерлер легі тым аз. Бұл бағытта қалам тербеген қаламгерлер саны аз болған соң зерттеу нысанынан да тысқары қалып келген-ді. Сол аз топтың ішінде жазушы Бейсенбай Сүлейменовтің шығармашылығы ерекше орын алады. Оның балаларға арналған туындылары өзінің заманауи тақырыптарымен, әрі жаһандық проблемаларды көркем түрде баяндап, жеңіл формада жеткізе білуімен қазіргі қазақ балалар әдебиетінде өзгешелене алды.

Оның бұл салада қарымды еңбек етіп, ХХІ ғасырдың бүлдіршіндердің сұранысына сай прозалық шығармалар жаза алуына балалар журналистикасындағы тәжірибесі сеп болғандай.

ХХІ ғасырдағы басты мәселелердің бірі адам және табиғат экологиясы екені анық. Әдебиеттанушы ғалымдар бұл мәселенің әдебиетте де ең басты нысана екенін айтып, олардың көркем шығармаларда қалай көрініс тапқанын талдап, талқылауда (Орда, 2019: 80). Балалар жазушысы Бейсенбай Сүлейменов те экологиялық проблемаларды көркем шығармалар арқылы балалардың санасына сіңіріп, қоршаған ортаға сүйіспеншілікпен және жауапкершілікпен қарауға баулып келеді деп айтсақ, қателеспейміз.

Бейсенбай Сүлейменов шығармашылығындағы көркем ой, баяндау жүйесі, ғажайып кеңістік, құпия әлем тек кішкентай бүлдіршіндерді ғана емес, барлық жастағы жанды қызықтырып тұрады. Қаламгердің шығармашылығына әбден қаныққан бүлдіршінің таным көкжиегі кеңейіп, білімі арта түседі. Мәселен, оның әңгіме-повестеріндегі, ертегілеріндегі мекен-кеңістік көбіне адам аяғы көп баспаған Солтүстік Мұзды мұхиты, Африка, Антарктида материктері. Жазушы тағылымды оқиғаларды осы мекендер арқылы баян ете отырып, балаға сол материктердің климаты, флорасы, фаунасының өзгешелігін де жеткізе отырып, жағрафия іліміне қатысты білімін тереңдете түседі.

Материалдар мен әдістер. Жазушы Бейсенбай Сүлейменовтің тұтас шығармашылығы балаларға арналған. Мақаланы жазу барысында оның әр жылдары жарыққа шыққан «Кечуа тайпасының үндістері» (1985), «Қуанышты күн» (1989), «Бес ғасыр атылмаған садақ» (1992), «Тентектер» (2006), «Күннен келген адам» (2010), «Сырлы әлем» (2021), «Хан шатырдан күн шатырға саяхат» (2021) сынды кітаптары негізгі зерттеу нысанына алынды.

Көркем шығармаларды талдау балалар әдебиетін зерттеген ғалымдар Ш. Ахметовтің, А. Әлтайдың және Н. Құдайбергеннің, Е. Хуатбекұлының зерттеу жұмыстары негізінде жүргізілді.

Мақаланы жазу барысында салыстыру, жүйелеу, көркемдік талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Тек балалар үшін қалам тербеген жазушының шығармашылық әлемі ешкімге ұқсамайды. Оның жазушылық шеберлігі «Кечуа тайпасының үндістері», «Бес ғасыр атылмаған садақ» сынды кітаптарынан анық көрінеді. Бұл кітаптар оқырманға Оңтүстік Американың сырлы әлемін ашады. Осы өлкені мекен еткен үндістердің ерекшеліктерін, құпиясы мол әлемін, кешегі өткен өмірін, тарихын, бүгінін әдіптеп, көркем жеткізе біледі. Ғасырлар өтсе де сынбаған рухты, кеудедегі ұлы күшті, өз болмысын, тегін, салт-санасын сақтаған жұрт жайлы өзгеге ұқсамайтын керемет өрнегімен оқырманын таңдандырды. Бұл – оның қазақ әдебиетіндегі жеңісі болды.

Оның «Бес ғасыр атылмаған садақ» атты кітабы оқырмандарға жаңа бір әлемді ашқандай (Сүлейменов, 1992). Оңтүстік Америкаға барған сапарында кездескен тосын жағдайлар мен таңғажайып оқиғалардың әсерімен жазылған бұл жолжазба кітап кішкентай бүлдіршіндерге үндістердің тарихы, діні, болмысы, тұрмыс-тіршілігі ту-

ралы көп мағлұмат береді. Жазушы бұл кітабында бес ғасырдай уақыт бодан болған ержүрек халықтың арман-аңсарын өз көзімен көріп, көрген әсерін қағазға түсіріп, сан жылдар азаттық үшін күрескен қазақ жұртымен ұқсастығын байқайды. Бодандықтың қамытын киген соң отарлаушылардың салт пен сананы, тілді, мәдениетті, барлық мәдени ерекшеліктерін жоятынын қынжыла жазады. Автор: «Бұл халықтың азаттық алатынына мен сенемін, солай болуын қалаймын да. Өйткені олардың жүрек дүрсілі бізбен бір, тек еншісін ертерек алып кеткен бауырымыз, туысымыз сияқты.

Бір қуанатыным – олардың қайсарлығы мен кішіпейілділігі, дархандығы, тіпті санап жеткізе алмайтын қасиеттерінің бізге, қазақтарға ұқсастығы.

Бір өкініштісі – сол халықтың бізден жырақ тұратындығы», – деп Латын Америкасына, үндістер еліне саяхат жасап, оқырманға мүлде өзге материкте, арасын мыңдаған шақырымдар бөліп жатқан ұлттың астанасы, кішкентай балалардың тіршілігі, тарихын, қалай отарланғанын, жиһанкез Христофор Колумбтың Оңтүстік Американы қалай ашқанын, олардың айтулы мерекесін, табиғатын, аңыз-әңгімелерін тебірене жазады.

Осы сапардан соң жазушының шетелдік балалар жайлы жазу құдды бір дағдысына айналғандай әсер қалдырады. Бұл тақырып кішкентай бүлдіршіндерді қызықтыратыны сөзсіз.

Ал 2006 жылы «Балалар әдебиеті» баспасынан қаламгердің «Тентектер» атты кітабы жарық көрді. Оған жазушының «Тентектер» атты повесімен бірге әңгіме, ертегілері енгізілді. Кітаптың басты кейіпкерлері – бақытты балалар, ашық та жарқын жеткіншектер. Олар достықты қастерлейді, үлкенді үлгі тұтады. Ал кейбір әңгіме-ертегілері шет ел балаларының ауыр тұрмыс тауқыметіне, мұқалмайтын қайсар мінезіне арналған. Шығармаға терең үңілген әрбір жас оқырман олардың да өздеріне тән қызық-қуаныштары бар екеніне көз жеткізеді, бірге шаттанады. Мәселен, «Тентектер» повесінің бас кейіпкерінің атынан айтылған мына сөзге назар аударып көрейік. « – Егер бір-бірімізге қастық ойласақ, аспаннан алмас қылыш түссін, мойнымды кесіп түссін! – Кесіп түссін! – Егер өтірік айтсам, аспаннан алмас қылыш түссін, тілімді кесіп түссін! – Кесіп түссін! – Егер достарымызды жолға тастап, сатқындық жасасақ, аспаннан алмас қылыш түссін, мойнымды кесіп түссін!». Бұл диалогтан балалардың жан дүниесін терең меңгерген жазушының тапқырлығын аңғару да қиын емес. Балаларға арналған шығармаларда мәтін тілінің жеңіл, ұғынықты болуы – басты талаптардың бірі. Повестің оқиғасы қызықты, тілі жатық. Оқырманды өзіне еріксіз тартып, баурап отырады. Тіпті, шығарманы оқыған ересек адам да бір сәт балалар қиялына шолу жасап, өздеріне жұмбақ әлеммен танысады (Сүлейменов, 2010:129).

Бұл повестің тақырыбы – адамзат тарихындағы мәңгілік тақырыптардың бірі – достық тақырыбы. Кіп-кішкентай болса да, достыққа берік бүлдіршіндердің бірлігінің жемісі керемет суреттеледі. Әрі баланың бойына патриоттық сезімді дарытатын, өткен тарихымызды танытатын, оны білуге баулитын ғибраты да мол повесть. Мұндағы балалардың арасындағы достық ұлт та таңдамайды. Повестегі өзге ұлт өкілінің қазақ тіліне деген құрметі өз елімізде тәуелсіздігімізді алғанымызға отыз жылдан астам уақыт өткеніне қарамастан мәртебесінің өспей келе жатқанында қазақ тілін білуге, үйренуге, қастерлеуге көпшілікті жетелесе керек-ті.

Шығарманың басты кейіпкері – Ляня. Оның ұлты – грек. Ал достары: Ералхан, Бақыт, Қайрат, Бауыржан, Орынбасар. Автор кішкентай Ляняның қазақ тіліне деген сүйіспеншілігін былай жеткізеді: «Алғашында Ляняны мамасы орыс мектебіне апарған. Сөйтсе, Ляня бір ауыз орысша білмейді екен. Ал, қазақша сайрап тұр. Мұғалімдер ата-анасына Ляняны қазақ сыныбына беру керек деп ұсыныс айтты. Анасы көнбей қойды. Сонда оның жылағаны-ай. Бүкіл ауылға естілді десе де болады» (Сүлейменов, 2021:129).

Жүрегінде қазақ жұртына деген ерекше махаббаты бар Ляня қыз өзінің ата қонысы, өзінің байырғы елі Грекияға көшер сәтінде қатты қиналады. Достары мен өзі әбден бауыр басқан Қазақстанның қимай-қимай, өзі ешқашан көріп, табаны тимеген елге аттанады. Шығарманың осы сәтінде бүлдіршіндер арасындағы достық, олардың бір-біріне деген қимас сезімі мен достық пейілдері өзгеше суреттеледі.

Ал шығарманың соңында Ляняның достары – «Қызыл сұңқарлар» отрядының мүшелері бірігіп, ауылдың тарихи шежіресін жасап, мектептен мұражай ашуы жас ұрпақтың бойына өз тарихын білуге деген қызығушылығын оятатын туындының ерекшелігі іспетті.

Бейсенбай Сүлейменов шығармашылығының бір бөлігін ертегілер құрайды. Оның «Жанайқайы», «Күңіренген мұзтауы», «Қыранның қанаты жылайды», «Горилла-адам», «Әжесін іздеген Император Пи», «Мысық махаббат», «Туған күніңмен, Айтұмсық!», «Алабай-Далабай», «Баунти» бала», «Африканы арқалаған Кака», «Жыртқыш балық жайлы хикая» сынды ертегілерінің бәрінің негізінде ауыз әдебиетінің элементтері бар, бүгінгі заманның мәселесі мен адамдары тартымды жеткізілген.

Жазушының «Туған күніңмен, Айтұмсық!» атты ертегісі хайуанаттар туралы ертегіге жатады. Кейіпкерлері: мүйізтұмсық, қолтырауын, маймыл, тасбақа, керік, көртышқан, торғай және бөлтірік. Ертегіде суреттелген мекен – алыстағы Джунгли мен Саванна. Әйтсе де, ертегі мазмұнында жазушы қазақы түсінік-пайымды, наным-сенімді, салт пен дәстүрді қызықты жеткізеді. Мәселен, қазақ жаңа туған нәрестені көз тиеді, сөз тиеді деп біршама уақыт елдің көзінен тасада ұстайтынын мүйізтұмсықтың баласының туылғанын жасыру арқылы былайша жеткізеді: «Жаңа туған ботақанға бәдіктің тілі, сұғанақтың көзі өтпесін деп, жан баласына көрсетпей, тығып ұстады. Күндіз Күннен қалқалады, түнде Айдан жасырды. Жақсы жаңалықты қанша құпия ұстағанмен гу-гу әңгіме басылған жоқ. Тышқандар жерді тесіп жетсе, Сауысқан шатырдың саңылауынан сығалап, «бауы берік болсын» айтып та үлгерді. Ал, қалған аң-құс сүйкімді жануарды бір көруді армандаумен жүрді» (Сүлейменов, 2021: 297).

Бұл ертегіде Саваннаны мекен еткен мүйізтұмсық баласына бесік жырын да айтып береді. Ертегіні оқи отырып, тағы бір аңғаратынымыз туған күнін бірінші болып тойлауға таласқан жануарлардың әрекеті, жалпы ертегінің желісі ертеден келе жатқан «Жыл басына таласқан хайуандар» атты ертегіні еске салады.

Осы ертегінің көркемдік деңгейін арттырып тұрған бір деталь – ауыз әдебиетінің бір үлгісі бесік жырының қолданылуы. Мұндай ауыз әдебиеті үлгілерінің көркем шығармадағы қолданысы жайында ғалым Е. Хуатбекұлы: «Бесік жыры, қиял ғажайып ертегілер, эпостар т.б. фольклорлық еңбектер баланы ізгілікке үйретіп, жан-жағын

тануға, қадірлеуге баулиды. Осынау дәстүр сабақтастығы жазба әдебиетімізден де көрініс тауып, көптеген қаламгерлеріміз балалар әдебиетінің дамуына қарымды үлес қосуда», - деген пікірін айтады (Хуатбекұлы, 2022: 137). Халықтың мұндай мұрасы қазіргі таңда балаларға арналған шығармаларда әртүрлі формада қолданыс тауып келеді.

Бейсенбай Сүлейменовтің қай ертегісін алмайық, үлгі мен өнегеге толы. Қазақтың қария, ақсақал кісінің сөзіне тоқтап, солардың жолын, сөзін кеспей, айтқанын екі етпейтін, өзінен алдыңғыларға қарсы келмейтін, солардан ақыл алып, үлгі тұтатын кішіпейіл қасиеті туралы «Алабай-Далабай», «Африканы арқалаған Кака», «Жыртқыш балық жайлы хикая» сынды ертегілерінде баяндалған. «Алабай-Далабай» ертегісінде жолы да үлкен, қара күші де өз аңдардан артық аң патшасы – арыстаннан күшіктерін алдына салып барып, ақыл сұрай барған төбеттің әрекетінен осы қазақтың қанына сіңген «үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» көрсететін жөнін аңғарамыз. Ал «Африканы арқалаған Кака», «Жыртқыш балық жайлы хикая» атты ертегілерінде африкалықтар мен үндістердің жасы үлкендер мен өз билеушілерінің сөзіне тоқтайтын, ізетін де байқаймыз.

Жоғарыда айтылған «Алабай-Далабай» ертегісінен қазіргі заманда барлық нәрседен мән кетіп, адамзаттың тура жолдан тайып, жан-дүниесінің рухани азып, тозып бара жатқандығы жайлы автордың жанашырлықпен ашына баяндаған шынайы болмысын танимыз. Иесі Жауынбай ақсақал мен оның иті Алабай арасындағы мына диалог соның айғағы: «Бұрын жылқы кісінесіп, ит біткен ырылдасып түсінісетін едік. Бұл ғасырлар бойы жалғасқан дәстүр-тің. Оғаш кетсе, кешірім сұрап, құйрығын бұлғандата, қыңсылай тізе бүгетін. Одан әрі дос-татулық жалғасып жүре беретін», – деді төбет (Сүлейменов, 2021:300).

– А, а, енді түсіндім. Бұлар – немере, шөберелерді айтпағанда ет-бауырың – балаларыңның да мінез-құлқы өзгеріп барады. Айта, айта мен де шаршадым. Жеккөрінішті атанудың алдында тұрмын. Осы кемшіліктің, тіпті індет деп айтар едім, түп-тамырына балта шаппай болмайды. Күн ойланып, түн толғанып, себебін түсіне алмадым. Кейде: «Маған ғана керек пе?» деп, қолымды бір сілтегім келеді, – деді Жауынбай ақсақал. – Заман өзгерді ме, адамдар өзгерді ме? Ал, мына иттерге не жетпейді. Олардың өмір сүру қағидасы бөлек емес пе? Тамағы тоқ. Қасқыр қуып, түлкі шалып, мал қайырып, шаршап – тілінен сілекейлері ағып жатқан жоқ қой, – деген жауабынан тіршілікте әрбір ортаның сыры мен сыны кетіп, мән-мазмұны қаша бастағанына ашынысын білеміз (Сүлейменов, 2021: 300-301). Ит өз замандастары мен артынан ергендерге, адам да сол секілді ұрпағына наразы. Тіпті, осыны ертегіні оқи отырып, бәрінің басында осындай мәселе бар екенін түсінеміз. Мұндай мәселелер жасты да, өзге бір категорияларды да таңдамайды. Шығармадағы Алабай төбет иесінің кеңесімен кең далада жайылып, арыстанға келіп жүгінгенде оның да басында қайғы барын, оның өмірінен торда емес, еркіндікте жүрген иттің өмірі дұрысырақ екен-ау деген ойда қаласың. Кейіпкер зообақта темір торда отырған арыстан да төбетке осы жүрісінің дұрыстығын өлеңдете былай деп айтады:

Айналайын, Алабай,
Арсалаңдап далада-ай,

Асыр салып ойнайсың,
Ойын құмар баладай.
Бұлғандатып құйрықты,
Еркелейсің жағалай.
Өздігіңнен біреуге,
Тиіспейсің қарадай.
Шәуілдесе күшігің,
Шақша басың шарадай.

Айнымайсың қалпыңнан,

Айналайын, Алабай! – деп әндете Алабайға балаларын өр мінезді етіп тәрбиелегеніне ризалығын білдіреді. Олардың сәлем беретін қасиетінің де сиреп бара жатқанын айтады. Автор бұл тұста бүгінгі адамдар арасындағы қарым-қатынастың өзгеріп бара жатқанына, сөз анасы сәлемнің де берілмей жататынына емеурін танытып, жас ұрпақтың бойына осындай ізгі қасиеттерді қайта дарытуға тырысқандай.

Бейсенбай Сүлейменовтің ертегілерінде «атамекен» ұғымы да шет қалып қалмаған. Осындай қастерлі ұғымды «Африканы арқалаған Кака» деген ертегісінде африкалықтардың тыныс-тіршілігінен бастап, олардың этностық ерекшеліктерін де суреттеу арқылы жеткізеді.

Ал «Жыртқыш балық жайлы хикая» атты ертегісі ежелгі үндістердің аңызының желісімен жазылған. Пиранья атты жыртқыш балықтар Оңтүстік Амиракадағы өзендерді мекен еткендіктен осы аумақта қоныстанған үндістердің арасында бұл балықпен байланысты түрлі аңыздар, мифтер тараған. Ертегіде Пираньяның жыртқыш екенін кішкентай балықтар білмей, оған қорек береді. Уақыт өте келе бұл балықтар балаларға шабуыл жасап, зиянын тигізеді. Күллі үндістер бұл балықтың азабынан құтылудың жолын ойлаумен бастары қатады. Күндердің күнінде көсемнің түсіне Пираньядан құтылу үшін кішкентай балаларды тасаттыққа шалып отыру керек деген аян беріледі. Ел амалсыз көсемнің айтқанына көнеді. Ертегінің негізгі желісі осы. Бұл ертегінің баяндау жүйесі, ондағы мәліметтер балалар үшін қызық болғанымен, мұндағы балықтың жыртқыштығы мен баланы тасаттыққа шалу амалы олардың психологиясы мен қабылдауына кері әсерін тигізе ме деген де ойға қаласың.

Автордың тақырып таңдаудағы ең оңтайлы әдісі ол ешбір қаламгер жазбайтын әрі өз уақытындағы өте өзекті проблеманы шығарманың негізгі арқауы ете біледі. Мысалы, «Жанайқайы» ертегісінің негізгі идеясы – табиғат тағыларына жасаған адамдардың қиянатын тоқтату. Бұл ертегі балаларды жанашырлық – эмпаттыққа, қоршаған ортаға деген махаббатқа баулиды. Бала жанының саф алтындай таза болатыны барлығымызға белгілі, ал осы аталған әңгімесінде жазушы кейіпкер Асылдың зообақтағы жануарлар көрген азапты тоқтатуға ұмтылысын бейнелеу арқылы әлсізді күшпен қорлауды, азаптауды ауыздықтауды, мұндай қасиеттен аулақ болу керектігін ұғындыра жазады. Асылдың өз құпия әлемі бар. Асыл табиғат тағыларына жасалынған озбырлық пен қатігездікке қарсы қаһарман ретінде сомдалған кішкентай кейіпкер. Ол шынайы өмірде біраз күш-қажыр керек дүниені оңай, балтамен темір торды кесіп, аңдарды еркіндікке шығарады (Сүлейменов, 2010: 219).

Автордың ешкімге ұқсамайтын тағы бір өзіндік қолтаңбасы – қаншама жылдар өткеніне қарамастан, шығармаларының өміршеңдігін жоғалтпауы. «Горилла-

адам» атты ертегісін өз заманымыздағы ғылыми эксперименттердің тұжырымын негізге ала отырып жазғандығы байқалады. Адамдардың санасы маймылдарға қарағанда жоғары бола тұра, ақыл-есті алдау-арбауға жұмсайтынын, білімнің де теріс пиғылда жұмсалатынын көрсеткен. Маймыл қанша адамға ұқсағысы келсе де, адам бола алмайды. Ертегінің негізгі идеясы – Жаратқан бейнелеген болмысты ешкімнің өзгерте алмайтыны, сол болмысты толықтай өзімізде қабылдау керектігі көрсетілген. Оқиға желісінің соңы Горилла адамның қарапайым адамның бойындағы жағымсыз қасиеттерді сырттай қарап, жиреніп кетуімен аяқталады. Ертегіні оқыған бала іштарлық, көреалмаушылық секілді қасиеттерінің маймылдың санасына да кері әсер еткендігін түсініп, бұл әдеттерден жирену керектігін саралай алады. Басты кейіпкердің: «Қарға қарғаның көзін шұқымайды», «Қасқыр да бөлтірігін жолда тастамайды» деп үйреттіңіздер. Бұл – джунгли заңы, мейлі. Ал, адамдардың да өз заңы бар емес пе? Ізгілік пен тәртіпке бағышталған. Мен мынаны түсінбеймін, адамдар өздеріне өздері қиянат жасайды. Өкпелерін түгінмен улайды. Сәт сайын. Таңертең ұйқысынан ояна, аман-саулық жоқ, темекісін тартудан бастайды. У қосылған тентек су ішеді. Бұл қылықтарын мақтан тұтады. Мұны да кешірер ем, олар – адамдар өтірік айтады екен. Сол өтіріктеріне өздері сенеді. Алдайды, арбайды. Жолдасын жолда тастап кетуге де бар. Адам баласы үшін бұдан асқан қатыгездік бар ма? Бұның бәрі Джунгли заңына да, Дала заңына да қарсы. Сонда маған қандай заңмен жүр дейсіздер? Олармен қалай дос боламын. Оған арым да, бала намысым да жібермейді. Жетер, енді!.. – деген сөздерінен кейін зиянды әдеттерден аулақ болып, өзін қоршаған ортаны аялай білуі керектігін түйсінеді (Сүлейменов, 2010:241).

Тағы бір «Қыранның қанаты жылайды» ертегісінде балаларды еркіндікке, асқақ арманға жетудегі төзімділік пен қайсарлыққа жетелейді. Арманың биік болса, кедергілерге қарамай, қиындықтарға мойымай түбі бір жететініне сенуге жетелейді (Сүлейменов, 2010:232).

Ертегіні оқысақ, бұл әлемде сан түрлі жан иелері бар екенін, олардың әрбірі өз орнында болуы керектігін, әрқайсының арқалаған өз жүгі, миссиясы барын, соны орындамай, жан тыныштығына жете алмайтындығын құстарды кейіптеу арқылы көркем баяндаған. Ертегідегі оқиға ғасырды ғасырға жалғастырған, күйбең тіршілігіне көңілі толмаған қарт Қарға жайында. Ол әуеде еркін қалықтаған қыранның балапанын ұрлап, өз бауырына басып, өзінікі еткісі келеді. Сол қыран түбінде өзінің өзгеден, айналасындағылардан генінің өзгешелігін түсініп, өзінің асыл мұратына, таудың ұшар басына жетуге талаптанады. Қыран түсінде көрген нұрлы тауының ең биік нүктесіне жетуді өзіне арман қып, соңында сол арманын жүзеге асырады. Арманы оған күш-жігер берді. Ертегідегі: «Қанша сүріне-қабына шаршаса да, түн ұйқысы төрт бөлінсе де, әлгі нұрлы тау, жұмбақ әлем есінен шығар емес. Міне, міне, сәл-ақ қалғандай, қол созым жерде тұрғандай, жарқ етіп, көзайым болып көрінетіндей... Сол сол-ақ екен, жүрегіне бір жылылық ұялай, ұлы сағынышқа ұштаса берді. Жанары жарқ етіп, сұстана бір қарағанда қоршай жайғасқан қарғалар бастарын төмен салды. Бүркіт бар дауысымен шаңқ етті. Оның дауысы осы күнге дейін дәл мұндай қатқыл шықпаған еді. Қарға біткен бір сұмдықтың боларын сезгендей қарқылдауға шамасы жетпей, мойындарын қанатының астына жасыра қойды. Бүркіт бар күшін жинап,

қарғалардың тобырын бұза-мұза көкке самғады. Шулап қалған құстарға бұрылып қараған да жоқ. Күні кеше ғана ағалы-інілі, қимас бауыр сияқты еді. Сөйтсе, бұл дүниенің бәрі бекер екен! Соны ұқты. Алыста, өте алыста түсінде талай көрген, сағына-сарыла іздеген, көзіне оттай басылып әлгі жұмбақ, нұрлы тау, құлпырған жаңа әлем тұрды. Ол сонда ғана өзін көк тәңірдің ұрпағы екенін алғаш рет сезінді. Қуанды. Бойын күдіретті бір күш баурап алды. Қанатын қақпаса да, биікке, бұлттан әрі самғай түсті. Армансыз қалықтады кеп. Шаңқылдап шаттанғысы келді. Еркіндік дегеннің қандай ғажап екенін сезгендей болды, – деп жазылған жолдар арқылы қыранның жанкешті әрекетін, қайтпас-қайсарлығын суреттеп, арман-ниетің түзу болса, ұшпаққа шығарарын жас ұрпақтың санасына сіңіреді (Сүлейменов, 2010:232).

Қаламгердің «Күніренген мұзтауы» ертегісіндегі анасының мейірімін көрмеген, бірақ өмірді шексіз сүйетін балапан Чимби арқылы көңілсіз сәттерге бой алдырмай, кедергілерге берілмей, қайта өзін-өзі ерлікке, төзімділікке шыңдау керектігін жеткізеді. Бұл ертегінің тағы бір ерекшелігі балаларды шын достыққа, өмірге сүйіспеншілікпен қарауға тәрбиелейді. Қарым-қатынаста екі жан бірін-бірі жақсы көріп, достасып кетуі үшін шекара емес, өмірдегі қиындықтарда қолдау көрсете білу керектігі астарлана көрсетілген.

Ғаламдық жылу әсерінен Солтүстік Мұзды мұхитты мекендейтін жан-жануарлардың өмірінде қайғылы жағдайлардың болуы – ХХІ ғасырдың басты проблемасы. Жазушы ақ аю мен пингвинді кейіпкер етіп ала отырып, осы мәселені көркем шығармада көрсете біледі. Ақ аю – әлемдегі ең жыртқыш жануар, пингвин – епсіз, қанаты бар ұша алмайтын, бірақ сондай сүйкімді жануар, шығарманың негізгі идеясын – осы екі бөлек жаратылыстың дос болуға ниеті мен олардың достықтарына әртүрлі өзгешеліктің шекара қоймайтыны да құрайды (Сүлейменов, 2010: 227).

Нәтиже. «Балалар әдебиеті дегеніміз – балалар тәрбиесі деген сөз. Ал балалар – тәрбиесі – біздің болашағымыз», - дейтін тұжырым бар. Бұл тұста қаламгер Бейсенбай шығармашылығы, оның ішінде әңгімелері бұған таптырмас мысал. Оның бір топ әңгімесін еңбек тақырыбы құрайды. Оның осы тақырыптағы шығармалары балаларды еңбекқорлыққа тәрбиелеудегі таптырмас құралдардың бірі. Ол «Алғашқы гүл» әңгімесінде еңбекке ерте араласқан балалар, қозаның арасындағы шырмауық, сора, құмай, дала жұмыстары суреттелген. Қағаздан қаппақ жасап киіп, барлық жас баланың дала тірлігіне ерте араласуы қазіргі заманда кездесе бермейді. Қаламгердің ауыл өмірін әсем түрде, еңбексүйгіш жастардың табиғатқа деген махаббатын ерекше суреттеуі де сол себептен болса керек. Қарындасына қамқор болған ағасы, басты кейіпкердің алқызыл гүлге тамсана қарауы, сол гүлді көріп, барлық қозаны арамшөптен тезірек отауға тырысқан Майра, барлығы-барлығы балаларды еңбексүйгіштікке, еңбектің табысы көп кездесе бермейтін әсем гүлге жеткізетініне сендіреді (Сүлейменов, 2010: 347).

«Баланың талғамы, ойы, ықыласы, есі, қабілеті, тілінің даму мәдениеті, олардың өсу, есею жылдарына қарай әртүрлі ерекшеліктерімен санаспай болмайды. Жазушы тіл шеберлігін игерумен қатар, бала тәрбиесіндегі мақсаты мен міндетін ұмытпауы керек... «Балалар әдебиетіне араласатын автор әр алуан жастағы оқушылардың барлық өзгешеліктерін ескеруге тиіс. Бұлай етпеген күнде оның кітабы балаға да,

үлкенге де керексіз, иесі жоқ кітап болып шығады», - дегенді ескерсек, жазушы әрбір шығармасында балалардың жасына сай психологиясының, мына әлемді қабылдауының да өзгеше болатынын өте шебер жеткізе білген деп толық сеніммен айта аламыз (Сүлейменов, 2021:5). Мәселен, онымызға дәлел: «Өкініш» әңгімесінде балалардың «Неге?» деп айналаны тануға барынша ұмтылатын кішкентай кезі өте қызық суреттелген.

Кішкентай Мейірдің апасына қоятын толассыз сұрақтары мен қолқасына апасының барынша сабырлықпен қарсы келмей, дегенін істетуі, жауап беруі бала тәрбиесіндегі іргетастың қалай құрылса, солай өмірбойы сақталатынын меңзейтіндей. Сондай-ақ қаламгер бұл әңгімесінде әрдайым баланың іс-әрекеті дұрыс бола бермейтінін, олардың кейбір істерінің өзін қоршаған ортаға зиянын тигізетінін де жіткізген.

Жазушының бұл аталған әңгімелерінің бәрінің баяндау жүйесі тартымды, қызық оқиғаларға құрылған, тілі жеңіл, жазушының орынды күлкі мен сықақты алмастыра пайдалануы шығармаларының көркемдік бояуын қанықтыра түскен. Оның әңгімелері туралы сатирик Көпен Әмір-Бек: «Бейсенбайдың мөлтек әңгімелері өз алдына бір әлем. Сол әлемге еніп, автормен бірге балалық шаққа саяхат жасасаң, әке мен баланың, ана мен ұлының арасындағы қарама-қайшылықты, түсінбестіктің куәсі боласың», - дейді (Сүлейменов, 2021:787). Ал Қаламгер Совет-Хан Ғаббасов оның «Күннен келген адам» атты кітабы турасында: «...Сондағы тылсымы мол тетігіміз не? Ол – шығармадағы өрілген бала тағдыры мен тіршілігі арқылы өмірдегі ақ пен қараны, бар мен жоқты көрсете білуі дер едік. Шынында да, адам тіршілігіндегі күллі қателіктер мен қоғамдағы әділетсіз зұлымдықтардан туындайтын ауыртпашылық атаулының барлығын арқалайтын да және көресісін көретін де – бала екені дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат. Тіпті әрбір отбасындағы болатын қасіреттердің азабын да тартатын, трагедиясын да арқалап қалатын бала ғой. Міне, автордың жұмбағы мол тылсымды ашып пайдалануын, оның шығармашылық ерекше жетістігі десек болады», - деген пікірін айтады (Сүлейменов, 2021: 747-748). Б. Сүлейменов шығармашылығына байланысты айтылған бұл қос пікірде оның шығармашылығының ең басты ерекшелігін екшеп көрсетіп бере алған екен. Расында, оның шығармашылығын парақтап отырғанда, қаламгердің баланы барлық шығармаларының өзегі ретінде алып, оған байланысты барлық проблемаларды бір шеңбердің бойымен көрсете алғанын әрбір бетінен ұғынасың. Автордың оқырманға айтары да сол бала жанын жастайынан жақсылыққа баулу, оны барлық жамандық атаулыдан қорғау керек дейтіндей.

Бейсенбай Сүлейменов шығармаларындағы идея, оқиға, кейіпкерлер болмысы ұлттық танымға, ұлттық психологияға негізделген. Оның шығармаларында балалардың санасына, қабылдауына кері әсерін тигізетін белгілер жоқ. Олай дейтініміз, балалар әдебиетінде бүгінгі жаһандық даму үдерісіне байланысты кішкентай балалардың психологиясына, танымына теріс келетін, жас ерекшеліктерін ескермейтін, сондай-ақ қабылдауына ауыр болатын кейіпкерлерді сомдау, оқиғаларды баяндау тым жиі етек алуда. Кейбір балаларға арналған прозалық шығармаларды оқып отырсаң, тәрбиелік мәні жоқ, жас өскіннің санасына жауыздықтың дәнін егетіндей түйіледі. Мұндай шығармаларды бала назарына экранизациялап, ұсынуда ешқандай сүзгіден өткізбеу де келешек үшін аса қауіпті болып отыр. Ал біз сөз етіп отырған

автор шығармаларының тәрбиелік мәні мен тағылымы да мол, оқиғалары да ширақ, кейіпкерлері де ерекше. Оның қаламынан туған дүниенің оқиғалары қызықты, әрқашан соңы бейбіт өмірмен аяқталады. Қаламгердің туындысы оқырман жүрегіне оқиғасының орамдылығымен жол тартады. Оқиғалары балалық шаққа ең төте жолмен апарлады.

Балалар әдебиетін зерттеген ғалым, әдебиеттанушы Шеген Ахметов: «Балалар әдебиеті шығармаларының ықпалы, тәрбиелік күші жағымды кейіпкерлер образын жасау проблемасына байланысты шешіледі», – дейді (Ахметов, 1976: 6). Бейсенбай Сүлейменов сомдаған кейіпкерлердің бейнесіне назар аударсақ, қаламгердің осы талаптан шыға алғанын аңғарамыз. Жазушы кейіпкер таңдауда, оларға номинативті атау беруде фольклор үлгілеріне, ұлттық сананы негізге алады.

Жазушының «Хан шатырындағы кездесу немесе ертегілер әлеміне саяхат» тарихитанымдық ертегі-повесі қазақ балалар әдебиетіндегі тың құбылыс, соны туынды десек артық айтқандық емес. Автордың бұл шығармасы жеті ертегіден тұрады. Кейіпкерлері қазақ фольклорынан белгілі Тазша бала мен Күнікей қыз және бүкіл әлем ертегілерінің күллі ғаламға белгілі кейіпкерлері. Повестің ерекшелігі сол – жазушы ескінің көлеңкесінде қалып қоймай, оқиғаларын осы заманға бейімдеп жазған. Повестің ә дегеннен шымылдығынан-ақ Африка елдері жайлы көп мағлұмат алуға болады. Сонымен қатар бүгінде заманның ағымымен ұлттық санамыздан өшіп бара жатқан әдет-ғұрып, салт-дәстүріміздің де мысалдарын таниды. Мәселен, осы повесті оқыған бала ертеде қазақ жұртының туған күнді жыл сайын емес, тек мүшелден аман өткенде ғана тойлағанын біле алады.

Қаламгер бұл повесіндегі әр ертегісінде әртүрлі материктер мен елдерді суреттеп, оқиғаларды солардың ұлттық ерекшеліктері мен тарихына сәйкес баяндай жазады.

Жазушы 2010 жылы «Педагогика-Пресс Баспа үйінен» шыққан «Күннен келген адам» атты кітабында бұл повесін алғашқы «Ертегіге барар жолда. Тазша бала мен Күнікей қыз» атты кіріспе бөлімі мен жеті ертегіден құрастырып жариялайды. Шығарманың өн бойында баяндалатын оқиға – мүшел жастан шығатын Фараби деген баланың туған күнінің ұйымдастырылуы. Бірінші ертегісінде оқиғалар желісін Африка мемлекеті мен Қазақстан жерін байланыстыра суреттейді. Екінші ертегісінде Анд тауларының, Миссисипи, Амазонка өзендерінің ғажаптарын суреттейді. Майя, Жоғарғы Инк, Кечуа, Аймара, Аппачи, Каиова сынды ежелгі үндіс тайпаларының көсемдерінің ғажайып ерліктерін баян етеді. Үшінші ертегісінде әйгілі ағылшын жазушысы Редьярд Киплингтің «Джунгли кітабы» атты әңгімелер жинағындағы кейіпкерлерді басты негізге алады. Келесін төртінші ертегісінде балалар Жапония мен оның салт-санасын тани алады. Төртінші ертегіден соң қаламгер екінші ертегіге шегініп, тағы да ежелгі үндістердің ержүрек батырлары жайлы баяндайды. Бесінші ертегінің оқиғалар желісі орыс қаламгері Николай Носовтың әйгілі Дымбілмес деген кейіпкері мен швед қаламгері Астрид Линдгреннің Карлсон атты кейіпкерлерінің айналасында өрбиді. Келесі алтыншы ертегі ғасырлар қойнауында неше бір қанды соғыстарды, жеңіс пен жеңілістерді өткізген гректер мен олимпиаданың отаны Афины жайлы, ежелгі грек мифологиясының кейіпкерлері туралы көп мағлұмат береді. Ал соңғы, жетінші ертегіде, барлық әлем ертегілерінің кейіпкерлері еліміздің

тәуелсіздігінің нышандарының бірі астанамыз-табалдырығымыз – Астана қаласында орналасқан әсем ғимарат Хан шатырға жиналуымен аяқталады.

Ертегінің негізгі кейіпкерінің Фараби болуы да тегін емес. Қаламгердің бұл тұста кейіпкерін дала оқымыстысы, екінші ұстаз әл-Фарабидің атымен атағаны жас өскінге тағылым берер ұтқырлық. Өйткені, балалар әдебиетінің кейіпкері «...жақсыны үлгі етіп көрсетіп, ардагер адамдардың отаны, халқы алдындағы қызметін суреттеуі, солардың типтік образдарын жасап беруі арқылы жас өспірімдердің еліктеуіне, солардай болуына жол ашуы тиіс» (Ахметов, 1974:6).

Бұл повестің қазақ және әлем әдебиеті мен фольклорының кейіпкерлерімен қоса қазақ тарихындағы айтулы тұлғалардың ерен істерін танытуы да ерекшелігін білдіреді. Сондай-ақ повестің көркемдік қуатын тасқа қашап жазылған ескерткіштердегі түркі жазбалары мен Мағжанның «Түркістан» өлеңдерінен кездесетін интертекстер (мәтін ішіндегі мәтіндер) арттырып тұр.

Жазушы 2021 жылы баспа бетін көрген «Хан шатырдан-Күн шатырға саяхат» және «Сырлы әлем» атты жинақтарында екінші бөлімін қоса отырып, «Хан шатырдан – Күн шатырға саяхат» деген ат беріп, екі повестен тұратын роман деп толықтыра жариялайды. Автор бұл романының екінші повесінде оқиғалар желісін өзге планетамен байланыстыра жалғайды. Повеске арқау болған детальдар – галактика, өзгеғаламшарлықтар, метеориттер, планеталар (Ахметов, 1976).

Балалар әдебиетіне қойылатын талап өте жоғары. Оның өзіне тән ерекшеліктері бар. Зерттеуші Ш. Ахметов: «...Балалар әдебиетінің төмендегідей басты-басты алты ерекшелігі бар деп білеміз», – деп мыналарды атап көрсетеді:

«Біріншіден, балалардың психологиясына зерттеу жасағанда, олардың ойлау, түсіну қабілеті суреттеліп отырған оқиғаның, көркем образдың нақтылығын, дәлдігін өз өмірінің айналасынан алуды қажет етеді.

Екіншіден, әңгімеленіп отырған оқиғаның барысында лиризм болуы шарт. Баланың ішкі дүниесіне, ой-санасына бірден әсер ететінкүшті де мағыналы бейнелер алынуы керек. Балаларды өмірдің жақсы болашағына қанаттандырып, шарықтатып отыру шарт.

Үшіншіден, балалар әдебиетінде оқиғаны және адам характерін суреттеу әдістерінің динамикасы ерекше болады, Психологияның дәлелдеуіне қарағанда, балалар алдымен оқиғаның туып отыруына, бұлардың тез өзгеруіне, шешіміне, кейіпкерлер мінезінің әр жақты дамуына қызығады. Одан соң оның неден шыққан себептерін іздестіре бастайды.

Төртіншіден, балалар жаратылыстың көркем көріністерін, пейзажды шебер суреттеуді ұнатады, оған сүйсіне қарайды, соны өз айналасынан іздейді. Көркем әдебиеттегі жаратылыс суреттері олардың байқағыштық, талғампаздық қабілетін арттыра түседі. Пейзаждық сурет – эстетикалық тәрбиенің бір көрінісі. Ал, көркемдікке тәрбиелеу – баланың ақыл-есінің тез жеті- отырады. ліп, тез дамуына көмектесіп

Эстетикалық тәрбие көркем өнердің барлық салаларында ұлы шеберлер жасаған аса құнды мұраларды балалардың терең түсінуін, сол шығармалардан рақаттанып рухани ләззат алуын көздейді.

Бесіншіден, балалар әдебиеті шығармаларының мазмұны, идеясы олардың белсенділігін арттырып, өз өмірінің жарқын болашағын тануға себепкер болуға тиісті.

Оларды еңбекке, ғылымға, әр қилы мамандыққа еліктіріп үлкен істерді орындауға дайындай білуі, соған әуестендіруі керек.

Алтыншыдан, «сөз әдебиеттің негізгі материалы болып табылады. Біздің барлық әсерімізді, сезімімізді, ойымызды көркем түрге келтіретін – сол» деген М. Горький. Әсіресе балалар әдебиетіне қойылатын талап та дәл осындай. Балалар әдебиетінің тілі ойнақы, жеңіл әрі көркем, қысқа да мейлінше түсінікті, айқын да дәл, әрі әсерлі болуға тиісті. Балалар әдебиетінің тілі олардың сөздік қорын байытуға жәрдемдесетін бірден-бір құрал» (Ахметов, 1976:9-10). Ғалымның негізге алған осы ерекшеліктері мен талаптарының үдесінен Бейсенбай Сүлейменов шығармашылығы толық шыға алады. «Қазақ балаларының бағына жаралған» деген атқа ие болған қаламгер ғұмыр бойы тек балаларға арнап жазып, олардың талғамы мен әлеміне сай келетін дүниені жазуға әбден шыңдалып, өзінің үлкен ізін қалдыра алды. Оның шығармаларының қай-қайсы болмасын балалардың психологиясы мен жас ерекшеліктеріне сай, эстетикалық талап-тілектерге жауап беретін, мазмұнды, тілі шұрайлы, баяндауы тартымды, оқиғалары қызықты, динамикаға толы.

Қорытынды. Бейсенбай Сүлейменов жылдар бойы тек әдебиетке ғана емес, журналистика саласында да балаларға қызмет көрсеткендіктен, ол балаларға байланысты түйткілді мәселелердің бәрінен хабардар. Ол барша қазақ балаларының жанашыры іспетті. Авторды біздің еліміздегі балалардың әлеуметтік жағдайынан бастап, рухани әлеуеті мен дүниетанымы, оларды қорғау жайы ешқашан бей-жай қалдырған емес. Оның 2020 жылы қаңтар айының бесінші жұлдызында ҚР Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевқа жазған арнайы хатында бүгінгі таңдағы балаларға байланысты барлық мәселелер қамтылып, алдағы жылдардың бірін «Балалар жыды» деп белгілеп, аса ыждахатпен мән беріп, көптеген қордаланған мәселелерді шешу жайы айтылған. Ұлттың қамын ойлаған қаламгердің бұл хатында айтылған ұсыныс көп ұзамай-ақ қолға алынып, Президент жарлығымен «2022 жыл – Балалар жылы» деп жарияланды. Саналы ғұмырын балаларға арнаған қаламгердің бұл әрекеті үлкен жетістік болды. Оның ұлт келешегі үшін жасаған бұл жанашырлығы осы саладағы талай күрмелген мәселелердің шешім тауып, балалар руханияты мол тәрбие құралымен, кітаптармен толықты. Өзге де әлеуметтік проблемалардың басы қайрылып, шешілді.

Бірде ертегілер әлемін, енді бірде аң-құстардың арасын, кейде тіпті жер шарының арғы жағын суреттеу жазушыдан биік танымды, көп ізденісті талап етеді. Ал оларды балалардың психологиясына сай суреттеу қаламгерден асқан шеберлікті талап етеді. Жазушы Бейсенбай Сүлейменов осы талаптардың үдесінен шыға алғандай. Ол шығармалары арқылы ертегіге кішкентай бүлдіршінді иландырып, әділдікке, еңбекқорлыққа, қоршаған ортаға деген жанашырлыққа жетелей алды. Оның қаламгерлік шеберлігі сол оқырман мәтін ішінде өзі атын ғана білетін аң-құстармен достасып, сырласып, бірге жүргендей күй, өзге ғаламшарларды шарлап келгендей әсер сыйлады. Бастысы – баланың таза болмысын, жанын ашып көрсете білді. Оның шығармалары осынысымен бағаланып, бүгінгі балалар әдебиетінен айрықша орын алды.

Сарсенбаева Ж.Б.*, Саметова Ж.

¹Институт Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,
²Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан
E-mail: ¹baden.zhansulu@gmail.com, ²zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz
Orcid ID: ¹0000-0002-9554-163X, ²0000-0002-9481-4579

Глобальные проблемы современности в творчестве Бейсенбая Сулейменова

Аннотация. Главным исследуемым вопросом данной статьи является творчество одного из ярких авторов современной детской литературы – писателя Бейсембая Сулейменова. Тема научной работы очень актуальна, так как в ней художественному анализу подвергаются ранее не исследованные произведения писателя. Авторы труда всесторонне рассматривают тематику и художественную самобытность творчества писателя, внесшего огромный вклад в развитие детской литературы, а также изучают степень влияния произведений на детскую психологию, познание, эстетическое восприятие.

Для изучения авторского стиля Б. Сулейменова использовались компаративистский, нарративный, а также герменевтический методы. Метод сравнительного анализа помог авторам статьи показать, как широко известные в мировой литературе произведения интерпретируются в творчестве писателя. Исследуя рассказы, повести, современные сказки писателя, авторы отмечают чистоту и самобытность языка, мастерство Автор в художественном изображении героев, проблем сегодняшнего времени, выборе тем, а также обращают внимание на воспитательный аспект произведений мастера слова. Авторы рассматривают художественные приемы, использованные Б. Сулейменовым для изображения глобальных проблем мира, страниц истории других государств, географических сведений о них в соответствии с детским восприятием и психологией.

В исследовании также уделяется внимание аспектам творческой лаборатории автора, отмечается, какую роль в создании художественных произведений сыграли его путешествия по миру, профессиональная сфера деятельности, высоко оценивается вклад Б. Сулейменова в развитие современной детской литературы. Также в научной работе рассматриваются художественные приемы изображения национальных традиций и обычаев, выражения собственных идей, моральных ценностей в произведениях Б. Сулейменова – писателя, посвятившего свое творчество делу воспитания подрастающего поколения.

Ключевые слова. детская литература, фольклор, глобализация, национальное знание, история, родина

Sarsenbaeva Zh. *, Sametova Zh.

¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
²Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹baden.zhansulu@gmail.com, ²zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz
Orcid ID: ¹0000-0002-9554-163X, ²0000-0002-9481-4579

Global problems of modernity in the work of Beisenbai Suleimenov

Annotation. The main research question of this article is the creativity of one of the brightest authors of the modern children's literature is the writer Beisenbai Suleimenov. The topic of the scientific work is very relevant, as it is exposed to the artistic analysis of the previously unexplored works of the writer. The authors of the work comprehensively consider the themes and artistic identity of the writer, who made a huge contribution to the development of children's literature, as well as studying the degree of influence of the works on children's psychology, cognition, and aesthetic perception.

Comparative, narrative and hermeneutic methods were used to study the authorial style of B. Suleimenov. The method of comparative analysis helped the authors of the article to show how widely known works in world literature are interpreted in the works of the writer. Studying the stories, novels, modern fairy tales of the writer, the authors note the purity and originality of language, the skill of author in the artistic portrayal of the characters, the problems of the present time, the choice of topics, and pay attention to the educational aspect

of the works of the master of the word. The authors consider the artistic techniques used by B. Suleimenov to depict global problems of the world, pages of history of other countries, geographical information about them in accordance with the children's perception and psychology.

The study also pays attention to the aspects of the creative laboratory of the author, notes what role in the creation of works of fiction played by his travels in the world, the professional sphere of activity, highly appreciated the contribution of B. Suleimenov in the development of modern children's literature. Also in the scientific work are considered the artistic methods of depicting national traditions and customs, expression of his own ideas, moral values in the works of B. Suleimenov is the writer who devoted his creativity to the upbringing of the younger generation.

Key words. children's literature, folklore, globalization, national knowledge, history, homeland

Информация об авторах:

Сарсенбаева Жансұлу Баденовна, докторант Қазақстанның ұлттық университетінің атындағы аль-Фараби және Институтының Литературасы және өнерінің институтының Алматы, Қазақстан. E-mail: baden.zhansulu@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9554-163X, Scopus ID: 57210989139.

Саметова Жанакүл, PhD, Қазақстанның ұлттық педагогикалық университетінің атындағы Абая, Алматы, Қазақстан. E-mail: zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz; Orcid ID: 0000-0002-9481-4579.

Әдебиеттер

Ахметов Ш. Қазақ совет балалар әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1976. – 228 б. (қаз).

Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974. – 176 б. (қаз).

Орда Г., Сәрсенбаева Ж., Әбілхайыров Н., Сұлтанғалиева Р., Мекебаева Л. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі табиғат және адам экологиясы / 2019. Utopía y Praxis Latinoamericana. 24, 1, pp. 79-89. ISSN 1315-5216 / ISSN-e: 2477-9555 (ағылшын).

Сүлейменов Б. Сырлы әлем. Таңдамалы шығармалар: роман, ертегілер, мен әңгімелер, саяхатнама, естеліктер, эсселер. – Алматы: Асыл кітап, 2021. – 892 б. + 56 бет түрлі-түсті жапсырма. (қаз).

Сүлейменов Б. Бес ғасыр атылмаған садақ. – Алматы: Шарапат, 1992. – 50 б. (қаз).

Сүлейменов Б. Күннен келген адам. Повестер, әңгімелер, ертегілер. – Астана: Педагогика-Пресс Баспа үйі, 2010. – 352 б. (қаз).

Сүлейменов Б. Хан шатырға саяхат!: роман, ертегілер мен әңгімелер. – Алматы: Дала дизайн, 2021. – 288 б. (қаз).

Хуатбекұлы Е. Балаларға арналған шығармаларда шындықты бейнелеу. «Керуен» ғылыми журналы №3, 76-том, 2022. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-12>. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066 (қаз).

Худайбергенов Н. Ескен Елубаев поэзиясындағы ұлттық құндылықтар жүйесінің көркемдік ерекшеліктері. «Керуен» ғылыми журналы №3, 76-том, 2022. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-13>. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066 (қаз).

Литература

Ахметов Ш. Казахская советская детская литература. – Алматы: Мектеп, 1976. – 228 с.(қаз.).

Ахметов Ш. Казахская детская литература. – Алматы: Мектеп, 1974. – 176 б. (қаз.).

Орда Г., Сәрсенбаева Ж., Абилайыров Н., Сұлтанғалиева Р., Мекебаева Л. Экология природы и человека в современном казахском литературе / 2019. Utopía y Praxis Latinoamericana. 24, 1, pp. 79-89. ISSN 1315-5216 / ISSN-e: 2477-9555 (англ.).

Сүлейменов Б. Загадочный мир. Избранные произведения: роман, сказки и рассказы, воспоминания, эссе. – Алматы: Асыл кітап, 2021. – 892 с. + 56 с. (қаз.).

Сүлейменов Б. Лук, из которого не стреляли пять веков. – Алматы: Шарапат, 1992. – 50 с. (қаз.).

Сүлейменов Б. Человек с солнца. Повести, рассказы, сказки. – Астана: Педагогика-Пресс, 2010. – 352 б. (қаз.).

Сулейменов Б. Путешествие из Хан шатыра в Күн шатыр!: роман, сказки и рассказы. – Алматы: Дала дизайн, 2021. – 288 б. (каз.).

Хуатбекұлы Е. Изображение действительности в произведениях для детей (По произведениям Б. Адила). Научный журнал «Керуен» №3, Том 76, 2022. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-12>. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066. (каз.).

Худайбергенов Н. Художественные особенности системы национальных ценностей в поэзии Ескена Елубаева. Научный журнал «Керуен» №3, Том 76, 2022. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-13>. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066. (каз.).

References

Akhmetov Sh. (1976) Kazakh Soviet children's literature. - Almaty: Mektep. - 228 p. (kaz.).

Akhmetov Sh. (1974) Kazakh children's literature. - Almaty: Mektep. - 176 p. (kaz.).

Orda G., Sarsenbayeva Z., Abilkhayrov N., Sultangalieva R., Mekebayeva L. (2019). The nature and human ecology in modern kazakh literature. *Utopía y Praxis Latinoamericana*. 24, 1, 79-89.

Suleimenov B. (2021) Mysterious world. Selected works: novel, fairy tales and stories, memoirs, essays. - Almaty: Asyl kitap. - 892 p. + 56 s. (kaz.).

Suleimenov B. (1992) A bow that has not been fired for five centuries. - Almaty: Sharapat. - 50 p. (kaz.).

Suleimenov B. (2010) Man from the sun. Tales, stories, fairy tales. - Astana: Pedagogy-Press. - 352 b. (kaz.).

Suleimenov B. (2021) Journey from Khan Shatyr to Kun Shatyr!: A Novel, Tales and Stories. - Almaty: Dala design. - 288 b. (kaz.).

Khuatbekuly Y. (2022) Representation of reality in works for children (Based on the works of B. Adil). "Keruen" scientific journal No3, 76 vol. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-12>. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066

Khudaibergenov N.D. (2022) Artistic features of the system of national values in the poetry of Yesken Yelubaev. "Keruen" scientific journal No3, 76 vol. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-13>. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066

Жұматаева А.Н.

ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының PhD докторанты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: aidanaz@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2236-9549

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІ: АБАЙҒА ДЕЙІНГІ КӨРКЕМДІК КӨЗҚАРАСТАРҒА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Абай поэзиясындағы қазақ әйелдерінің көркем бейнесі жан-жақты қарастырылады. Сонымен бірге Абайға дейінгі авторлық ауыз әдебиеті өкілдері мен әнші-ақындар шығармашылығындағы әйел кейіпкерлер жайлы моральдық-психологиялық мазмұндағы өлеңдерге шолу жасалып, олардың көркемдік-эстетикалық, мазмұндық-идеялық функцияларына назар аударылады. Абайдың әйел бейнесін суреттеудегі көркемдік шеберлігі Бұқар, Ақтамберді, Шәлгез, Шал ақын сынды жыраулар мен сал-серілер поэзиясының белді өкілі Ақан серінің әйел образын жасаудағы ақындық дәстүрі мен авторлық ұстаным тұрғысынан салыстырмалы талданады.

Ұлттық поэзиядағы қазақ әйелдерінің бейнесі жайындағы көркемдік көзқарастар эволюциясын саралай келе, Абайға дейінгі әдеби шығармашылық дискурста контрасты қасиеттерге ие әйелдер бейнесінің үстемдік құрғанына көз жеткіземіз. Яғни, жыраулар мен әнші-ақындар шығармаларындағы әйелдер көбінесе жақсы-жаман әйел сипатындағы бинарлық оппозиция, сондай-ақ, сыртқы тән сұлулығы тұрғысынан суреттелді. Ал Абай қаламынан туған қазақ әйелдерінің бейнесінде олардың сыртқы портреті, мінез-құлық нормалары, киім киісі мен жүріс-тұрысынан бастап, психологиялық, эмоциялық көңіл-күйі мен ішкі рухани жан дүниесіне дейінгі тұтас әлемі ашылады. Сондай-ақ, мақалада дәстүрлі әйел бейнесінің Абай шығармаларында ана, сүйген жар, дос, сұлу қыз, отанасы, махаббат музасы ретіндегі терең де күрделі, жұмбақ бейнеге айналу процесі нақты мәтіндер арқылы сараланады.

Мақала «Абай поэзиясындағы қазақ әйелдерінің рухани әлемі (гендерлік поэтика негізінде)» атты докторлық диссертация аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Абай, поэзия, әйел бейнесі, әйел эмансипациясы, гендерлік поэтика, типология.

Кіріспе. Бүгінгі көркемдік дискурстағы пәнаралық зерттеулерге сай феминистік, гендерлік поэтика тұрғысынан танылып жүрген «әйелдер даусы», «әйел бейнесі» мәселелері кез келген ұлт әдебиетіндегі мәңгілік тақырыптардың бірегейіне айналған. Әдебиет пен өнердің рухани құндылық ретіндегі моральдық, көркемдік-эстетикалық мұраттарын, сұлулықтың ішкі-сыртқы критерийлерін, тазалық пен ізгіліктің, махаббаттың ұлылығын паш етуде әйел образы символдық мәнге ие болды. Сырлы да сұлу әйел бейнесі қай заманда болмасын өнер өкілдерін шабыттандырып, олардың шығармашылық кредосының қалыптасуына игі әсерін тигізіп отырды. Өсіресе, әйел табиғатының айрықша сабырлылығына, адалдығына, жанкештілігіне тәнті болған ақындар оларды тағылымды жырға арқау етіп, әншілер мен күйшілер өз шығармашылығында асқан нәзіктікпен мөлдір әуенге қосты. Ұлы суретшілер оларға арнап ғажап композиция тудырды. Алайда өткен дәуірлерде Орта Азия халықтарымен

қоса Еуропа елдерінде де әйелдер қауымына «төменетекті» деп қарайтын көзқарас басым болған. Олардың көне мәтіндерінде «әйелдер қоғамдық ортада өз күшімен ештеңеге қол жеткізе алмайтын, ерлердің бақылауынан тыс ештеңе жасай алмайтын қоғамның екінші қатардағы азаматтары ретінде суреттелген. Сонымен бірге әдебиетте ер кейіпкерлер тәуелсіз, батыл, көшбасшылық рөлге ие сипатта, ал әйел кейіпкерлер эмоционалды, жұмсақ, мейірімді және әлсіз жаратылыс ретінде бейнеленген» (Daniel Schulza, Štěpán Bahník, 2019: 89). Сондықтан да әдебиеттанудағы гендер пән сөзі ерлер мен әйел кейіпкерлерді бейнелеудегі айырмашылықтан басқа, екі жыныс кейіпкерлерінің көркем мәтіндегі үлесімен, олардың мәдени-әлеуметтік болмысымен ерекшеленеді

Жалпы Абайға дейінгі қазақ поэзиясында, әсіресе халықтық фольклорлық мұраларымызда рухани және физиологиялық сұлулықтың ең көркем белгілерін біріктіре отырып, номиналды құндылыққа ие болған, адалдық пен пәктіктің, рухани тазалықтың, нәзіктіктің, сонымен бірге жанқияр қайсарлықтың символына айналған әйелдер бейнесі жеткілікті сомдалды. Қазақ әйелінің тұтас болмысы сақ дауіріндегі Тұмар патшайымнан бастап, Зарина, Бөрте, Домалақ ана, Рабиға сұлтан бегім, Бопай, Айбике, Қарашаш, Гауһар, т.б. нәзікжандылардың көркем бейнесінде шоғырланған. Ал эпостық жырлардағы Ақжүніс, Назым, Құртқа, Гүлбаршын, Жібек, Баян сынды кейіпкерлер нағыз қазақ әйелінің идеалы ретінде қабылданады. Көне Орхон жазба ескерткіштеріндегі Ұмай, Айқаған ана образдары да халық мұратының символы ретінде бағаланып, әрі іргелес түркі халықтарымен рухани-мәдени жағынан дүниетанымдық тұрғыда жақындастығымызды айқындай түседі.

Материалдар мен әдістер. Абай шығармаларында суреттелетін қазақ әйелдерінің көркем бейнесін айқындауда ақынның махаббат, ғашықтық сарындағы лирикалық туындылары, «Өзім әңгімесі», «Масғұт» поэмалары мен поэзиялық мұрасы негізге алынды. Бұл тақырыпта Абайға дейінгі жазылған өлең-жырларға идеялық-көркемдік тұрғыдан салыстырмалы талдау жасалып, әдебиеттанушы-ғалымдардың зерттеу еңбектері тақырыпқа сәйкес пайдаланылды. Әсіресе, басты акцентировка әнші-ақындар мен жыраулардың әйел образын жасаудағы көркемдік схематизациясы мен олардың көркем мәтінінің идеялық-эстетикалық бітіміне қойылды.

Мақаланы жазу барысында компоративистикалық, әдеби герменевтикалық, әдеби интерпретациялық, мәдени-тарихи талдау әдістер қолданылды.

Нәтижелері. Авторлық ауыз әдебиетінің классикалық үлгісі саналатын жыраулар поэзиясында қазақ әйелдерінің жалпыланған бейнесі суреттеледі. Адамгершілік пен елдік, береке-бірлік мәселесі жыраулық поэзияның басты идеологиясы болғанымен, арулар образы мен олардың моральдық, психикалық ахуалдары халық поэзиясы өкілдерінің толғауларында эстетикалық талғаммен жырланды. Абылайдың ақылшысы болған Бұқар жыраудың мәтелге айналған «Қызда қылық болмаса, Құр шырайдан не пайда?» немесе Ақтамбердінің «Арудан асқан жан бар ма?» дейтін бір ғана тармағы әйел әлемінің тұтас позициясын, интуитивті табиғатын, әйелдік философияның бүкіл сипаттамасын ашып береді. Мақалада Абай сомдаған қазақ әйелінің қайталанбайтын дара болмысын, ішкі жан сезімін суреттейтін өлеңдері тақырыптық топтарға жіктелді. Ақынның ана, аяулы жар, әдемі қыз, ақылшы дос

сынды әр түрлі типологиялық кейіпте мүсіндеген әйел образдары нақты мысалдармен дәйектелді.

Талдау. Әдебиеттегі әйел бейнесінің эволюциялық даму тарихын сөз еткенде, әлеуметтік-тарихи контекстен тыс кейіпкердің портретін жасау мүмкін еместігіне көз жеткіземіз. Себебі әйел, ана бейнесі қашанда көкейтесті мәселе болғанымен, аталмыш тақырыптың көркем шығармашылықта көрініс табуы сол ұлттық әдебиеттің даму, қалыптасу жолдарымен бірлікте туындайды. Мәселен, біз жоғарыда мысалға келтірген XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясында әйел бейнесі біршама сомдалғанымен, олардың сүйіспеншілікке толы қайталанбас рухани сұлулығын, әйел жанының ішкі жан дүниесін суреттеуге соншалықты көңіл бөлінбеді. Қазақ өміріндегі тарихи-әлеуметтік мәні зор, келелі мәселелерді қозғаған жыраулар шығармашылығында әйелдер бейнесі жақсы мен жаман әйелдің сипатын салыстырып, ғибраттық мазмұндағы дидактикалық сарынмен өрнектелуден әрі аспады деуге болады. Мәселен, Бұқар жырау атақты «Жал-құйрығы қаба деп» толғауында:

«Жаман қатын алғаның –
Төркініне бере алмай,
Төсегіне жата алмай,
Тең құрбысы келгенде,
Оңды жауап қата алмай,
Жалғанда қор болғаның», (Қалқаманұлы, 1993: 42) – десе,

Ақтамберді жырау:

«Мінезді болса жолдасың
Күндер сонар қызбен тең.
Жаман болса жолдасың

Астыңнан өткен сызбен тең» (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 66), –

деп дәстүрлі қазақ отбасындағы әйелдің жанұядағы жарасымдылық пен татулықтың, тыныштық пен шаттықтың ұйытқысы екендігін меңзейді. Ағартушылық-гуманистік мазмұндағы бұл жолдарда өнегелік-тәрбиелік тұрғыдан насихат айтылады. Сондай-ақ, әйел затының жағымды-жағымсыз мінез-құлқын сынау арқылы отанасының адами болмысын отбасы құндылықтарымен сабақтастыра жырлаған ақылман жыраулардың әдептілікті уағыздайтын өсиетін аңғарамыз.

Ал Шәлгез жырында:

«Жазық маңдай, жалқын шаш,
Құбаған мұрын, қиғаш қас,
Қызарыдан көйлекті,
Еңінде семсер ақ тісті,
Мойнында дан алқалы күмісті,
Жарыменен екеуі,
Жатып тілек тілесе,

Қыдыр күнге жолығар» (Классикалық зерттеулер, 2014: 218), –

деп әйелдің сыртқы бейнесіне ерекше назар аударады. «Жалқын шаш», «қиғаш қас», «жазық маңдай», «құбаған мұрын» деген адамның сыртқы тұлғасын эстетикалық тұрғыда сипаттайтын параметрлік сын есімдер мен эпитеттерді қолдана

отырып, әйелдің жалпы монументалды портретін береді. Автор әйел портретін жасауда жыраулық дәстүрмен қоса құрылымдық, семантикалық жағынан халық фольклорының циклдік үлгілеріне сүйенеді.

Абайға дейінгі ұлттық поэзияда әйел жайын көп жырлаған ақынның бірі ретінде Тілеуке (Шал) Құлекеұлы есімі аталады. Ақын әйелдерге арнаған көптеген өлеңдерінде «Жақсы әйел бойын түзеп сылақтайды...», «Жақсы қатын шығарар ердің атын...», «Жақсы әйел айтқан сөзді кектей қоймас...», «Жаман әйел байымен ұрысады...», «Жауыз қатын қабаған ит сияқты...», «Алғаның жақсы болса қорғандайды...», «Жақсы әйел дәулетіңе сән келтірер...», «Жақсы әйел алсаңыз, Алладан жауған нұрмен тең» деп жақсы мен жаман әйелдің кереғар мінез-құлқын салыстыра суреттеп, іргелі ел болу, сапалы қоғам құру идеясын әйел затымен байланыстыра жырлайды. Ал «Қыздар туралы» өлеңінде автор қыз баласының жас ерекшелігіне сай физиологиялық, психоэмоционалдық даму динамикасын сыпайы әзілмен өрнектей отырып, әйел әлемінің пәлсапалық болмысын жеткізеді. Ақынның кейбір сөз қағысуларында әйел образына қатысты тым ашық, әдепсіздеу естілетін тұрпайы сөз қолданыстары кездеседі. Алайда, мұндай жолдар Шал ақынның бейпіл ауыздығын, анайылыққа бейімдігін емес, керісінше суырыпсалма шеберлігін, реалистігін, коммуникативті жағдаятқа байланысты пайдаланған өзіне тән көркемдік ерекшелігін көрсетеді.

Абаймен тұстас сал-серілер поэзиясы өкілдерінің шығармаларында әйел бейнесі біршама ашыла түскенін байқаймыз. Мысалы, Ақан серінің «Жақсы әйелдің сипаты» өлеңінде:

«Ақ жүзді әйел алсаң бойы сұңғақ.

Қасыңа шақырғанда келсе зулап.

Дауысы «әу» дегенде әрең шығып,

Кеудесі еңкейгенде етсе бұлғақ.

Қара қас, жазық мандай, қара көзді,

Дауысы жіп-жінішке, жұмсақ сөзді.

Мінезі майдай еріткен қорғасындай,

Келсе де ерте-кешті бір мінезді» (Ақындар аманаты, 2014: 29), –

деп өз қиялындағы әйел бейнесін поэтикалық сыршылдықпен жеткізуге ұмтылады.

Ақан өзінің ақындық сергектігімен қазақ әйелінің сыртқы тұлғасымен бірге ішкі рухани әлемін ұлттық сипаттармен, ұлттық мінез, қазақы идеологиямен сабақтастыра бейнелейді.

Сонымен Абайға дейінгі көрнекті поэзия өкілдерінің әйелдер хақындағы өлеңдеріне шолу жасай отырып, олардың шығармашылығындағы ортақ бір нәрсені байқаймыз. Бұл ортақ қасиет барлығында да әйел портретін, әйел бейнесін берудегі поэтикалық екпін оның көркем мінезі мен әдеп-ахлағын салыстырмалы суреттеуге негізделеді. Яғни, қазақ әйелі бейнесінің, оның рухани болмысының берік іргетасы ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлерге, сол дәуірдегі ұлттық мұратты бойына сіңірген қоғамдық көзқарастарға және діни негіздерге сай қалыптасты деуге болады. Халық әдебиеті өкілдерінің мұраларында әйел өмірінің отанасы ретіндегі функционалдық аспектілеріне баса мән беріліп, оның табиғи болмысы-

на, эмоционалдық және сезімдік әлеміне терең бойламаған. Демек, Абайға дейінгі ақындарда қыздың сыртқы сұлулығы мен қазақ әйелінің ұяң, қарапайым бейнесі мүсінделсе, Абай қаламынан туған әйел бейнелері несімен ерекшеленді, образ жасауда қандай көркем детерминанттар байқалды деген салмақты ойды осы мақалада назарға аламыз.

«Адамзаттың рухани қазынасына қазақ не қосты деген сауал туа қалса, жауабын біз іркіліссіз Абайдай сарқылмас бай кенішімізден іздейміз» (Абайтану, 2015:68), – деп профессор Ш.Елеукепов айтқандай, дәстүрлі қазақ әйелінің бейнесі Абай лирикасында бұрын-соңды кейіптелмеген терең де күрделі бейнеде көрінді. Қазақ поэзиясында алғаш рет өткір қарама-қайшылыққа толы, шынайы, нәзік, сонымен бірге рухы күшті әрі терең сырға толы, жұмбақ әйел бейнесі Абай туындыларында көрініс тапты. Абай өмірлік тәжірибесімен, сезімімен, мінезімен, қайталанбас қазақы сұлу болмысымен, адал да ғашық жүрегімен ерекшеленетін әйел образын сомдай отырып, ұлттық өлеңтануда тұтас бір дәуірді, мүлдем жаңа әлемді құрды деп айтуға болады. Бұл ойымызды М. Әуезовтің «Жизнь и творчество Абая» деген мақаласындағы мына бір пікірі бекіте түседі: «Впервые в казахской литературе так отчетливо и на такой моральной высоте высказано новое отношение к семье, к родительскому долгу, к воспитанию молодого поколения и, главное, к женщине.

Безотрадная, злосчастная доля восточной женщины, изображенная в народных поэмах и бытовых песнях, приобретает в творчестве Абая новый смысл. В своей поэзии Абай раскрывает самую душу женщины, о которой так мало было рассказано в прежних поэмах и песнях, отражавших главным образом внешнюю сторону женской судьбы. Абай показывает, как трогательно и глубоко любовь женщины, когда она сама выбирает себе возлюбленного, как сильна и непоколебима ее воля в борьбе за вырванное с таким трудом счастье. Абай воспевает казахскую женщину и мать как опору семьи. Он воспевает готовность ее к самопожертвованию, мудрость и стойкость ее в преданной дружбе, цельность ее прекрасной и верной души. Страстно отрицая позорный институт калыма, многоженство и порабощение, Абай в своих стихах борется за равноправие женщины в обществе» (Әуезов, 2008: 106). Демек Абай поэзиясында әйел бейнесі әртүрлі сипатқа ие болды. Ойшыл ақын шығармаларында қазақ әйелі феноменін түсіндірудің мүлдем жаңа әдеби-көркем перспективаларын жасады. Бұған дейін бір схемаға сай ағартушылық канондар тұрғысынан жырланған әйел бейнесіне қатысты прогрессивті көзқарастарды батыл қозғады. Абай поэзиясында өз бақыты үшін күресіп, өз ой-сезімін жеткізе білетін, өз тағдырын өз бетінше шешуге, жеке бақытын құруға ұмтылған әйелдер бой көрсетті. Сонымен бірге Абайдың шығармашылық концепциясында әйел табиғатының әртүрлі аспектілері – сезім бостандығы, өмірге қанағаттанбауы, өзіне және ер адамға деген сыни көзқарасы, құлай сүйеге, гуманистік құндылықтарды сақтауға қабілетті әйел бейнесінің стихиясы мен инстинктивтілігі мейлінше шынайы бейнеленді. Демек, Абай сомдаған әйелдер бейнесі олардың мінсіз емес болмысын сипаттауымен ерекшеленді. Олар да сүрініп, қателесуі мүмкін, бірақ әділетсіздікке немесе адамның қатыгездігіне қарсы тұрып, өзінше жауап бере алатын әйел образын суреттеу арқылы ақын әйел эмансипациясын, әйелдің мүддесін жақтады. Әйелдің болмысын отбасылық міндеттермен шек-

темей, керісінше өзінің өмірлік стратегиясын айқын түсінген әйел бейнесін көрсету ақын үшін өзекті болды. Өйткені еркін ойлы, жаңашыл ақын Абай ұлт мәдениетінің болашағы, ұрпақ тәрбиесі әйелге тікелей байланысты екенін жан жүрегімен түйсінді.

Жалпы Абайдың әйел тақырыбына арналған поэзиялық туындыларын шартты түрде былайша топтастыруға болады:

1) Әйелдің кескін-келбетін, сыртқы тұлғалық кейпін суреттеу арқылы *әдеби бейнесі сипатталатын өлеңдері* («Шығыс ақындарынша» (Йүзі – раушан, көзі – гәуһар), «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Білектей арқасында өрген бұрым», «Көзімнің қарасы»);

2) Әйелдің ішкі жан дүниесіндегі, түйсігіндегі әр түрлі сезім сыры ақтарыла көрінетін, *психологиялық портреті суреттелетін лирикалық жырлары* («Қыз сөзі», «Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтау», «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында», «Сүйсіне алмадым, сүймедім», т.б.);

3) Әйелдің мінез-құлық нормаларына зер сала отырып, оның өзі таныған болмысын, әйел характерін ашатын, *мінездеме портретін беретін туындылары* («Қандай қызда ләззат бар жан татпаған?», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Қатыны мен Масақбай», «Қара қатынға»).

Осылайша Абай әдебиет арқылы әйелдің мәртебесін, адамдық келбетін асқақтатып, оның барлық артықшылығы мен кемшілігін көркем қабылдаудың жаңа тенденциясын қалыптастырды.

Енді ақын өзі жасаған әдеби мұрасында әйелдерге қандай рөл берді, әйелдер туралы қандай құнды дүниелер айтты? Жалпы Абай сомдаған әйелдер бейнесі қандай деген салмақты ойларға ойыссақ, жоғарыда айтқанымыздай, ақынның қазақ әйелінің бейнесін, оның ішкі рухани әлемін берудегі өзіндік интерпретациясы көркемдік жаңалықтарға толы болды. Абай поэзиясында әйелдерге деген қалыптасқан қоғамдық-әлеуметтік, дәстүрлі стереотиптерді сынай отырып, қазіргі гендерлік идеологияның эстетикалық пайымдауларын ұлттық танымға сай жырлады.

Сонымен Абай өз шығармашылығында қазақ әйелінің бейнесін әртүрлі кейіпте көрсетеді. Мәселен, «Әзім әңгімесі» поэмасының негізгі идеясы адамгершілік, адалдықпен қоса екіжүзділік, аярлық сынды адам бойындағы контрасты мінез-құлықтарды көрсету болғанымен, баласының жазым болғанын білген қарт ананың аһ ұра күңіренген күйі мен оның парасатты, қамқор, махаббатқа толы тұлғасы да әсерлі суреттелген. Олай болса, Абай поэзиясындағы әйелдер, ең алдымен *әйел-Ана бейнесінде* көрінсе,

«Білектей арқасында өрген бұрым,

Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.

Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,

Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?» (Абай, 2020: 146), – деп қазақ қызының табиғи тәндік сұлулығын, биязы, нәзік болмысын асқан шынайылықпен, тіпті сиқырлы бояумен қылқалам шеберлері өрнектеген картинадан да асыра бейнелейді. Ал «Көзімнің қарасында»:

«...Мал түгіл басымды,

Жолыңа берсем де аз», (Абай, 2022: 202) –

деп «әйел» концептісін *әйел* – *сұлу қыз бейнесінде* сұлулықтың, әсемдіктің, көркемдіктің символы ретінде көрсетеді. Абай қыздың сұлулығын жоғары бағалағаны сонша, жолында мал түгілі жанын да құрбан етуге даяр екенін әсіре пафоссыз, мейлінше байсалды леппен жеткізеді. Сондай-ақ, Абай поэзиясындағы қазақ әйелі бейнесінің типологиясына зер салғанда, олардың әрқайсысының бір-біріне ұқсамайтын қайталанбас өзіндік эстетикалық, эмоциялық мазмұнға толы тұлғасы көрінеді. Ақын өзінің дүниетанымына, моральдық-философиялық идеяларына сай әйел лексемасын махаббат деген ұлы сезіммен бірлікте қарастырады. Абай әйел мен махаббатты егіз ұғым ретінде сипаттай отырып:

«Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да» (сонда, 149), –

деп *әйелдің сүйген жар* ретіндегі рөлі мен бейнесін ерекше құрмет тұтқан. Аталмыш өлеңді психопоэтикалық тұрғыдан зерттеген ғалымдар «Бірінші тармақтың мотиві – ішкі психологиялық күй. Екінші тармақтың мотиві – ақынның сана-сезімінен тыс тұрған сыртқы құбылыс. Үшінші тармақтың мотиві – ішкі психологиялық күй. Төртінші тармақтың мотиві – ақынның сана-сезімінен тыс тұрған сыртқы құбылыс» (Дәдебаев, Жусанбаева, Баязитов, 2021: 9) деп әрбір шумаққа мазмұндық-құрылымдық жағынан талдау жасап, басты мотивтерін саралайды.

Ал «Масғұт» поэмасында:

«Еркектің еркек адам болса қасы,
Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы?»
Хан қаһар, қара кісі қастық қылса,
Сонда ұрғашы болмай ма арашашы? (Абай, 2020: 20)
«...Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маған тиер» (Абай, 2020: 20), –

деп Абай әйелді бұл опа бермес дүниедегі қандай ең қиын сәттер болмасын қолдайтын сенімді қорған ретінде *әйел* – *ақылшы, жанашыр, адал дос* бейнесінде сипаттайды. Сонымен қатар Абай әйел образдарына мінездеме бере отырып, әйелдің үйдің берекесін кіргізер отанасы ретіндегі бейнесін былайша суреттейді:

«Тегінде адам басы сау бола ма?
Үйінде тексерілмес дау бола ма?
Ері ашу айтса, әйелі басу айтып
Отырса бұрынғыдай жау бола ма?» (Абай, 2022: 20), –
десе, тағы бір өлеңінде:

«Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,
Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.
Жар көңліне бір жанын пида қылып,
Білместігің бар болса, қылар сабыр» (Абай, 2022: 62), –

деп әдебиет фонындағы қазақ әйелдерінің сыртқы бейнесі мен ішкі рухани әлемін мұсылмандық, ұлттық, сонымен бірге психологиялық принциптердің синтезі ретінде жан-жақты дамытады.

Сонымен Абай сомдаған қазақ әйелдерінің бейнесіне талдау жасағанда мынадай екі нәрсе ерекше мән береміз: біріншіден, ақын әйел образын жасауда өмірлік мәселелерді басшылыққа алған, яғни ақын өз туындыларында әйел теңсіздігі сияқты өзі ғұмыр кешкен қоғамдық ортада орын алған сүреңсіз оқиғалардың жанды кейіпкеріне айналған әйелдер бейнесін жаңғыртты. Екіншіден, өздерінің «менін» қорғауда табандылық пен мінезінің күштілігін, күйіп-жанып сүйе алатын асыл сезімін, сексуалдық эмоцияларын бүкпесіз көрсете алатын жаңа типтегі әйел бейнесін тудырды.

Сондай-ақ «Қандай қызда ләззат бар жан татпаған?» өлеңінде:

«Кейбірі жайдары, ашық боламын деп,

Орынсыз адамдармен жыртақтаған» (Абай, 2022: 42), –

деп жөнсіз ұшқалақтанып, орынсыз әзілге әуес, жеңілтек мінезді қыздың бейнесін сынаса, «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде:

«Шу дегенде көрінер сұлу артық,

Көбі көпшіл келеді ондай қаншық.

Бетім барда бетіме кім шыдар деп,

Кімі паңдау келеді, кімі тантық» (Абай, 2022: 62), –

деп тәнінің сұлулығы жан сұлулығымен үйлесім таппаған, тек сыртқы сымбатына масаттанған сауықшыл әйелдің өзәзіл кейпін суреттейді. Сонымен қатар Абай әйел затының мінез-құлқын, табиғатын, болмысын жырлауда ақылы мен парасаты ұштасқан мінсіз арулардың көркем бейнесін сомдаумен бірге, зілсіз әзілмен юморлық реңкке ие шынайы кейіпкерлер образын да жасады. Мысалы:

«Сырмақ қып астына

Байының тоқымын,

Отының басына

Төрінің тоқымын

Бүксітіп,

Бықсытып,

Қоқсытып келтірді» (Абай, 2022: 299), –

деп «Қатыны мен Масақбай» өлеңінде үй шаруасына қыры жоқ, салпы етек салақ әйелдің бейнесін көрсетеді. Абайдың идеялық-мазмұндық жағынан осы сарында жазылған «Қара қатынға», «Баймағамбетке қатынының атынан шығарылған», «Әйелің – Медет қызы, ата Ырым» өлеңдерінде де келеңсіз мінез-құлықтарға ие әйелдер бейнесін жұмсақ күлкіге толы ирониялық тәсілмен жеткізеді. Дегенмен бұл юмор Абайдың әйелдің бойындағы ең бір ұнамсыз қасиеттерді күлкімен жасырған көркемдік маска ғана деуге болады.

Қорытынды. Қорыта келе, қазақ поэзиясындағы әйел бейнесінің эволюциясына салыстырмалы талдау жасағанда, сан түрлі әйел образының панорамасымен бірге әр дәуірдегі әлеуметтік-психологиялық атмосфераны да аңғарамыз. Жалпы Абайға дейінгі поэзияда қазақ әйелдері тағдырына мойынсұнған, көнбіс, ұяң бейнеде сомдалса, Абай шығармаларында жеке басына азаттық алып, сүйгеніне қосылу үшін тіпті құздан құлайтын батыл, күрескер, «жаңа» әйелдердің жарқын образы пайда болды. Демек, Абай қазақ қоғамындағы гендерлік мәселелердің дәстүрлі құрылымын бұрын-

соңды болмаған үлгіде жаңғыртты. Жинақтап айтқанда, Абайдың поэзиялық туындыларында сомдалған қазақ әйелдері бейнесінің сипаттамасы былайша көрінеді:

- а) хор қызындай көркімен еліктіретін *әйел – сұлулық, әйел – гүл*;
- ә) айрықша қуат беріп, ғажайып шабыт сыйлайтын *әйел – махаббат, әйел – муза*;
- б) күлкісі мен көз жасы шаттық пен мұңға бөлейтін *әйел – өмір, әйел – тұмас алем*.

Абай осындай терең философиялық мазмұнмен әйелге тән барлық қадір-қасиетті жырлады.

Мақала «AP09259694 – Қазіргі әдебиеттану және когнитивтік парадигма» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Жуматаева А.Н.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
PhD докторант Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,
Алматы, Казахстан
E-mail: aidanaz@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-2236-9549

Образ женщины в поэзии Абая: компаративистский анализ доабаяевских художественных воззрений

Аннотация. В статье подробно рассматривается художественный образ казахских женщин в поэзии Абая. Также был проведен обзор стихотворений морально-психологического содержания о женщинах-героинях в творчестве певцов-поэтов и представителей доабаяевской авторской устной литературы, обращено внимание их художественно-эстетической, содержательно-идейной функции. Произведен сравнительный анализ художественного мастерства Абая в изображении женского образа сопоставимо с точки зрения поэтической традиции и авторской позиции поэзии жырауов как Бухар, Ақтамберди, Шалғез, Шал ақын и яркого представителя поэзии сал-сері Акана Сері.

Анализируя эволюцию художественных взглядов на образ казахских женщин в национальной поэзии, мы убедимся, что в дискурсе литературного творчества до Абая доминировали образы женщин, обладающих контрастными качествами. То есть, женщины в произведениях жырауов и поэтов-певцов часто изображались с точки зрения бинарной оппозиции хорошего-плохого женского характера, а также внешней физической красоты. А в образе казахских женщин, рожденных пером Абая, раскрывается весь их мир, начиная от внешнего портрета, норм поведения, одежды и поведения, заканчивая психологическим, эмоциональным состоянием и внутренним духовным миром. Кроме того, в творчестве Абая процесс трансформации традиционного образа женщины в глубокий, сложный, загадочный образ матери, любимой жены, подруги, прекрасной девушки, музы любви был дифференцирован через конкретные тексты.

Статья подготовлена в рамках докторской диссертации «Духовный мир казахских женщин в поэзии Абая (на основе гендерной поэтики)».

Ключевые слова: Абай, поэзия, женский образ, женская эмансипация, гендерная поэтика, типология.

Zhumatayeva A.N.

Kazakh National University named after al-Farabi,
PhD doctoral student of Literature and Art named after M.O. Auevov,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: aidanaz@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-2236-9549

The Image of a Woman in Abai's Poetry: Comparative analysis of pre-Abay artistic views

Annotation. The article examines in detail the artistic image of Kazakh women in the poetry of Abai. Also, a review of poems of moral and psychological content about female heroines in the work of singer-poets and representatives of the pre-Abay author's oral literature was reviewed, attention was paid to their artistic, aesthetic, content-ideological function. A comparative analysis of the artistic skill of Abay in depicting a female image was made, comparable from the point of view of the poetic tradition and the author's position of the Zhyrau poetry as Bukhar, Aktamberdi, Shalgez, Shal akyn and Akan Seri, a prominent representative of the Sal-seri poetry.

Analyzing the evolution of artistic views on the image of Kazakh women in national poetry, we will see that the discourse of literary creativity before Abai was dominated by images of women with contrasting qualities. That is, women in the works of zhyraus and poets-singers were often depicted in terms of the binary opposition of a good-bad female character, as well as external physical beauty. And in the image of Kazakh women, born by the pen of Abai, their whole world is revealed, starting from the external portrait, norms of behavior, clothing and behavior, ending with the psychological, emotional state and inner spiritual world. In addition, in the work of Abai, the process of transforming the traditional image of a woman into a deep, complex, mysterious image of a mother, beloved wife, girlfriend, beautiful girl, muse of love was differentiated through specific texts.

The article was prepared as part of the doctoral dissertation «The spiritual world of Kazakh women in the poetry of Abai (based on gender poetics)».

Key words: Abai, poetry, female image, female emancipation, gender poetics, typology.

Информация об авторе:

Жұматаева Айдана Нышанғалиевна, научный сотрудник института Литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, PhD докторант. aidanaz@mail.ru, ORCID iD: 0000-0003-2236-9549

Әдебиеттер

Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. – Алматы: «Жазушы», 2020. – 640 б. ISBN 978-601-200-724-4. (қаз).

Абайтану. Таңдамалы еңбектер. IV том. Ойлар мен толғаныстар / Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 279 б. ISBN 978-601-04-1285-9. (қаз).

Ақындар аманаты: қазақтың ауызша әдебиеті. Ақан сері Қорамсаұлы, Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы, Балуан шолақ Баймырзаұлы. Шығармалары. – Алматы: Нұрлы press.kz, 2014. – 281 б. ISBN 978-601-80288-7-8. (қаз).

Әуезов М. Елу томдық шығармалар жинағы. Т. 31: Мақалалар, либретто, пьеса. – Алматы: Дәуір, 2008. – 402 б. ISBN 9965-759-76-6. (орыс).

Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық / құраст.: М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 б. ISBN 5-605-00358-5. (қаз).

Дәдебаев Ж., Жусанбаева С., Баязитов Б. // Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесі // «Керуен» ғылыми журналы (БҒСБК ұсынған), бөлім 73, № 4 (2021). <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/127/91> қаралған күні: 12. 02. 2022. (қаз).

Daniel Schulza, ŠtěpánBahník // XX ғасырдағы ағылшын тілді әдебиеттегі гендерлік ассоциациялар // Тұлғаны зерттеу журналы (Scopus), 81-том, тамыз, 2019 ж., 88-97 бб. (ағыл).

Классикалық зерттеулер: Көптомдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2014. Т. 25: С.Сейфуллин, Ә.Дербісәлин, Қ.Сыдықұлы, М.Мағауин. Қазақтың жыраулық мұрасы. – 417 б. ISBN 978-601-7414-00-9. (қаз).

Қалқаманұлы Бұқар. Ай, Абылай, Абылай! Толғаулар. Алматы: Жалын, 1993. – 96 б. ISBN 5-610-01240-6. (қаз).

Литература

Абай. Полное академическое собрание сочинений. Трехтомник. Том 1 – Алматы: Жазушы, 2020. – 640 с. ISBN 978-601-200-724-4. (қаз).

Абайтану. Избранные произведения. Том IV. Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 279 с. ISBN 978-601-04-1285-9. (қаз).

Ақындар аманаты: казахская устная литература. Акан сері Қорамсаулы, Укили Ыбырай Сандыбайұлы, Балван шолак Баймырзаулы. Произведения. – Алматы: Нурлы press.kz, 2014. – 281 с. ISBN 978-601-80288-7-8. (қаз).

Ауэзов М. Пятидесяти томный сборник сочинений. Т. 31: Статьи, либретто, пьеса. – Алматы: Дәуір, 2008. – 402 с. ISBN 9965-759-76-6. (рус).

Бес ғасыр жырлайды: 2 т. / составители: М. Магауин, М. Байдиляев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Вып. 1. – 384 с. ISBN 5-605-00358-5. (қаз).

Дадебаев Ж., Жусанбаева С., Байзитов Б. // Семантико-структурная система произведений Абая // Научный журнал «Керуен» (ККСОН), раздел 73, № 4 (2021). <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/127/91> дата просмотрено: 12. 02. 2022. (қаз).

Daniel Schulza, Štěpán Bahník // Гендерные ассоциации в англоязычной литературе XX века // Journal of Personality Studies (Scopus), том 81, август 2019 г., 88-97 с. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0092656619300510>. (англ).

Классические исследования: Много томник. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2014. Вып. 25: С. Сейфуллин, А. Дербисалин, К. Сыдықұлы, М. Магауин. Наследие казахских жырау. – 417 с. ISBN 978-601-7414-00-9. (қаз). [

Қалқаманұлы Бұқар. Ай, Абылай, Абылай! Толғау. Алматы: Жалын, 1993. – 96 с. ISBN 5-610-01240-6. (қаз).

References

Abay. Complete Academic Works. Three volumes. Volume 1. (2020). – Almaty: Zhazushy. – 640 p. ISBN 978-601-200-724-4. (in kaz).

Abaytanu. Selected works. Volume IV. (2015). – Almaty: Kazakh University. – 279 p. ISBN 978-601-04-1285-9. (in kaz).

Akyndar amanati: Kazakh oral literature. (2014). Akan Seri Koramsauyly, Ukili Ybyray Sandybayuly, Baluan Sholak Baimyrzauly works. – Almaty: Nurlly press.kz. – 281 p. ISBN 978-601-80288-7-8. (in kaz).

Auevov M. (2008). Fifty-volume collection of works. T. 31: Articles, libretto, play. – Almaty: Dauir. – 402 p. ISBN 9965-759-76-6. (in rus).

Bes gasyr zhyrlaidy: 2 volumes / (1989). Compilers: M. Magauin, M. Baidildaev. – Almaty: Zhazushy. – Issue. 1. – 384 p. ISBN 5-605-00358-5. (in kaz).

Dadebaev Zh., Zhusanbaeva S., Bayazitov B. (2021) // Semantic-structural system of Abai's works // Scientific journal «Keruen» (KKSON), section 73, no. 4. <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/127/91>. (date viewed: 12. 02. 2022). (in kaz).

Daniel Schulza, Štěpán Bahník (2019). // Gender Associations in the 20th Century English Literature // Journal of Personality Studies (Scopus), Volume 81, August, pp. 88-97. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0092656619300510>. (date viewed: 12. 02. 2022). (in english).

Classical Studies: Multivolume (2014). – Almaty: Adebiiyet Alemi. Issue. 25: S. Seifullin, A. Derbisalin, K. Sydykuly, M. Magauin. The legacy of the Kazakh zhyrau. – 417 p. ISBN 978-601-7414-00-9. (in kaz).

Kalkamanuly Bukhar. (1993). Ay, Abylay, Abylay! Tolgau. Almaty: Zhalyn. – 96 p. ISBN 5-610-01240-6. (in kaz).

Amangalieva A.E. ^{*1}, Bekmasheva A.H. ²

¹West Kazakhstan Agrarian-Technical University named after Zhangir Khan,

*²West Kazakhstan Innovation and Technological University,
Uralsk, Kazakhstan*

E-mail: ^{*} ¹a.akkerbez81@mail.ru, ²vipbekmasheva@mail.ru

ORCID: ^{*} ¹0000-0002-4857-3954, ²ORCID 0000-0001-7189-8952

ONOMASTIC SPACE IN THE WORK OF RABGUZI “QISAS AL-ANBIYA” (BASED ON THE STORY “ADAM AND EVE”)

Annotation. The article considers the onomastic space in the work of Rabguzi “Qisas al-Anbiya”, the ethno-linguistic nature of the onomastic names found in the story. When using onomastic names and determining the function of onomastic names in order to convey information in a story, the author’s thought and the rights of the author in the story were taken into account.

The system of names in the onomastic space of the Kazakh and Turkic peoples in their current form is a product of the centuries-old collective thought of the peoples and tribes that lived in each historical period, a common spiritual creation in the cultural sense. The onomastic names found in the relic of Rabguzi “Qisas al-Anbiya” determine the realities of everyday life, history, experience, economic culture and worldview, traditions and beliefs of the language community of that time. In this prose story, the language and history, cultural values, religious and personal views of the Turks are presented through the knowledge of the author.

The story contains the names of sheikhs who preached Islam to the Muslim community, the names of the heroes of the work, caliphs, prophets, saints and companions, angels, their nicknames and derivative names. In linguistics, the relevance of studying the language of the story in the works of Rabguzi, especially its onomastics, is growing.

The need to study the onomastics of the story “Adam and Eve” is determined by the preservation in the monument of archaisms lost in the language. As a result of studying the article, we drew attention to the wide scope of onyms in the story and to the fact that onomastic names are language symbols that are ready to express any concept related to a given environment. Therefore, it is very important for us to understand the essence of this work.

Key words: angel, companion, story, sharia, sheikh, Turkic mythology, onomastics.

Introduction. The main population of the Golden Horde state were Kypchaks, and the Kypchak language was raised to the status of an international language. A large-scale work of that era is Rabghuzi’s monument “Qisas al-Anbiya» or “Qisas-i Rabghuzi”. The author of this work is Nasyreddin Burhanaddin. Rabguzi was his nickname. Nasyreddin Burhanaddin was a scholar, scientist and judge who lived in the village of «Rabbat Oguz». According to the Turkologist A. Bombachi, Rabguzi lived in 1250 in Barshinkent in the lower reaches of the Syrdarya River and studied at the famous madrasah Nusam-ad-Din, which trained talented philologists. He was fluent in Arabic, Persian and Turkish. (Kyraubaeva, 1988:163) Rabguzi used the Arabic and Persian versions as direct sources to bring several different versions of the Qisas al-Anbiya into one system. However we look at Rabguzi’s accounts, they are written on the basis of Quranic interpretations. In addition, direct

references to passages from the Qur'an and materials written in religious scriptures are combined. The Rabguzi relic, Qisas al-Anbiya, is intended to convey the basics of Islamic religion in an understandable language that is close to the people's understanding.

Among the literature of the Turkic peoples, Kyrgyz writers contributed to the translation and publication of the Rabguzi monument. In 1914, T. Kunashev and K. Botoyarov translated the monument "Qisas al-Anbiya" from the lithographic printing house of H. Arifzhanov in Tashkent from the ancient Turkic language into Kyrgyz, and published the wonderful events of each prophet as a separate book called "History of the Prophets". Among them, the story "Aziraty Yusup Aleisalam" was translated and published as a book in 1992 in Bishkek with a facsimile, transcription and dictionary. It is the first translation of Rabguzi's tales into the Kyrgyz language. Rabguzi's "Qisas al-Anbiya", the translators pointed out, contains many excerpts from Quranic verses about the prophets, references from the ancient Arabic language, selected information from various stories, proverbs, and thoughtful words that can teach human life (Kunashev, Botoyarov, 1992:183).

Materials and methods. Rabguzi's literary relic "Qisas al-Anbia" has been studied with interest by scholars. The work was edited by P.M. Melioransky, A.V. Yerofeyev, S.Ye. Malov, N.P. Ostroumov, N.F. Katanov, V.V. Radlov, N.I. Ilminsky, V.R. Rozen, together with such Turkologists as M.M. Gabderakhimov, G.H. Arifgan, A.N. Najip, A.R. Tenishev, G.G. Fitrat, N. Mallayev, E. Fazilov, I. Jalil, S. Chagatai, Western orientologists and Turkish scholars such as K. Gronbeh, J. Shinkevich, J. Turi, F. Coprulu, H.E. Boeschoten, M.V. Damme. When studying the work, the article was guided by the works of such Kazakh scientists as B. Kenzhebayev, A. Kyraubayeva, H. Suyinshaliyev, N. Kelimbetov, G. Aidarov, A. Kuryshzhanov, N. Sagyndykov. I. Kenesbayev, A. Kaidar, T. Zhanuzakov, A. Abdirahmanov, Ye. Zhanpeisso, R. Syzdyk, N. Uali, Ye. Kerimbayev, Zh. Mankeyeva, Q. Rysbergen, B. Tileuberdiyev, G.B. Madiyeva et al., who systematized the theoretical findings of onomastics and cognitive linguistics in the formation of the common onomastic space of the Turkic peoples of the Rabguzi story "Adam and Eve" and considering onomastic names from an ethnolinguistic perspective as the subject of our study. The studies of scholars studying Turkic onomastics were also taken into account. In the field of linguistic onomastics, such types as anthroponym, toponym, ethnonym, cosmonym, oronim, hydronim, ethnonym, and nowadays agionim, demononym, chrematonim, eronim, pragmatonym, oikonim, ideonym and other types have been widely studied. Onyms, which have become the motif of the story in the work, are also actively studied. This is due to the fact that onomastic names provide valuable information about past events in the works and their real reasons. Names in works have long been of great interest to researchers, since onomastic names differ from other lexical categories of language by their role in the language, their own structure, and their special function in speech.

The works of Professor B. Kenzhebayev, who is the first initiator and founder of the study of the heritage of ancient times, are mentioned separately in the history of Kazakh literary studies. B. Kenzhebayev, who considered this monument to be an early version of literature in Kazakh literature studies: "Qissa Anbiya" is a collection created in the 13th-14th centuries. That was the time when the language of ancient Turks – local clans and peoples – mixed with the language of Arabs who conquered and ruled the lands of Central

Asia and Kazakhstan, and later a common literary language called Chagatai language appeared. Therefore, "Qissa Anbiya" is considered to be a literary version created in Chagatai language (Kelimbetov, 1986:264).

In the terminological dictionary of linguistics "onomastic space" is defined as "the totality /complex/ of all proper names used by the linguistic community in one place in a certain historical period, for naming real and imaginary objects" (Podolskaya, 1988:192). Historical and cultural conditions are one of the most important issues in the history of formation, emergence, origin of personal names. These important events in the history of the people are associated with different religious currents in different social patterns, on the other hand, they are combined with different cultural relations and friendly ties with neighboring countries (Kenbaeva, Pangereev, 2020, p. 74). We all know that such historical and cultural connections have had a great influence on expanding the composition of nouns in our language, improving their semantic and functional meaning from a lexical point of view. The works published in the Middle Ages, which occupy a special place in the cultural and historical development of our people, have become the subject of some scientific research. Here, researches by prominent Turkists A. Najip, A. Kaidar, R. Syzdyk, B. Sagyndykuly, A. Kerimov, T. Arynov, A. Ibatov, A. Kuryshzhanov, B. Abilkasymov, M. Orazov are of great importance. N. Katanov, V. V. Bartold, V. V. Radlov, A. N. Samoilovich, S. Ye. Malov, N. K. Dmitriev, A.N. Kononov, N.A. Baskakov, K. Zhubanov, I.K. Kenessov, S. Amanzholov, A. Kaidar, T. Zhanuzakov, A. Abdrakhmanov, Ye. Zhanpeissof, Q. Rysbergenova, G. Madiyeva, A. Zhartybayeva other scientists stressed the need to determine the theoretical and methodological foundations for the study of onomastics and considered in continuity with the language of social, national, ethnocultural character and have comprehensively shown in their works.

The book that describes the life history of Allah's beloved, the religious Shariah, is called Qisas al-Anbiya in Arabic. This means "Histories of the Prophets". During the Middle Ages, several different versions of Qisas al-Anbiya appeared in different languages, making it difficult to read and understand. This is why Arabic, Persian, Turkish, etc. Tokbuga bey, who ruled in the southern regions of Uzbekistan in the 14th century, instructed Rabguzi to collect the altered versions of "Qisas al-Anbia" in the languages into one system. Accepting the bek's request, Rabguzi said: "I surrendered my soul to God, prayed to God for healing, and began this book. My aim is the history of the prophets. Allah is the Merciful of the Mercifuls" (Kyraubaeva, 1988:163).

Results and discussions. "Rabguzi's tales" is a valuable legacy born of Islamic civilization, including a collection of literature of the same era, an anthology, and works of various genres, revealing the main features of the literature of that era. The work mainly consists of large stories. Each story focuses on the life story of a particular prophet. Also in the last part of the work there is an account of the last lives of Abu Bakr, Omar, Ospan, Ali and Hassan and Hussein. The relic ends with the author's prayer to the Creator (Tolibayev, 2020: 130). In this relic in 710 (according to the Gregorian calendars it is 1309-1310) was published a valuable book containing much information about the life history of the Prophets from Adam to Muhammad sallallahu alayhi wa sallam. It is written in the work: "*Yazub gave this book to Nasreddin Tokbug bek tabugun, who finished it one hundred and fourteen*

years ago. (This book was written in the year seven hundred and ten... ..I wrote it in honor of Nasreddin Tokbug bek...)" . Some of Rabguzi's tales are stories about historical people who are considered prophets in the Quran and Islam.

In between stories he quoted excerpts from the principles of the Quran. The main core of the stories was taken from the events told there (Ayagan, 2012:404). For example, there were different opinions about the "Rabguzi tales". One sees it as a valuable heritage with great worldly character, while the other sees it as a marginally useful religious book. Researcher N. M. Mallayev proves the correctness of the first opinion as follows: "... although the theme and ideological orientation of Rabguzi's tales are mainly of religious nature, but the writer's personal life stories and poems had a positive impact on the development of fiction".

In Rabguzi's work, religious and mystical legends and the reality of worldly life are presented side by side, and it is noted that the two views struggle with each other to some extent. "Rabguzi's tales" contains stories about life on earth. Such stories have a didactic and educational value. "Rabguzi tales" are based on stories from the East-Arabic and Persian. It is a work of translation and interpretation, which was born between the ancient Arabs and Persians, and is taken from the stories that are changing one after the other.

The stories in "Qissa" are as follows: "God uses Gabriel to bring three types of soil. Earth says: "Don't take soil from me". Djabriil returns to the land not disappointed. God sends Israfil. He returns without taking it either. At the end, Azireil is sent. The earth also begged Azirael. Azirael says: "The judgment of God is stronger than your words" and takes three types of soil from the ground. God said to Azrael, "You are very upset. From now on you will be the one who takes a man's life!". Then Azrael will take a men's soul. Just as the color of the soil is different, so are the types of people in the world. The reason why man is created from the soil and not from something else: the mountain says, "I am high, create from me" – Gold says, "Create from me, I am beautiful", so is the sea, the sky, the water they are all a battle. That is why Adam was created from soil. Allah Almighty said to the soul: "Enter the human body!" The soul entered differently, it came to the eye. Adam saw himself. Came to the nose. Adam sneezed. The soul came to the chest. Adam knew the names of all the things in the Universe; he knew a thousand different languages. It came to life. He ordered Adam: "Stand up!". Adam could not stand. The soul entered the womb of man, and man asked for food. Blood flowed through the human body. He said to the soul: "Enter with strength, leave with strength!". When Adam was asleep, he took his left rib and created Eve from it. If he is awake, he realizes that his ribs are painful, and he sinks near him, and after being in great pain, he will hate Eve, and if he is asleep, he will deliberately create them while he is asleep, not knowing that Eve was born from his ribs.

In Paradise, they ate from the fruit forbidden by God under the temptation of the Devil, and they were both punished for it and expelled from Paradise. He came to "Rabguzi tales" through the Quran. This is because, according to the beliefs of Muslims, the Koran is the only holy book sent by the power that rules the world. In ancient times, people believed that mysterious phenomena around them, unknown things that did not fit into their minds, were a special force, a god. In the same way, people who have special qualities, such as strength, courage, dexterity, are called "the qualities of God", "close to God", because they are dif-

ferent from others. People with such qualities impress others. The names become legends. During the time of legendary people, it is possible to be an orator, a preacher, a warrior is a hero of ancient times, and people with exceptional art.

The main content of Rabghuzi's book "Qisas al-Anbiya" is also taken from the Quran. This story of Rabghuzi is a precious spiritual treasure of his time, which served the development of the Islamic religion without leaving any doubts about the truth of the Holy Quran, to understand the meaning of the Holy Quran. The main plot line of this story is the propaganda of Islam. It should be noted that the story consists of the concepts and categories of theonyms and hagionim, anthroponyms, and religious anthroponyms. The work is based on the great education of faith, honesty, and peace. The meaning and content of this relic: Allah the Most High created eighteen thousand universes, the moon and the sun, Adam out of the earth, and about the Devil, Satan, etc. opposes the owners to a special evil. The actions of the angels Mekael, Israfil, Jibril, and Azirael are mentioned.

The vast majority of the religious-historical anthroponyms in the story are theological, from human names to precedent names and ethnonyms with spiritual-cognitive content. The names and lives of people form the basis of many legends, most of them of a religious nature. It is based on the notions of cultural and ethnological space, the units of national onomastic space and the general principles of national nomination. Therefore, the names in the working space are created on the basis of the units in the true onomastic space, and the artistic equivalent of the onomastic space in the story is created in the writer's interpretation. These names are illustrated by the author's personal linguistic world. It is known that it is impossible to realize this without understanding the worldview of the linguistic community. The author portrays the national consciousness, culture, worldview, history of the people at that moment, closely connected with the life of the hero.

Rabghuzi's tale of "Adam and Eve" is a rich literary work drawn from the Holy Quran, which from this point of view complements the historical data and deepens our understanding of this historical period and spiritual values. "I begin in the name of God, the most caring, the most merciful. Truly, We created you and then gave you form. Then We said to the angels: «Worship Adam!» All prostrated themselves. But Iblis did not prostrate and was not among those who prostrated. He said (to the devil): "What prevents you from falling down when I command you?" He said: "I am greater than this. You created me out of fire and him out of clay. Allah said: "Then come down from there. You will not be arrogant there. Come out immediately, you are one of the survivors.» Iblis said: «Blow until the Day of Resurrection". Allah said: "Verily, you are one of those to whom they give alms". Iblis said: "So, because of your desolation, I will surely choose your right path against them. After that, I will come to them from the front, the back, the right and the left, and you will not find many of them grateful". Allah said: "Get out of there in disgrace. Of course, whoever follows you, I will fill hell with all of you". Allah said: "Oh Adam! May you and your spouse go to heaven. Eat as much as you both want. However, do not step on this tree. Otherwise, you will be among the oppressors" (Surat al-A'raf). Then Satan tempted them both and they ate the fruit of that tree. God will make them enemies to each other and bring them down from Heaven... Rabghuzi's tale "Adam-Eve" is particularly rich in personal names and it can be seen that the anthroponyms in it have a high lexical-semantic function. In the process of

considering the onomastic space of the story "Adam and Eve", we notice the continuity of each proper name with culturally and historically valuable facts. The study of onyms and methods of their use in works of art allows to identify different stylistic goals and creative methods. The author creates a historical and artistic work by clearly organizing the events that happened in life, the anthroponyms formed as a phenomenon, the era and environment in which he lived, his existence and historical data related to it.

Turkish mythologist Z. Avshar in his study "Meleklerin külerinden" (From the ashes of angels) says: "Angels are very beautiful and beautiful creatures. In ancient religious mythology, there were images of human-angels. Adam-angels are angels who came down from heaven to earth to help people" (Avshar, 2006:46). The religion of Islam spread, and along with the glorification of God, his angels entered the concept of the people and were also glorified. The duties and responsibilities of the four great angels given in the Qur'an, as well as the people's attitude and understanding of them, have been mentioned in works written over the centuries and have become synonyms of goodness and honesty, purity and chastity. The names of the angels "Djabrail", "Azirael", "Munkir-Nangkir" written in the Quran are found in sagas and mythical legends. According to the verses of the Holy Quran, Muslims should believe in angels as faith and should not question them or oppose them. They should be considered as the executors of God's order (Kaskabasov, 1984:270). The image of an angel can be found in the folklore of the Turkic world in stories, lullabies, religious epics, taboos, proverbs and blessings. Angels write down every word that comes out of the mouth of a human being, his good and bad deeds, until God commands.

In Islam, angels are created from light. Four angels were created who are close to Allah Almighty: Angel Gabriel, who conveys the greetings of Allah Almighty to Muhammad, peace be upon him, Angel Mekayil, who oversees the whole universe, Israfil, who announces the arrival of the Day of Judgment, and Azirael, who takes life. In the religious concept, Iblis is called "Satan", "Enemy of Allah" or simply "Fighter" who is expelled from heaven and causes people to deviate from the righteous path of Allah. Djabrail is one of the angels closest to Allah, the main link between Allah and the prophets, including Muhammad sallallahu alayhi wa sallam. Israfil is one of the four angels close to Allah. He recites Allah's orders for people and the world and entrusts them to the angels to carry them out. Trumpet-blowing angel. Israfil (pbuh) is one of the four great angels mentioned in hadiths. His main duty is to blow surah by Allah's command when the doomsday begins (Kaskabasov, 1984:252).

The literary scholar gives an example of how the words "Kumakka mil kyldy" and "Kashpkak mil kyldy" were formed by mutual association. In Rabguzi's works there are often places created in this way. Some parts even look like poems written in prose speech. For example, it is possible to understand that several words in the lines which have been memorized: «Ämmä bā'd, bu kitabny tuzgän, ta'at iolynda tızgän, mä'siat iabanyñ kezgän, az azuqluğ, kup iazuqluğ Rabat oğuzynyñ qazysy Burhan uğly Nasiruddin ürüğü, sätäral-lahu 'äläihi uäs-sälämätä uä rahimä şıabähu andağ aitur. Äjäl ut-täjul 'umära uä muhibbul 'ulämä beklär ürüğü, igitlär aryğy, ülüq atlyq, qütlüq zatlyq, ezgu qülqlyq, İslam iaryğlyq, muğul sanylyğ, musulman dinliğ, adamilär inanchy, mumynlar quanchy, himmäti ädiz, 'äqly tegiz begimiz Nasiruddin Toqbüğa...». The words like "tuzgän" – "tuzgän"- "kezgän", «azuqluğ» – "iazuqlu", "täjul 'umära" – "muhibbul 'ulämä", "beklär ürüğü"- "igitlär

aryğy", "ülūq atlyq" – "qūtlūq zatlyq" – "qūlqly", "iaryğlyq" – "sanylyğ", "inanchy" – "quanchy", "ädiz" – "tegiz" // However, the son of Burhan son of Nasirud, the judge of Rabat Oghuz, who compiled this book, compiled it on the path of obedience, wandered in the way of ma'siyat yaba, had little food, and a lot of yazukul, said it. *Ajal ut-tajul 'umara wa muhibbul 'ulama*, the seed of begs, the thinness of men, great horsemanship, good nature, good worship, Islamic light, Mughal number, Muslim religion, people are believers, believers are happy, praiseworthy, our intelligent beg Nasiruddin Tokbuga ..." (author's line by line translation) was written by heart. Here, Rabguzi sometimes put the words to a rhythm, sometimes made them rhyme, and beautifully made the sentences. Also, in the text: "*Bū kün tuñğuzdyñ eti haram bulgän, säbäb ol turur, temişlär. Qachan alty ai tamam boldy ersä...*", «*Ul iuldin kunmişdä ungundä, sungundä baqar temişlä*» (Today, the meat of the wild boar is forbidden. When will six months pass...) can be cited as an example (Kyraubayeva, 1988:54).

The review of the semantics of onomastic names in Rabguzi's "Qisas al-Anbia" in relation to the reader's level of knowledge is becoming one of the most interesting topics today. By revealing the information in the cultural-linguistic semantics of onomastic names, their place and function in the ethno-cultural-linguistic space takes a special place. "Qisas al-Anbiya" is a prose work that mainly tells about the life of the prophets and their experiences.

The oldest copies of Rabguzi's works are kept in the library of the British Museum in London and in the public library named after M.Ye. Saltykov-Shchedrin in Leningrad. Several copies are also available in the library of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the USSR in Leningrad. For the first time, in 1859, the famous Turkologist N. I. Ilminsky published the complete text from the printing house of the Imperial University of Kazan.

The creator only aimed to familiarize the public with the content of the monument. It is not clear which manuscript was used. It seems to be based on two different manuscripts. P.M. Melioranskyi says about this: "Apparently, N.I. Ilminsky later used the manuscript number 361 stored in the Asian Museum, and he must have been familiar with the manuscript number VII registered in the Dorn catalog of the Imperial Public Library". In the latter, the beginning and the end of the work are complete and in order, so the excerpts are given on the left (Melioransky, 1897:182).

Turkologists searched for the complete scientific text of "Rabguzi's tales" from the oldest manuscripts. By "seeking enough ideals", in 1893, during his visit to London, P. M. Melioransky reviewed the oldest, complete manuscript in the British Museum, and after returning to the country, he published some copied fragments. It was a work that could be used as a model for a scientific comparative full text to be made in the future. According to the author's opinion, such a publication of the monument should be a book that can be a comprehensive and completely reliable material for researchers of history, literature, and language. In the excerpt, the scientist compared the British version with the manuscripts in the libraries of Moscow and Leningrad. As a continuation of PM Melioranskys work, S. Ye. Malov found and published several fragments of the London version, which he had not published before, among his manuscripts in the library of Leningrad University (Malov, 1951:223).

The ancient linguistic data in Rabguzi's tale are studied as a means of deeper recognition of the long ethno-cultural development path, material and spiritual values, and roots of our people, as an important cognitive mechanism. Linguistic data created as a result of the combination of these two factors are recognized as a reflection of national culture or national history, public life of the people, and also as an indicator of the richness of the vocabulary of the mother tongue.

In this tale, there are stories about the lives and actions of Prophets, saints, companions and other people; "The stories about the Almighty God creating the Earth and the Sky, Adam, animals and rocks, the whole world, the appearance of onomastic names in the vocabulary of the modern Kazakh and Turkish languages, linguistic and cultural semantics were considered in relation to each other. It should be noted that Ghulama Rabguzi's story "Adam and Eve" occupies an important place in the history of language and literature. The stories, sayings, and proverbs preserved in the people's memory provide information from the philosophical and religious cognitive point of view of the Kazakh and Turkish people. In proverbs, we can say that health is born from moral and Muslim principles. In order to find out how the Turkic people followed the path of truth and what their faith was, it is possible to use the following proverbs as a basis for the rich heritage of learning, which is memorized in the minds of the people and passed on from mouth to mouth.

Conclusion. It is known that the issue of studying the history of our literature, erasing it has experienced a long-lasting controversy, scientific-literary and ideological conflict. Ancient writings studying the history of literature have been translated into several languages. Scientist A. Yegeubaev has the following valuable opinion about translators: "In translating such ancient writings, there are bound to be mysterious, unclear points, translator's own requirements and tastes". If we take a closer look, there is no doubt that there is a lack of deep understanding of the life and psychological differences of the Turkic-speaking peoples, which, without a doubt, make the translation texts of world-renowned eminent Turkic scholars compel opinions on themselves, understand the literal meaning, but easily explore the underlying meaning. However, the analysis of the painstaking work and civic courage that brought the great saga to the benefit of the people and the world of science has a different place and purpose. That's why the phrase for such translations in different periods is the gratitude of generations (Yegeubaev, 1988:318). The researches about the "Qisas al-Anbiya" relic will continue in the future.

Амангалиева А.Е.*¹, Бекмашева А.Н.²

¹Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті,

*²Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал, Қазақстан*

E-mail: *¹a.akkerbez81@mail.ru, ²vipbekmasheva@mail.ru

ORCID: *¹0000-0002-4857-3954, ²ORCID 0000-0001-7189-8952

**Рабғузидің «Қисас-ул-анбийя» шығармасындағы ономастикалық кеңістік
(«Адам ата-Хауа ана» қиссасы негізінде)**

Аңдатпа. Мақалада Рабғузидің «Қисасул-анбийя» шығармасындағы ономастикалық кеңістік, қиссада кездесетін ономастикалық атаулардың этнолингвистикалық сипаты қарастырылды. Қиссадағы ақпаратты жеткізу мақсатында ономастикалық атауларды қолдануда және ономастикалық атаулардың

қызметін анықтауда автордың ойы, қиссадағы автордың құқығы басты назарда ұсталды. Қазақ және түрік халықтарының қазіргі қалыптағы ономастикалық кеңістігіндегі атаулар жүйесі – әр тарихи кезеңде өмір сүрген халықтар мен ұлыстардың сан ғасырлар бойғы ұжымдық ой-санасының жемісі, мәдени тұрғыдағы ортақ рухани туындысы. Рабғузидің «Қисасул-анбийя» жәдігерінде кездесетін ономастикалық атаулар сол кездегі тілдік ұжымның өмір шындығы мен тұрмыс болмысын, тарихын, тәжірбиесін, шаруашылық мәдениеті мен дүниетанымын, салт-дәстүрін және наным-сенімін анықтайды. Бұл прозалық қиссада түркілердің тілі мен тарихы, мәдени құндылықтары, діни және өзіндік көзқарастары автордың танымы арқылы көрсетіле берілген. Рабғузидің «Қисасул-анбийя» шығармасындағы ономастикалық кеңістікке этнолингвистикалық сипат тән. Қиссада мұсылман қауымға сол кездің өзінде кеңінен таралған ислам дінін уағыздаған шейх (шайық) есімдері, шығарма кейіпкерлерінің есімі, халиф, пайғамбарлар, әулиелер мен сахабалар, періштелер, олардың лақап, туынды аттары кездеседі. Демек, сол дәуірдің өзінде жалқы есімдер кеңінен таралғандығы жөнінде ақпарат береді. Этнографиялық және тарихи деректер ономастиканың қазіргі қалпын анықтауға мүмкіндік береді, сол себепті, қазіргі таңда оларды зерттеу өз өзектілігін жойған жоқ. Тіл білімінде Рабғузи шығармаларындағы қисса тілін, әсіресе оның ономастикасын зерттеудің өзектілігі артып келеді. «Адам ата Хауа ана» қиссасының ономастикасын зерттеу қажеттілігі тілде жоғалған архаизмдердің ескерткіште сақталғандығымен айқындалады. Мақаланы зерттеу нәтижесінде қиссадағы онимдердің қолданылу аясының кеңдігін әрі ономастикалық атаулардың сол ортаға қатысты кез келген ұғымды білдіруге дайын тілдік таңба екендігін байқадық. Орта ғасыр жазба ескерткіштер тілінің ономастикалық кеңістігін талдау бүкіл түркі тіл біліміне пайдалы. Қиссада кездесетін сан есімдерді, антропонимиялық және топонимикалық терминологияны, фитонимдік және теонимдік лексиканы т.б қазақ және түрік тілдері арасындағы өзара ұқсас процестердің бар екенін айқындайды. Сондықтан бұл шығарманың болмысын ұғыну, мәнісін түсіну біздер үшін маңызы зор.

Кілт сөздер: періште, сахаба, қисса, шарифат, шейх, түркі мифологиясы, ономастика

Амангалиева А.Е.^{*1}, Бекмаиева А.Н.²

¹Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана

²Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Уральск, Казахстан

E-mail: ^{*1}a.akkerbez81@mail.ru, ²vipbekmasheva@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-4857-3954, ²ORCID 0000-0001-7189-8952

Ономастическое пространство в произведении Рабгузи «Қисас аль-Анбия» (по мотивам повести «Адам и Ева»)

Аннотация. В статье рассмотрено ономастическое пространство в произведении Рабгузи «Қисас аль-Анбия», этнолингвистический характер встречающихся в повести ономастических имён. При использовании ономастических имен и определении функции ономастических имен с целью передачи информации в рассказе учитывались авторская мысль и права автора в рассказе.

Система имен в ономастическом пространстве казахского и тюркского народов в их нынешнем виде является продуктом многовековой коллективной мысли народов и племен, живших в каждый исторический период, общим духовным творением в культурном смысле. Ономастические имена, встречающиеся в реликвии Рабгузи «Қисас аль-Анбия», определяют реалии быта, историю, опыт, хозяйственную культуру и мировоззрение, традиции и верования языкового сообщества того времени. В этом прозаическом рассказе язык и история, культурные ценности, религиозные и личные взгляды тюрков представлены через знание автора. Ономастическое пространство в произведении Рабгузи «Қисас аль-Анбия» характеризуется этнолингвистическим характером.

В рассказе встречаются имена шейхов, проповедовавших мусульманской общине ислам, имена героев произведения, халифов, пророков, святых и сподвижников, ангелов, их прозвища и производные имена. Поэтому он дает сведения о широком распространении личных имен даже в ту эпоху. Этнографические и исторические данные позволяют определить современное состояние ономастики, поэтому их изучение не потеряло своей актуальности. В языкознании возрастает актуальность изучения языка рассказа в произведениях Рабгузи, особенно его ономастики.

Необходимость изучения ономастики повести «Адам и Ева» определяется сохранением в памятнике утраченных в языке архаизмов. В результате изучения статьи мы обратили внимание на широкий размах онимов в рассказе и на то, что ономастические имена являются языковыми символами, готовыми выразить любое понятие, относящееся к данной среде. Анализ ономастического пространства языка письменных памятников Средневековья полезен для всего тюркского языкознания. Числовые существительные, антропонимическая и топонимическая терминология, фитонимическая и теонимическая лексика и др., встречающиеся в рассказе, свидетельствуют о существовании взаимно сходных процессов между казахским и турецким языками. Поэтому для нас очень важно понять суть этой работы.

Ключевые слова: ангел, спутник, рассказ, шариат, шейх, тюркская мифология, ономастика.

Информация об авторах:

Амангалиева Ақкербез Ербулатовна, магистр филологических наук, старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана. Уральск, Казахстан. E-mail: a.akkerebez81@mail.ru, ORCID 0000-0002-4857-3954

Бекмашева Актоты Нигметовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, Уральск, Казахстан. vpbekmasheva@mail.ru, ORCID 0000-0001-7189-8952

References

- Ayagan B.G. (2012) Köne turki әdebieti turaly zertteuler. Classicalıq zertteuler [Studies on ancient Turkic literature. Classical studies]. Almaty. – P. 404. (Kaz.)
- Avshar Z. (2006) Perishtelerdin kulinen [From the ashes of angels]. – Istanbul: Alper. – 476 p. (Kaz.)
- Kyraubaeva A. (1988) Gasyrlar Murasy. [A legacy of centuries] Almaty: Mektep. – 163 p. (Kaz.)
- Kunashev T., Botoyarov K. (1992) Nasr ed-din ibn Burkhan ed-din Rabguziy. Kysas ut - anbiya. Paygambarlar button accordions (u'chinchı kitep). Azireti Jusup aleysalam. [Nasr ed-din ibn Burhan ed-din Rabguziy. Kysas ul - anbiya. The story of the prophets (third book). Hazrat Jusup Aleisalam] - Bishkek: Buudaiyk. – 183 p. (Kaz.)
- Kelimbetov N. (1986) Ezhelgi dauir adebieti. [Literature of ancient times.] – Almaty: Mektep. – 264 p. (Kaz.)
- Podolskaya N.V. (1988) Dictionary of Russian onomastic terminology. – M.: AN SSSR. – 192 p. (Rus.)
- Kenbayeva A.Z., Pangereyeva A.Sh., Mambetova G.Zh., (2022). The study of place names in the karakalpak, Heroic epos “Yer Ziyuar”. pp. 72–81. Keruen scientific journal №2, 75 vol. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05> (Eng.)
- Tolibayev, K. Y. (2020). The specifics of perception in the Karakalpak epic poems of toponyms “Mysyr”, “Isfakhan”, “Rum”, “Crimea”. ISJ Theoretical & Applied Science, 03 (83), pp. 129-132. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.03.83.28> (Eng.)
- Kaskabasov S. (1984) Kazakhtyn halyk prozasy. [Kazakh folk prose] Almaty: – “Gylım”. – 270 p. (Kaz.)
- Melioransky M.P. The legend of the prophet Salih. (ed. Kisas-ul-Enbiya Rabguzi Collection of articles by students of Baron V.R. Rosen on the day of the twenty-fifth anniversary of his lectures St. Petersburg, 1897, Pp. 279–280. (Rus.)
- Malov S.Ye. Pamyatniki drevnetyurkskoi pismennosti. [Monuments of ancient Turkic writing]. – Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences, 1951. – 452 p. (Rus)
- Yegeubaev A. Kisilik kitabıy. [Personality book] – Almaty: Ana tili, 1998. – 318 p. (Kaz.)

Әдебиеттер

- Авшар З. Періштелердің күлінен. – Стамбул: Алпер, 2006. – 476 б. (қаз.)
- Аяған Б.Ф. Көне түркі әдебиеті туралы зерттеулер. Классикалық зерттеулер. Алматы-2012, – 404 б. (қаз.)
- Егеубаев А. Кісілік кітабы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 318 б. (қаз.)

- Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Алматы: – «Ғылым», 1984. – 270 б. (қаз.)
- Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1986. – 264 б. (қаз.)
- Кенбаева А.З., Пангереев А.Ш., Мамбетова Г.Ж., (2022). «Ер Зиюар» батырлық эпосындағы жер-су атауларының зерттелуі. 72–81 беттер. «Керуен» ғылыми журналы №2, 75 том. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05> (ағыл.)
- Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б. (қаз.)
- Кунашев Т., Ботояров К. Наср ед-дин ибн Бурхан ед-дин Рабгузий. Кысас ул - анбия. Пайгамбарлар баяны (үчүнчү китеп). Азирети Жусуп алейсалам. – Бишкек: Буудайык, 1992. – 183 б. (қаз.)
- Толыбаев Қ.Ы. (2020). «Мысыр», «Исфахан», «Рум», «Қырым» топонимдерінің қарақалпақ эпостық жырларында қабылдану ерекшеліктері. ISJ Теориялық және қолданбалы ғылым, 03 (83), 103-100 беттер. 129–132. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.03.83.28> (ағыл.)
- Мелиоранский М.П. Сказание о пророке Салихе. (изд. Кысас-ул-Энбия Рабгузи Сборник статей учеников барона В.Р.Розена к дню двадцатипятилетия его лекций СПб, 1897, б. 279–280. (орыс.)
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1951. – 452 с.
- Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: АН СССР, 1988. – 192 б. (орыс.)

Литература

- Авшар З. Из пепла ангелов. – Стамбул: Альпер, 2006. – 476 с. (каз.)
- Аяган Б.Г. Исследования древнетюркской литературы. Классические исследования. Алматы-2012, – 404 с. (каз.)
- Егеубаев А. Книга Личности. – Алматы: Ана тили, 1998. – 318 с. (каз.)
- Қасқабасов С. Казахская народная проза. Алматы: — «Наука», 1984. – 270 с. (каз.)
- Келімбетов Н. Литература древних времен. - Алматы: Школа, 1986. – 264 с. (каз.)
- Кенбаева А.З., Пангереев А.Ш., Мамбетова Г.Ж., (2022). Изучение топонимии в каракалпакском, Героическом эпосе «Ер Зиюар». с. 72–81. Научный журнал Керуен №2, 75 том. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05> (англ.)
- Қыраубаева А. Наследие веков. - Алматы: Школа, 1988. – 163 с. (каз.)
- Кунашев Т., Ботояров К. Наср эд-дин ибн Бурхан эд-дин Рабгузий. Кысас ул-анбия. История пророков (третья книга). Хазрат Джусуп Алейсалам. – Бишкек: Буудаик, 1992. – 183 с. (каз.)
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1951. – 452 с.
- Мелиоранский М.П. История пророка Салихе. (под редакцией Кысас-уль-Энбия Рабгузи. Сборник учеников барона В.Р. Розена к дню двадцатипятилетия его лекции СПб, 1897, с. 279-280. (рус.)
- Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: АН СССР, 1988. – 192 с. (рус.)
- Толибаев, К.Ю. (2020). Специфика восприятия в каракалпакских эпосах топонимов «Мысыр», «Исфахан», «Ром», «Крым». ISJ Theoretical & Applied Science, 03 (83), стр. 129–132. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.03.83.28> (англ.)

A. Mursal¹, A.V. Tanzharikova², A.B. Ermekova³, E. Ayan⁴

^{1, 2} Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³ Center for the Development of Languages, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Oral Kazakhstan

⁴ Mugla Sıtkı Koçman University, Turkey, Mugla

E-mail: ¹aigerimmursal@mail.ru, ²alua1973@mail.ru,

³ekremayan@hotmail.com, ⁴aminaamir80@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8035-4236, ²0000-0001-5575-9813, ³0000-0001-7967-6481,

⁴0000-0003-2977-5080

STYLE FEATURES IN AKHMETOLLA KALIULY'S NOVEL "ARDA ALTAI"

Annotation. The article analyzes the work of Akhmetolla Khaliuly, one of the representative works of Kazakh literature in China, the novel "Arda Altai". This is the first research article by the writer, ethnographer Akhmetolla Kaliuly, which tells about the life and work of the writer. Literary works, memoirs, and articles are discussed the historical event of the "revolution of the three regions", which became the reason for the birth of the work. Based on the theory of literature, it is proved that the work is a psychological novel.

Based on the application of different methods and techniques of studying poetics, the theory of literary studies shows that the writer used artistic means harmoniously in his work. The article shows that the completeness of the embodiment of the idea is achieved through the description of the epoch that the artist created in his work. The study and scholarly implementation of Kazakh literature abroad is an urgent issue. The analysis will touch upon the artistic, linguistic and stylistic peculiarities of the novel. Characteristic features of the writer's pen are analyzed and examples are given. The main value of the work lies in the portrayal of historical personalities. Through the theme "Three Regions" the novel is analyzed in the most detailed way where the destiny of the rebellious citizen Issa and his daughter Damesh is discussed. Reading the work makes an aesthetic impression on the reader. The results of the study allow us to see that through the novelist's novel, the value of a work of fiction is determined by the presence of poetics.

Key words: Kazakh literature in China, literature of the new era, Shynzhan, style.

Introduction. Style is a way of drawing that expresses the basics of the artist's thinking. The study of style started in the XIX century with such scientists as A. Potebnya, and A. Veselyevsky, in XX century-V. Zhirmunsky, A. Hoffmann, V. Vinogradov, M. Bakhtin, V. Kovalev. It was V. V. Vinogradov who studied style in more depth. At the same time, the style is determined by Kazakhstani scientists. M. Auezov: "one of the fundamental values of the problem of the national type in literature is style. The language of equality, a table of words with different artistic skills, completely shapes the writing style." In determining the National features of literature, language is not a specific, but only a tool, a basis (Auezov M., 1958). The second style is vocabulary, and poetic similarity creates other meanings beyond the tabular one. "The concept of style includes the language of the writer, the creation of sentences, the style of the work, the composition, methods of development of events, the analysis of the subject, genre features, and other components. The main thing is ideological content," he concluded (Zhumaliyev K., 1966:13). Both scientists agree that style is an

indicator that reflects the specifics of the writer. Each writer has their personality and style. Many scientists have studied this style in Kazakh literature. Among them are K. Zhumaliyev, Z. Akhmetov, A. Konyratbayev, S. Negimov and K. Zhusup.

The writer's style develops in close interaction with the artistic language and comes into unity as a whole. Their stylistic features not only expand the vocabulary of literature but also enrich the creative possibilities of the original personality. The movement of the dynamic development of style, primarily the spiritual source of humanity, corresponds only to the work of artists in literature and art, demonstrating the greatness of the level of artistic knowledge. The language of a work of art is one of the facets of the writer's style. Therefore, it is necessary to take into account the writer's style: language, composition, genre, poetic rhythm, intonation, the natural environment in which the writer lived, etc. Scientist and academician Z. Kabdolov in his work "Fundamentals of Literary Theory", along with the ideological unity present in all the works of the same writer, crosses the boundaries associated with the unity of theme, character, language as follows: "Thus, we assume that the ideological and artistic basis (idea-theme- language) of each writer differs in his work only from the footnote. A similar characteristic can be found in other articles concerning the content and form of the writer's work. Here, style is such a creative trait inherent in every artist. But the traditions of their people still occupy a special place (Kabdolov, 2007) " he reasoned.

The writer demonstrates the ability to reveal thoughts, intuition, feelings, and feelings in the soul of his characters with different psychological accuracy. The scientist S. Doszhanova talks about the writer's style as follows: "the writer has a rich vocabulary, they do not waste it, they save and use it. Therefore, the style is as accurate as possible, and firmly laid brick is durable. Everything is based on thoughts and feelings, there is a rational verbal table that pursues the goal of creating an image, revealing secrets" (Doszhanov, 1966). A. Kalievich shows great talent and innovation in the embodiment of typical images of heroes, and characters. In the novel "Arda Altai" the writer describes the manifestation of artistic language with a new meaningful, deep cognitive seriousness. Relying on the inner life of the characters, the writer pays tribute to countless descriptions of the language. He brings out the characters of Damesh and Sultan especially vividly. Much attention is paid to Damesh's inner reflections on his longing for his mother, a sense of alienation, revenge with his father, the motive of loneliness, the comic personality of the Sultan, love, and sadness. The psychological depth and philosophical insight of the novel play a big role in increasing the level of the psychological depth of the novel. A. Kalievich is the language of his work, showing a kind of stylistic identity. In this work of his, details that feed a special feeling of loneliness are drawn with psychological depth. The heroes of the work are descendants of a difficult time. The writer not only uses legendary plots but also develops the national language in a figurative word with his artistic creativity.

One of the largest channels of Kazakh literature is Kazakh literature abroad. For a full study of the topic underlying our article, we will analyze the novel "Arda Altai" by the writer of Kazakh literature Akhmetolla Kalievich Shenzhen. This novel was written during the Chinese "literature of the new era". The story begins with the fact that during the national liberation movement called the "Revolution of the Three Regions", a little girl named Damesh lost her mother and died in one village, and as a result, on the way to save

her beloved boyfriend, the Sultan, captured by Kazakh citizens, Kazakh citizens gathered and came out to fight again from the Chinese troops.

Materials. Comparative-historical, complex analysis, systematization, generalization.

Analysis. Since this is the first research article that conducted a scientific analysis of Akhmetolla Kaliuly's works, it is necessary to give a little information about the author to the scientific community. Akhmetolla Kaliuly was born on October 15, 1940, in the Karabaysky foothills of Mount Zhair in the Tolly District of the Xinjiang region of the people's Republic of China. He discovered his literacy from a mullah. From 1954 to 1958, he studied at the Ili Pedagogical University. Since July 1958, under the program "connecting the smoke of three Kazakhs", nationalist, political commissar of the «Umit» organization, he spent two years in exile, under surveillance, and dug coal at the Antayz coal mine near the city of Kulzha. At the end of 1959, he worked as a literature teacher at secondary school No. 91 in Zhemeny district, Altai region, and in the 1960s – 1970s worked as a scientific assistant at secondary school No. 2. Since 1962, he has been in exile, again adding the title of «corrector» to the above slander. In 1966, when the Cultural Revolution «began, the categories» bourgeois intelligentsia», and» National fragmentation «were added and repressed. 1980-1995-deputy head of the Kazakh department with the title of a senior editor of the National «Xinjiang people's publishing house» in Urumshi. Since 1996, he has been working as a researcher at the International Kazakh-Turkish university named after H. A. Yassawi in Turkestan. His works were published in 1983 by the Ili people's publishing house «collection of critical articles», «collection of Leaf poems», and in 1984 by the Xinjiang people's publishing house «Kaidar».

In 1987, the novel "Arda Altai" and the novel "Arys" were published in the Xinjiang People's Publishing House, in 1991 - the novel "Ataman Kyzy", in 1995, the works "Kazakh household rituals" were published in the Xinjiang People's Publishing House (Kaliuly, 2014). The work of the writer Akhmetolla Kaliuly "Arda Altai" was published in 1987 by Shin Zhang people's publishing house. It consists of thirteen chapters.

The novel talks about the terrible fate of Issa and his daughter Damesh, a representative of the people who suffered from the Chinese during the "three-zone revolution". The work is based on the national liberation movement of the Kazakhs of China in the 40s of the XX century. This event is known in history as the "revolution of the three zones" or the national liberation movement of Kazakhs in Shenzhen. Many literary works, memoirs, and articles have been written about the "three-zone revolution". One of them is the work of Dalekhan Zhanaltay "different times, difficult days (Baitursynuly, 2005:25-26), "Altai arpalary" by Battikhan Sugirbayev, "Kaykaya shapkan karager", "Dabyl", "Bulan Dunya" by Shaiysultan Kyzyruly, "Elim-aylap otken omir" by Hasan Oraltay (Barmin, 1998:190), The research of the writer-scientist Akedil Toishauly, who studied the life of Ospan through Mongolian sources, as well as scientific collections compiled by D. Kapuly and U. Nabiev, with a foreword by D. Zholzhaksynov (Baimishuly, 2007), The monograph of Gazez Rayysuly "Samruk", memoirs of Nurgozhai batyr, Commissioner Ospan, N.Mukhamethanuly, J. Samituly, T. Zakenuly, C.Rakhmetuly, J. Bodeshuly, N. Ospanuly, and other studies, as well as C.Abylkasymuly's novel "Ospan batyr "and the famous scientist-writer Zhaksylyk Samituly's novel" Sergelden " consist of several books. It reveals the course of the national liberation movement from different sides. If you look, you can say that these works, repre-

senting a variety of points of view, are a valuable legacy from the golden fund of Kazakh literature. These works reflect in all aspects the arbitrariness of China and the heroism of historical figures who oppose it. In addition, articles and historical memoirs of American researchers, other foreign writers, and scientists about the “revolution of the three regions” have been published in English.

The first large-scale work on this revolution was published in London in 1956. He came out under the name “Kazakh refugees” (Beisengazy, 2010). This 230-page book describes in detail the political history of the beginning of the National Liberation uprising led by Ospan batyr. The work covers in detail the history of the formation of the native environment and the civil outlook of Ospan Batyr, his heroic deeds, and his life until the end of his life. Since this work is written based on historical events of that time, the data is one of the most valuable books in terms of historical facts. At the same time, another important work – Andrew Forbes’ study “Sardars and Muslims in China’s Central Asia: The Political History of the Republican Xinjiang 1911-1949”, published abroad in 1986, is a rare work today. One of the chapters of the book by American historian Linda Benson about the Ili uprising of 1988 “studies on ethnic minorities and minorities in Xinjiang” (the Kazaks of China Essays on an Ethnic Minority) is called “Kazakh Golden Legend-Ospan batyr” (The Kazak’s Golden Legend) (Jacobs, 2010). This literature describes the personality of Ospan Batyr on the way to national liberation. The chapter “The Golden Legend of the Kazakhs-Ospan Batyr” with a Russian translation has reached many.

One of the studies of this revolution was published in Hong Kong in 1999 under the title «Ili Incident in the Shadow of the Soviet Union ethnic conflicts and international rivalries in Xinjiang 1944-1949» (Mursal, Tanzharykhova, 2022). The author of the book, David Wang, is a Chinese citizen who lived in Xinjiang until 1979. This 600-page book contains many facts related to the historical events of that time in Xinjiang. The intelligentsia of representatives of the world community who are interested in the history of Kazakhs in China has written works related to the history of the historical personality Ocean. Because the head of this national liberation society is Ospan batyr Islyamuly.

Results. Based on The Theory of literature, we analyzed A. Kaliuly’s novel “Arda Altai” as a psychological novel. The main characteristic of this novel, which is inherent to the psychological novel, lies in the dependence of the plot-compositional concept of the work on the purpose of analyzing the inner world of the hero. The writer reflects the difficult fate of the hero through a struggle of consciousness, a struggle of thoughts, a conflict of views, as well as human problems such as internal monologues, reflections, etc., a one-time Kazakh life: a new life in an it-the breath of external reality of life. The characteristic psychological style of the artist manifested itself in this novel in many ways. The whole story of the novel revolves around Damesh. The loss of the little girl Damesh, her mother Jamal, the unexpected attack of Chinese troops, and the destruction of the entire village, only her survival, remaining alone among these dead. In the novel, the contradictory fate of a young girl, who saw the corpses of villagers lying on their heads, hands, and feet apart, is vividly and vividly reflected. The difficult fate of the hero forces the writer to turn to such literary techniques as internal monologue, excitement, etc. The artist embodies all human problems, the life of the Kazakhs of that time, a new being in it, the reality of external

reality through the struggle of consciousness, coincidence with thinking, and conflict of views. Thus, the writer brings Damesh an excellent psychological image. Each page of the novel talks about the continuous changes in Damesh's life, about inexhaustible thoughts that cannot be collected in a single collection. There are also authors and individual forms of an internal monologue. Sometimes the inner monologue can also be given within the framework of the author's speech, which conveys the inner thoughts of the hero or it can appear directly in the name of the author, otherwise, it can appear as the word of the author who moved to the role of the hero. All these three approaches, which we are talking about, are reflected in the work of the novel "Arda Altai".

Style is an individual trait of the writer, and we will delve deeper into the qualities inherent in A. Kaliuly. The main feature of the writer in writing a novel is dedication. The presence of dedication in a writer's work is one of the ways to convey his mood. The end of each chapter of the novel closes with one poem:

We are not yet the age of thirtieth
Our hair is grey.

In what pond are they buried,
Not finding a mind head.

If this is a poem that summarizes the first chapter, then in the second chapter:
Confused hero's heads,
There was a lot of fuss in finding the way.

A sign of a failed trip -
His head found on the road.

– The importance of events in the second chapter is the poem lines reporting that Apen's bride was cut off by Chinese troops and hanged on a high head. And the third chapter:

Making fun of the man,
Fate plays and laughs.
Enmity and virtue,
Comes in an embrace.

– The third chapter summed up. Thus, each chapter is devoted to one verse.

In the novel, there is an appropriate use of proverbs often mentioned in life. "Past life-broken iron", "Chicken's head is his right side", "The immortal slave-drinks water from a golden bowl",

«Don't reveal a secret without knowing the person, it's a pity if you do it unconsciously» "Having a mind, find the way", "A person is miserable after forty steps from home", «A child with a father is caring, a child without a father is unsettling», etc. proverbs are common.

Another feature of this work is the epigraph. The epigraph is one of the elements that catch the eye. The epigraph occurs at the beginning or everywhere. At the same time, it is necessary to distinguish the epigraph by theme, style, and meaning. Authors sometimes take an epigraph in the opposite sense of their work, and some put a thought into a short epigraph. This is due to the writer's peculiar style. A writer who widely uses the epigraph in Kazakh literature O. Bokei. Having received an epigraph to the writer's works, he gently throws the reader the keys to revealing painful events, and texts found in the work. That is, the work is easier to read. Here the author begins the novel «Arda Altai» with an excerpt from Byron George Gordon's book «The

Daughter of Jephthah». Here Jephthah says that before the war with the Ammonites, imploring God, if you lead me to victory, then, when I return home, I promise to sacrifice to you the one who will be the first to come out of me. When he returned home, he was the first to meet his only daughter, who rejoiced in front of him. Then Jephthah kept his promise and, having received his daughter's consent, sacrificed her. In the novel «Arda Altai», a rebel named Isa, without leaving his little daughter Damesh, takes care of his daughter himself. In the end, leaving his daughter, he goes on a campaign to take revenge on the Chinese government.

The tragedy of the homeland,
One loss, if I must get rid of it.
Father of my soul, sacrifice me,
Don't torment, conspire my youth.
When I forget my sorrow,
From an empire life, I am disappointed.
I have no dream I shall find my death,

From a close soul, from a loved one, from a close one – He (Kaliuly, 1987) fits the thought of the work into a short epigraph.

Another feature of A. Kaliuly's work is that the work begins with a prologue. The composition includes not only the stages of the plot but also what is outside the plot. One of them, the prologue (preface in Greek), is a type of preface to a work of art. The prologue sometimes tells several stories that precede the main plot. Sometimes a few scenes from the past life of the main character are given, sometimes a little bit of the author's thought is told. Now, one thing-epilogue (the last word in Greek) – is a kind of generalization of a work of art. After the end of the battle, when the actual events are over, the plot is resolved, it gives a summary of the further state of the main characters, thereby complementing and sometimes even deepening the main idea of the author. For example:

Have you ever seen a young beauty?
That comes to the spring.
A sad heart wrapped in a dream,
A headless body?! – it begins.

This passage also shows what the author is going to say through the lines of this poem. You see, the young lady is the main character in this novel, Damesh. When Damesh came to the spring to get water, it turned out that she was in the spring. The sad heart was wrapped in a dream – Damesh fought from the beginning, saw the whole village to see the dead body, to be separated from his mother. The head of the unconscious man was floating in the river without a body along the Irtysh river. It is a great honor for the people of Kazakhstan to be the first in the history of our country. The head without a body is the head of the Sultan's boyfriend Damesh. In the first chapter of the poem, The idea of what was going to say is conveyed through this verse. The composition of the novel «Arda Altai» is an interesting and complex work. It was written on the example of an assembly composite. It consists of a prologue, digressions from introductory stories, and chapters with many plot lights. A multi-network product with input stories «an event within an event». The novel describes the life of Kosai, Sultan, Apen, Issa, Damesh, Alimkhan, Dauyl, past and present through digressions. Along with the main event, there are several other networks.

«The story of Abylai», «the survival of a ten-year-old child», «Berdikozha», and «the story of Boz horse». In the novel, there is no direct relationship between these events and the characters in it. Time and space interconnections between individual networks are also weak, and time exchanges are plentiful. However, the beginning of all the fragment events depicted is firmly connected in a semantic sense to one column and grouped around the author's common ideas about man and society, man and nature. In the narrative line of the story, describing the current life of the characters, the indentations made on their past lives are also harmoniously intertwined.

The plot of the work during the «revolution of the three regions « one of the villages of Altai was burned by Chinese troops during the night. Those who survived are trampled under the sword, they will not survive all of them. When that fire started, the mother grabbed Jamal by the hand-and the little girl ran away to Damesh. Jamal protects his daughter with his body so as not to hit her daughter with the sword of the enemy army. The sword takes the mother's head in two. Jamal also lost consciousness. At dawn, Jamal wakes up and makes sure that his daughter is alive. When the whole village sees the dead, the girl does not know whether she is conscious or unconscious. The elder Kosai, who comes from another village, seeks Damesh and takes him to his father. As a result of these events, Damesh, who laughed while talking, felt a lot of remorse for the death of his mother, felt guilty. Because my mother, who was about to die with her head cut in half, blamed herself for the whole novel that if I hadn't left Damesh to her father, she wouldn't have eaten him in the snow after my mother died. Sometimes he laughs when he talks to his father, the Sultan, sometimes she cries with sadness. The sadness in her heart was that the living people she saw were counting on his fingers, and the dead people were not counting. After reading the novel, I realized that her living person is her father, Kosai-aksakal, Apen, Sultan, and Sultan's mother. The father of Issa and Damesh away from their villages, the groom of Damesh has sheltered vast lands in the Kaba region. Jesus, one of the leaders of the uprising, set apart from the country to make sure of the repressed government. So, probably, few people have seen it live. After Damesh becomes a girl, love arises between his only neighbor Sultan. In the end, he shoots himself, which saves Kazakh citizens without sending them when the government arrests and leads to murder. While some of the citizens saved by the Sultan are dead, the rest remain alive. The Sultan, who was shot in the Ishim river, was taken away by Chinese troops and cut off his head, tied a rope to a board, and thrown into the river. The reason was that someone who resisted the government could understand what would happen here. Danesh sees his head flowing in the river and picks it up from the water. When she sees the severed head of his beloved boyfriend, she does not feel like a ghost, dead or alive. After burying the Sultan, uncle Damesh brought a white handkerchief with an owl embroidered in the middle from the Sultan's house. After the Sultan's death, she visits the grave every day. One says the same thing. She even gets up at night and goes to the wall, comes back, and goes again. Thus, he loses consciousness. Once upon a time, Sultan's mother was beaten on the head with a stick in the cemetery. The Sultan's mother, on the contrary, stroked his head and laid him down in front of her without any indignation. The mother's heart feels that Damesh is pregnant. So, I think the son will have a descendant. When the anti-government country rises again, Issa becomes a rider on his horse, Damesh

wraps the reins of power around his wrist and squats down. When Jesus pulled out the knife and bent down, the sultan's mother, Aliman, shouted you don't lose descendant. Then he doesn't touch his daughter, cuts the reins, and joins the departing squad, and the novel ends.

Conclusion. Having considered the stylistic specifics of A. Kalievich, we not only learned the language possible but also got the opportunity to study the language specifics comprehensively. In the style of the novel "Arda Altai," we have identified the characteristic features of the writer and determined his attitude toward the writer. To understand the artist's style, we considered his work of art in unity, and integrity, as a result of research, we found that the artistic features of the works of A. Kalievich, the disclosure of the psychology of character, speech, plot, so to speak, style resemble the personality traits of T. Abdikova.

The novel is based on events that were supposed to take place only during the "revolution of the three regions". The violence of the Kazakh people, seen under the Chinese blow, was truthfully described by the tragedy of A. Kaliula Damesh. Therefore, "Arda Altai" takes its place in the history of Kazakh literature. The novel is valuable because it makes an aesthetic impression on the reader, and philosophical thought and reflects his historical personality.

Мурсал А.¹, Таңжарықова А.В.², Еркемова А.Б.³, Аян Э.⁴

^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан.

³ Тілдерді дамыту орталығы,

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,

Орал, Қазақстан

⁴ Мұғла Сытқы Кочман университеті, Түркия, Мұғла

E-mail: ¹aigerimmursal@mail.ru, ²alua1973@mail.ru, ³ekremayan@hotmail.com, ⁴aminaamir80@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8035-4236, ²0000-0001-5575-9813, ³0000-0001-7967-6481, ⁴0000-0003-2977-5080

Ахметолла Қалиұлының «Арда Алтай» романындағы стильдік ерекшеліктер

Аңдатпа. Мақалада Қытайдағы қазақ әдебиетінің өкілдік шығармаларының бірі Ахметолла Қалиұлының шығармасы, «Арда Алтай» романы талданады. Бұл жазушы, этнограф Ахметолла Қалиұлының еңбектеріне ғылыми тұрғыда талдау жасаған тұңғыш зерттеу мақаласы болғандықтан қаламгердің өмірі мен шығармаларынан мәлімет беріледі. Шығарманың тууына себепкер болған тарихи оқиға «Үш аймақ төңкерісі» жайында жазылған әдеби шығармалар, естеліктер мен мақалалар талқыланады. Әдебиет теориясына сүйене отырып, шығарманың психологиялық роман екендігі дәлелденеді.

Әдебиеттану теориясы бойынша поэтиканы зерттеудің әртүрлі әдістері мен тәсілдерін қолдану негізінде жазушы шығармасында көркемдік құралдарды үйлесімді қолданғандығы көрсетіледі. Мақалада идеяны іске асырудың толықтығы, суреткердің өз шығармасында арқау еткен дәуірді сипаттау арқылы қол жеткізетіні көрсетіледі. Шетелдегі қазақ әдебиетін зерттеп, ғылыми айналымға енгізі кезек күттірмейтін ірі мәселе екендігі айқындалды. Талдау барысында романның көркемдік, тілдік, стильдік ерекшеліктері сөз болады. Және жазушы қаламына тән ерекшеліктеріне талдау жасалып, мысалдар келтіріледі. Шығарманың басты құндылығы оның тарихи тұлғаларды бейнелеуінде. Көтерілген тақырып арқылы Үш аймақ көтерілісінде, көтеріліске шыққан азамат Иса мен қызы Дәмештің басындағы күресті тағдыры сөз болған бұл романды барынша жан-жақты талдайды. Шығарманы оқыған оқырманға эстетикалық әсер қалдырады. Зерттеу қортындысы жазушы романы арқылы көркем шығарма құндылығын поэтика бар болмысымен айқындайтынына көз жеткізеді.

Кілт сөздер. Қытайдағы қазақ әдебиеті, жаңа дәуір әдебиеті, Шынжан, стиль.

Мурсал А.^{*1}, Танжарикова А.В.², Ермакова А.Б.³, Аян Э.⁴

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет, Алматы, Казахстан

³Центр развития языков,

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан

⁴Мугла Сыткы Кочман Университет, Турция, Мугла

E-mail: ¹aigerimmursal@mail.ru, ²alua1973@mail.ru, ³ekremayan@hotmail.com, ⁴aminaamir80@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8035-4236, ²0000-0001-5575-9813, ³0000-0001-7967-6481,

⁴0000-0003-2977-5080

Особенности стиля в романе Ахметоллы Калиулы «Арда Алтай»

Аннотация. В статье анализируется творчество Ахметоллы Калиулы, одно из репрезентативных произведений казахской литературы в Китае и роман «Арда Алтай». Это первая исследовательская статья, в которой представлен научный анализ произведений писателя, этнографа Ахметоллы Калиулы, в которой представлена информация о жизни и творчестве писателя. Обсуждаются литературные произведения, мемуары и статьи об историческом событии, породившем произведение «Революция трех регионов». Основываясь на теории литературы, доказано, что произведение представляет собой психологический роман.

На основе использования различных методов и приемов изучения поэтики в соответствии с теорией литературоведения показано, что писатель гармонично использовал художественные средства в своем творчестве. В статье показано, что полнота воплощения идеи достигается за счет описания эпохи, которую художник воплотил в своем творчестве. Изучение казахской литературы за рубежом и введение ее в научный оборот является актуальной проблемой. В ходе анализа выделяются художественные, лингвистические и стилистические особенности романа. Приводятся примеры и анализ особенностей, присущих писателю. Главной ценностью работы является изображение исторических личностей. Тема этого романа, который посвящен борьбе трех регионов в восстании, судьбе восходящего Исы и его дочери Дамеш, обсуждается наиболее всесторонне. Это производит эстетическое впечатление на читателя, который читает произведение. Результаты исследования показывают, что через роман писателя ценность произведения искусства определяется наличием поэтики.

Ключевое слово: Казахская литература в Китае, литература новой эпохи, Шынжан, стиль.

Информация об авторах:

Мурсал Айгерим, докторант Казахского национального педагогического университета, Алматы, Казахстан. E-mail: aigerimmursal@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8035-4236

Танжарикова Алуа Васильевна, директор института Казахского национального педагогического университета, Алматы, Казахстан. E-mail: alua1973@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5575-9813

Аян Экрем, профессор университета Сыткы Кочман, Мугла, Турция. E-mail: ekremayan@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7967-6481

Ермакова Аасемгуль Базарбаевна, старший преподаватель, магистр, Центр развития языков, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан, e-mail: aminaamir80@mail.ru, 0000-0003-2977-5080

References

- Auezov M. 12 tomdyq shygarmalar jinagy (1958) [Collection of works in 12 volumes]. – Алматы: Zhazushy. – Vol. P. 12-498. (in Kazakh)
- Baitursynuly D. (2005) Shekara syzyqtary shimailagan qazaq dalasy [The Kazakh steppe bordering Shekapa] //Atameken-ai. – No. 1,– P. 25-31. (in Kazakh)
- Barmin B.A. (1998) Sovetckij Cojuz i Sin'czjan 1918-1941 [Soviet Union and Xinjiang 1918-1941] (Regional factor in the foreign policy of the Soviet Union). – Barnaul. – P. 190. (in Russian)
- Baimishuly B. (2007) Ospan batyr [Ospan batyr] / Ospan batyr: a documentary study. Алматы: Arda publ. – P. 184. (in English)
- Beisengazy U. (2010) Ospan batyr zhane Shygys Turkistan [Ospan batyr and Eastern Turkistan] // Turkestan: October 7. – P. 11. (in Kazakh)

- Doszhanov S. (1996) A.Kekilbaev tili [Language of A. Kekilbayev] // Kazakh language and literature. – No. 5-6. – 24 July.– P. 96. (in Kazakh)
- Jacobs J. (2010). The Many Deaths of a Kazak Unaligned: Osman Batur, Chinese Decolonization, and the Nationalization of a Nomad. //The American Historical Review, 2010 // https://www.academia.edu/772647/The_Many_Deaths_of_a_Kazak_Unaligned_Osman_Batur_Chinese_Decolonization_and_the_Nationalization_a_Nomad. (in English)
- Kabdolov Z. (2007) Soz oneri [Art of words]. Monograph. – Almaty: Sanat publishing house. – P. 175-195. (in Kazakh)
- Kaliuly A. (2014) https://kk.wikipedia.org/wiki/Ahmetolla_Kaliuly, May 12. (in Kazakh)
- Kaliuly A. (1987) «Arda Altai» romany [The novel «Arda Altai»]. China: Shinzhang people publishing house. – P. 376. (in Kazakh)
- Mursal A., Tanzharykhova A.B (2022) Psychologism in Akhmetoll Kaliula's novel «Arda Altai». / Keruen, № 75(2). – P.209-219 . <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-18> (in Kazakh)
- Zhumaliyev K. (1966) Stil – oner ereksheligi [Style is a feature of art]. – Almaty: Zhazushy. – P. 228. (in Kazakh)

Әдебиеттер

- Ахметолла Қалиұлы. // https://kk.wikipedia.org/wiki/Ахметолла_Қалиұлы 2014. (каз) Мамырдың 12. Әуезов М. 12 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1958. 12 т. – 498б.
- Байтұрсынұлы Д. Шекара сызықтары шимайлаған қазақ даласы. // Атамекен-ай. 2005. №1. – 25-31 бб.
- Бармин В.А. Советский Союз и Синьцзян 1918-1941 гг. (Региональный фактор во внешней политике Советского Союза). – Барнаул, 1998. – 190 с.
- Бәмшіұлы Б. Оспан батыр. / Оспан батыр: деректі зерттеу. – Алматы: Арда, 2007. – 184 б.
- Бейсенгазы Ұ. Оспан батыр және Шығыс Түркістан республикасы. // Түркістан. 2010, 7 қазан. – 11 б.
- Досжанов С. Ә.Кекілбаев тілі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1996. –№5–6. –24 шілде, – 96 б.
- Джейкобс Джастин, Қазақтың көп өлімі: Осман Батур, Қытайдың деколонизациясы және көшпенділердің ұлттандыруы. //The American Historical Review, 2010 // https://www.academia.edu/772647/The_Many_Deaths_of_a_Kazak_Unaligned_Osman_Batur_Chinese_Decolonization_and_the_Nationalization_a_Nomad
- Жұмалиев К. Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы: Жазушы, 1966. - 228 б.
- Қабдолов З. Сөз өнері. Монография. Алматы: «Санат» баспасы, 2007. 175-195 бб.
- Қалиұлы А. «Арда алтай» романы. Қытай: «Шинжаң халық» баспасы, 1987. – 376 б.
- Мурсал А., Танжарықова А.В. Ахметолла Қалиұлының «Арда Алтай» романындағы психологизм. / Керуен, № 75(2). – 2022. Б– 209-219 . <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-18>

Литература

- Ауэзов М. Собрание сочинений в 12 томах. – Алматы: Жазушы, 1958. 12 т. - 498 с. (каз)
- Ахметолла Калиулы. // https://kk.wikipedia.org/wiki/Ахметолла_Қалиұлы 2014. 12 мая. (каз)
- Байтұрсынұлы Д. Казахская степь, граничащая с Шекатпой. // Атамекен-ай. 2005. № 1. – С 25-31. (каз)
- Бармин В.А. Советский Союз и Синьцзян 1918-1941 гг. (Региональный фактор во внешней политике Советского Союза). – Барнаул, 1998. – 190 с. (рус)
- Бамышулы Б. Оспан батыр. / Оспан батыр: проверка глубины. – Алматы: Арда, 2007. – 184 с.
- Бейсенгазы У. . Оспан батыр и Республика Восточный Туркестана. // Туркистан. 7 октября 2010 г. – 11с. (каз)
- Джейкобс Джастин, Многие смерти казаха: Осман Батур, деколонизация Китая и национализация кочевников. //Американское историческое обозрение, 2010 г. // https://www.academia.edu/772647/The_Many_Deaths_of_a_Kazak_Unaligned_Osman_Batur_Chinese_Decolonization_and_the_Nationalization_a_Nomad (англ)
- Досжанов С. Язык А. Кекилбаева// Казахский язык и литература. – 1996. – № 5–6. 24 июля, –96 с. (каз)
- Жумалиев К. Стиль – это свойство искусства. – Алматы: Жазушы, 1966. - 228 с. (каз)
- Қабдолов З. Искусству слова. Монография. Алматы: «Санат», 2007. С. 175-195. (каз)
- Калиулы А. Роман «Арда Алтай». Китай: Изд-во «Шинджан Халық», 1987. – 376с. (каз).
- Мурсал А., Танжарикова А.В. Психологизм в романе Ахметолла Калиулы «Арда Алтай». / Керуен, № 75(2). – 2022. – 209-219 с. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-18> (каз)

Ибраева Ж. Б.^{1*}, Шайкина Г.З.², Адилбекова М.К.³

^{1,3}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

E-mail: ¹igb1006@mail.ru, ²gulzhan-zein@mail.ru, ³makpaladilbekova@mail.ru
ORCID ID: ¹0000-0003-1487-5513, ²0000-0001-5870-4308, ³2078-8134.2021.4-01

ФОЛЬКЛОРИЗМ В РОМАНЕ А. ЖАКСЫЛЫКОВА «ПОЮЩИЕ КАМНИ»

Аннотация. В статье подчеркивается научный интерес к исследованию праоснов художественного произведения, рассматриваются универсальные модели, архетипы, раскрывающие общекультурный и общечеловеческий уровень художественного текста, что указывает на важность его оценки в диахроническом аспекте. В статье раскрываются теоретические и практические аспекты особого типа жанрового повествования, ставшего архетипом одного из классов романа, его «метаструктурой», – классической волшебной сказки. При определении истоков жанра романа к волшебной сказочному архетипу указана связь с концепцией «памяти жанра» М. Бахтина.

В работе показаны устойчивые постоянные элементы классической сказки, выявленные В.Я. Проппом, на основе которых выстроена практическая часть исследования.

Отмечено, что в пределах сказочного сюжета эти элементы могут варьироваться, повторяться в различных комбинациях. Подчеркнуто, что в процессе взаимодействия фольклора и литературы код сказки по сравнению с кодом романа следует рассматривать как код формальный и однослойный. В реалистическом романе над первичным кодом, сюжетным кодом надстраивается новый – культурно-исторический. Вторичный код – код той культуры, которому приурочено действие произведения: способов общения, условий воспитания, манер, языковых норм, господствующей моды. Выявлено, что фабула «Поющих камней» на первый взгляд проста и укладывается в известные сюжетные схемы поисков и обретения себя. Условная схема истории главного героя в «Поющих камнях», если ее вычленишь из различных сюжетных перипетий романа и представить в линейной последовательности, оказывается параллельной вышеприведенной структуре.

В статье проведена практически значимая работа по выявлению архетипов в романе А. Жаксылыкова, что дало возможность заглянуть вглубь произведения, обнаружить в нем потаенные психологические предпосылки.

Проведенный анализ архетипов в фантасмагорическом романе А. Жаксылыкова «Поющие камни» (первая книга трилогии «Сны окаянных») позволяет не только оценить масштабность произведения с общекультурной точки зрения, но и определить его значимость для культуры.

В представленной работе выявляются глубинные связи романа с волшебной сказкой на уровне структуры, сюжета, композиции и образной системы.

Ключевые слова: архетип, волшебная сказка, роман, художественное произведение, сюжет.

Введение. На современном этапе литературоведение характеризуется стремлением раскрыть глубинные связи художественного произведения с его праосновами, выявить в нем наиболее универсальные модели, архетипы, которые выводят его на общекультурный и общечеловеческий уровень, вовлекают в диалог с искусством

прошлых эпох. Как отмечается в одном из исследований последнего десятилетия, «каждый художественный текст оживляет те или иные архетипы, поскольку он является не только продуктом творческой интенции автора, но и фактом художественного сознания, вобравшего в себя общекультурные универсалии большого исторического времени» (Авасапянц, 2013: 3).

Выявление архетипов представляет собой попытку заглянуть вглубь произведения, обнаружить в нем потаенные психологические предпосылки, а также дать оценку произведению в диахроническом аспекте. Анализ архетипов в художественной литературе позволяет не только оценить масштабность произведения с общекультурной точки зрения, но и определить его значимость для культуры.

Так, по наблюдениям И.П. Смирнова, праросной для особого типа жанрового повествования, архетипом одного из классов романа, его «метаструктурой» становится классическая волшебная сказка: «Язык описания волшебной сказки (а именно, инвентарь функций, выявленный Проппом) становится метаязыком описания романа нового времени. Тем самым формируется квазиисторическая дистанция, отодвигающая исследователя от наблюдаемого объекта, подобие многовекового расстояния. В этом и заключается одна из главных методических ценностей применения к новой литературе моделей, созданных для архаических художественных явлений» (Смирнов, 1972: 289).

Относя истоки жанра романа к волшеббно-сказочному архетипу И.П. Смирнов, привлекает также в пользу своей гипотезы бахтинскую концепцию «памяти жанра», согласно которой «в жанре всегда сохраняются неумирающие элементы архаики», при этом «архаика, сохраняющаяся в жанре, не мертвая, а вечно живая, т. е. способная обновляться. Жанр живет настоящим, но он всегда помнит свое прошлое, свое начало. Жанр – представитель творческой памяти в процессе литературного развития» (Бахтин, 1972: 178-179).

В фундаментальной статье «От сказки к роману» ученый убедительно подтвердил свою гипотезу на материале сопоставительного анализа повести А.С. Пушкина «Капитанская дочка» с волшебной сказкой, проследив аналогии и параллели на уровне функции персонажей, мотивов и символических атрибутов.

В настоящей статье, пользуясь методикой И.П. Смирнова, мы предприняли попытку привлечь волшеббно-сказочную модель к структурному анализу фантастического романа А. Жаксылыкова «Поющие камни», первая книга трилогии «Сны окаянных», (заметим, сюжет данного произведения, по признанию самого писателя, ему полностью приснился) (Жаксылыков, 2006: 45). Этим подтверждается несомненная новизна исследования и его практическая значимость.

Произведение привлекло внимание литературоведов и критиков. Писатель Б.Момышулы назвал его «магическим полотном», «высоким творением», «космогоническим трудом», «романом-арманом», то есть романом-мечтой, словом предостережения...». Пять книг «структурно, семантически, философски, мотивно связаны и посвящены памяти безвинных жертв испытаний на атомных полигонах Казахстана» (Mukhametshina, Nurgali, Ananyeva, 2020: 150).

Актуальность статьи обусловлена отсутствием подобных работ по творчеству А.Ж. Жаксылыкова.

Объект исследования – роман А. Жаксылыкова «Поющие камни», предмет – фольклоризм в романе.

Материалы и методы. Материалом исследования стал роман А. Жаксылыкова «Поющие камни».

В статье использовались научные методы анализа, обобщения, систематизации, синтеза, индукции, дедукции и другие. При выявлении соответствия модели волшебной сказки по методике И.П. Смирнова применялся частно-научный метод структурного анализа художественного текста. Также были использованы методы интертекстуального анализа и художественной герменевтики, предполагающие текстовое исследование, что позволило нам выявить особенности романа А. Жаксылыкова «Поющие камни». Кроме того, в работе применялись методы интертекстуального, целостного анализа и концептуального анализа, которые использовались для обработки фактического материала. Применение вышеперечисленных методов позволило обеспечить успешность анализа прозаического текста.

Результаты исследования. Прежде чем перейти к практической части работы, остановимся на ее теоретическом обосновании – обратимся к устойчивым постоянным элементам классической сказки, выявленным В.Я. Проппом. Данные элементы лягут в основу нашей структуризации романа А.Ж. Жаксылыкова.

1. Изначальное относительное благополучие в семье сказочного героя, подчеркнутое формулой «Жили-были...» (по Проппу, «семейная ситуация»).

«Именно отношения родственников или свойственников определяют основные коллизии волшебной сказки. Это, в первую очередь, конфликты внутри семьи между родителями и детьми (инцестуальный отец изгоняет дочь; мать-изменница пытается известить сына; мачеха преследует падчерицу), между сиблингами (старшие братья или сестры соперничают с младшим братом или младшей сестрой, родные – со сводными; брат инцестуально преследует сестру или отрубает ей руки по наговору своей жены; сестра убивает брата или пытается уничтожить его, сговорившись с любовником) и между супругами (злая жена пытается известить мужа; муж по наговору завистников изгоняет жену; жена или муж покидает супруга после нарушения табу)».

2. Вторжение беды в семью героя (в терминах Проппа «похищение», «недостача»), вызванное нарушением запрета со стороны героя.

3. Отправка героя из дома, странствия, скитания по свету для того, чтобы изжить беду.

4. Встреча с дарителем (их может быть несколько), получение волшебных предметов и атрибутов.

5. Решение трудных задач с помощью волшебных предметов и помощников.

Отметим, что в пределах сказочного сюжета эти элементы могут варьироваться, повторяться в различных комбинациях.

Следует сразу оговориться, что в процессе взаимодействия фольклора и литературы код сказки по сравнению с кодом романа следует рассматривать как код формальный и однослойный. В реалистическом романе над первичным кодом, сюжетным кодом надстраивается новый – культурно-исторический. Вторичный код – код той культуры, которому приурочено действие произведения: способов общения, условий воспитания, манер, языковых норм, господствующей моды.

Фабула «Поющих камней» на первый взгляд проста и укладывается в известные сюжетные схемы поисков и обретения себя: главный герой романа, молодой, под-ающий надежды ученый Жан, волею обстоятельств оказывается на обочине жизни, влачит жалкое существование и готов уже свести счеты с жизнью. Но благодаря вмешательству свыше он оказывается готовым на освобождение от мирской суеты и обретение утраченного смысла жизни. Трансформация «структуры художественного произведения, цепь невероятных совпадений и повторений, лирико-автобиографический характер повествования, метафорический стиль, мифологическая образность позволяют причудливо переплести картины реальности и художественного вымысла» (Ananyeva, 2021: 35).

Обсуждение. Условная схема истории Жана в «Поющих камнях», если ее вычлени-ть из различных сюжетных перипетий романа и представить в линейной последо-вательности, оказывается параллельной вышеприведенной структуре.

1. Семейная ситуация. Из воспоминаний героя мы узнаем, что его семейная жизнь, на первый взгляд, вполне сложилась (во всяком случае, по меркам советского обы-вателя): у него красавица-жена, обустроенный быт – отдельная квартира в огромном городе (надо полагать в столице), обставленная импортной мебелью, хрустальной посудой, супруги уже мечтают о приобретении дачи (еще один из «обязательных» атрибутов благосостояния советских людей); успешная карьера (в прошлом студент-отличник, аспирант, в настоящем преподаватель вуза, молодой ученый, которому прочат блестящее будущее).

2. Вторжение беды в семью героя. В романе герой случайно узнает об измене жены с лучшим другом. Здесь мы можем провести параллель со сказочным мотивом, который Е. Новик определил, как конфликт между супругами, где «злая жена пыта-ется известить мужа».

Недостача. Казалось бы, относительно безмятежная, размеренная и обеспеченная жизнь претит герою, он тайне мечтает бежать от «людского муравейника», выр-ваться из «городской толкотни и растленной суеты» на лоно природы («Я до упоения мечтал об уединении среди тенистых горных вишен»). Другими словами, герою не хватает душевного спокойствия и гармонии с природой.

Запрет, нарушение запрета. В сказочном сюжете мотив запрета и его нарушения героем принимает различные формы (как правило, бытовые: нельзя сжигать лягуша-чью шкуру; нельзя дотрагиваться до золотой клетки; нельзя пить воду из лужи и др.) и становится толчком к развитию основного действия. В «Поющих камнях» видимо-го запрета, как в сказках, нет, он носит скорее нравственный, моральный характер, нежели бытовой, и проявляется имплицитно. На наш взгляд, скорее всего, это запрет жениться (выходить замуж) без любви, запрет на брак по расчету, который в свое время была нарушен героем:

«Почему-то судьбе было угодно, чтобы состоялся этот нелепый брак», – вспоми-нает Жан о своей женитьбе на Айнур. Нелепость брака состоит в том, что она (Ай-нур) блистательная и самоуверенная красавица, «будто сошедшая с обложки модного женского журнала», «прирожденная актриса», а он (Жан) «жалкий неудачник, неве-зучий человечиска», который «должен был молиться на нее» за оказанное к нему

внимание. Но с другой стороны, она особа весьма расчетливая, меркантильная, до мозга костей материалистка, не упускающая своей выгоды, он же романтик-идеалист, бесребреник, натура утонченная и поэтическая (студент-пиит, по ироничному выражению самого героя). Образно говоря, «конь и трепетная лань» оказались в одной упряжке. Кульминацией этого «нелепого» семейного альянса становится безобразная сцена драки между супругами, красочно и подробно обставленная писателем.

3. Отправка героя из дома. Сказочное пространство, как известно, состоит из «своего» мира («некоторое царство, некоторое государство»), хорошо знакомого и обжитого героем, и «чужого» мира («тридевятое царство, тридесятое государство», неведомого и пугающего, куда стремиться попасть герой). В поисках искомого, протагонист сказки идет туда, «куда глаза глядят», причем идет «долго ли коротко ли» (т.е. неизвестно сколько времени длится его странствие).

В романе после скандала с женой («постыдной схватки», как называет свой поступок герой), Жан также отправляется из своего обустроенного и обжитого городского пространства «туда, не зная куда» (реализация сказочного мотива «жена или муж покидает супруга после нарушения табу»):

«В тот вечер я не мог оставаться дома, допоздна бродил по каким-то заросшим улочкам, проклиная себя, на чем свет стоит», «Все дальше и дальше в пустынную темноту уводили меня незнакомые кривые улочки», «Ноги занесли меня в какой-то тихий тупичок, сплошь прикрытый сиренями. Некоторое время я стоял как в тумане, прислушиваясь к бульканью невидимого во тьме арычка».

Обратим внимание на неопределенность и дремучесть места («по каким-то заросшим улочкам», «незнакомые кривые улочки», «какой-то тихий тупичок, сплошь прикрытый сиренями») и времени («допоздна», «некоторое время»), сказочную таинственность и тревожность обстановки («ноги занесли меня в пустынную темноту»; «я стоял как в тумане, прислушиваясь к бульканью невидимого во тьме арычка».)

4. Встреча с дарителем. В традиционной волшебной сказке граница между «своим» и «чужим» миром пролегает в некоем гиблом, «выморочном месте», к числу которых относятся овраги, водоемы, распутья, перекрестки дорог, берег реки, болото, темный лес и др. «В былинах и сказках с ним сопряжена необходимость выбора между жизнью – смертью, долей – недолей» (Топоров, 1965: 174).

В русской сказке «выморочным местом» часто становится темный в лес с таинственной избушкой. По Проппу: «Идя «куда глаза глядят» и невзначай подняв взор, он видит необычайное зрелище, – избушку на курьих ножках. Эта избушка как будто бы давно знакома Ивану: «Нам в тебя лезти, хлеба-соли ести». Он нисколько не удивлен ею и знает, как себя держать» (Пропп, 2000: 174).

Согласно Проппу, избушка не что иное как вход в иной мир, перевалочная база, сторожевая застава между некоторым царством и тридевятым государством. Здесь происходит встреча сказочного героя с дарителем – Бабой Ягой – проводником в потусторонний мир. В структуре сказки этот эпизод играет важную роль, выступает в качестве предварительного испытания героя и получает эпическую разработку: сначала Яга выпытывает его, а затем в соответствии с традиционной сказочной формулой «напоила-накормила, в баньку сводила».

В романе, уйдя из дома, заплутавший Жан также набредает на небольшой домик, где в уютной комнатушке-келье обитает одинокая старушка «с монашеским обликом» в окружении старинной мебели и фотографий отсутствующих детей, прикрепленных к старинному же зеркалу с виньетками. Эта картина вызывает у него внезапное умиление: «На сердце у меня щемило. Я вспомнил мать, ее мучительная горькая жизнь вмиг пронеслась перед глазами...». (На наш взгляд, этот эпизод коррелирует с предположениями В.Я. Проппа относительно сказочного героя: «Эта избушка как будто бы давно знакома Ивану»).

Впрочем, в структуре романа эпизод со старушкой может показаться избыточным, лишним: в дальнейшем ни самой старухи, ни ее уютного домика мы не увидим, он попросту исчезает со страниц романа.

Раскрывая роль образа старушки в художественной системе «Поющих камней», один из современных литературоведов считает его контрастным образу Жана:

«Томление в душе героя, вызванное «монашеским обликом старушки», обусловлено тем, что она является воплощением земного, человеческого счастья. Покой, излучаемый ею и окружающими ее вещами, указывает на то, что в отличие от Жана, она обрела гармонию в жизни» (Темирболат, 2007: 45).

В фольклорно-сказочных терминах мы могли бы назвать этот эпизод предварительным испытанием героя и встречей с первым дарителем – своеобразным проводником в другой мир – мир душевной гармонии и естественных человеческих отношений, где нет места лжи, фальши, лицемерию, столь привычных в огромном «растленном» городе.

Повествование романа на этом месте как будто бы обрывается, наступает некий провал в воспоминаниях Жана и в сюжетном ходе произведения, мы не знаем, что произошло с героем дальше и обнаруживаем его вскоре в рабстве у старика-китайца. (Сказочник в этом месте привлек бы хорошо известную ему формулу: «долго ли коротко ли, далеко ли близко ли»).

«Я старался не думать о том, как попал сюда и почему так боюсь своего хозяина», - вспоминает герой об обстоятельствах своего пребывания у хозяина (мотив беспамятства, характерный также и для сказки). Лишь со слов старика читателю становится ясно, что Жан, «пьяная безмозглая скотина», был заботливо подобран им на дороге, накормлен и худо-бедно обустроен. (Т.е. образ старика-китайца здесь коррелирует с образом сказочного дарителя). Читатель понимает, что герой оказался на дне жизни, деградировал и постепенно терял человеческий облик.

«Я увидел в зеркале бородатого сгорбленного неандертальца с тяжелой ухмылкой на дегенеративной зверской морде с оскалом потраченных зубов, с тьмой в сумрачных глазах. То была печальная человеко-обезьяна, обряженная в во что-то наподобие пуловера, в белесые джинсы с заплатками», – таким он выглядит в собственных глазах. Отметим, что карнавализация, преобразование героя, его неузнавание – существенный и характерный мотив в поэтике волшебной сказки. Также, как и пребывание сказочного героя в низком статусе («дурака», «заморыша», «замарашки», «золушки»): примечательно, что и Жан при знакомстве с Айнуур предстает в довольно непрезентабельном виде, вызывая «праведный ужас» («прыщеватый худосочный») юноша

в «вельветовых заношенных джинсах с пузырями на коленках»). К тому же, как и его фольклорный собрат Иван-дурак он характеризуется бранными определениями, подчеркивающими его низкое положение: «Ну и балбес же ты, конченный», - говорит ему друг Арман. «Мразь!..Тварь!..», «Пошел вон, скотина!», – кричит ему в сердцах Айнур. «Скотина безмозглая», «Обормот ты этакий», «Недоросток», – называет его старик-китаец. «Балбес! Идиот! Алкаш! Бич проклятый!» – ругает герой сам себя. Но если безумие сказочного героя и отталкивающий внешний вид всего лишь маска, мнимое «дурачество», то в романе это эмоционально-экспрессивная оценка героя.

5. Испытание героя и решение трудных задач. В сказке обычно вслед за предварительным испытанием идет основное испытание – решение трудных задач (за ночь вспахать и засеять каменистое поле и к утру собрать урожай; построить хрустальный мост; победить великана, Кощея; поймать Жар-птицу и пр.)

В сказочной традиции для решения трудных задач необходимы волшебные предметы и помощники. Конвенциональным аналогом их в романе становятся случайно найденный Жаном необычный камень с изображением женского портрета и знаком Инь и Янь, а также таинственный мальчик-пастушок в капюшоне. Обретение чудо-камня круто меняет судьбу героя, происходит чудесное освобождение от рабства: «Человек, нашедший такой камень не может быть рабом. Сам Будда покровительствует ему», – объясняет старик пленнику и отпускает его на волю. Более того, он проводит над ним ритуальный обряд очищения, сродни сказочному мотиву «напоила-накормила, в баньку сводила»: «Хозяин битый час хлопотал возле меня: побрил и постриг меня, принес в детской ванне теплой воды и отшаркал, дочиста отдраил мой заплесневелый костяк, с которого клочьями падала грязь. Мое удивление усилилось, когда старик завел меня в дом, посадил на тор и с поклонами расставил передо мной тарелки с мантами, пирожками, пловом, виноградом».

Если чудо-камешек приводит к освобождению, то странный мальчик-пастушок указывает ему путь к Дуйсену-баксы, встречи с которым так жаждет герой.

Заключение. Таким образом, глубинные, скрытые связи «Поющих камней» с волшебной сказкой прослеживаются не только на уровне сюжета и композиции, но и на уровне отдельных персонажей.

Наши наблюдения подкрепляются тезисом В. Шкловского о том, что «если пере-сказать романы, упрощая их содержание, то схемы их будут похожи на схемы сказок, потому что и там, и здесь есть совпадение и изменение совпадающего – совпадение функций» (Шкловский, 1970: 217).

Понятие глубинной структуры обнаруживает удивительное сходство в полностью, казалось бы, несходном материале.

Ибраева Ж.Б.^{1*}, Шашкина Г.З.², Адилбекова М.К.³
^{1,3} *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,*
Алматы, Қазақстан

² Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

E-mail: ¹igb1006@mail.ru, ²gulzhan-zein@mail.ru, ³makpaladilbekova@mail.ru
ORCID ID: ¹0000-0003-1487-5513, ²0000-0001-5870-4308

А. Жақсылықовтың «Поющие камни» романындағы фольклоризм

Аңдатпа. Мақалада көркем шығарманың түпнегізін зерттеуге деген ғылыми қызығушылық, көркем мәтіннің жалпы мәдени және жалпыадамзаттық деңгейін ашатын әмбебап модельдер, архетиптер қарастырылады, бұл оны диахрондық аспектіде бағалаудың маңыздылығын көрсетеді. Мақалада роман сыныптарының бірінің архетипіне айналған жанрлық баяндаудың ерекше түрінің теориялық және практикалық аспектілері, оның «метаструктурасы» – классикалық ертегі ашылады. Роман жанрының шығу тегін сиқырлы-ертегі архетипіне анықтаған кезде Бахтиннің «жанрды еске алу» тұжырымдамасымен байланысы көрсетілген. Жұмыста В.Я. Пропп анықтаған классикалық ертегінің тұрақты негізгі элементтері көрсетілген, соның негізінде зерттеудің практикалық бөлігі салынды.

Ертегі сюжеті аясында бұл элементтер әр түрлі болуы және түрлі комбинацияларда қайталануы мүмкін. Фольклор мен әдебиеттің өзара әрекеттесу процесінде роман кодымен салыстырғанда ертегі кодын ресми және бір қабатты код ретінде қарастырған жөн. Бастапқы кодтағы шынайы романда сюжеттік код жаңа-мәдени және тарихи болып табылады. Екінші код-бұл жұмыстың әрекеті шектелген мәдениеттің коды: қарым-қатынас әдістері, білім беру шарттары, мінез-құлық, тілдік нормалар, басым сән. «Поющие камни» сюжеті бір қарағанда қарапайым және іздеу мен өзін-өзі табудың белгілі сюжеттік схемаларына сәйкес келетіні анықталды. Шығармадағы басты кейіпкер тарихының шартты схемасы, егер ол романның әртүрлі сюжеттік бұрылыстарынан бөлініп, сызықтық ретпен ұсынылса, жоғарыда аталған құрылымға параллель болады.

Мақалада Ә. Жақсылықовтың романында архетиптерді анықтау бойынша елеулі жұмыс жүргізілді, бұл шығармаға терең үнілуге, ондағы жасырылған психологиялық алғышарттарды табуға мүмкіндік берді. Ә.Жақсылықовтың «Поющие камни» фантазмагориялық романында архетиптерге жүргізілген талдау («қарғыс алғандардың арманы») трилогиясының алғашқы кітабы шығарманы жалпы мәдени тұрғыдан бағалап қана қоймай, оның Мәдениет үшін маңыздылығын да анықтауға мүмкіндік береді). Ұсынылған жұмыста романның құрылым, сюжет, композиция және бейнелі жүйе деңгейіндегі ертегімен терең байланысы ашылады.

Түйінді сөздер: архетип, ертегі, роман, көркем шығарма, сюжет.

Ibraeva Zh.B.^{1*}, Shashkina G.Z.², Adilbekova M.K.³

^{1,3} *Kazakh National Pedagogical University named after Abay*
Almaty, Kazakhstan

² *L.N. Gumilyov Eurasian National University,*
Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: ¹igb1006@mail.ru, ²gulzhan-zein@mail.ru, ³makpaladilbekova@mail.ru
ORCID ID: ¹0000-0003-1487-5513, ²0000-0001-5870-4308

Folklorism in the novel A. Zhaksylykova «Singing stones»

Annotation. The article emphasizes the scientific interest in the study of the primordial foundations of a work of art, examines universal models, archetypes that reveal the general cultural and universal level of a literary text, which indicates the importance of its evaluation in the diachronic aspect. The article reveals the theoretical and practical aspects of a special type of genre narrative that has become the archetype of one of the classes of the novel, its «metastructure» – the classic fairy tale. When determining the origins of the genre of the novel to the fairy-tale archetype, the connection with the Bakhtin concept of «genre memory» is indicated.

The paper shows the stable permanent elements of the classic fairy tale identified by V.Y. Propp, on the basis of which the practical part of the study was built.

It is noted that within the fairy-tale plot, these elements can vary, be repeated in various combinations. It is emphasized that in the process of interaction of folklore and literature, the code of a fairy tale in comparison with the code of a novel should be considered as a formal and single-layer code. In a realistic novel, a new cultural – historical code is built over the primary code, the plot code. Secondary code – the code of the culture to which the action of the work is timed: ways of communication, conditions of upbringing, manners, language norms, prevailing fashion. It is revealed that the plot of the «Singing Stones» at first glance is simple and fits into the well-known plot schemes of searching and finding oneself. The conditional scheme of the main character's story in «Singing Stones», if it is isolated from the various plot twists and turns of the novel and presented in a linear sequence, turns out to be parallel to the above structure.

The article carried out practically significant work on the identification of archetypes in the novel by A. Zhaksylykov, which made it possible to look deep into the work, to discover hidden psychological prerequisites in it.

The analysis of archetypes in A. Zhaksylykov's phantasmagoric novel «Singing Stones» (the first book of the trilogy «Dreams of the Damned») allows not only to assess the scale of the work from a general cultural point of view, but also to determine its significance for culture.

The presented work reveals the deep connections of the novel with the fairy tale at the level of structure, plot, composition and image system.

Keywords: archetype, fairy tale, novel, artwork, plot.

Информация об авторах:

Ибраева Жанарка Бакибаевна, кандидат филологических наук, и.о. профессора кафедры русского языка и литературы Казахского национального педагогического университета имени Абая. Алматы, Казахстан. E-mail: igb1006@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1487-5513

Шашкина Гульжан Зеиновна, кандидат филологических наук, и.о. профессора кафедры русской филологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, E-mail: gulzhan-zein@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-5870-4308

Адилбекова Макпал Копбаевна, магистрант 2 курса кафедры русского языка и литературы Казахского национального педагогического университета имени Абая. Алматы, Казахстан. E-mail: makpaladilbekova@mail.ru, ORCID ID: 2078-8134.2021.4-01

Литература

Авасяпянц О. Архетипы культуры в романе Б.Л. Пастернака «Доктор Живаго». – Иваново, 2013. – 24 с. (рус.).

Ананьева С. Постмодернистское видение мира в современной литературе // Керуен, №2 (71), 2021. С. 28 – 35. DOI: 10.53871/2078-8134.2021.2-03. ISBN 2078-8134 (англ.).

Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва, 1972 (рус.).

Жаксылыков А. Сны окаянных: Трилогия. – Алматы, ТОО «Алматинский издательский дом», 2006. – 526 с. (рус.).

Мухаметшина Р., Нургали К., Ананьева С. Художественный ландшафт новейшего казахского романа // Larlage em Magazine (Корокаба), 6-том, n.Extra B, сент. – дек. 2020. С. 149–154. DOI: 10.24115/s2446-622020206extra-b606p. Scopus ID: 234397517 (англ.).

Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. – Москва: Лабиринт, 2000. – 336 с. (рус.).

Смирнов И. От сказки к роману. – Ленинград. 1972. – 320 с. (рус.).

Темирболат А. Художественное своеобразие романа А. Жаксылыкова «Поющие камни» // Тамыр, 2007 № 1 (19) (рус.).

Топоров В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – Москва: Наука, 1965. – 174 с. (рус.).

Шкловский В. Тетива. О несходстве сходного. – Москва. 1970. – 376 с. (рус.).

Әдебиеттер

- Авасапьянц О. Б.Л. Пастернактың «Доктор Живаго» романындағы мәдениет архетиптері. – Иваново, 2013. – 24 б. (орыс.).
- Ананьева С. Қазіргі заманғы әдебиеттегі постмодерндік әлемдік көзқарас // Керуен, №2 (71), 2021. Б. 28–35. DOI: 10.53871/2078-8134.2021.2-03. ISBN 2078-8134 (ағыл.).
- Бахтин М. Достоевский поэтикасының мәселелері. – Мәскеу, 1972. (орыс.).
- Жақсылықов А. Қарғыс атқандардың арманы: Трилогия. – Алматы: «Алматы баспасы» ЖШС, 2006. – 526 б. (орыс.).
- Мұхаметшина Р., Нұрғали Қ., Ананьева С. Жаңа қазақ романының көркемдік пейзажы // Laplage em Magazine (Корокаба), 6-том, n.Extra B, қырк. – желт, 2020. Б. 149–154 DOI: 10.24115/s2446-622020206extra-b606p. Scopus ID: 234397517 (ағылш.).
- Пропп В. Ертегінің тарихи тамыры. – Мәскеу: Лабиринт, 2000. – 336 б. (орыс.).
- Смирнов И. Ертегіден романға дейін. – Ленинград. 1972. – 320 б. (орыс.).
- Темірболат Ә.Ә. Жақсылықовтың «Әнші тастар» романының көркемдік ерекшелігі // Тамур 2007 № 1 (19) (орыс.).
- Топоров В. Славян тілінің семиотикалық жүйелерін модельдеу. – Мәскеу: Наука, 1965. – 174 б. (орыс.).
- Шкловский В. Садақ бауы. Ұқастардың ұқастығы туралы. – Мәскеу, 1970. – 376 б. (орыс.).

References

- Avasapiyans O. (2013) Archishes of culture in the novel B.L. Pasternak «Dr. Zhivago». – Ivanovo. – 24 p. (in Russian).
- Ananyeva S. (2021) Postmodern vision of the world in modern literature // Keruen. Vol. 71. № 2. P. 28 – 35. DOI: 10.53871/2078-8134.2021.2-03. ISBN 2078-8134 (in Eng.).
- Bakhtin M. (1972) Problems of Dostoevsky poetics. – Moscow. (in Russian).
- Zhaksylykov A. (2006) Dreams of damns: trilogy. – Almaty: Almaty Publishing House LLP. – 526 p. (in Russian).
- Propp V. Historical root of fairy tales. – Moscow: Labyrinth. – 336 p. (in Russian).
- Mukhametshina R., Nurgali K., Ananyeva S. (2020) An artistic landscape of the newest Kazakhstani novel // Laplage em Revista (Corocaba), vol.6, n.Extra B, Sept. – Dec. P. 149-154. DOI: 10.24115/s2446-622020206extra-b606p.149-154. Corpus ID: 234397517 (in Eng.).
- Smirnov I. (1972) From fairy tale to novel. – Leningrad. – 320 p. (in Russian).
- Temirbolat A. (2007) Artistic features of the novel «Singer stones» of AA Zhaksykov // Tamur № 1 (19) (in Russian).
- Toporov V. (1965) Modeling of Semiotic systems of Slavic language. – Moscow: Scientific. – 174 p. (in Russian).
- Shklovsky V. (1970) Bow string. About similarities of similarities. – Moscow. – 376 p. (in Russian).

Оралбек А.¹, Қосанов С.Қ.², Рақыш Ж.С.³¹М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы²Әл-Фараби атындағы қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, АлматыE-mail: ¹ora-10@mail.ru, ²Kosan_1964@mail.ru, ³Zhumashay19@mail.ruOrcid ID: ¹0000-0002-0600-7006, ²0000-0001-8273-3571, ³0000-0002-7574-072X**ӘБДІҒАЛИ САРИЕВ ӨЛЕНДЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ,
ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Ұлтымыздың XIX ғасырдағы әдебиетінің шынайы көрінісі, ел тәуелсіздігі жолындағы өзекті арқауы, ұлы мүддесі патшалық Ресейдің тұсында да, Советтік саясат кезеңінде де өз деңгейінде ашылмай, айтылмай келген еді. Бірқатар ақындардың шығармашылығы кеңестік идеология тасасында өз бағасын ала алмай келді. Көркем әдебиет пен қоғамдық-әлеуметтік құбылыстардың сабақтастығы, сонымен қатар ұлттық әдебиеттің ақтандақ беттері тұңғыш рет ғылыми түрде негізделіп, басты сипаттары мен заңдылықтары дәйектелді. Ақындар мұрасы қайта қаралып, архивтерде шаң басып жатқан деректер назарға алынды, жаңа көзқарас тұрғысынан бағаланды.

Өткен ғасырдағы халық ақындары шығармашылығының халқымыздың рухани өмірінде алатын орны туралы айтылып та, жазылып та келді. Алайда кеңестік тәртіптің кесірінен әдебиетіміз тек біржақты көрініс алып, көбінде саяси көзқарастардың ығында кетті. Еліміздің әр түкпіріндегі кейбір халық ақындары мен олардың шығармашылығы танымал тұлғалардың тасасында қалып қойғандықтан, олар туралы іргелі зерттеулер жүргізіліп, еңбектері ғылым айналымға түсті деп айта алмаймыз. Дәл осындай халық ақындарының бірі және бірегейі Әбдіғали Сариев.

Мақалада халық ақыны Әбдіғали Сариевтың шығармаларының тақырыбының әр алуандылығы мен жанрлық ерекшеліктері сөз болады.

Кілт сөздер. Халық ақыны, поэзия, тақырып, жанр, айтыс, жыр, толғау.

Кіріспе. XX ғасырдағы халық ақындары шығармашылығының халқымыздың рухани өмірінде алатын орны туралы зерттеу еңбектерде айтылып келеді. Алайда, Кеңестік дәуірде біржақты көрініс тауып, саяси көзқарастардың ығында кетіп, танымал тұлғалардың тасасында қалып, туындылары ұмытыла бастаған еліміздің түкпір-түкпіріндегі ақындық мектептер өкілдерінің әдеби мұралары бүгінгі замандағы ұлттық таным деңгейінде іргелі түрде зерттелді деп айта алмаймыз.

Арғысы Қабан жырау мен Сүйінбайдан басталып, Құлмамбет, Сарбас, Бақтыбай, Жамбыл, Көдек, Үмбетәлі Кенен т.б. ондаған жыр дүлділдері шыққан Жетісу ақындық мектебінің өзіндік орны ерекше. Алайда, бұл мектеп өкілдерінің әдеби мұралары толық зерттеліп, кейінгі ұрпақтың жетесіне жетпегені өкінішті. Әсіресе, Жамбылдың үзеңгілестері мен ізбасарлары – Сарбас, Қаңтарбай, Қуандық, Тілеміс, Әмір, Бармақ, Қарқабат, Әпежек, ізбасарларынан Саяділ, Өмірзақ, Қалқа, Өтеп, Қуат, Әбдіғали, Шарғын, Жартыбай, Опантай, Ертай, т.б. болып жалғаса беретін дарындардың есімдері тек ғылыми еңбектерде ғана аталып жүр. Олардың шығармашылығы жөнінде кезінде М.Әуезов: «Жамбылдың өз айналасына келгенде, қоюланған қою үйір, үлкен шоғыр, ордалы өленді көруге болады», – деп Жетісу ақындық мектебін әділ бағаласа, бұл қатарда Жамбыл шәкірттерінің бірі – Әбдіғали Сариевтің де өзіндік орны бар.

Кеңес дәуірінде оның небары бес-алты баспа табақ шығармалары қайталанып, әлденеше рет басылған. Бүгінгі күні ақынның жиналған шығармаларын оқи отырып, ақынның еңбекорлығына, белсенділігіне еріксіз таңданасыз. Оның шығармалары – колхоз өмірі, ауыл тынысы, кеңес дәуірінің қарапайым адамдары, туған жер туралы.

Сондай-ақ оның жырлары мен дастандарында Ұлы отан соғысы тақырыбы ерекше орын алды. Сонымен қатар ақынның сүйіп жырлайтын тақырыбы – халқымыздың кешегі тарихы – Сұраншы, Саурық батырлар, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс. Бүгінде жаңа ұрпақ санасынан өше бастаған ел тарихы ақын дастандары арқылы қайта көтеріліп отыр.

Әбдіғали жасынан ұлттық әдебиетіміздің ғасылар бойы жалғасып келе жатқан асыл мұрамыздың ізімен ақындық, жыршылық мектептердің өнегесінен нәр алып, оны өз әлінше жетілдіре, толықтыра отырып, кейінгі ұрпаққа жеткізуге қызмет еткен ақын.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Әбдіғали сан түрлі тақырыпта жырлаған ақын. Кеңес кезіндегі қызу құрылыс, табиғат, махаббат, замандастар бейнесі, ұлы отан соғысы, тарихи тұлғалар, мысал жырлар, нақыл сөздер, арнаулар, сонымен қатар шығыстық аңыздарға құрылған жырлар сияқты әр түрлі тақырыпқа өлең, терме, толғау, дастан жазған. Сондай-ақ сөз додасы – айтыс өнерінде де із қалдырған.

Ақын ретінде таныла бастаған Әбдіғали Сариевтің өлеңдері алғаш 1924 жылы Жетісу облыстық «Тілші» газетінде жарияланып, одан кейін аудандық, облыстық газеттерде басыла бастаса, кейін көлемі шағын болса да ұрпақтарының, оның ішінде қызы Шайымхан Сариеваның талмай ізденуі, шаршамай жүгіруінің арқасында «Өлеңдер» (1951), «Замана сазы» (1976), «Мейір» (1990), «Ақиық» (2000) деген аттармен жеке кітап болып басылып шықты. Сондай-ақ ақын туралы К. Сейдехановтың «Халық поэзиясы және бүгінгі өмір» атты ұжымдық жинақта жарияланған «Әбдіғали Сариевтің екі дастаны» және ақынның қызы Ш. Сариеваның «Қазақ әдебиеті» газетіндегі (24.09.2010) «Өмірде өз өрнегімен танылған» атты мақалалары және «Қазақ Совет Энциклопедиясы» мен «Ақын-жыраулар» атты анықтамалық жинақта қысқа өмірі берілгені болмаса басқа зерттеу де жоқтың қасы.

Тақырыпты зерттеу барысында ақын шығармаларының тақырыбына, жанрлық ерекшеліктеріне, сонымен бірге өлең құрылысына баса мән беріліп, жүйелі-кешенді талдау әдістері пайдаланылды.

Нәтижесі. Зерттеу жұмысының нәтижесінде халық ақыны Әбдіғали Сариевтің шығармашылығының тақырыптық ерекшелігін ашып, жанрлық сипатын айқындай отырып, ақынның өз заманындағы, яғни Кеңестік кезеңдегі халық ақындарына тән ортақтықты, сонымен бірге Әбдіғалидың өзіне тән ерекшеліктерді айқындалды.

Талдау. Әбдіғали соңына мол мұра қалдырған ақын. Өзінің 64 жылдық ғұмырында айналасындағы қоғамдық құбылыстарды назарынан тыс қалдырмады. Ақын мұрасы соңғы жылдары төте жазудан аударылып, жүйеленіп, баспаға ұсынылды. «Толық шығармалар жинағы» атты тақырыппен алғашқы томы оқырмандардың қолына тиіп үлгерді. Жалпы көлемі 70 баспа табақты құрайтын шығармалары 3 томға жобаланған. Халық ақындарының ішінде мұндай ауқымда шығармашылық мұра қалдырғандары кем де кем.

Ақын тұңғыш өлеңін ел жайлауда отырғанда, Мұздысайдың кең қойнауында, жусап жатқан қозылардың арасында отырып шығарады.

Жайлаудың төрі беткейлі, беткейлі,
Майлы көп байлар ет жейді, ет жейді.
Әкесір жүрген жетімге, жтімге,
Әкіреңдеп бәрі «кет» дейді, «кет», – дейді.

Осылай тарығып жүрген күндерінде Октябрь революциясының таңы атады. Азаттық алған ақын алғашқы өлеңдерінің бірі «Мен қойшыны» домбыраға қосып:

Ай туар ма оңынан,
Күн туар ма солынан.
Сорлы қойшы жүретін,
Заман туса молынан.
Бөркімді аттым аспанға,
Түн түнегі қашқанда.
Бір тосқан бар асқанға,
Қойшы бала, жасқанба! –
деп жар салады.

Әбдіғали таң атқаннан кеш батқанға дейін тек қой соңында жүрген жоқ. Ауыл молдасына барып қара танып, сауатын ашуды да ұмытпаған. Бұл талабы кейін қажетіне жарап, ауылда ашылған төрт кластық кешкі мектепке баруға мүмкіндік алады. Сөйтіп, жиырма екі жасында бастауыштық білім алады. Күнделікті газет-журналдарды оқи жүріп, қоғамдық жұмыстарға белсене араласады. Көп ұзамай Ұзынқарғалы болысында комсомол хатшылығына сайланады. 1923-1925 жылдары Қызылауыздағы №5 ауылшаруашылық кооперативінің несие бөлімінде есепші, Қарақыстақ ауылдық советінің хатшысы, Бұрған колхозының бухгалтері және аудандық қамсыздандыру мекемесінде қызметте болған. 1934 жылы Қазақстан жазушылар одағына мүше болған соң, сол күнге дейінгі атқарған қызметтерінің бәрін қайырып қойып, бойындағы тум таланты – өлең жазуға біржола ауысады.

«Ақын – бір жағынан рудың рудың, яки бір топтың тілек, мақстын жақтаушы қоғам қайраткері болса, екінші жағынан, ақындығымен күн көруші кәсіп иесі адам болып қоғам өмірінде көрінеді. Ақындық өнер сынға түседі. Әр ақын өнер жарысына түсіп, озып шығуға тырысады» (Әлбеков, 2002). Әбдіғали Сариев ерте жастан үлкен жиныдарға араласа бастаған. 1919 жылы он тоғыз жасында Алматыда өткен Жетісу ақындарының бас қосуында Керімбеков Саяділмен, Әзірбаев Кененмен, Кәрібаев Үмбетәлімен танысып, өнер жолындағы үлкен шабытты осы сәттерден алады. 1923 жылы Ұзынағашта өткен Жетісу ақындарының айтыстарын ұйымдастырушылардың бірі болды.

«Халық ақындары ауыз әдебиетінің жақсы дәстүрін сақтап, дамыта отырып, бүгінгі жазба әдебиеттен көп үлгі алады. Жазба әдбеиттің бүгінгі халық әдебиетіне әсері кең. Сондай-ақ жазба әдебиет өкілдері халық әдебиетінен де, әсіресе халық әдебиетінің тіл байлығынан үздіксіз үлгі алып келеді», – дейді ғалым Е.Ысмайылов (Ысмайылов, 1996). Әбдіғали да дәл сондай өзіне дейінгі ақындардың ізінен жаңылмаған ақын. Ұстазы Жамбыл сияқты Әбдіғали да ең алдымен отанды, оның

ұлылығы мен жетістігін жырлаған ақын. Бұған республикалық, облыстық, аудандық газеттер мен журналдарда жарияланған және жеке кітапша ретінде басылған партия, Ленин, мемлекет басшылары мен көрнекті қоғам қайраткерлері, еңбек озаттары мен Ұлы отан соғысының батырлары жайлы жазған өлең-жырлары дәлел. Мысалы «Ленин жолы» деген өлеңінде:

Ленин ердің ері, данышпаны,
Болжаған болашақты алыстағы.
Әлемнің коммунистік етеңі үшін,
Ғұмырын, ақыл-ойын бағыштады, –

дейді. Әбдіғали тек Совет үкіметінің жетістігін ғана жырлап қоймай, елді білімге, ғылымға шақыратын өлеңдерді көптеп жазған ақын. Мысалы, Ақын «Ханым мен уәзірлер» атты толғауында:

Білімді, надан деген екі атақ бар,
Өзгермес қала бере сол сынында.
Атақтан надан деген қашық болып,

Жасыңнан талапкер бол сен ғылымға, – (Сариев, 2020) деп халқын өнер, білімге шақырады.

Әбдіғали – халықшыл ақын. Өзі өмір сүрген кезеңдегі бұқара халықтың тұрмыс-тіршілігін, жай-күйін өлеңдеріне арқау етті. Халықтың бастан кешкен тарихи жағдайларын қашан да жадында сақтап, жыр, дастан т.б. ауыз әдебиеті үлгілері арқылы ғасырдан ғасырға жеткізуге тырысты (Saltakova, 2021). Қоғамның көрінісін, заман тынысын дөп басып суреттей білген. «Мынадай тарих дерекнамаларына назар аударайық: В.Г. Белинский әдебиеттегі халықтық деген қағиданың тура мағыналы және түйінді, түбегейлі ұғымы бар екенін айтады. Орыстың халық жырлары, ертегілері сол халықтың бастан кешкен күндерін, ел есінен кетпейтін қиын-қыстау кезеңдерді терең бейнелегенімен еңбекші бұқара тірлігінің барлық саласын, бүкіл болмысын жан-жақты суреттеп, ұлттық сезімді, ұлттық рухты түйіндеп беру дәрежесінде қызмет атқара алған жоқ. Халық жырының, халық тұрмысының қазқалпындағы сурет-сарынын, кескін-көрінісін көптің көкейіне қонымды қып айтып беретін ақындар болады. Ондай ақындарды тура мағынасындағы халық ақыны деп атап, Белинский мысалға А.Кольцовты келтірген» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 1964).

Халық қандай қазына, дария кең,
Кеңдігін бұл халықтың айтайын мен.
Ел дәулеті ешқашан сарқылмайды,
Мың-миллиондар олардан жегенімен.

Мен елді жеушілерден қызғанбаймын,
Шындық айтсам, біреуше бұзғандаймын.
«Ақынның қаламының ұшы» деген,

Сондықтан болған істі сызғандаймын, – деген осы бір үзінді өлеңінен Әбдіғали Сариевтің бойында да дәл осы Белинский айтқан халық ақындарына тән қасиеттер түгел бар десек артық айтқандық болмас. Біз оны ақынның халық өмірі туралы жазған кез келген өлеңінен анық аңғара аламыз.

Әбдіғали Кеңестік кезеңдегі социалистік еңбек науқаны мен сол еңбектің көрігін қыздырған еңбек иелерін де ойынан тыс қалдырған емес. «Заманымыздың шын мағынасындағы халық ақындары қатарынан дәуіріміздің озық та өршіл идеяларын, отаншыл ой-күйін, қоғам шындығы мен халқымыздың патриоттық еңбек екпінін, социализм салтанатын кең де келісті жырлап келген Жамбылды, Нұрпейіс пен Доскейді, Нұрлыбек пен Нартайды, Иса мен Саяділді, Үмбетәлі мен Төлеуді, Болман мен Нұрқанды, Есдәулет пен Сәттіғұлды, тағы сол секілділерді көреміз. Бүгінгі замандағы халық поэзиясының ең таңдаулы үлгілерін жасап отырған осы типтес халық ақындары» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 1964). Әбдіғали Сариев те жоғарыдағы аталған ақындардың қатарында социалистік дәуірдің бейнесін шалқар шабытпен жырлаған ақын. Біз оны ақынның «Шопан», «Аңшылар», «Бригадирге», «Запқозға», «Ұсталарға», «Есепшіге», «Пермеге» т.б. сияқты өлеңдерінен көре аламыз. Мысалы «Запқозға» деген мына бір өлеңінде:

Запқоз болсаң колхозға,
Сайманыңды қамдағын.
Дөңгелегін қайқайтпай,
Жаса жөндеп арбаның.
Барлық сайман өзінде,

Түгел санап алғаның, – (Сариев, 2020) деп запқоздың өз жұмысына қалай адал болу керектігі жайында ақындық кеңесін айтады. Осы тектес көптеген өлеңдерінде де ақын қоғамдық өмірдің тыныс-тіршілігін әдемі бейнелеп, еңбекшілерді ынталан-дырып, шабыт беріп отырған.

Ә. Сариевтің қоғамдық құбылыстарға, тарихи оқиғаға үн қосқыштығын бағалаған ғалым Көбей Сейдаханов: «Әбдіғали Сариевтың екі дастаны» деген зерттеуінде «Партизан Ғалым» туралы: «Бұл көлемі жағынан да (1083 жол) мазмұны жағынан да қомақты шығарма. Ұлы Отан соғысы тұсында қазақ жауынгерлерінің де партизан қатарында көп болғанын тарихи деректерден білеміз». Халық ақындарының туындыларында партизандардың ерлігіне арналған шығармалар көп емес. Ал дастандардың осы Ғалымның ерлігі жайындағы жыр ғана», – десе, «Капитан Гастелло» Майдан ерліктеріне арналған алғашқы көлемді шығармасы ғана емес, күллі халық ақындарының творчествосында Ұлы Отан соғысы тақырыбына шығарылған тұңғыш дастан болғанын атап көрсетеді. Бұл дастан орыс тіліне аударылып, 1946 жылы Москвада пластинкаға жазылды, «Қазақстан» журналының 1947 жылғы №7 санында жарияланды.

Әбдіғали арнау өлеңдерді де өз деңгейіне жеткізе жазған ақын. Әдебиеттанушы, ғалым Р. Бердібаев: «Ауызша өлең шығаратын ақын атаулының көп туындысы жеке адамдарға арнау түрінде айтылатыны ежелден келе жатқан салт» (Р.Бердібаев, Дәстүр тағлымы. 1973), – деп келтіреді. Поэзиямызда арнау өлеңдер көптеп саналады. Ақындық дәстүрдің бұл түрі арыдан келе жатқаны белгілі. Әбдіғали Сариевтің арнау өлеңдері өзі өмір сүрген заманның көрінісінен де, сол кездегі адамдардың мінезінен да хабар береді.

«Арнау – белгілі бір адамның бейнесін, мінез-сипатын суретту мақсатымен жазылған дербес поэзиялық туынды. Бұл үлгідегі өлеңдердің негізгі өзгешелігі – олар

жай біреуге құрмет сезімін білдіру үшін арналған өлең емес, сол адамды мінездеуге арналған шығарма деуге болады» (Әдебиеттану терминінің сөздігі, 1996). Әбдіғали Сариевтің «Сүйінбайға», «Депутат шопан», «Кежекбайға», «Әуезханға», «Сарыбай», «Анарбек Шопан», «Бір ақынға», «Әбдіхалық туралы», «Қамбарбайға», «Қарабай», «Нұрсұлтанға», «Шоңайқұлға» т.б. осы сияқты бірталай арнау өлеңдерінен ақынның аталған жанр бойынша да қалам тербегенін анық аңғаруға болады. Осы шығармаларда қазақ ауылына тән өзіндік этностық, этнографиялық дәстүрлер, ру аралық туыстық байланыстар жырланады. Сонымен қатар кейбір кейбір адамдардың оғаш қылықтары да ашылып жатады. Ақын арнауларына тән бір ерекшелік кімге, не арнаса да жалтармай тура айтатын болған. Сол себепті Әбдіғали өлеңдері өткір, уытты келеді.

Әдебиеттанушы М. Дүйсенов: «Қазіргі айтыс дәстүрінде әр ақын өз ауданы мен облысындағы жетістік, табыстарын айтып, қарсыластары облысындағы кейбір өзі байқаған кем-кетіктерді сыпайы түрде іліп кетіп жатады. Сайып келгенде айтыс тақырыбының терезесі кең, ол заман, қоғам, адам туралы, бүгінгі күннің шындығы болып отыр. Жеке бастың ғана емес, қоғамдық мәні бар жайлар ақындар назарынан әсте шыққан емес», – дейді (Дүйсенов, 1982). Әбдіғали да қоғам бейнесін өз айтыстарында ел көңілінен шығара жырлаған ақын. Дегенмен, Әбдіғалидың мысал айтыстағы қыры өз алдына бөлек дүние. «Әбдіғали мен Торы жорға», «Айран мен дүңгір», «Жігіт пен темекі», «Жолаушы мен фанер» сияқты мысал айтыстарды жазған. Колхоз өміріндегі тың жаңалық, елеулі өзгерістерді мысал арқылы астарлап жеткізген.

Сағыныш пен өкініш, қуаныш пен қайғы, арман мен үміт, өмір мен өлім, тағы басқалар өмірдің қарама-қарсы қас беттері болса, поэзияның да берік ұстанымы. Ой мен сезім поэзияда көркем тілмен, тамаша образдармен өріліп жатуы шарт. Онсыз ой да, сезім де оқырманға толық жетпейді.

Әбдіғалидың бір күдіреті де осында. Ой мен сезімді қайталанбас образға айналдырып, көз алдына сөзбен салынған суреттер әкелуінде. Оқушысын да, тыңдаушысын да сөздің сиқырына бөлеп, тұтқындап алады. Поэтикалық қуат еріксіз өзіне бағындырады.

Бұл қасиет бала Әбдіғалидың өлеңге алғаш қадам басуынан-ақ көрінеді. Сөздің күдіретін ұғынуда ауыз әдебиетін, халық ақындары туындыларын терең түйсініп, қабылдауының орны ерекше болды. Халық ақындарының өлеңнен дауыл туғызған шығармашылығы Әбдіғали үшін үлкен мектепке айналды. Сондықтан да оның шығармашылығындағы суреткерлік халық ақындарының туындыларындағы өктем сарын-интонациямен, сөз өрнектерімен тікелей сабақтасып жатуы заңдылық еді. Бұған ақынның:

Өлмесе ақын өлмейді,
Қаламнан туған қаны бар.
Самал желдей жаз күнгі,
Шырқап салған әні бар.
Ән де бекер шықпайды,
Халық үшін мәні бар.
Шөлдегенге сусындай

Тілден тамқан балы бар.
Ел өмірі бар жерде
Ақын содан табылар.
Бір мысалға қарасам,
Жаңбыр жауса қақ болар,
Мезгілі бітіп тоқтаса,
Бір минутта сап болар.
Надан, міне, осындай,

Қақ суындай жоқ болар, – деген жыр жолдары нақты мысал бола алады. (Сариев, 2020)

Шығармадағы мазмұнды форманы таныту жолдары алуан түрлі. Ол шығарманың жанрлық ерекшеліктеріне, композициялық, сюжеттік құрылымына, тілдік ерекшеліктеріне қарай түрленіп отырады. Ал соның бірінде есте ұстайтын нәрсе – шығармадағы ой мен өрнек тұтастығын естен шығармау. Мазмұнын бір бөлек, формасын бір бөлек таныту көркем әдебиеттің табиғи ерекшелігіне жат дүние.

Әбдіғали: «Қызғалдақ қызарғанмен демде солар», «Жұртым-ай шалқақтамай сөзге түсін, ойланшы сыртын қойып, сөздің ішін» деген жолдар арқылы өлеңнің күрделі ішкі құрылымына, стильдік ішкі бітіміне үңілуді үндейді. Ақын өз шығармаларында осы биік эстетикалық принципті берік ұстаған.

Ғалым А. Бұлдыбай: «Ақын атаулының бәрінде нағыз шеберліктің шыңына жеткізетін қасиет – шығармаларын бейнелілікпен, көркем тіл өрнектерімен жырлау. Көркем де бейнелі өрнектелген поэзия тілі адам жанының иірімдеріне терең бойлап, ақын шығармаларының халық жүрегіне берік ұялайтын қадір-қасиетін арттыра түседі», – дейді (Сариев, 2020).

Ғалымның осы айтқан пікіріне сәйкес Әбдіғали шығармаларында да көркемдік бейнелеу құралдаранының барлық түрлері кездеседі. Әсіресе поэзияда көркем образ жасаудың маңызды құралына айналған теңеу, эпитет жиі ұшырасады. Мысалы:

Түймедей болған басы бар,
Туған айдай қасы бар.
Сүмбедей біткен сүйегі,
Тал жібектен шашы бар.

Қыр мұрынды, ат жақты,
Жазық біткен төсі бар.
Мылдыр күлкі, ай маңдай,
Анық сұлу осылар.

Тамағына қарасан,
Ақ бөкеннің таңындай.
Құмырысқа бел, тал мықын,

Жүрсің-ау, шіркін, табылмай, – деген өлең шумақтарындағы «түймедей», «туған айдай», «сүмбедей», «тал жібектей» сияқты айшықты теңеулер мен «Қыр мұрынды», «ат жақты», «ай маңдай» деген эпитеттер өлеңнің эстетикалық әсерін арттыра түскендей.

Әбдіғали өлеңдеріндегі музыкалық әуен, ішкі мазмұндағы образды бейнелеулер, жеке сөздердің құрамындағы дыбыстық үйлесімдерге құрылған әуездік үндесулер барынша нық, фразеологиялық тіркестік жүсеймен жасалған. Бір ерекшелігі шумақтардың соңғы екі тармағын қорытынды түйін, кідіріс үшін қолданады.

Әбдіғали 7-8 буынды өлшеммен шығарылған өлеңдерінде ұйқастық үйлесімнің бірнеше түрлері байқалады. Кезекті ұйқасқа құрылып, шумақтың өлшемі төрт не одан да көп тармақтармен жалғасатын өлеңдері жыраулық сарынмен шұбыртпалы, аралас, ерікті ұйқастармен әрлене түседі. Мысалы:

Жаз шырайын кіргізіп,
Қуанышты май кеді.
Қаһарлы қысты қақ жарып,
Әр түлігі сай келді.
Кеңінен жайып құлашын,
Әлемге бірдей жай келді.
Түн самалын қоңырлап,
Көп жұлдыз бен ай келді. –

деген жолдар Әбдіғали шығармаларының идеялық, поэтикалық қуатын арттырып, оқырманға әез бен мазмұнның үйлесім тапқан тамаша әсерін береді.

Ақын оқырман көңілін үнемі аударып отыруы үшін ақын сөзден нелер әсем зер салады. Кейде олар дыбысқа жан бітіреді. Сол дыбыстар сазы тамаша үйлесім тауып отырады. Ақындық ойды дәл әрі әдемі жеткізеді, соған қызмет етеді. Ақын Ә.Сариевтің мына бір өлеңіндегі:

Жанғазы сізге жолықтым,
Жолаушы жүріп өзіңе.
Жүрегім майдай ереді,
Жағымды жылы сөзіңе... –

деген жолдарындағы дыбыс үндестігі әдемі үйлесім тапқан. Ақын «ж» дыбысын қайталау арқылы досқа деген адал көңілін, соған деген өзінің сүйіспеншілігін де тамаша өрнектей алған. Ақын «Қалтаңда пұлың көп болса» өлеңінде дыбыс қайталау арқылы өлеңнің эмоционалдық сазын үстеген:

Қалтаңда пұлың көп болса,
Құдайға жақын, морт болар.
Қолыңда дүниен кем болса,
Құдан да болса сырт болар, –

деп «к» дыбысын қайталау арқылы тыңдаушысын негізгі мақсатына жетектейді. Оқушысының ой-сезіміне әсер етеді. Мұның бәрі ақын ойының философиялық тереңдігін аша түсіп, өлеңнің эмоционалдық қуатын күшейтеді.

Бұл жөнінде профессор С. Негимов: «Өлеңнің музыкалық дыбыстарға, сұлу ұйқасымдарға, әуезді ырғаққа құрылуы – ақындық болмыстың ішіндегі әншілік, орындаушылық өнерімен сабақтас», – дейді. (Өнерпаздық өрнектері. С. Негимов). Демек, дыбыстар – өлең ырғағын, сұлулығын арттыратын құралдар. Ал дыбыстық қайталаулар да дәл сондай көркем айшықтар. Әбдіғали шығармаларындағы ассонанстар ақын өлеңдерін екпіндете түсуге ықпал етеді.

Қорытынды. Әдебиеттанушы ғалым Т.Тебегенов: «Әдеби процесс – рухани құндылықтар тарихы. Әдеби шығарма – өткен мен бүгінді, болашақты тұтастай елестететін өзекті мәселелерді қамтитын көркемдік-эстетикалық тағылымы мол халық дүниетанымының айнасы» (Тебегенов, 2001), – дейді. Сонымен өзіне дейінгі атақты ақындардың өлеңдерін, фольклорымыздағы асыл қазыналарды, шығыстық сюжетті жыр-дастандарды жастайынан құлағына құйып, санасына сіңіріп, өз ортасынан оза шыққан заманының зерделі ақыны Әбдіғали Сариев қоғамдық құбылыстардың ешбіріне болса да бейжай қарамай, өлеңіне қосып, еліне ұсынып отырды. Жай ғана жаза салмады, алдыңғы ұстаздарының ақындық дәстүрін сақтай отырып, өз әлінше жаңа үнмен, тың серпінмен жазды.

Қорыта айтқанда, Әбдіғали Сариев қай тақырыпта жырласа да поэзиядағы көркемдегіш құралдарды орнымен қолдана отырып, оқырманға шынайы әсер ете білді. Сол арқылы тіршілік тынысы, отан сүйгіштік сезім, адамгершілік қасиеттер, табиғат, махаббат т.б. жайындағы өлеңдері ел жүрегінен орын ала білген ақын.

Оралбек А.¹, Кусанов С.К.², Рақыш Ж.С.³

^{1,3} *Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Казахстан, Алматы*

² *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы*
E-mail: ¹ora-10@mail.ru, ²Kosan_1964@mail.ru, ³Zhumashay19@mail.ru
Orcid ID: ¹0000-0002-0600-7006, ²0000-0001-8273-3571, ³0000-0002-7574-072X

Тематические и жанровые особенности творчества Абдигали Сариева

Аннотация. Подлинная картина литературы казахского народа в XIX веке, актуальные и ключевые лейтмотивы на пути к независимости страны, истинный смысл литературных произведений не были раскрыты и обсуждены на должном уровне как во времена царской имперской России, так и в годы советской власти. Творчество целого ряда поэтов в контексте советской идеологии не было достойно раскрыто и не получило всесторонней оценки. В настоящее время их творческое наследие впервые исследуется с точки зрения преемственности художественной литературы и общественно-социальных явлений. Раскрываются «белые» пятна отечественной литературы, выделяются ее основные характеристики. Выявлены закономерности ее эволюции. Переосмыслено наследие поэтов, введены в научный оборот неизвестные ранее материалы, обнаруженные в архивах.

О значении произведений народных поэтов XIX века в духовной жизни нашего народа написано немало, но во время советской власти тенденции развития казахской литературы освещались односторонне, так как часто подвергались цензуре политической идеологии. Тем не менее произведения некоторых народных поэтов хранились в разных уголках страны, у известных людей, но, к сожалению, не стали темой фундаментальных исследований, поскольку не были введены в научный оборот. Одним из таких неповторимых народных поэтов и является Абдигали Сариев. В данной статье рассматриваются многообразие тем его творчества и жанровые особенности произведений народного поэта Абдигали Сариева.

Ключевые слова: народный поэт, поэзия, тема, жанр, айтыс, стихи, стихотворная медитация.

Oralbek A.¹, Kusanov S.K.², Rakysh Zh. S.³

^{1,3} *M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty*

² *Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty*
E-mail: ¹ora-10@mail.ru, ²Kosan_1964@mail.ru, ³Zhumashay19@mail.ru
Orcid ID: ¹0000-0002-0600-7006, ²0000-0001-8273-3571, ³0000-0002-7574-072X

Thematic and genre features of Abdigali Sariev's work

Annotation. The true picture of our folk's literature in the 19th century, the actual key leitmotifs on the path to the independence of the country, the true meaning of literary works were not disclosed and discussed at the

proper level both during the time of tsarist imperial Russia and during the period of Soviet power. The work of a number of poets was not properly evaluated in the light of Soviet ideology. Now they are being considered for the first time in a scientific way with regard to the continuity of fiction and social phenomena. The white pages of folk literature are being revealed, the main characteristics and patterns are being highlighted. The legacy of the poets has been revised, their work kept in the archives has been taken into account and re-evaluated.

Much has been said and written about the place of the works of the last century folk poets in the spiritual life of our people. However, during the Soviet era, our literature was covered one-sidedly and often fell under the censorship of political ideology. Nevertheless, the works of some folk poets were kept in different parts of the country, in the hands of famous people, but they never became a subject of fundamental research, since they were not introduced into scientific circulation. Abdigali Sariev is one of such unique folk poets.

This article discusses the diversity of themes and genre features of the works of the national poet Abdigali Sariev.

Key words: People's poet, poetry, theme, genre, aitys, poetry, poetic meditation.

Информация об авторах:

Оралбек Алмас, докторант института имени М.О. Ауэзова, научный сотрудник института имени М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы, ora-10@mail.ru; ORCID: 0000-0002-0600-7006

Кусанов Серикбай Кылышбаевич, кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, Kosan_1964@mail.ru; ORCID: 0000-0001-8273-3571

Рақыш Жумашиай Сайлауовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник института имени М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы, Zhumashay19@mail.ru; ORCID: 0000-0002-7574-072X

Әдебиеттер

Әбдіғали Сариев таңдамалы шығармалары жинағы, – Алматы, Қазақ кітабы, 2020. – 398 б. (қаз).

Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1996. (қаз).

Әлбеков Т. Құланаян Құлмамбет. – Алматы, Асем-Систем, 2004. – 334 б. (қаз).

Дүйсенов М., Сейдаханов М., Негимов С. Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. – Алматы: Ғылым, 1982. (қаз).

Қазақ әдебиетінің тарихы. – Т.7. – Алматы. Қазақпарат, 1964. – 462 б. (қаз).

Негимов С. Өнерпаздық өрнектері. – Алматы, Ана тілі, 1996. – 88 б. (қаз).

Салтақова Ж., Онал М.Н., Әлбеков Т.К. Түркі халықтарының генеалогиялық дәстүрі немесе ұлттық жады. – Ұлттық фольклор, 130 (Waz,2021). 21-30 б. <https://www.millifolklor.com/PdfViever.aspx?Сауы=130&Сауфа=23> (түрікше).

Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. Монография. – Алматы: Білім, 2001. – 332 б. (қаз).

Ісмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. – Алматы, Ана тілі, 1996. – 240 б. (қаз).

Литература

Абдигали Сариев избранные произведения. Алматы, 2020. – С. 398. (қаз)

Албеков Т. Куланаян Кулмамбет. – Алматы, Асем-Систем, 2004. – С. 334. (қаз)

Дуйсенов М., Сейдаханов М., Негимов С. Художественный характер творчества народных поэтов. – Алматы: Ғылым, 1982. – С. 51. (қаз)

История казахской литературы. – Т.7. – Алматы. Казакпарат, 1964. – С. 462. (қаз)

Исмайылов Е. Жамбыл и народные поэты. – Алматы, Ана тили, 1996. – С. 240. (қаз)

Негимов С. Поэты – певцы. – Алматы, Ана тили, 1996. – С. 88. (қаз)

Салтақова Ж., Онал М.Н., Албеков Т.К. Генеалогическая традиция тюркских народов или национальная память. - Национальный фольклор, 130 (Ваз, 2021). стр. 21-30. <https://www.millifolklor.com/PdfViever.aspx?Сайы=130&Сауфа=23> (түрпц).

Словарь литературоведческих терминов. – Алматы: «Ана тили», 1996. (каз)

Тебегенов Т. Традиции литературы и фольклора в произведениях народных поэтов. Монография. – Алматы: Билим, 2001. – С. 332. (каз)

References

Abdigali Sariev selected works (2020). – Almaty. – 398 p. (in Kaz)

Albekov T. (2004) Kulanayan Kulmambet. – Almaty: Asem-Sistem. – 334 p. (in Kaz)

Dictionary of Literary Terms (1996). – Almaty: Ana tili. (in kazak)

Duisenov M., Seidehanov M., Negimov S. (1982) The artistic nature of the work of folk poets. – Almaty: Gylym. – 51p. (in Kaz)

History of Kazakh literature (1964). – T.7. – Almaty: Kazakparat. – 462 p. (in Kaz)

Negimov S. (1996) Poets – singers. – Almaty: Ana tili. – 88 p. (in Kaz)

Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. (2021) Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Milli Bellek. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). p.21-30. (in tur) <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23>

Teбегенов Т. (2001) Traditions of literature and folklore in the works of folk poets. Monografiya. – Almaty: Bilim. – 332 p. (in Kaz)

Ysmayilov E. (1996) Zhambyl and folk poets. – Almaty: Ana tili. – 240 p. (in Kaz)

Сабилова Д.А.¹, Молдағали М.²

^{1,2}*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,*

Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹dinasabirova_84.kz@mail.ru, ²mmoldagali@list.ru,

ORCID: ¹0000-0002-6001-5314, ²0000-0001-8494-1497

ИНТЕРНЕТ-ӘДЕБИЕТІ ҰҒЫМЫН ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДЕБИ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақстандық әдебиеттануда алғаш рет интернет-әдебиетті теориялық және әдеби тұрғыдан түсіну мәселесі көтеріледі, бұл осы мақаланың өзектілігін анықтайды. Интернет-әдебиетті қазақстандық әдебиеттану зерттемеген. Қазіргі уақытта Интернет-әдебиет мәселесіне арналған ірі академиялық жұмыстардың жетіспеушілігі қатты сезіледі, зерттеулер қалыптасу сатысында, ал желілік әдебиеттерді зерттеу дәстүрі енді ғана пайда болады.

Желілік материалды зерттеушілер көбінесе қалыптасқан, қолданыстағы әдістемені қолданады және Интернет көптеген пәндер үшін зерттеу нысанына айналғанына қарамастан, интернет әдебиеті біздің елде зерттелмеген және стандартты емес көркем материалды талдау әдістері жасалмаған. Жақында интернетте жариялау оқырманға мәтінді шығарудың ең қолжетімді және танымал түрлерінің біріне айналды. Желілік жинақтар мен альманахтар, шығармаларды еркін орналастыратын сайттар мен блогтар танымал авторларды да ықпалмен пайдаланады. Осыған байланысты жаңа коммуникациялық жүйенің қалыптасуы жалпы қазақстандық мәдениетке ғана емес, бірінші кезекте әдеби процеске де айтарлықтай әсер ететіні айқын болып отыр. Осылайша, желілік әдебиеттер бізге жаңа коммуникативті кеңістіктің ерекшеліктерін толығымен бейнелейтін құбылыс болып көрінеді. Қазіргі Қазақстан әдебиеті – XIX-XX ғасырлардағы әдебиеттің көркемдік дәстүрлерін белсенді дамытатын және қазіргі цифрлық өркениет пен технологиялық революцияның ықпалына ашық күрделі эстетикалық жүйе.

Кілт сөздер: интернет әдебиет теориясы, әдебиеттану, онлайн әдебиет, желілік материал, әдістеме, интернет-әдебиет.

Кіріспе. Интернет-әдебиетінің шекарасын анықтау мәселесі күрделі және көп қырлы. Өйткені, «интернет-әдебиет» ұғымының өзі бір мәнді түрде анықталмаған. Және, әдебиеттің желілік сегментінің пайда болуына әкеліп соқтырған Интернет өнерінің пайда болуы мен таралуы бұл мәселеге айқындық қоспады. Интернет және әдебиет ұғымдарының өзара байланысы қандай екендігі туралы заңды сұрақ туындайды. Сондай-ақ, желілік әдебиет көбінесе тәуелсіз құбылыс ретінде қарастырылады, кем дегенде терминологиялық деңгейде.

Ю.М. Лотманның пікірінше, көркем әдебиеттің шекарасын екі тұрғыдан анықтауға болады: функционалдық (мәдениет өрісі шегінде мәтін жүзеге асыратын функцияларға негізделген) және мәтінді ұйымдастыру тұрғысынан (Лотман, 1992: 215). Желілік әдебиет аз зерттелген құбылыс екенін ескере отырып, оны зерттеудің кезеңінде материал мен әрекет ерекшеліктерін жалпы мәдени контексте кеңірек қарастыру қажет.

Дж. Левинсонның тұжырымдамасына сәйкес өнер туындысы бұл тарихи сабақтастық желілері арқылы басқа өнер туындыларына сілтеме жасайтын және жасалған нәрсе (Levinson, 2002: 370). Сондықтан желілік әдебиеттің құбылысын

неғұрлым толық түсіну үшін желілік әдебиеттің даму тарихына жүгіну орынды болып көрінеді. Осы мақаланың аясында желілік әдебиеттің орталық және маргиналды ағымдары қарастырылады. Джордж Лакофф пен Марк Джонсон (2004) танымдық психолог Элеонора Роштың теориясына сәйкес тұжырымдаманың құрылымы оның категориялану табиғатын лингвистикаға енетін прототиптік заттарды анықтау және осы тұжырымдаманың шекараларында бар заттарды көрсету арқылы тіл мен әдебиеттің оңайлыққа ұмтылады.

Электрондық мультимедиялық құралдардың көмегімен желілік авторлар әдебиеттің ерекше түрін, басып шығаруға, экранға түсіруге, суретке түсіруге немесе салуға болмайтын, тек киберкеңістікте, интернет-браузерлердің немесе компьютерлік бағдарламалардың кеңістігінде ғана болуы мүмкін шығармалар жатады.

Интернеттің қазақ сегментінде орыс және қазақ тілдерінде жарияланған желілік әдеби шығармалар, яғни проза, поэзия және драматургия қарастырылады. Осы жұмыстың шеңберінде желілік әдебиет, ең алдымен, желілік көркем мәтіннің қызмет ету призмасы мен желілік кеңістіктің ерекшеліктері арқылы қарастырылды, бұл бір жағынан мәтінге белгілі бір шектеулер қояды, ал екінші жағынан, кітап әдебиеті білмейтін техникалық мүмкіндіктер береді. Көркем шығармашылықтың коммуникативтік жағын зерделеу, оны зерттеу, сынау, бағалау дәстүрі әлі қалыптаса қоймағандықтан, ол немесе басқа пайда болған құбылыстарды қарастырудың алғашқы кезеңдерінде маңызды болып табылады. Интернет бастапқыда технология ретінде деректерді сақтау және беру құралы ретінде жасалған. Желілік әдеби мәтіндердің өмір сүру ортасының өзі тұрақты және лезде байланысқа бағытталған, оны желілік әдеби авторлар да, желілік әдебиетті зерттеушілер де атап өтті. Интернет кеңістігінің қарқынды дамуы дәуірінде оның адамзат мәдениетіне ықпалын теориялық тұрғыдан түсіну ғана емес, шұғыл қажеттілік екені айқын.

Зерттеу материалы мен әдістері. Желілік әдебиеттер аз зерттелген құбылыс болып қала беретіндіктен, оны зерттеудің осы кезеңінде материалды, оның жалпы мәдени контекстегі іс-әрекетінің ерекшеліктерін кеңірек және жалпы қарастыру қажет және орынды болып көрінеді. Барлық ғылыми тұжырымдамалар, теориялар және материалды талдау нәтижесінде, желілік мәтінді ішкі ұйымдастыруға, сыртқы функцияларын бағытталау және желілік жұмыстың жұмыс істеу ерекшеліктерін қарастыру жұмыстары жүргізіледі.

Мақсатқа жету үшін келесі әдістер қолданылды: герменевтикалық-интерпретациялық және тарихи-функционалды.

Герменевтикалық-интерпретациялық әдіс көркем жүйенің оқырманды қоғамда болып жатқан оқиғаларды түсінуге және түсіндіруге қалай жетелейтінін көрсету үшін қолданылды. Әдебиеттанушының зерттеу пәні – ол әдеби шығарма, шындықты бейнелі құралдармен эстетикалық қайта құру, жазушының көркем әлемін бейнелеу.

Тарихи-функционалды әдіс қолданылды, өйткені кибер мәтіндер массиві әлі де кең емес, өйткені «желілік әдебиет» терминін тек осы мәтіндерге қатысты қолдану зерттеу тақырыбын айтарлықтай және негізсіз тарылтады. Өйткені, желілік авторлардың басым көпшілігі Интернетте дәстүрлі прозаны, поэзияны, публицистиканы және т.б. жариялайды, олардың көпшілігі тарату арналарынан басқа баспа әдебиеттерінен ерекшеленбейді.

Нәтижелер. Интернет-әдебиет – бұл негізгі ортасы Интернет болып табылатын әдеби шығармалардың жиынтығына сілтеме жасау үшін кейбір публицистер ұсынған тұжырымдама. Интернет-әдебиеттер мәселесінен (ол бар болса, ол желіден тыс, «қарапайым» әдебиетке қарсы) кез келген әдебиетке бағдар беретін қосымша, таза практикалық мүмкіндіктер мәселесін ажырату қажет, сондай-ақ, мәтіндердің ішінен іздеу ыңғайлылығы, жердің кез келген нүктесінен мәтіндерге қол жеткізудің ыңғайлылығы және т.б.; бұл мүмкіндіктердің болуы қазірдің өзінде қағаз әдеби журналдардың, баспалардың және жеке авторлардың интернеттегі өкілдігі ретінде қызмет ететін көптеген сайттардың пайда болуына әкелді. Интернет-ортаны көптеген адамдар ерекше құндылықтар мен бағдарларды қамтитын субмәдениеттің бір түрі ретінде түсіндіреді. Сонымен бірге, интернет-орта, Л. Сарин (2018) бойынша, оған дейін қалыптасқан архетиптерді қайталайды, оларды жаңа әлеуметтік контексте қайта құрып, жылжытады.

Арнайы интернет-әдебиеттің болуы осы тұжырымдаманы жақтаушылармен бір-бірін толықтыратын бірнеше жолмен негізделеді.

«Интернет-әдебиетінің» негізгі ұғымының синонимі «желілік әдебиет» болса, кейбір дереккөздерде «гиперәдебиет» термині қатарлас және белгілі бір семантикалық коннотациямен «кибертура» кездеседі. Бұл анықтаманың кең және тар түсінігін ажырата білу керек. Сөздің кең мағынасында интернет-әдебиет – бұл олардың көрсетілу формасына (мәтін, гипермәтін, гипермедиа) және жазу тәсіліне (жеке авторлық, ұжымдық авторлық, компьютерлік бағдарламаларды қолдана отырып мәтін құру) қарамастан, желіде орналасқан әдеби мәтіндердің бүкіл көлемі.

Әдеби шығарманың негізгі белгілері: 1) «шығармашылыққа» жататындығы; 2) әріптерді негізгі құрал ретінде пайдалану; 3) айқас гиперсілтемелерді пайдалану; 4) динамизм (уақыт бойынша өзгеру мүмкіндігі); 5) мультимедиа; 6) авторлар саны; 7) авторлардың ашықтығы; 8) оқырманның белсенді рөлі. Сонымен бірге, олар «белгілердің ешқайсысы оған ие шығарманы желілік әдебиетке жатқызу үшін жеткіліксіз» деп атап өтеді. Ол үшін мәтін толық емес болса да, осы сипаттамалардың белгілі бір жиынтығы болуы қажет.

Интернет-әдебиеті сөздің кең мағынасында интернетте орналастырылған әрбір әдебиетті білдіреді. Бұл интернеттің ерекше сипатына негізделген өзін-өзі көрсету құралы. Интернет романдар, қысқа әңгімелер, эсселер, поэзия және т.б. жасау үшін барлық жаңа мүмкіндіктерді жасайды, кез келген нәрсені және қалаған уақытта басып шығаруға мүмкіндік береді. Ғаламторда жаңа туынды пайда болған кезде оны бүкіл әлем бірден оқып, талқылауға мүмкіндік алады. Автор ғаламтордың көмегімен өзінің жарияланған шығармасына тіпті жер шарының басқа шетінен де көптеген шолулар мен пікірлерді бірден ала алады. Бұл ғаламдық және тәулік бойы жұмыс істейтін әдеби салон, «әлемдік әдебиет» ұғымының жаңа мәні, жаңа тенденциялардың еркін ұрпағы ретінде интернет туралы айтуға мүмкіндік береді. Ғаламторда автордың толық анонимділігін сақтау, әртүрлі жұмбақ әдістерді қолдану мүмкіндігі бар.

Әйгілі ресейлік «әдеби центризм», әрине, біреу жазған кітаптарды оқуға деген сүйіспеншілікке ғана әсер етпейді. Өзін-өзі жазуға тырысатындар өте көп, ал жазушының өзін-өзі танытуының беделі Ресейде әлі де өте жоғары. «Баспа

станогының монополиясына» нүкте қойған интернеттің таралуы бұл үрдісті нығайта түскені заңды құбылыс. Бұған дейін жазушы баспаларды аралап, түрлі әдеби емес жағдайларға тәуелді болатын. Енді оқырманға жол өлшеусіз қысқарды. Оқырман пайда болуы үшін мәтінді өзіңіздің әлеуметтік желідегі басты бетіңізге салу жеткілікті. Аз болса да, туыстары мен таныстарының арқасында оқырмандар саны өседі. Сондықтан алғашқы орыс интернетінің секторында жазушылардың ғылыми-фантастикалық романдары мен анекдоттар жинақтарының қасында, жеке әлеуметтік желілерде әртүрлі жанрдағы әдеби жаттығулар пайда болды. Мұндай беттердің саны бірте-бірте өсті, олардың арасында байланыстар пайда болды, шығармалар жинақтары қалыптасты; әртүрлі пікірталас алаңдарында талқылана отыра, орыс интернетінде әдеби өмірі дүниеге келді (Жоғары оқу орындарына арналған оқулық, 2007).

Л.А. Ермакова, А.Э. Павлова (2019) интернет-поэзия сияқты желілік әдебиет құбылысына назар аударады. Атап айтқанда, поэтикалық мәтіннің қағаз және желілік формалары арасындағы байланыс қарастырылады. Мұнда авторлар интерактивтілікті, сондай-ақ, желідегі поэтикалық мәтіннің қайталама сипатын атап өтті. Желілік поэзияны егжей-тегжейлі талдай отырып, авторлар декларативті сипатты, шекті өмірбаяндықты, диалогты, автор мен оқырманның шекті жақындығын, маргиналды сипатты, медианы және т. б. атап өтеді. Авторлар ұсынған негізгі тезис-жанрларды, әдеби әдістер мен бағыттар ажыратылмаған. Н.А. Папковская (2018) «Интернеттегі поэзия» немесе «Интернет поэзиясының» жаңа мазмұнын ұсына отырып, қазіргі автордың поэтикалық мәтінінің танымалдылығын анықтайтын критерий ұсынды.

Талқылау. Интернеттің дамуы әдеби шығармаларды жазудың ғана емес, сонымен қатар, оларды түсіндірудің бірқатар жаңа тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік берді, бұл өз кезегінде «онлайн әдеби сынның тұтас индустриясының» пайда болуына әкелді.

Сонымен, В. Пустованың пікірінше, бүгінгі күні сын «эмоционалдық сенім мен рефлексия күшін, жеке тәжірибе мен жеке талдауды, блогтың қысқалығы мен зерттеу тереңдігін» біріктіретін өрнектің жаңа форматтарына ие болды (Сарин, 2018: 15). Және, автор сынның «қатты, түпкілікті берілген, танылатын жанрдан» алшақтап кеткенін; енді сын кез келген тұтас және қатты форма сияқты – «мемлекеттіліктен отбасыға, романның өлеңге» дейін «балқиды» (Ruckwongpatr Kamolthip мен басқалар, 2022).

Сонымен бірге, сын өмірді қабылдаудың, түсінудің ерекше тәсіліне айналды. Дәстүрлі сын кәсіби емес сыни пайымдауларға (осы немесе басқа әдеби шығармаға қатысты) біршама күмәнмен қарағанымен, олар тым асығыстық, «талғам талабы төмен, көрегендік және шектен тыс дискурсивті қарапайымдылық» бар деп есептейді; соған қарамастан, оқырмандар алдымен жаза бастады, кез келген шығармашылық жұмыс «себеп-салдарлық байланыстарды бірте-бірте түсінуге, нақты контурларды, өз пікірінің контурларын даулауға және анықтауға тырысуға» әкеледі (Анистратенко).

Ғаламтордағы әуесқойлық сынның бірте-бірте дамуы, сайып келгенде, мамандардың оған қызығушылық танытуына әкелді. Интернет барған сайын нағыз

сарапшының пікірі бағаланатын орынға айналууда. Қазіргі әдеби процестің тағы бір ерекшелігі автор-сыншының «көп қырлы қолданушы – көбінесе кәсіби емес және өте субъективті бағалаушы» болып табылатын өзгерісімен байланысты, өзінің көзқарасын ұсыну: «...ұнайды – олар оқиды, жоқ – әрі қарай сырғып кетеді» (Арбитман, 2003). Адамға не қалайтынын және қалай қалайтынын айтуға мүмкіндік беріледі. Редактор мен цензура жоқ. Өңдеусіз, баспа кідірістерінсіз және делдалдарсыз сіздің сөзіңізді, «әлем бейнесін» және табиғи түрде оқырманға жеткізіңіз». Екінші жағынан, интернеттегі сыншы – бұл көркем әдебиет арқылы шындықты ойлауға және түсіндіруге тырысатын қоғамның бөлігі. Бұл тұрғыда сыни мәтінде көрсетілген сыншының тұлғасы – «бүгінгі таңда бұл жанр ұсына алатын ең қызықты нәрсе» (Андреев, 1997).

Ғаламтордың және дәстүрлі сынның айрықша белгілеріне интернеттегі сынның объектісі мен субъектісін анықтау тәсілдері жатады. Осылайша, желілік сынның объектісі дәстүрлі сынға қарағанда бұлыңғыр және ауқымды, соған қарамастан, оның тікелей адресаты кім екенін анық түсінген және түсінетін болу керек. Айта кету керек, желілік сын бір мезгілде екі функцияны жүзеге асыруда көрінеді: авторлық және оқырмандық. Е.Ермолиннің айтуынша, «автор басқа авторлардың зейінді оқырманы болып шығады; оқырмандар, өз кезегінде, өздерін автор ретінде сынап көреді, ... интернеттің дамуының арқасында қоғам оқырман болып табылатын көптеген авторларға ие бола алады, өйткені әдеби қызмет, ең алдымен, өзін жазатындарды қызықтырады» (Берг, 1997).

Желідегі сынның тақырыбы да кеңірек – ол баспа басылымдары түрінде бар әдеби шығармалардан басқа, желідегі әдебиеттің түрлі мәтіндерін де қамтиды.

Қорытынды. Зерттеушілердің пікірлеріне сүйене отырып, интернет-әдебиетті ғаламдық Интернет желісінде жасалған әдеби мәтіндер деп атауға болады, оларды қағазға көшіру қажет емес немесе шығарманың композициялық, құрылымдық, идеологиялық және логикалық тұтастығының бұзылуына әкелуі мүмкін.

Интернет-әдебиет феномен ретінде интернеттің таңы атқан дәуірде «гүлдеді».

Бүгінгі таңда интернетте жарияланған мәтіндердің саны орасан зор қарқынмен өсуде: блог жазбалары, әлеуметтік желілердегі жазбалар, жеке сайттардағы және ірі жобалар аясындағы жазбалар. Олардың көпшілігінде әдеби (көркем-әдеби) мәтіндердің ерекшеліктері бар. Дегенмен, бұл массивті тек интернет-әдебиет деп атауға болмайды, кейбір мәтіндер кейіннен баспада пайда болады, ал интернет жаңа бастаған авторлар үшін алғашқы әдеби қарым-қатынас орнына айналады.

Бұл түрдегі әдеби шығармашылықты «интернет-әдебиеті» ұғымына жатқызу керек, ол «сетература» және «кибертура» ұғымдарын кең қамтиды. Үлкен ескертпелермен интернет-әдебиетін интернетте алғаш рет жарияланған немесе оның ресурстарында жасалған әдеби және өнер туындыларының жиынтығы деп санауға болады.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (№ АР13067661 «Қазақстанның интернет-әдебиеті: негізгі көркемдік үрдістер» гранты).

Сабирова Д.А.¹, Молдағали М.²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹dinasabirova_84.kz@mail.ru, ²mmoldagali@list.ru,

ORCID: ¹0000-0002-6001-5314, ²0000-0001-8494-1497

Теоретико-литературный анализ понятия интернет-литературы

Аннотация. В данной статье впервые в Казахском литературоведении поднимается вопрос теоретико-литературного осмысления интернет – литературы, этим и обуславливается актуальность данной статьи. Интернет-литература не изучена казахским литературоведением. Остро ощущается недостаток в крупных академических работах, посвященных проблеме Интернет-литературы на данный момент, исследования находятся на этапе становления, а сама традиция изучения сетевой литературы лишь зарождается.

Исследователи сетевого материала зачастую используют уже устоявшуюся, существующую методологию, и, несмотря на то, что Интернет уже стал объектом исследования для многих дисциплин, интернет-литература не изучена у нас в стране и не разработаны методы анализа нестандартного художественного материала. Публикация в Интернете в последнее время стала одной из самых доступных и популярных форм выхода текста к читателю. Сетевые сборники и альманахи, сайты со свободным размещением произведений и блоги охотно используют и признанные авторы. В этой связи становится очевиден тот факт, что формирование новой коммуникационной системы оказывает значительное влияние не только казахскую культуру вообще, но, в первую очередь, воздействует на литературный процесс. Таким образом, сетевая литература представляется нам именно тем явлением, которое наиболее полно воплотило в себе черты нового коммуникативного пространства. Современная казахская литература представляет собой сложную эстетическую систему, активно развивающую художественные традиции литературы XIX-XX веков и открытую для воздействия современной цифровой цивилизации и технологической революции.

Ключевые слова: интернет теория литературы, литературоведение, онлайн литература, сетевой материал, методика, интернет-литература.

Sabirova D.¹, Moldagali M.²

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹dinasabirova_84.kz@mail.ru, ²mmoldagali@list.ru,

ORCID: ¹0000-0002-6001-5314, ²0000-0001-8494-1497

Theoretical-literary analysis of the concept of internet-literature

Annotation. In this article, for the first time in Kazakhstani literary criticism, the question of theoretical and literary understanding of Internet literature is raised, which determines its relevance. Internet literature hasn't been studied by Kazakh literary criticism. There is an acute shortage of major academic works devoted to problem of Internet literature now.

Network material researchers often use an already established, existing methodology, and despite the fact that the Internet has already become study object for many disciplines, it hasn't been studied in our country and methods analyzing non-standard artistic material haven't been developed. Publishing on the Internet has recently become the most accessible, popular forms of text to reader. Online collections, almanacs, sites with free placement of works and blogs are willingly used by recognized authors. So, it becomes obvious that formation of new communication system has significant impact to Kazakhstani culture and into the whole literary process. Thus, Internet literature seems to us to be precisely the phenomenon that most fully embodied the features of the new communicative space. Modern Kazakh literature is complex aesthetic system that actively develops artistic literature traditions of the 19th-20th centuries, is open to the impact of modern digital civilization and the technological revolution.

Key words: Internet theory of literature, literary studies, online literature, network material, methodology, Internet-literature

Информация об авторах:

Сабирова Дина Алтаевна, PhD, и.о. ассоц.проф. кафедры русского языка и литературы Института филологии КазНПУ имени Абая, e-mail: dinasabirova_84.kz@mail.ru, тел. 87057190328, ORCID: 0000-0002-6001-5314, Scopus ID: 56646358700

Молдагали Мадина Бауыржанқызы, докторант Института филологии КазНПУ имени Абая, e-mail: mmoldagali@list.ru, ORCID 0000-0001-8494-1497

Әдебиеттер

Андреев А. Желілік әдебиет немесе поэтикалық тәуелсіздіктің жеке тәжірибесі манифест. – 1997. [Электрондық ресурс] URL: <http://www.zhurnal.ru/slova/esse/manif.htm> (орыс)

Анистратенко А. «Стихиры» жамау көрпе: «Poems.ru» сайтының тарихы [Электрондық ресурс] URL: <http://www.netslova.ru/anistratenko/stihira.html> (орыс)

Арбитман Р.Э. Детектив және фантастика, Орыс журналы. – 2003. – №8 (орыс)

Берг М. Гамбург есебі / М.Берг// Жаңа әдеби шолу, – 1997, – № 25 (орыс)

Ермакова Л. А., Павлова А. Э. Қазіргі желілік әдебиеттегі ақынның тілдік тұлғасы (В. Полозкованың поэтикалық мәтіндері негізінде) // Череповец мемлекеттік университетінің Хабаршысы, – 2019. №4 (91). – 40-50 б. (орыс)

Папковская Н. А. Оқырманын зерделеу арқылы интернет поэзиясының танымал болу феномені // Орал филология хабаршысы. Топтама: Жоба: Жас ғылым. – 2018. №5, 138-148 б. (орыс)

Ruckwongpatr Kamolthip, Paratthakonkun Chirawat, Simin Ghavifekr, Wan Ying Gan, Serene EH Tung, Ira Nurmala, Siti R. Nadhiroh, Iqbal Pramukti, Chung-Ying Lin. Жастардағы проблемалық Интернетті пайдалану (PIU): тандалған тақырыптарға қысқаша әдебиет шолуы, Мінез-құлық ғылымындағы ағымдағы пікір. – 2022, Т 46. (ағылш.)

Сарин Л. Интернеттегі қазіргі орыс әдебиеті: негізгі көркемдік тенденциялар мен қасиеттер.. кандидаттық диссертация, Мәскеу. – 2018, – 192 б. (орыс)

Қазіргі әдеби процесс: университеттерге арналған оқулық / Воронеж мемлекеттік университеті; құраст. Т.А. Тернова. – Воронеж, – 2007, – 17 б. (орыс)

Лотман Ю.М. «Көркем әдебиет» ұғымының мазмұны мен құрылымы туралы // Лотман Ю.М. Таңдамалар: 3 томда. Т. 1., – Таллинн. – 1992, 203-216 б. (орыс)

Лакофф Д., Джонсон М. Біз өмір сүретін метафоралар. – М. – 2004.(орыс)

Левинсон Дж. Өнер тұжырымдамасының қайталанбайтын тарихилығы // Британдық эстетика журналы. –2002. Т 42. № 4, 367-379 б. (ағылш.)

Литература

Андреев А. Манифест Сетевая литература или личный опыт поэтической независимости. – 1997. [Электронный ресурс] URL: <http://www.zhurnal.ru/slova/esse/manif.htm> (рус.)

Анистратенко А. Лоскутное одеяло «Стихиры»: История сайта «Стихи.ру» [Электронный ресурс] URL: <http://www.netslova.ru/anistratenko/stihira.html> (рус.)

Арбитман Р.Э. Детектив и фантастика, Русский журнал. – 2003. – №8 (рус.)

Берг М. Гамбургский счет / М. Берг// Новое литературное обозрение, – 1997, – № 25 (рус.)

Ермакова Л. А., Павлова А. Э. Языковая личность поэта в современной сетевой литературе (на материале поэтических текстов В. Полозковой) // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2019. №4 (91). С. 40-50 (рус.)

Папковская Н. А. Феномен популярности интернет-поэзии через исследование её читателя // Уральский филологический вестник. Серия: Драфт: молодая наука. – 2018. №5, С.138-148 (рус.)

Ruckwongpatr Kamolthip, Paratthakonkun Chirawat, Simin Ghavifekr, Wan Ying Gan, Serene EH Tung, Ira Nurmala, Siti R. Nadhiroh, Iqbal Pramukti, Chung-Ying Lin. Проблемное использование Интернета (PIU) среди молодежи: краткий обзор литературы по избранным темам, Current Opinion in Behavioral Sciences. – 2022, Т 46. (англ.)

Сарин Л. Современная русская литература в сети: основные художественные тенденции и свойства. дисс.к.ф.н., – Москва. – 2018, – 192 стр. (рус.)

Современный литературный процесс : учебное пособие для вузов / Воронеж. гос. ун-т; сост. Т.А. Тернова. — Воронеж : ЛОП ВГУ, 2007. –17 с. (рус.)

Лотман Ю.М. О содержании и структуре понятия «художественная литература» // Лотман Ю.М. Избранные: в 3 т. Т. 1., – Таллинн. – 1992, – С. 203-216. (рус.)

Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, в которых мы живем. – М. – 2004.(рус.)

Левинсон Дж. Непреодолимая историчность концепции искусства // British Journal of Aesthetics.. –2002. Т 42. № 4, – С. 367-379. (англ.)

References

Andreev, A. (1997) Manifest Setevaja literatura ili lichnyj opyt poeticheskoy nezavisimosti [Manifesto Network literature or personal experience of poetic independence] [Electronic resource] / A. Andreev// URL: <http://www.zhurnal.ru/slova/esse/manif.htm>. (in Rus.)

Anistratenko, A. Loskutnoe odejalo «Stihiry»: Istoriya sajta «Stihi.ru» [Patchwork quilt “Stichera”: The history of the site “Poems.ru”] [Electronic resource] / A. Anistratenko// URL: <http://www.netslova.ru/anistratenko/stihira.html>. (in Rus)

Arbitman, R. E. (2003) Detektiv i fantastika [Detective and fiction] / R. E. Arbitman// Russian magazine. – № 8. (in Rus)

Berg, M. (1997) Gamburgskij schet [Hamburg account] / M. Berg// New Literary Review. – № 25. (in Rus)

Ermakova, L. A., Pavlova, A.J. (2019) Jazykovaja lichnost' pojeta v sovremennoj setевой literature (na materiale poeticheskikh tekstov V. Polozkovej) // Vestnik Cherepoveckogo gosudarstvennogo universiteta. [Linguistic Personality of a Poet in Modern Network Literature (Based on the Poetic Texts of V. Polozkova) // Bulletin of the Cherepovets State University] №4 (91). 40-50 pp. (in Rus)

Papkovskaja N. A. (2018) Fenomen populjarnosti internet-pojezii cherez issledovanie ejo chitatelja // Ural'skij filologicheskij vestnik. Serija: Draft: molodaja nauka. [The phenomenon of the popularity of Internet poetry through the study of its reader // Ural Philological Bulletin. Series: Draft: young science.] №5, 138-148 pp. (in Rus.)

Ruckwongpatr Kamolthip, Paratthakonkun Chirawat, Simin Ghavifekr, Wan Ying Gan, Serene EH Tung, Ira Nurmala, Siti R Nadhiroh, Iqbal Pramukti, Chung-Ying Lin (2022) Problematic Internet use (PIU) in youth: a brief literature review of selected topics, Current Opinion in Behavioral Sciences, Volume 46 (in Eng.)

Sarin, L. (2018) Sovremennaja russkaja literatura v seti: osnovnye hudozhestvennyye tendencii i svoystva. diss.k.f.n. [Modern Russian Literature on the Net: Main Artistic Trends and Properties. Cand. phil. science Diss.], Moscow, 192 pp. (in Rus.)

Sovremennyy literaturnyj process : uchebnoe posobie dlja vuzov [Modern literary process: textbook for universities]/ (2007) / Voronezh State Uni; comp. T.A. Ternova., Voronezh : LOP VSU, 17 p. (in Rus.)

Lotman, Yu.M. (1992) O soderzhanii i strukture ponjatija «hudozhestvennaja literatura» [On the content and structure of the concept of “fiction”] // Lotman Yu.M. selected: in 3 vols. Vol. 1. Tallinn, pp. 203-216. (in Rus.)

Lakoff, D., Johnson, M. (2004) Metaforы, v kotoryh my zhivem [Metaphors in which we live], Moscow. (in Rus.)

Levinson, J. (2002) The Irreducible Historicity of the Concept of Art // British Journal of Aesthetics. Vol. 42. No. 4. 367-379 pp. (in Eng.)

Мырзақұлов Б.Т.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: bauyrzhanmyrza@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1205-456X

АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫНЫҢ «ҒАЗИЗ ПІРЛЕР ЕСТЕЛІГІ» («МАНАҚИБ ПИРОН ҒАЗИЗАН») КІТАБЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада ұлт ақыны, ғұлама ойшыл – Ақыт Үлімжіұлының XX ғасырдың басында Қазанда жарық көріп, кейіннен «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының сирек қорында сақталған «Минақиб пиран ғазизан» («Ғазиз пірлер естелігі») кітабының текстологиялық мәселелері сөз болады.

Ақынның елді білім мен ғылымға үндеген өлең-толғаулары, түрлі тақырыптағы жыр-дастандары, өлеңмен жазылған романдары, Абай хәкім бастаған алашшылдармен үндес шығармаларының қазақ әдебиетіндегі тиісті бағасы әлі күнге толық берілді деп айта алмаймыз. Бұған ақынның Монғолия мен Қытай тарапында өмір сүруі және елімізде ақын шығармаларының тәуелсіздік алған жылдардан кейін ғана насихаттала бастауы себеп болса керек.

Біз осы зерттеу жұмысында Ақыттың сирек қорда сақталған «Минақиб пиран ғазизан» («Ғазиз пірлер естелігі») кітабында келген шығармалардың мазмұнымен танысамыз. Сондай-ақ аталған еңбек кейінгі жылдары (2011) жарық көрген ақынның толық шығармалар жинағымен салыстырылып, қырқарту мен толықтырулардың орын алғаны дәйектеледі.

Кілт сөздер: ақыттану, жыр, дастан, ақын, сопылық, пір, кітаби ақын, Қазан, ишан, нақшбандия.

Кіріспе. Жастайынан ауыл молдасынан мұсылманша хат танып, дін ілімдерімен қатар бірнеше шығыс тілдерін (шағатай, түрік, араб-парсы) жетік меңгерген әрі өлең-сөзді жанына серік еткен – Ақыт қажы Үлімжіұлы «Жиһаншаһ» атты тұңғыш дастанын 22 жасында жазады. Ол бұл еңбегін кітап етіп бастыру үшін 1891 жылы Қазан баспасына ұсынады. Оны әйгілі Хұсайынов мұрагерлері 1897 жылы «Жиһаншаһ», ал 1901 жылы «Қисса-и Жиһаншаһ Тамузшаһ оғлы» деген аттармен екі рет басып шығарады. Жас ақыттанушы Т.Тынысбекұлының айтуынша, бір деректерде «Сейфіл-Мәлік» киссасы мұнан екі жыл бұрын басылған көрінеді. Сонда Ақыт ақынның алғашқы кітабының басылым көруі 1895 жылға тура келеді (Тынысбекұлы, 2018).

Осылайша елін оқу-білім үйренуге, дін мен дәстүрін сақтауға, адал еңбек етуге, әділдіктен танбауға үндеген ақынның кітаптары оншақты жылдың ішінде бірнеше рет жарық көреді. Ақынның Құран Кәрімді қазақ тіліне аударған перзенті Ғазездің әкесінің шығармашылығын, ағартушылық-ұлттық идеяларын, рухани болмысын саралаған естелік кітабында қаламгердің көзі тірісінде баспадан жарық көрген кітаптарының тізімін келтіреді. Олар: «Жиһаншаһ» (дастан). 1897 жылы Қазан қаласында Хұсайынов мұрагерлері бастырған; Қисса-и «Жиһаншаһ Тамузшаһ оғлы» (дастан). 1901 жылы Қазан қаласында Хұсайынов мұрагерлері бастырған; Қисса-и

«Сәйпілмәлік» (дастан). 1895, 1909, 1914 жылдары үш рет Қазан қаласында Хұсайынов мұрагерлері бастырған; Қисса-и «Ғабділмәлік» (дастан). 1902, 1904, 1909 жылдары үш рет басылған. Бастырған: Шәмсіддин Хұсайынов. Бұл қисса Сәйпілмәліктің аты ғана өзгерген түрі; «Тәржімә-и Ақыт уәләд» Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов. 1897 ж., Бастырған: Мұхаммед Нәжиб Ғали Акбаров; «Ахуал-и қиямет» (Насихаттық толғау) Қазанда қаласында Хадисовтар басырған; Қисса-и «Манақыб нуран ғазизан» (Ғазиздер нұрының естелігі) дастан; «Әбиат ғақдия» («Ғибрат жыры»), 1909 жылы Хұсайынов мұрагерлері бастырған (Ақытұлы, 2008: 45).

Ғазез Ақытұлының айтуынша, жоғарыдағы кітаптар жиыны 13 рет басылғанымен, екі «Жиһаншаһ» дастанын бір кітапқа, «Сейпілмәлік» пен «Ғабділмәлікті» бір кітапқа есептегенде жеті кітап 13 рет басылған. Бұдан бөлек, Ақыт ақын «Пайғамбардың туылуы және қайтыс болуы», «Сейіт Жағпар» (түріктің Сейітбәттәлі) және «Шермұз» аталған «Кербала» дастандарын Қазан баспасына жібергенімен, шықпай қалған. Ал белгілі ғалым, әдебиет зерттеуші Тұрсынбек Кәкішев Ақыт шығармашылығына жоғары баға беріп: «Ақыт қажыны қазақ әдебиетінің XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы әдебиетіміздің үлкен көрнекті өкілі ретінде қазақ әдебиеті мен мәдениетінің тарихына кіргізуіміз керек. Ол Абайдың алғаш кітап шығаруына дейін өзінің 9 кітабын 17 рет жариялаған болатын. Мұны ескермеуге болмайды. Қазан төңкерісіне дейін осындай кітап шығарған дарын иесі қазақта өте сирек. Сондықтан Ақытты Абай деңгейлес дарындар қатарында көргеннің ешбір әбестігі жоқ. Ақытты әдебиетіміздің ірі қайраткері ретінде тануымыз керек» дейді (Қара, 2019).

Сондай-ақ Ақыттың қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш өлеңмен роман жазған қаламгер екенін көбі біле бермейді. Ақынның 1909 жылы Қазанда басылған «Манақыб пирон ғазизан» («Ғазиз пірлер естелігі») кітабында келетін «Керей ишаны Мұхаммед Момын» шығармасы – тарихи этнографиялық роман, ал «Хажы баян» шығармасы – сапарнамалық тарихи роман деген бағаға ие. Бұл туралы ақыттанушы қытайлық қаламгер Қадыс Жанәбілұлы: «Бүкіл қазақ әдебиетінде Спандияр Көбеевтің «Қалыңмал» романы қазақ жазба әдебиетінің тұңғыш романы есептеліп келді. Ол 1912 жылы жазылған еді, ал Ақыт «Керей ишаны Мұхамед Момын» өлең романын 1903 жылы жазып, 1909 жылы Қазанда бастырып шығарады. «Қажыбаян» өлең романын 1908 жылы жазып бітіреді. Ендеше, Ақыт қазақ әдебиетінде роман жанрында да тұңғыш жасампаз болып отыр» (Кәпұлы, 2018: 93) деп пікір білдіреді.

Материалдар мен әдістер. Ақыт шығармашылығы туралы 1898 жылы «Деятель» журналында мақала жариялаған орыс ғалымы Н. Катанов бастаған ақыттанудың «күштеп жабылған қазан аузын» Монғолияның тумасы, фольклоршы қазақ ғалымы Қабидаш Қалиасқарұлы «ашқан» еді. Ол 1972 жылдың өзінде Ақыт қажы жайында алғаш мақала жазды. «Егемен Қазақстан» газетінің тілшісі Бекен Қайратұлының Қ. Қалиасқарұлынан алған эксклюзив сұхбаты бар. Онда ақыттанудың күн тәртібіндегі мәселелерімен қатар, ақынның ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған кітаптарына қатысты тың дерек айтылған. Сұхбатта Қ. Қалиасқарұлы: «...**Ақынның мұндай мол дүниесі қолдарында тұрса да жергілікті филологтар пәлендей зерттей қоймапты. Бұл кітаптар жайында айтылған пікірді де кездестіре алмадық. Әлі де солай**» (Қайратұлы, 2018) деп өз базынасын жеткізеді.

Ал біз Ақыттың «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының сирек қорында сақталған кітаптарымен Қ. Қалиасқарұлы сұхбатын оқудан бұрын танысқан едік. Анықтап қарасақ, екі сирек қорда да Ақыттың бірдей кітаптары сақталған екен:

– «Тәржіма-и Ақит уәләд Улимжхи Алтайский» (*Айтайлық Үлімжіұлы Ақыттың тәржімасы*), 1897 ж.;

– «Қисса-и Жихан шах Тамуз шах ұғлы» («Тамузшах ұлы Жиханшах қиссасы»), 1901 ж.;

– «Ахуал Қиямет», 1908 ж.;

– «Манақиб пирон ғазизан» («Ғазиз пірлер естелігі»), 1909 ж.

– «Әбият ғақдия» (*Ақыт бәйіттері*) (Қарымсақов («Әбият Ғақдия»), 1909).

Жұмысты жазу барысында 2011 жылы Конида жарық көрген Ақыт шығармаларының толық жинағы мен сирек қорда сақталған кітапта тақырыптық және мазмұндық ерекшелектері салыстырмалы-тарихи, типологиялық зерттеу әдістері негізінде зерделенеді.

Зерттеу нәтижесі. Зерттеу нәтижесінде Ақыт Үлімжіұлының XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазан қаласында жарық көріп, сирек қорда сақталған кітаптары мен ақынның тәуелсіздік жылдарында жарық көрген кітаптары салыстырыла зерттеледі. Шығармалардағы текстологиялық қателіктер айқындалып, мән-мағынасы белгісіз сөздерге анықтамалар беріледі. Зерттеу жұмысының нәтижесін ақыттанушылар алдағы уақытта ақынның шығармаларын жариялау кезінде ескереді деген ойдамыз.

Талқылау. «Манақиб пирон ғазизан» («Ғазиз пірлер естелігі»). Бұл кітаптың атауы кейбір зерттеушілердің еңбегінде қате берілген. Мәселен, Ғазез Ақытұлы бұл шығарманы «Қисса-и «Манақиб нуран ғазизан» (Ғазиздер нұрының естелігі) дастаны» деп келтіреді. Ал біз «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының сирек кітаптар қорында сақталған Ақыт Үлімжіұлы кітаптарының түпнұсқасымен танысқанымызда, аталмыш еңбектің атауы «Манақиб пирон ғазизан» (مناقب پيران عزيزان) деп жазылғанын анықтадық (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 1). Еңбектің аудармасы «Ғазиз пірлер естелігі» деген мағынаға саяды. Демек, кітап атауындағы «пирон (пірлер)» сөзі кейінгі зерттеушілердің қате оқуымен «нуран (нұрының)» деп жазылып кеткен. Сонымен қатар көпшілік ақыттанушы ғалымдардың еңбектеріне үнілгенімізде де, бұл еңбектің атауы түрліше жазылғанына куә болдық. Мәселен, Дәулеткерей Кәпұлы Ақыт қажы Үлімжіұлының шығармашылық тұлғасына арналған «Қалам, сия – көз жасы» монографиясында «Қисса и Минахіб пиран Ғазиз ан» деп берген (Кәпұлы, 2018: 49) (*Д. Кәпұлы бұл деректі К. Жаңжұңұлының «Қажыбаян» кітабына жазған алғы сөзінен алғанын айтады*). Дегенмен бұл атау да емелілік тұрғыдан қате. Мұндағы «Манахіб» сөзі – «Манақиб» болу керек, ал «ғазиз» бен «ан» бөлек жазылмайды.

Кітап атауындағы «манақиб» сөзі тарихта өткен белгілі тұлғалар туралы естелік жазбаларға қатысты қолданылады. Ақын бұл туралы былай дейді:

Төртінші, бір манақиб болсын баян,

Пенденің әрбір ісі Аллаға аян.

Ғазизге қол тапсырмай қалмаңыз деп,

Сол үшін манақибын жұртқа жаям (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 17).

«Керей ишан Мұхаммед Момын Хазрет» (Қара, 2018: 142)) деген атпен белгілі бұл кітап мынадай лебізбен басталады: «*Бисмиллаһир Рахманир Рахим*», «*Манақиб пирон газизан*» (*Ғазиз пірлер естелігі*): «*Аууалуһум Мухаммад Расул Алла саллаллаһу алейһи уа саллам уа ахируһум керей ишаны Мухаммад Мү'мин Хазрет пир*». Аудармасы: «*Әуелі Алланың елшісі Мұхаммед, оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын, және соңында керей ишаны Мұхаммед Момын Хазрет пир*» (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 2).

Одан әрі ақын жырды Алла Тағала күллі ғаламды Пайғамбардың құрметі үшін оның нұрынан жаратқанын айтады:

Жаралған мақлұқаттан нұры бұрын,
Ардақтаған бір Алла үшбу түрін...

«Сен болмасаң ғаламды жаратпас ем»,

Жаралды сенің үшін ғалам тарап... (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 2).

Осы шумақта «*Алланың Нұр Мұхаммед шын хабибі, Оңалтқан күнә дертін дін табибі*» деп пайғамбарды Алланың сүйіктісі (хабиб) және адамдарды күнә дертінен айықтыратын діни емші (табиб) деп дәріптейді. Бірақ бұл екі жол 2011 жылы Кония қаласында жарық көрген Ақыттың толық шығармалар жинағында қате берілген:

Алланың Нұр Мұхаммед шын хабибі,

Оңалтқан күнә дертін **дінін тауып** (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 134).

Шығарманың кіріспесінде пайғамбардың жаратылу мақсаты мен әлемнің қалай пайда болғанын жырлау дәстүрлі қазақ ақындарының шығармаларында жиі кездеседі. Мәселен, Мұхаммед пайғамбардың өмір жолын толық жырлаған Шәді төре Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» дастанында мынадай жолдар бар:

Ғаламнан он сегіз мың әуел бұрын,

Жаратты пайғамбардың Алла нұрын.

«Әуелі жаратты Алла нұрым!» – деген,

Хақында дәлел болды хадис мұның (Жәңгірұлы, 2016: 18).

Содан кейін Ақыт ақын Пайғамбардың төрт шәһаржарының ең ұлығы – Әбу Бәкір Сыддықтың қадір-қасиеті туралы айтып келіп, оны Нақшбандия сопылық тариқатының көшбасында тұрған пірлердің пірі деп сипаттайды. Жалпы дініміздегі сопылықтың терең тарихына үңілсек, тариқаттар бастауы екі ұлық сахабаға барып тіреледі. Сопылық тариқаттарының түп негізі Әли ибн Әбу Тәлібке дейін жетеді деп саналады. Тек Нақышбандия тариқаты ғана өз силсиләсін Әбу Бәкірден бастайды (Шағырбаев, 2018: 43-44). Бұны ақын былайша жырға қосады:

...Сүліктің ұлық пірі – Хазірет Сыддық,

Бір сүліктің басында Әли батыр (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 3).

Ақыт қажы «*Шәһаржардың бәрі де сүлікке [сопылық жол] ие*» десе де, олардың ішіндегі ең ұлық жолдың Әбу Бәкір Сыддыққа тиесілі екенін дәйектейді:

...Сүліктің ең ұлығы Әбу Бәкір,

...Еш әулие Сыддықтай болған емес (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 3).

Келесі шумақта ақын осы сүлік жолының Әбу Бәкір Сыддықтан кейінгі рухани ізбасары туралы айтады:

Сыддыққа қол тапсырған Хазірет Сәлман,

Сәлманды өз орнына ол мақам қылған... (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 3)

Мұндағы Хазірет Салман – әйгілі парсылық Сәлман Фарси деген сахаба екені белгілі. Одан кейінгі шумақта:

Сәлманға қол тапсырған Хазірет Қасым,
Әулиелік осында болған басым.

Қасымнан иршад алған Жағфар Садық,

Олардың саясында жарылқасын (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 3) – дейді.

Бірақ бұл шумақ ақынның толық шығармалар жинағында ұйқастары сақталмай, сөздері өзгертіліп берілген:

Салманға Хазірет Қасым қол тапсырған,
Әулиелік осындай болып тұрған.

Қасымға мұрит болған Жағфар Садық,

Садық деп аталыпты болып анық (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 136).

Одан кейінгі шумақта Жағфар Садықтың ұлы жолын әйгілі әулие Баязит Бистамидің жалғастырғаны айтылады:

...Баязид Бистами ұстап оның жолын,

Қол берген тарикатқа тәмәм халық (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 3).

Бұл екі жолдың Ақыттың толық шығармалар жинағында «қол» деген сөз «жол» деп өзгертілген:

Баязит Бастами ұстап оның жолын,

Жол берген тарикатқа тәмәм халық (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 136).

Баязит Бистамиден кейін Абулхасан Харқани пір болады. Ал оның жолын Әбуғали Фармади жалғастырады:

Әбуғали **Фармади** оның арты,

Ұлық пір қып ұстады заман халқы (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 3).

Ақыттың толық шығармалар жинағында Әбуғали пірдің «Фармади» ныспысын «пір еді» деп өзгертіп қате жазады:

Әбуғали **пір еді** оның арты,

Ұлық пір қып ұстады заман халқы (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 136).

Әбуғали Фармадиден кейін бұл жолды (Қожа Ахмет Яссауи «Жиырма жеті жазымда пірді таптым» (Әдеби жәдігерлер, 2008: 16) деп ұстаз тұтқан) Әбу Юсуф Хамадани жалғайды. Жырда оның «Аурад фатхия» деген еңбегі туралы айтылады:

Әбу Юсуф Хамадан(и) намазға оқып

Осы «Аурад фатхия» содан қалған.

Үшбу **«Аурад фатхия»** – дін тамыры (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 3).

Ал Ақыттың толық шығармалар жинағында бұл еңбектің атауы «фатиха» деп қате аударылған:

Үшбулар дүр **фатиха** дін тамыры (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 136).

Қожа Юсуф Хамаданиден кейін Қожа Абдулхалиқ Ғиждуани, одан кейін Қожа Ариф Ревгари, Махмұд Әнжир Фағнауи, Қожа Азизан Әли Рамитани, Қожа Мұхаммед Баба Саммаси, Сейіт Әмір Күләл және Қожа Баһауддин Нақшбанд жалғасты түрде кезекпен пір болады. Ақыттың толық шығармаларында үш пірдің есімі қате жазылған. Мәселен:

Қате нұсқа:

Оның мақамында хазірет Енжір,
Мұхаммет **Иағынауидүр** бір үлкен пір (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 137).

Дұрыс нұсқа:

Оның мақамында хазірет **Әнжир**,
Мұхаммет **Фағнауи дүр** бір үлкен пір (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 4).

Қате нұсқа:

Онан соң хазірет Ғали **рахыметлі**,
Енжірге қол тапсырған дейді-ау оны (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 137).

Дұрыс нұсқа:

Онан соң хазірет Ғали **Рамитани**,
Әнжірге қол тапсырған дейді-ау оны (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 4).

Қате нұсқа:

Мір Кәләлдан қол беріп рұқсат алды,
Баһа Іддин Нақышбанд қожа атаң (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 137).

Дұрыс нұсқа:

Мір Күләлдан қол беріп рұқсат алды,
Баһауддин Нақшбанд қожа атаң (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 4).

Ақыт Нақшбандия тариқаты мен құпия зікірдің пайда болуы туралы: Қожа Баһауддинге «*Абдулхалиқтың рухы-шәрпі аян беріп, Зікір Хафия осыдан пайда болды*» (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 4) дейді.

Содан ақын Баһауддин хазіреттің биік дәрежесі мен бала Баһауддин мен Әмір Темір арасында өткен кереметке толы қиссаны жырға қосады. Ол қиссада Әмір Темір нөкерлерімен келе жатып далада ойнап жүрген бір топ баланы көреді. Арасында тастан соққан үйін сатып тұрған балаға көзі түсіп, үйінің бағасын сұрайды. Бала үйінің бір теңге тұратынын әрі ол акиреттік үй екенін айтады. Бұған таң қалған патша баланың көңілін қимай, үйді сатып алады. Патша сол түні түс көреді. Түсінде жәннаттың бір сарайында жүр екен. Ол бұл кімнің сарайы деп сұраса, оған ғайыптан бүй деп жауап келеді:

...Мұның бәрі сенікі,

Баһауддин баладан,

Сатып алған үйің, – деп,

Көрген асыл сыйың, – деп (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 6).

Ертесіне патша балаға барып тағы да сататын үйің болса алайын деп тілек білдіреді. Бала бүгін үйдің қымбаттап кеткенін айтады. Патша неге дегенде, әулие бала оның түсінде не көргенін астарлап ұқтырады. Содан Әмір Темір әулие баланың кереметіне тәнті болып, бас иеді. Осы сәтте әулие бала «*Қожа Ахмет әулие, Соған қабір жый...*» (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 143) деп патшаға Әзірет Сұлтанға кесене сал деп кеңес береді...

Қазіргі кезде кейбір зерттеушілер осы екі ірі діни ойшылды – Қожа Баһауддин Нақшыбанд пен Қожа Ахмет Яссауиді бір-біріне қарсы қойып жүргені белгілі. Дегенмен, біздің ойымызша, олардың тариқат жолында айырмашылықтары болғанымен, бұл әулие ғұламалардың арасында терең рухани байланыстың, ұстаз бен шәкірт

ойларының сабақтастығының болғандығы рас және бұл осы дастанда айтылған уақиғамен баяндалып тұр (Сатершинов, 2018: 88).

Жырдағы Қожа Баһауддиннің Қожа Ахмет Яссауидің кесенесін сал лепесі Ақыт толық шығармалар жинағында келгенімен, 1909 жылғы Қазан нұсқасында жоқ болып шықты (Қарымсақов (Манақиб), 1909). Біздің ойымызша, бұл жолдар кітаптың кейінгі басылымдарына қосылған болуы керек. Сонымен қатар, толық жинақта аталмыш шығарма «*Керей ешені Мұхаммед Момын*» және «*Камал пір мүршид Нақышбанда ахуалы*» деп екі бөлек туынды ретінде берілген. Біз сирек қордағы нұсқаға үңілгенімізде, «екі бөліктің» біртұтас шығарма екеніне көзіміз жетті. Яғни, «*Камал пір мүршид, Нақышбанда ахуалы*» деген сөздер екінші шығарманың тақырыбы емес, бірінші шығарманың жалғасты жыр жолдары екендігі анықталды:

...Машайық кибар салафқа,
Кереметі тең екен.

Мүкәммәл кәміл пір мүршид

Нақшбандия ахуалы –

Тариқаттың кені екен... (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 8)

Жырдың жалғасында:

Нақышбанда әулие,
Тариқаттың кені екен.

Сол заттан шыққан таралып,

Ғазиз камал **хатыптар**... (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 444) – делінеді. Бұл жолдар сирек қорда сақталған нұсқада «...*Ғазиз кәміл құтыптар*» (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 8) деп жазылған. Расында, «хатып» – хұтпа оқитын адам деген мағынаны білдіреді, ал «құтып» – әулиеліктің ең биік дәрежесіне жеткен адамға бірілетін атақ. Дұрысы – «құтып» сөзі. Ақынның толық шығармалары жинағында:

...«Нақышбанда» деп аталған Баһа Іддін,

Изар қып көрсеткен соң қараматын (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 138), –

деп бірілсе, бұл жолдар сирек қордағы нұсқада:

...«Нақшбанд» деп аталған Баһауддин,

Заһир қып көрсеткен соң қараматын (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 4), – деп жазылған. Мұнда «изар» сөзі қате. Дұрысы «заһир» болады. Ол «сырт», «ашық» деген мағынаны білдіреді.

Ақын одан кейін Қожа Баһауддин өзінің жолын жалғастыру үшін Хазірет Яқуб Чархиге рұқсат бергенін баяндайды:

Осылай Баһауддин өткен екен,

Жаһанға кереметі жеткен екен.

Хазірет Яқуб Чархи мүритіне,

Өзінің кереметін еккен екен (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 7).

Осылайша Ақыт қажы Қожа Баһауддин Нақшбандтан бастап өзінің ұстазы Хазірет Мұхаммед Момын ишанға дейінгі пірлерді тілге алып, алтын шежірені жырмен өреді. Олар: Қожа Баһауддин Нақшбанди, Хазірет Яқуб Чархи, Қожа Убайдуллаһ Ахрар, Мәулана Қазы Мұхаммед Заһид, Мәулана Дәруіш Мұхаммед Самарқанди, Мәулана Қожа Мұхаммед Имкәнәги, Қожа Мұхаммед Бақибилләһ, Имам Рабба-

ни Ахмед Фарук Сарһинди, Хазірет Мұхаммед Қожа Сағид, Хазірет пір Шайх Абдул-Ахад, Мәулана Ғабид хазірет, Мұсахан қожа Дәһбид, Мұхаммед ишан Халифа Сыддық, Халифа Хұсайын, Ғабдұсаттар Махзұм, *Халифа Саид Камал* және хазірет Мұхаммед Момын ишан.

Біріншіден, жоғарыда аты атылған бірнеше пірдің есімі Ақыттың толық шығармалар жинағына қате жазылған. Мәселен:

Қате нұсқа:

Ғабдолла Ұхырауи онан бері,

Бұл кісі әулиенің үлкен кені (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 145).

Дұрыс нұсқа:

Ғұбайдулла Ахрар уәли онан бері,

Бұл кісі әулиенің үлкен кені (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 7).

Қате нұсқа:

Хазірет Қожа **Әмеки** деген кісі

Мұхаммед **Зәһида артын** осылай біл (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 145).

Дұрыс нұсқа:

Хазірет Қожа **Имкәнәги** деген кісі

Мұхаммед **Зәһид артынан** осылай біл (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 7).

Қате нұсқа:

Онан соң имам **Забани Ахмет Парық,**

Сар инді – деп, атайды оны халық (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 145).

Дұрыс нұсқа:

Онан соң Имам **Раббани Ахмет Фарук,**

«**Сарһинди**» деп атайды оны халық (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 7).

Қате нұсқа:

Мұсахан Қожа **Дәһби** онан кейін... (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 145)

Дұрыс нұсқа:

Мұсахан Қожа **Дәһбид** онан кейін (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 7).

Қате нұсқа:

Бұған халифа **Қасен** мақам болған,

Көрсетті тариқатты түзу жолдан.

Онан соң Ғабдұсаттар Махдұм **Құддыс,**

Сол затқа әулиелік қатты қонған (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 145).

Дұрыс нұсқа:

Бұған халифа **Құсайын** мақам болды,

Көрсетті тариқаттан түзу жолды.

Онан соң Ғабдұсаттар **Махзұм (құддысу сирруһу),**

Әулиелік сол затқа қатты қонды (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 7-8).

Ақыттың толық шығармалары жинағында Халифа Саид Камал туралы «Пір болған бұқарада **Сейіт Камал**, Хақ жарылқар ізімен болсаң ғамал (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 146)» деп айтылғанымен, бұл тұлға жайында сирек қордағы кітапта ешбір дерек табылмады. Бәлкім, кейінгі көшірушілер «кәміл» сөзін «Камал» деген кісі есімі деп ойлаған болуы ғажап емес. Дұрыс нұсқасы мынау:

Пір болған Бұхарада **мүршид кәміл**,

Хақ жарылқар ізімен болсаң ғамил (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 8).

Сөйтіп, Ақыт ақын аталмыш кітабын арнаған өзінің кәміл пірін әмбеге таныстырады:

Мұхаммед Момын пір ишан,

Керейдің пір атасы.

Жолбасшы болып керейге,

Һәди болған батасы (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 9).

«Мұхаммед Момын кім?» дегенге біз «Алтай қазақтарының дін тұтқасы – Мұхаммед Мүһмин (Момын) хазірет шежіресі» деген еңбектен толыққанды жауап табамыз: «Мұхаммед Мүһмин (Момын) – арғы тегі Қоқан қожаларынан шыққан, Бұқара қаласындағы әйгілі Баһауддин Нақшбанд әулинің шәкірттеріне дәріс алған ірі діни қайраткер, Алтайдағы қазақтардың мұсылмандық жолына бетбұрыс жасаған көшбасшы тұлға. Оның діни ғибадат қызметі сан тарапта, жүйелі, ислам ілімінің шариғатына сай тиянақты да бірегей, жоспарлы, заманға сай озық тәсілдермен, терең парасатпен, табанды күреспен, жергілікті халықтың мінез-құлқы, тұрмыс-салтымен үйлесімділік тауып көрегендікпен жүзеге асқаны аңдалады...» (Жанасұлы, 2020: 8).

Шығарманың жалғасында Ақыт қажы өзі шыққан керей елінің қилы тарихы мен шемен шежересінен сыр шертіп, замананың тар өткелінен, әуелі Тәңірдің қолдауымен, екінші ер Жәнібектей батырлардың қаһармандық ісімен аман өткеніне шүкірлік етеді. Сөйтіп жүріп елінің Алтай аймағына аяқ ілдіріп, «он екі ата абақ керей» атанғанын баяндайды. Дегенмен, ақын елінің ілгергі уақытта дінге берік болмай, жаман әдеттерге бой алдырғанына іштей налиды. Бірақ соңынан еліне Құдайдың назары түсіп, тауфиқ бергеніне бек қуанады.

Қоймады жәйсіз тамақ, ескі заңды,

Білгендер шарапатты өліп қалды.

Мұнан соң бір асылды Құдай беріп,

Бұл азған керей елге тауфиқ салды (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 12), – деп керейлерге Қоқаннан Шах Мансұр атты саудагердің баласы Мұхаммед Момын келіп, дін насихатын жүргізгенін және ел-жұртқа Жаратқаннан туралық сұрап, дұға еткенін айтады. Содан Мұхаммед Момынның тілегі қабыл болып, керейлердің ықылас-пейілі оған ауады. Тіпті оны «Хазірет ата» деп мойындап, керейдің ишаны, пірі деп құрмет тұтады. Ол ел ішіне имандылық дәрісін жайып, балалардың діни сауатын ашуға бар күшін салады. Мұхаммед Момын әуелі өзі жеке барып көріп, екінші керейлердің игі жақсыларын қажылық сапарына бастап барады. Қайтар жолда оған Станбұлда көп адам ықылас қойып, қол береді. Тіпті Осман сұлтаны ерекше сыйлықтар ұсынып, Пайғамбардың берекелі сақалын (муй-мұбарак) тарту етеді. Бұл сауға оның керей елі алдындағы беделін арттыра түседі. «Екінші хазірет атаңы Тұрфан барған» (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 163) дегендей, Мұхаммед Момын қасына бес-алты жолдасын ертіп Құранда айтылған «Асхабул-қаһф (Үңгір иелері)» үңгірін зияраттайды. Алты айлық жолды басып өтіп, қайтар жолда сусыз қаталаған шақта Хазірет ата тақыр жерден кереметімен су шығарады. Мұхаммед Момын тағы бірде адамдарды қажылыққа апарып, Арафа тауында тұрғанда күн қатты ысиды. Қажылар Құдайдан

жаңбыр тілесе де, көктен бір тамшы тамбайды. Амалы таусылған жұрт Мұхаммед Момынға жүгініп, Жаратқаннан жаңбыр тілеуін сұрайды. Хазірет ата қол жайып, мінәжат қылғанда дұғасы бірден қабыл болады. Осы секілді Хазірет атаның шарапатын көп көрген керейлер Мұхаммед Момынды «Керей ишан» деп басына көтереді.

Содан кейін Ақыт ақын өзінің жастық буымен пенделікпен күнәлі істерге бой алдырғанын айтады. Бір күні ақынның түсіне Мұхаммед Момын кіріп былай дейді:

Бір күні түске кірді Хазірет атам:

«Күнәһар, асып кетті қылған қатаң.

Тәубе қыл жамандықтан, ей, бейшара,

Берейін қыбыл көрсең жақсы батам... (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 20).

Сөйтіп Ақыт ақын түсіне қайта-қайта кіріп, аян беріп ескерткен пірінің алдында тәубе етіп, жүрегі тыныштық табады.

Құдая мың шүкірлік бергеніне,

Ілесіп пір соңына ергеніме.

Пірден басқа жақсылық амалым жоқ,

Екі он бес – отыз төртке келгенімде (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 20).

Ақыт ақын піріне арнаған шығармасының соңында Мұхаммед Момынның қанша жас өмір сүргені, қанша уақыт пірлік қылғаны туралы хабар береді.

Жасады ол биылғы жыл тоқсан үш жас,

Ел болды талай қауым бір жалғыз бас.

Бір мың үш жүз жазылды жиырма бірде,

Һижрат деп белгі айтам «айюһан-нас (ей, адамдар)» (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 22).

Яғни, Ақыт ақын бұл шығармасын, өзі айтқандай, хижри күнтізбесімен 1321 жылы жазса, бұл – милади күнтізбемен 1903 жылға сәйкес келеді. Сонда Мұхаммед Момын милади 1813 жылдары дүниеге келген болады. Жоғарыда айтқан шумақтың жалғасында Мұхаммед Момынның керей еліне 21 жаста келгенін есепке алсақ, онда Хазірет атаның қазақ ішіндегі пірлік қызметі 1835 жылдардан бастау алады.

Ақыт ақынның ұстазы туралы жазған шығармасы мұнымен бітпейді. «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар қорында сақталған «Манақиб пирон ғазизан» («Ғазиз пірлер естелігі») кітабын одан әрі парақтағанымызда, «Керей ишаны хазірет Мұхаммед Момын пір» шығармасынан кейін «Бисмилла деп бастайын» деген сөзден басталатын толғауға көзіміз түседі:

Бисмилла деп бастайын,

Әлеуметтер, тыңдасаң.

Пақыр көңілім жай болмас,

Сөзімді назым қылмасам.

Ішімде кетер асыл сөз,

Өңгіме кеңес құрмасам... (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 23)

Жырдың он алтыншы тармағында «Аспандағы ай мен күн, Ғаламның ортақ жарығы» деген сөздер келеді. Бұл шығарма Ақыттың толық шығармалар жинағында «Аспандағы ай мен күн» деген атаумен берілген (Үлімжіұлы, 2011: Т. 1., 123). Бірақ толық жинақта бұл шығарма «Кеудедегі ғазиз жан, Қалар бір күн алынбай» деген

жолдармен аяталады. Ал сирек қордағы кітапта бұл шығарма одан әрі жалғасады. Яғни «Я, Құдая, рақым қыл, Пақырдан болған мінәжат...» деп басталып, «Байлар неге қараусыз» (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 26) деген сөзге дейінгі жолдар ақынның толық жинағында жоқ. Сонымен қатар Ақыттың толық шығармаларын жинағындағы «Аспандағы ай мен күн» толғауын сирек қорда сақталған нұсқамен салыстырғанымызда қысқартулар мен емлелік қателер орын алғаны байқалды. Мәселен:

Қате нұсқа:

Сыйлап **өтсе** ел мен **жер**,

Жігіттің пана қорғаны (Үлімжіұлы, 2011: Т. 1., 125).

Дұрыс нұсқа:

Сыйлап **күтсе** ел мен **жұрт**,

Жігіттің пана қорғаны (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 22).

Содан кейін «Пақыр Ақыт қаламды, Назым сөйлеп қолға алған. Пір ұстазын сөйлесе, Жалған сөзі жол қалған...», «Пақыр ақыт назымның, Сүйенген пір дүр қазығы» деген жолдар келеді (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 24-25). Бұл жолдар ақынның толық жинағында «Керей ишаны хазірет Мұхаммед Момын пір» шығармасының соңғы жағына қосылып кеткен (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 173-174). Бұл жолдарда да қателіктер жоқ емес. Мәселен:

Қате нұсқа:

Пір ұстазын сөйлесе,

Жалған ісі жол қалған.

Тәубе қылса соларға,

Жолы ашылып оңдалған.

Тәубе қылмай не қылсын,

Баһа Іддин пірлерден,

Қысылған жерде **қолдаған** (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 173).

Дұрыс нұсқа:

Пір ұстазын сөйлесе,

Жалған ісі жол қалған.

Соларға қылса **тәуәжжүһ**,

Жолы ашылып оңдалған.

Тәуәжжүһ қылмай не қылсын,

Баһауддин пірлерден,

Қысылған жерде **қолдалған** (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 26-27).

Ақыттың сирек қорда сақталған кітабында шығармасын бастыру үшін баспагерге жазған «Баспашыға хат» деген өлеңі бар. Бұл шығарма Ақыттың толық шығармалар жинағына емлелік қателермен енген:

Мұқамматұн Сапарғали ұғылы Ыбырай,

Законшік жүйрік едің баспа заңға (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 175).

Бар еді екі жігіт Алтай өрде,

Ертіс, Қыран, Үліңгір деген жерде (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 175-176).

Дұрыс нұсқа:

Мұхамматов Сапарғали ұғлы Ыбырай,

Законшік жүйрік едің баспа заңға (Қарымсақов (Манақиб), 1909: 27).

Пірәдар екі жігіт Алтай өрде,

Ертіс, Қыран, Үліңгір деген жерде (Қарымсақов (Манақиб), 1909: 27).

Ақыттың сирек қорда сақталған кітабының соңында: «Үшбу ғазалды Ақыт, Ахмет – екеуі пірлерін өткен жылы көре алмадым деп арман айтқан сөздері» (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 27) деп басталатын шығарма келеді. Бұл – ақынның толық жинағында «Арман-ай» деген атаумен (толық емес) берілген (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 444). Ақынның бұл жоқтау жыры пірінің қазасына бір жыл толуына орай жазылған. Шығармада ақын өзінің пірін жиі-жиі «Қайран, ғазиз **атам-ай**, Басымнан асып қатам-ай» (Қарымсақов (Манақиб), 1909, 28) деп өкініш аралас сағынышпен еске алады. Бірақ, Ақыттың толық жинағында бұл жолдардағы «атам-ай» сөзі «Ақам-ай» деп қате жазылғанын көреміз:

Қайран ғазиз **Ақам-ай**,

Басымнан асып қатам-ай (Үлімжіұлы, 2011: Т. 2., 445).

Бұдан бөлек ақынның сирек қорда сақталған кітабы мен толық жинағын салыстырғанымызда, бірнеше толықтырулар мен қысқартуларды кездестірдік. Бұл мәселе келешекте Ақыттың толық шығармаларының академиялық жинағын дайындауда ескеріледі деген ойдамыз.

Сондай-ақ иман тақырыбын көтерген мұндай рухани шығармалар қазақ даласында «дала медресесінің» рөлін атқарды десек артық айтқандық болмас. Осылайша мың жылдан артық «дала медресесінің» рөлін атқарған діни шығармалар мен еңбектердің нәтижесінде қазақтың болмысына, тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына бейімделген дәстүрлі Исламның негізі қаланды (Қыдыр, 2017: 181-182).

Қорытынды. Ақыт Үлімжіұлы – артына рухани мол мұра қалдыған, қазақ әдебиетінің алтын қорына өлшеусіз үлес қосқан қаламгер. 1990 жылдардан бері Ақыт шығармаларының толық жинағы бірнеше рет жарық көргенімен, ақын шығармаларының академиялық толық жинағы әлі шыққан жоқ. Біз зерттеу жұмысымызда ақынның Қазанда жарық көрген кітабы мен кейінгі басылымдарын салыстыру арқылы көптеген текстологиялық мәселелердің ұшын шығардық деп айта аламыз. Расында, қазақ жазуының бір ғасырдың ішінде үш рет ауысуы қаламгердің қолжазба мұрасы мен жарық көрген кітаптарының факсимилесін (асыл мәтін) тану ісінде және оларды қазіргі жазу түріне көшіруде көп қиындық тудыруда. Сондықтан да болашақ ақыттану ғылымы әдебиаттану тұрғысында ғана емес, жан-жақты зерттеу жұмыстарына ұласуы керек деп есептейміз.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің АР13067815 «Қазіргі поэзия модификациясы: стиль, ритм, форма» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Мырзакулов Б.Т.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: bauyrzhanmyrza@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1205-456X

**Текстологические проблемы книги Акыта Улимжиулы
«Воспоминания великих наставников» («Минакиб пиран газизан»)**

Аннотация. В статье рассматриваются текстологические проблемы книги национального поэта, ученого мыслителя – Акыта Улимжиулы «Минакиб пиран газизан» («Воспоминания великих наставников»), изданной в начале XX века в Казани и впоследствии хранящейся в редком фонде Центральной научной библиотеки РГП «Гылым ордасы».

Стихи-размышления поэта, призывающие народ к просвещению и науке, поэмы и эпосы на различные темы, стихотворные романы, произведения, созвучные с алашистами во главе с мудрецом Абаем до сих пор не получили должной оценки в казахской литературе. Вероятно, это связано с тем, что поэт жил на землях Монголии и Китая и произведения поэта начали пропагандировать в нашей стране только после обретения независимости.

В данной исследовательской работе мы познакомимся с содержанием произведений из книги Акыта «Минакиб пиран газизан» («Воспоминания великих наставников»), хранящейся в редком фонде. Также данный труд сравнивается с полным собранием произведений поэта, изданным в последующие годы (2011), и подтверждается наличие сокращений и дополнений.

Ключевые слова: Акытоведение, поэма, эпос, поэт, суфизм, духовный наставник, книжный поэт, Казань, ишан, нақшбандия.

Myrzakulov B.T.

M.O. AuevovInstitute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: bauyrzhanmyrza@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1205-456X

**Textual problems of the book by Akyt Ulimzhiuly «Memoirs of great mentors»
(«Minakib piran gazizan»)**

Annotation. The article deals with the textual problems of the book of the national poet, scientific thinker – Akyt Ulimzhiuly «Minakib Piran Ghazizan» («Memories of Great Mentors»), published at the beginning of the 20th century in Kazan and subsequently stored in the rare fund of the Central Scientific Library of the Republican State Enterprise «Gylm Ordasy».

Poems-reflections of the poet, calling the people to enlightenment and science, poems and epics on various topics, poetic novels, works consonant with the Alashists led by sage Abai have not yet received due appreciation in Kazakh literature. This is probably due to the fact that the poet lived on the lands of Mongolia and China and the poet's works began to be propagandized in our country only after independence.

In this research work, we will get acquainted with the content of the works from Akyt's book «Minakib piran gazizan» («Memories of great mentors»), stored in a rare fund. Also, this work is compared with the complete collection of the poet's works published in subsequent years (2011), and the presence of abbreviations and additions is confirmed.

Key words: Akytology, poem, epic, poet, Sufism, spiritual mentor, book poet, Kazan, Ishan, Naqshbandiya.

Информация об авторе:

Мырзакулов Бауыржан Талгатович, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, *bauyrzhanmyrza@mail.ru*, ORCID: 0000-0003-1205-456X

Әдебиеттер

Ақытұлы Ф. «Ақыт Үлімжіұлы» атты «Қазақ тарихындағы әйгілі адамдар» ұласпалы жинаққа енген еңбек. – Алматы: Мұсылман баспа үйі, 2008. – 144 бет. (қазақ).

Жанасұлы М.Ш. Алтай қазақтарының дін тұтқасы – Мұхаммед Мүһмин хазірет шежіресі. – Нұр-Сұлтан: Өрнек» баспасы, 2020. – 166 б. (қазақ).

Жәңгірұлы Ш. Назым сияр Шәриф. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2016. – 608 б. (қазақ).

Кәпұлы Д. Қалам, сия – көз жасы. Ақыт қажы Үлімжіұлының шығармашылық тұлғасы / ғылыми зерттеу. – Астана: Фолиант, 2018. – 184 бет. (қазақ).

Қайратұлы Б. Менің ғұмырым Алтай мен атамекен арасын жалғаумен өтті - Қабидаш Қалиасқарұлы // <https://egemen.kz/article/177212-menin-h-gumyrym-altay-men-atameken-arasy-n-dgalghaumen-otti-qabidash-qaliasqaruly>, 2018 ж. (қазақ).

Қара Ә. Атақты ақын Ақыт қажы: <https://erjanibek.kz/qogamdyq-kory/4188>, 2019 ж. (қазақ).

Қара Ә. Ақыт қажы Үлімжіұлы – ақырғы деміне дейін қазақты ойлаған ғұлама ақын // Керуен журналы, № 6 (63) 2018. (қазақ).

Қарымсақов Ақид Улимжи ұғлы. «Манакиб пирон ғазизан» (Поэма), 1909. № 1182 / 2223. (қазақ).

Қыдыр Т. Ортағасырлық түркі әдеби жәдігерлерінің діни танымдық ерекшеліктері (XI-XV ғғ.) // Абай атындағы ҚазҰПУ, ХАБАРШЫ «Филология ғылымдары» сериясы, №1(59), 2017. 181-182 бб. (қазақ).

Сатершинов Б., Оқан С. Ақыт қажы Үлімжіұлының шығармашылық мұрасындағы түркі халықтарының рухани байланысы мен діни ахуалы // II. Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu / İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ, 2018. (қазақ).

Тынысбекұлы Т. Ақыт Үлімжіұлы: <https://qalamger.kz/author/aqyn/aqyt-ulumjily/3566>, 2018 ж. (қазақ).

Үлімжіұлы Ақыт. Шығармаларының толық жинағы: Екі томдық. – Конья, 2011. Т. 1. – 652 бет. (қазақ).

Үлімжіұлы Ақыт. Шығармаларының толық жинағы: Екі томдық. – Конья, 2011. Т. 2. – 652 бет. (қазақ).

Шағырбаев А.Д. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарасы: Жеке монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – 223 б. (қазақ).

Литература

Ақытұлы Г. Труд, вошедший в большой сборник «Известные люди в истории Казахстана» «Ақыт Улимджиұлы». – Алматы: Мусульманский издательский дом, 2008. – 144 с. (каз.).

Жанасұлы М.Ш. Религия алтайских казахов – Летопись хазрата Мухаммеда Мухмин. – Нур-Султан: Изд-во Өрнек, 2020. – 166 с. (каз.).

Жангирулы Ш. Назым сияр Шариф. – Алматы: Издательский дом Сардар, 2016. – 608 с. (каз.).

Капулы Д. Перо, чернила – слезы. Творческая личность Акыта қажы Улимджиевича / научное исследование. – Астана: Фолиант, 2018. – 184 с. (каз.).

Қайратұлы Б. Моя жизнь прошла между Алтаем и Родиной – Қабидаш Қалиасқарұлы // <https://egemen.kz/article/177212-menin-h-gumyrym-altay-men-atameken-arasy-n-dgalghaumen-otti-qabidash-qaliasqaruly>, 2018 г. (каз.).

Қара А. Известный поэт Ақыт Хаджи: <https://erjanibek.kz/qogamdyq-kory/4188>, 2019 г. (каз.).

Қара А. Ақыт хаджи Улимджиұлы – поэт-ученый, который до последнего вздоха думал о казахском народе // журнал Керуен, № 6 (63) 2018. (каз.).

Қарымсақов Ақид Улимджи ұғлы. «Манакиб пирон ғазизан» (Поэма), 1909. № 1182 / 2223. (каз.).

Қыдыр Т. Религиозно-познавательные особенности средневековых тюркских литературных реликвий (XI-XV вв.) // КазНПУ им. Абая, ВЕСТНИК серии «Филологические науки», №1(59), 2017. С. 181-182. (каз.).

Сатершинов Б., Оқан С. Духовная связь и религиозная атмосфера тюркских народов в творческом наследии Акыта хаджи Улимджиұлы // II. Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu / İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ, 2018. (каз.).

Тынысбекулы Т. Акыт Улимджиулы: <https://qalamger.kz/author/акын/акыт-үлімжіұлы/3566>, 2018 г. (каз.).

Улимджиулы Акыт. Полное собрание сочинений: в двух томах. – Конья, 2011. Т.1. – 652 с. (каз.).

Улимджиулы Акыт. Полное собрание сочинений: в двух томах. – Конья, 2011. Т.2. – 652 с. (каз.).

Шағырбаев А.Д. Религиозное видение Машхур Жусупа Копейулы: отдельная монография. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2018. – 223 с. (каз.).

References

Akytuly G. (2008) «Akyt Ulimzhiuly» is a work included in the large collection «Famous people in the history of Kazakhstan». – Almaty: Muslim publishing house, – 144 pages. (in Kaz.).

Kapuly D. (2018) Pen, ink – tears. Creative personality of Akyt Haji Ulimzhiuly / scientific research. – Astana: Folio, – 184 pages. (in Kaz.).

Kairatuly B. (2018) My Life was connected between Altai and Atameken – Kabidash Kaliaskaruly // <https://egemen.kz/article/177212-menin-hghumyrym-altay-men-atameken-arasyn-dgalghaumen-otti-qabidash-qaliasqaruly>. (in Kaz.).

Kara A. (2019) The famous poet Akyt Haji: <https://erjanibek.kz/qogamdyq-kory/4188>, (in Kaz.).

Kara A. (2018) Akyt haji Ulimzhievich a great poet who thought Kazakh to the last breath // Keruen magazine, № 6 (63). (in Kaz.).

Karimsakov Creed Ulimzhi ugly. (1909) «Manakib Piron gazizan» (poem), №1182 / 2223. (in Kaz.).

Kydyr T. (2017) Religious cognitive features of medieval Turkic literary artifacts (XI-XV centuries.) // Abai KazNPU, Bulletin of the series «Philological sciences», №1(59), 181-182 EP. (in Kaz.).

Satershchinov B., Okan S. (2018) Spiritual connection and religious situation of Turkic peoples in the creative heritage of Akyt haji Ulimzhievich // II. International Eurasia Studies Symposium / ISTANBUL University. (in Kaz.).

Tynysbekuly T. (2018) Akyt Ulimzhiuly: <https://qalamger.kz/author/акын/акыт-үлімжіұлы/3566>. (in Kaz.).

Ulimzhiuly Akyt. (2011) A complete collection of his works: in two volumes. – Konya, Vol. 1. – page 652. (in Kaz.).

Ulimzhiuly Akyt. (2011) A complete collection of his works: in two volumes. – Konya, Vol. 2. – page 652. (in Kaz.).

Shagyrbayev A.D. (2018) Religious views of Mashkhur Zhusip Kopeiuly: A separate monograph. – Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and religious studies of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, – 223 P. (in Kaz.).

Zhannasuly Sh. (2020) The religion of the Altai Kazakhs is the Chronicle of Muhammad Muhmin hazret. – Nur-Sultan: Publishing House Ornek, – 166 P. (in Kaz.).

Zhangyryly Sh. (2016) Nazym. – Almaty: “Sardar” publishing house, – 608 P. (in Kaz.).

Amankulova L.A.¹, Begmanova B.S.²

^{1,2} Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹amankulova.layla74@gmail.com; ²begmanova@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0002-3407-9023, ²0000-0002-9135-675

CREATIVE ENDEAVOUR IN THE CONTEMPORARY KAZAKH POETRY (ON THE WORK OF Y. ZHUNIS)

Annotation. A genre of lyrics in modern Kazakh literary criticism is being studied in a complex way. Many scientific works have been written on the history of the poetry development and lyric poetry. There is always a place for a poetry in the literature; there is a place for lyricism in the poetry. With the advent of new trends and manners in Kazakh poetry, a role of a lyrical hero changes from time to time. In this article, for the first time, mentality of modern Kazakh lyrics becomes an object of a scientific research. The study examines a history of development of Kazakh poetry on the example of the works of the following famous poets: M. Rayymbek, T. Tolkyntyzy, A. Elgezek, A. Temirbai, A. Isadil, Y. Zhunis. With the help of a comprehensive scientific analysis, the authors of the article explore significant changes and innovations in the artistic text in modern Kazakh poetry in order to identify traditional mentality. The authors explore work of Yerlan Zhunis, which contributed to the rise of modern Kazakh lyrics to a qualitatively new level: development of poetry in line with modern trends, improvement of artistic content. They examine poet's philosophical approach and poetic mastership, his civil and love lyrics from the artistic point of view. Thus, the authors are trying to identify the elements of creative endeavor and the innovative contribution of the poet Y. Zhunis in Kazakh poetry.

Key words: poetry, lyrics, poet, mentality, modernism, postmodernism.

Introduction. Modern Kazakh lyric poetry is considered to be a fundamental and emerging genre of fiction, which has grown and strengthened, and has been comprehensively studied in literary criticism. Along with scientists, poets and writers themselves make a great contribution to the study of modern lyrics. It has become a common tradition for famous writers to publish articles on the state of literature in periodicals and collect them into books. Kazakh literary criticism, a history of determining and studying the nature of the development of Kazakh lyrics as a whole began long ago.

In particular, Abunaser al-Farabi's work on poetry, Sh. Ualikhanov's consideration of Kazakh poetry in a scientific way were the first steps in the formation and development of Kazakh poetry studies.

A literary study of Kazakh lyrics in the 20th century by M. Dulatov, A. Baitursynov, Zh. Aymaulytov, M. Auezov, K. Zhumaliev, E. Ysmayilov, B. Kenzhebaev, Z. Akhmetov, Z. Kabdолоv, R. Nurgaliev, M. Bazarbayev, S. Negimov, M. Duysenov, K. Seidekhanov, B. Karibaeva, K. Omiraliyev, K. Zhusipov, etc. became a great contribution.

Any creative person, whether a poet or a writer, tries not only to reflect the changes and phenomena in society from his perspective, but also to depict the thoughts of his contemporaries about the era and society, to describe historical events taking place in his country from various points of view. The desire to preserve the national identity increases interest in literary origins.

Aesthetic platforms of ethnic self-awareness, which appeared during the period of reconstruction, gradually gave way to the concept of self-preservation of nations in the face of universal globalization. At that time, the themes of patriotism and freedom of the individual acquired a new meaning and began to be sung with a new content. At this point, the lyrical hero is not an ordinary soldier of the communist party, a part of the masses, but a true sympathizer, defender of his land, and a legitimate heir of his homeland. Considering that, poets began to search for historical and spiritual connections between himself and his Motherland in deep historical layers. The concept of mother tongue has become a sign of spiritual maturity, speaking mother language has been accepted as a measure of honor.

Attitude of the lyrical hero towards his nation and the past history of his people has changed radically. In the past, poetry was not only a mean of strengthening positive attitude towards the nation, but also served as a preacher, promoting the idea of national unity. For many centuries people's views, thoughts, philosophical knowledge in society have been reflected in myths and legends, and later in the work of poets and writers. «In modern Kazakh literature, two examples of attitude of the lyrical hero to the world around us can be highlighted. In the first example, a lyrical hero perceives the world, truth, environment, and nature in a harmonious manner. He is able to find the language of nature, understands it and feels himself as a part of it, so it gives an impression that he has become an entire with nature. In the second example, there is a clear lack of connection between the lyrical hero and the world, between the human race and its worldview. Characteristics of the lyrical hero in such case are described as loneliness, sadness and misery of being separated from this world, and the meaninglessness of being» (Modern Kazakh literature: development trends, names and events, 2017: 9-10).

The first type of such a lyrical hero includes those who continue a humanistic tradition that has been elevated by Abai, Magzhan, Ilyas, Kasym, coming from the ancient times of Kazakh literature to the present day. This is a viable direction that will never fade away, it is present in modern poetry. Today, the poets who continue this tradition are S. Nurzhanov, Zh. Askerbekovyna, B. Zhakyp, A. Shegebaev, B. Sharakhymbai, S. Seyitman, A. Temirbay. T. Tolkynovna, A. Elgezek, etc. Their poems are mostly in the form of the earlier 7-8-syllable poem and Kazakh 11-syllable prose verse. From the artistic point of view, of course, they often use new creative endeavors and peculiarities that distinguish them from their predecessors.

Material and methods. The following literary methods were used in this research in accordance with the specific goals and objectives. The cultural-historical method describes literature as a manifestation of the everyday life of the people's spirit. With the help of a structural method, an attempt has been made in literary work to determine the composition of works of art, to imagine a general model through the laws of connection of its parts. With the help of a archetypal method (Jung's psychoanalysis), not individual, but collective national and universal subconsciousness has been studied by means of its permanent image formulas - archetypes, which contributes a lot to the explanation of mentality. The basis of hermeneutics, common to the humanities, makes it possible to interpret and understand of literary texts, and it, in turn, provides ample opportunities for expanding interdisciplinary connections.

At the same time, the works (Bakhtin, Veselovsky, Z. Akhmetov, etc.) considered, which were created as a result of a collective research of Russian scientists in detail, that provide

logical principles of today's advanced scientific research methodologies in the field of humanitarian sciences.

Results and discussion. In general philosophy, a concept of mentality comes from the Latin words "mens", "mentis and means «mind, mindset, way of thinking». In 1856, the American philosopher-scientist R. Emerson used a term «mental». According to the scientist, it is used to indicate that the root of values and truth is a metaphysical essence of the human soul. Neo-Kantians, phenomenologists, psychoanalysts used this concept.

Mentality is a collective description of people living in a certain cultural environment, perceiving the world in their own way, possessing a peculiar system of thinking, well-established life values, well-established everyday and social behavior. Mental life is formed in the process of experience and education. People who grew up in different cultural environments differ from each other by this mentality. Mentality is a significance of any social environment, since the individual as a sociocultural subject refers primarily to the intersubjective image of the world created by a certain ethnic mentality, not by its objective environment.

In the traditional sense, «mindset» is recognized as a synonym of mentality, and in the sociological context it is considered as stable intellectual and emotional traits characteristic of a representative of a certain social group. Mental history has its roots in ethnology, cultural anthropology and social psychology.

A scientist A. Sharip says that «from a mental point of view, the inner world of a person is a connecting link between society and personality», as the reasons that influenced formation of a Kazakh mentality, he names the following factors:

- 1) nomadic civilization;
- 2) geographical location on the road between West and East;
- 3) Tengrianism and connection of this belief with Islam (D. Kamzabekuly, B. Omar, A. Sharip, 2013: 8).

The scientists studying general features of the world literary development distinguish three types of artistic consciousness:

1. Archaic or mythopoetic consciousness (poetics without poetics);
2. Traditional or normative consciousness (poetics of style and genre);
3. Individual creativity or historical consciousness (author's poetics).

Undoubtedly, any stage of artistic consciousness testifies to the content of a certain historical period and, accordingly, is reflected in poetics; in addition, a change in the types of artistic consciousness determines the main lines and directions of the historical development of poetic forms and categories.

Artistic consciousness is a concept close to all (Eastern and Western) cultures. When Western scholars consider the milestones of the growth and prosperity of European civilization, they distinguish such periods as: antiquity, the Middle Ages, the Renaissance, classicism and baroque. In other words, in the field of traditionalist consciousness, the author did not choose genre and style; on the contrary, genre and style kept the author dependent.

In traditional poetry, certain topics were supposed to be used in order within any genre, as well as a system of corresponding phraseological units and images related to a particular topic. There are also known theories about rhetorical and poetic artistic techniques (alankara-shastra, «ornamentalism», etc.), showing techniques for transforming the theme without leaving the template. Traditional literature is recognized as a single artistic system

with its own internal logic based on the continuity of generations with its own levels of origin, development, growth and extinction. The problem of determining the fundamental differences between poets who follow tradition and poets who adhere to individuality is also related to the distinction between the stages of artistic consciousness.

Yerlan Zhunis is one of the poets who fruitfully work in this field in modern Kazakh poetry. Born in 1984 in the Zhambyl district of the Almaty region he is a member of the Kazakhstan Writers' union, a laureate of the State Youth Prize «Daryn». He has graduated from the Faculty of World languages of the Taraz State University named after Dulati with a degree in literary criticism and philology. A collection of his poems «Zhyr-Perzent» published in 2001; in 2011 a collection of poems «Prayer of the Holy Nights»; in 2013 a collection of poems «Havas»; in 2014, a collection called «Gausar»; in 2015, a book of his poems «Songs of Hope» appeared.

He began writing poetry in the early 2000s. Today he is one of the famous Kazakh poets. His works reflect the philosophy of life, born of lyrics and drama. You can find in his poetry, not only battle of heart and mind, but also a harmony of the mind and soul, internal life and secrets. Yerlan's poetry has many inner twists and turns. It reflects realities of the world. He does not separate human beings, but sings about common feelings. In order to write such poems, a poet, in addition to talent, needs knowledge, high intelligence, ability to observe life's scenes and ability to deeply analyze them. This is how the philosophy of life comes into the poem. It is evident that the poet Yerlan possesses such qualities.

Having read only the first lines of his poem «My name is Independence», you can notice the sublimity of the lyrical hero mood and the breadth of his thinking.

So, today, now
I know history myself,
I feel the roads, that my great country has passed thousands of years ago.
my heart thinks differently about greatness,
My heart saw the destruction of Great fortresses when I was younger –
It saw at only six the end of giant...
What about Independence?
It's my family name - I have given it to my sons.
Independence is me, it is my great legend,
The essence of a son born from you, Bright Sun!!!

It seems that the lyrical hero and the concept of time fit into one single meaning in these lines. The lyrical hero does not need anyone here, he is exalted, he is in the role of a thinker who can put value of the great changes taking place in society. As the philosopher and scientist M. Bakhtin wrote, we cannot fully reveal the aesthetic nature of a work of art without taking into account the ethical moment.

Aesthetic analysis must understand its connection with the ethical moment and its significance in the unity of content ” – wrote Bakhtin (Bakhtin, 1975: 502). The poet puts the concept of freedom together with the concepts of «time», «space» and «eternity». The lyrical hero in this poem is an active person who knows his place in life. He is like a microcosm in itself. The image of time and space in the poetry of Y. Zhunis is a way of revealing the secret of the lyrical hero's soul, a poetic expression of feeling the world in his own way.

The theme of freedom is sung with special inspiration in Kazakh poetry, a theme that resonates with the wishes of today's people. It has been sung before and will continue to be sung.

Lyricism by its nature is the poetic result of feelings and thoughts. The scientist A. N. Veselovsky considered this genre as a poetic formula. However, since the history of a work of art is always in direct contact with a person and his feelings, it is natural that time requires its own aesthetic norm. We must always keep this in mind researching this genre.

A scientist and academician Z. Akhmetov, who studied the structure of Kazakh poetry, noted: "The deeper and more comprehensively poetry can show the reality of times and eras, the life of the people, the more expressive and powerful is the poem. True artistic mastery, the expressiveness of the word, the expressiveness of the language are born with great vital content" (Akhmetov, 2013:242). Yerlan Zhunis' poems are accompanied by dialogues, monologues and other elements that inreach the Kazakh lyrics. There are moments when lyrics turn into philosophical and psychological treatises, you should not be afraid of this, because all this is born from the true feelings of the poet.

Time has changed. On the agenda are new, appropriate words and images, born from the thoughts and views of the poet. Old poetry is being renewed. Poetry changes with time, acquires new features to serve the new era. If you have noticed, in modern poetry there are few slogans and pathos related to country, to homeland and patriotism. Instead, poets began to recite simple things we used to see every day, drawing images from them and thereby revealing secrets of life with deeper wisdom. The most important thing is the awakening of the national spirit and self-consciousness in modern Kazakhstani society, our identity, our national history is transmitted truthfully and almost documentarily. These innovations may shock us, accustomed in the past to slogans and big words. Indeed, this technique can be called a true psychological image of a lyrical hero, poetic ingenuity.

I already missed you
Until the light from the star shines
I already missed you until I leave my soul
I already missed you
Until the butterfly flaps its wings.

In the work of the above-mentioned poets, we can find such beautiful and bright lyrical verses. Modern poets have mastered the form of poetry, while the content of their work is deep and thoughtful. No matter what the subject of the poem is, it is written to express the thoughts and feelings of the poet about the events and phenomena he/she see and feel. It must pass through the poet's heart to be effective. The content of a lyrical work is not a copy of a pure work, but a reality of a new life passed through the subject himself and the poet's heart. The subject unites with the objective reality and creates one holistic view, a true picture of reality.

It proves that the lyric is mainly born from the direct relationship between an object and a subject. Even the depth of feeling in the lyrics is considered as a direct contact with the object. We believe that there is a truth in this scientific justification. It is a social environment that tests any of the great poets, gives them power, makes them speak makes them feel overwhelmed by various circumstances. The social weight of poetry increases and the civic voice of the poet becomes clearer as he/she interacts hand in hand with that society. Each society created its own poet, each poet expressed the spirit of his time. As for the issue of

lyrical genre, in the history of Kazakh lyrics, there are long lyrical poems (not tolgau) that are narrated from the first person and sometimes have a biographical signs. Yerlan's poems "Seasons of the heart", "Moments. Melancholy", "For you, you" are a vivid confirmation of this. Composition of poetry, rhyme, rhythm, intonation – almost all the artistic components of the lyrical dimension taken into account. The content is purely lyrical. Dreams, sorrows, the poet's imagination rise to the level of a dramatic collision and form a kind of plastic layers.

Dummy up. That is how resentment is expressed,
When every question hurts.

I will be silent. The words burn and die inside

This is all we need to be told today. (Zhunis, 2014:13)

Yerlan's lyrical works contain many poetic dedications taken with such psychological conditioning. Such is the nature of the space in which the emotions of the poet are enclosed. The lyrical hero in the poet's lyrical system speaks, communicates, shares his thoughts, etc., he has relationships in various psychological states. Meaningful conclusions and generalizations are expressed through the poet's appeals to living beings or phenomena in nature. The civic-patriotic poems of the poet are distinguished by their philosophical and psychological integrity. In the verses, plants, mountains, rivers, animals, birds, sky, wind and clouds of the Kazakh steppe - everything is raised in merging with the world of the people's soul and language.

A method of postmodernism is widely analyzed and talked about in modern literary studies. Of course, whether to attribute it to the method or not, it is one of the issues that has not yet been resolved (Orda G., Sarsenbayeva Zh., Sultanova B., Abilkhayrov N., Abdrakhmanova K., 2021; 255). In the scientific literature published in recent years, postmodernism is sometimes considered as an ideology, sometimes as a current in art, sometimes as a method in art, sometimes even as an era, a period. We cannot say that postmodernism is a trend that is unique to Western Europe or America. It is clear that in today's era of globalization, the phenomenon in public consciousness cannot be limited to one country. That's why you can find many representatives of this trend in art in Kazakhstan. It is a manifestation of some idioms and formal peculiarities in the works of Tynyshtykbek Abdikakimuly, Akberen Elgezek, Yerlan Zhunys, well known in our literature, which are not in harmony with national values.

Postmodernism can also be considered as a characteristic of a general trend in art that arose according to the challenge of the times, seeking to present new ways and new ideas, reclassifying long-established philosophical reflections on life, refuting certain general conclusions. Of course, at any time new directions are not immediately absorbed into people's minds. In postmodernism, too, there are enough moments that contradict the long-standing national tradition and national consciousness. This is why the acceptance of this trend is sometimes criticized and thwarted by traditional cultural scientists and scholars. In Yerlan's poem «Dualog» he says:

Tell me what you saw...

– The night will betray us.

– Do you feel its anger?

– Flowers!

– Dolls play life.

- No letters from the birds!
- Sadness is molten iron!
- Sometimes thoughts scream
- The wall showed its tongue!
- Someone is looking out of the mirror!
- He celebrates the day of his death

Stealing from himself!... (Zhunis, 2014: 275)

The content of this poem seems to be difficult to accept for ordinary people. Moreover, for an audience immersed in traditional culture, it is not natural that “thoughts screaming”, “celebration of one’s death”, “the tongue of the wall”, “dolls playing life” are considered as a different knowledge and phenomenon. But there are plenty of such images in world culture. They seem to have their origin in ancient Greek myths. We confirm that lyrics do not need a plot. Even without a plot, it remains a poem. But even the plot, the system of thought, the picture drawn by the poet’s imagination, has not been preserved in this poem. The reader may be interested in the fact that the poem is called «Dialogue» instead of the usual «Dialogue». The train of thought in each paragraph is different and encourages the search. Even when reading the whole poem, it is difficult to catch a certain thought and focus on it. It is also impossible to analyze works based on the postmodern direction in the old way of analyzing other works. Because it has no rhyme or rhythm, you won’t find any of the meters found in the traditional verse system. For the postmodernist, the world is devoid of true values. In their opinion, the most important thing is the author. The artist does not bear any responsibility. He may refuse any values.

I don’t know where I came from,
Where I’ve been
Did I build a palace for the sun and a fortress for the moon?!
Maybe I’m a poet
Who came with a sad sigh of the world!?

(Zhunis, 2014:275)

A poet can only move forward when he cares about nothing and treasures his goal. Evidence of this is Yerlan’s main prize at the competition dedicated to the 550th anniversary of the Kazakh Khanate for his poem «Eternal Country. Naradu». We can try to analyze this poem and it is obvious that we cannot find its analogue in world poetry. If we recall Thomas Eliot’s poem «The Hollow Men», we may be on the right track. In it, the English poet describes his contemporaries as empty people, devoid of value in the heart. Perhaps in our time, approaching the end of history, the loss of these values has accelerated, therefore the Kazakh poet wants to heal us, the heroes and victims of globalization, by national values, and for this he recounts our history at least three thousand years before us. After all, the Kazakh Khanate is only one moment in the development of a nomadic Kazakh, and the ideal goal of a modern poet is to combine all these moments in order to extract the archetype of the Kazakh steppe, the Kazakh character, to consolidate the Kazakh’s idea of self.

To convey the magic of feelings in the depths of the heart, to express modern concepts through lyrical skill, to show the subtle curves of love, the level of love through rational phrases, playful dialogues - these are challenges of the modern young poets. In this sense, the poet dives from century to century and continues his journey through the abyss of history. Since the collapse of the Golden Horde state, the dynasty of Kazakh khans has spread

from Urus Khan, proving that the Kazakh Khanate is the legal successor of the Golden Horde statehood. This is the truth that the new generation of our modern historians is carefully mastering. But our poet is not satisfied with this, he either travels to the Scythian era and sings about Queen Tomiris, then he recalls times of "Aktaban Shubyrydy", then he returns to the time of Attila, then he appears in Kazygurt near the ark of the prophet Noah, then he sings about Berke Khan, who first introduced Islam in the Mongol Empire. For the protagonist of the poem, the blind saint Kulbak, life is like a dream, you just need to be able to interpret it. For that interpretation he gathered a poet Mundyzy, a shaman Keykayat and a sage Kolirki. When the dream interpretation competition began, everyone interpreted it in its own way. Then it becomes clear that our story has no beginning, no end, no narrative, but only consists of a series of adventures. And this is a purely postmodernist way: to destroy the usual rigid principles, to demonstrate that what we call the basis does not have foundations, and instead gives importance to each separate event as the basis. And, having sung all this, the author comes to the following conclusion:

Your stick can turn into a whip
The war will last a long time
What you saw in your dream
refer not to the past, but to the future. (Zhunis, 2021: 82)

Here the author stops his postmodern games and tells us that the future of the nation is laid in its history, if your past was full of cruelty and blood, then you will bring the same into the future. When Saint Kulbak summarizes one of the parts of the poem, he pronounces in the ancient Turkic language: «A curst cow has short horns».

At the same time, the poet does not want to exchange our present for any great story, because this time is valuable in that right now we form a holistic view of ourselves.

Poet Yerlan is not afraid to experiment in his work. His poems «Acacia», «Extempore», «Let's yawn», «REMOVING THE MOON», «Seventh of November» confirm this. Modern youth literature has its own characteristics. There are many aspects that are not similar to the work of the representatives of the previous wave. The spring from which they drink is no longer the same as before, its area has expanded, and its channel has expanded. They are free and independent in thinking and decisions, or at least they attempt to do so.

Conclusion. A language of modern Kazakh poets is a unit of measurement that creates and represents the image of the Kazakh worldview in the global world. (Zhutaeva, Yerzhanova, 2020:137). It is clear that the essence of the creativity of our poets can be fully revealed in large and small research works. It is appropriate to consider their poems from the principle «if not born by time, it will not survive in time.» To understand the poetry of modern poets, it is first necessary to distinguish between the unity of «essence» and «meaning». Essence has an important function in poetic texts. If the essence of the linguistic subject in the text is not clear, then the words become indistinct, the meaning and the image acquire an "incomprehensible" character. There must be a harmonious connection between the meaning and the linguistic units that make it up. In the end, the cognitive concepts we have considered follow from the position and goal of the poets named above.

Thus, Yerlan Zhunis writes about changes in the global world, about the fate of an individual living in our society, about the problems of the environment and nature. Y. Zhunis is one of the leading poets who contributes to the transition of modern Kazakh lyrics to a new

quality, to artistic perfection, to the development of its content in accordance with modern requirements. Philosophy and poetic art are harmoniously combined in the poet's poems, thereby introducing new forms of expressiveness and content into the Kazakh lyrics.

¹Аманқұлова Л.А., ²Бегманова Б.С.

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогика университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: ¹amankulova.layla74@gmail.com; ²begmanova@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0002-3407-9023; ²0000-0002-9135-675

Қазіргі қазақ лирикасындағы көркемдік ізденістер (Ақын Е. Жүніс шығармашылығы бойынша)

Аңдатпа. Заманауи қазақ әдебиеттануында лирика жанры жан-жақты зерттелуде. Лириканың даму тарихына, поэтикасына байланысты ғылыми еңбектер көптер жарық көрді. Әдебиет бар жерде поэзия бар, поэзия бар жерде лирика бар. Қазақ лирикасында уақыт ағымына қарай пайда болған ағымдар мен бағыттарға байланысты лирикалық қаһарманның да ұстанымы өзгерді деуге болады. Мақалада қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік алғаш рет ғылыми нысанаға айналып отыр. Зерттеуде қазақ лирикасының даму тарихына шолу жасалады және бүгінде көпке танымал М.Райымбек, Т.Толқынқызы, А.Елгезек, А.Темирбай, А.Исәділ, Е.Жүніс тәрізді ақындардың поэзиясына шолу жасалады. Авторлар қазіргі қазақ поэзиясындағы елеулі көркемдік өзгерістер мен жаңашылдықты жан-жақты ғылыми саралап, поэзиядағы дәстүрлі ментальдікті ашып көрсетуге тырысады. Қазіргі қазақ лирикасының жаңа сапаға көтерілуіне, көркемдік жағынан кемелденіп, мазмұнының заман талабына сай дамуына үлес қосып жүрген ақындардың бірі Е.Жүністің поэзиясына кеңінен тоқталады. Ақынның философиялық танымы мен ақындық шеберлігі, азаматтық және махаббат лирикасы әдеби көркемдік тұрғысынан талданады. Нәтижесінде авторлар ақын Е.Жүністің қазақ лирикасындағы жаңа жетістіктері мен көркемдік ізденістерін саралап көрсетуге тырысады.

Кілт сөздер: поэзия, лирика, ақын, ментальділік, модернизм, постмодернизм.

¹Аманқұлова Л.А., ²Бегманова Б.С.

^{1,2} Казахский Национальный Женский Педагогический университет, Казахстан.

E-mail: ¹amankulova.layla74@gmail.com; ²begmanova@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0002-3407-9023; ²0000-0002-9135-675

Художественные изыскания в современной казахской лирике (По творчеству поэта Е. Жуниса)

Аннотация. В современном казахском литературоведении жанр лирики изучается комплексно. По истории развития и поэтике лирики написано много научных работ. Там, где есть литература – есть место поэзии, там, где поэзия – есть место лирики. С появлением в казахской поэзии новых течений и тенденций меняется со временем и лирический герой. В настоящей статье впервые объектом научного исследования представлена ментальность современной казахской лирики. В работе исследуется история развития казахской поэзии на примере произведений следующих известных поэтов: М. Райымбек, Т. Толқынқызы, А. Елгезек, А. Темирбай, А. Исәдил, Е. Жунис. При помощи всестороннего научного анализа, авторы статьи рассматривают существенные изменения и новации художественного текста в современной казахской поэзии с целью выявления традиционной ментальности. По мнению авторов статьи, творчество одного из перечисленных поэтов, Ерлана Жуниса, способствовало подъему современной казахской лирики на качественно новый уровень: развитию поэзии в русле современных трендов, совершенствованию художественного содержания. В статье исследуется, с точки зрения художественности, философский подход и поэтическое мастерство поэта, гражданская и любовная лирика. Таким образом авторы пытаются выявить элементы творческого поиска и новаторский вклад поэта Е. Жуниса в казахскую поэзию.

Ключевые слова: поэзия, лирика, поэт, ментальность, модернизм, постмодернизм.

Информация об авторах:

Аманкулова Лайла Абдрайымов, докторант *Казахский Национальный Женский Педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: amankulova.layla74@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-3407-9023;*

Бегманова Бибиган Сейтхановна, кандидат филологических наук, *Казахский Национальный Женский Педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: begmanova@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-9135-675*

References

- Bahtin M. (1975). Voprosy literatury i estetiki. – Moskva, Hudojestvennaia literatura. – p.502. (in rus.)
- Junis E. (2014). Gausar. – Astana:Foliant. – p. 288. (in kaz.)
- JunisE. (2021). Naradu. – Алматы: JShS «Daur». – p. 336. (in kaz.)
- Jutaeva A.K., Erjanova S.B. (2020). Qazirgi qazaq poeziasyndagy koginitivtik ugymdar// KazMUU Habarshysy. Filologia seriasy. – №2 (178). – p. 137-143. <https://doi.org/10.26577/eb-2018-3-1336>. (in kaz.)
- Kamzabekuly D., Omar B., Sharip A. (2013). Ulttyk adebiet jane dasturli mentaldik. Monografia. – Алматы: ARNA. – p. 192. (in kaz.)
- Klasikalıyq zertteuler. (2013). Ahmetov Z. 15-tom. – Алматы: «Adebiet alemi». – p. 412. (in kaz.)
- Orda G., Sarsenbayeva Zh., Sultanova B., Abilkhaiyrov N., Abdrakhmanova K. (2021). Artistic transformation of the female image in Kazakh literature // Mankind Quarterly. – Tom 61. – №3. – p.653-668. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85104282768&origin=resultslist&sort=plf-> (in eng.)
- Qazirgi qazaq adebieti: damu urdisteri, esimder men oqigalar: Ujymdyq monografia. (2017). – Алматы: «Print express». – p. 510. (in kaz.)

Әдебиеттер

- Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва, Художественная литература, 1975. – С.502. (орыс.)
- Жүніс Е. Гаусар. – Астана:Фолиант, 2014. – 288 б. (каз.)
- ЖүнісЕ. Нараду. – Алматы: ЖШС «Дәуір», 2021. – 336 б. (каз.)
- Жутаева А.К., Ержанова С.Б. Қазіргі қазақ поэзиясындағы когнитивтік ұғымдар// ҚазМҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №2 (178). – 2020. – 137-143 б. <https://doi.org/10.26577/eb-2018-3-1336>. (каз.)
- Классикалық зерттеулер. 3. Ахметов 15 -том. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – 412 б. (каз.)
- Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: «Print express», 2017. – 510 б. (каз.)
- Қамзабекұлы Д., Омар Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. Монография. – Алматы: ARNA, 2013. – 192 б. (каз.)
- Орда Г., Сәрсенбаева Ж., Сұлтанова Б., Әбілқайыров Н., Әбдірахманова Қ. Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесінің көркемдік түрленуі // Адамзат тоқсаны. – 61-том.– №3. – С.653-668. – 2021. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85104282768&origin=resultslist&sort=plf-> (ағыл.)

Литература

- Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва, Художественная литература, 1975. – с.502. (рус.)
- Жунис Е. Гаусар. – Астана:Фолиант, 2014. – с. 288. (каз.)
- Жунис Е. Нараду. – Алматы: ЖШС «Дауір», 2021. – с.336. (каз.)
- Жутаева А.К., Ержанова С.Б. Когнитивные понятия в современной казахской поэзии// Вестник КазГУ. Филологическая серия
- Камзабекулы Д., Омар Б., Шарип А. Национальная литература и традиционная ментальность. Монография.– Алматы: ARNA, 2013. – с.192. (каз.)
- Классические исследования. 3. Ахметов. Т. 15.– Алматы: «Адебиет әлемі», 2013. – с. 412. (каз.)
- Орда Г., Сәрсенбаева Ж., Султанова Б., Абилқайыров Н., Абдрахманова К. Художественная трансформация женского образа в казахской литературе // Mankind Quarterly. – Том 61. – №3. – С.653-668. – 2021 г. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85104282768&origin=resultslist&sort=plf-> №2 (178). – 2020. – с.137-143. <https://doi.org/10.26577/eb-2018-3-1336>. (каз.)
- Современная казахская литература: тенденции развития, имена и события: Коллективная монография. – Алматы: «Print express», 2017. – с. 510. (каз.)

Идрисова Э.Т.¹, Балтымова М.Р.^{*2}

¹*Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Актобе, Казахстан*

²*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹elmira_idrisova@mail.ru, ²mbr76@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-9437-6089, ²0000-0002-2758-8436

МОТИВ ДВОЙНИЧЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ РУССКИХ ПОЭТОВ СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА

Аннотация. В статье рассматривается многогранный и противоречивый мотив двойничества на материале творчества поэтов Серебряного века. Идею двойничества и возникающим в процессе ее воплощения в художественном тексте образам двойников посвящено большое количество исследований, но тема по-прежнему вызывает интерес у ученых. В статье исследуется термин «двойничество», высказывается необходимость детального рассмотрения этого мотива в самых разных аспектах. В литературоведении двойничество может воплощаться в художественном тексте как проблема, мотив и тема, которые находят воплощение в тексте посредством осознания идеи двоемирия и обыгрывания следующих семантически схожих мотивов: зеркала, маски, эха, тени, портрета. Статья раскрывает возникновение феномена двойничества, связанного с переломной в общественном сознании эпохой «русского духовного ренессанса». Обострение рассматриваемого в статье мотива происходит в творчестве таких поэтов первой половины XX века, как И.Анненский, А.Белый, М.Волошин, В.Иванов, Д.Мережковский, чьи лирические произведения послужили объектом анализа в статье. Образ двойника по-разному представлен в лирике поэтов, но чаще всего ему свойственен демонизм. Обосновывается идея о том, что воплощение мотива двойничества в творчестве поэтов было значительно глубже и более неоднозначно, нежели просто возникновение образа двойника. Ключ к его пониманию хранится во внутренних основаниях художественного мира поэта, в его мироощущении. Чаще всего раздвоение образа лирического героя в творчестве поэтов граничит с распадом личности, а также становится единственным способом сбросить свое подлинное внутреннее «Я».

Ключевые слова. Двойничество, двоемирие, бинарность, «русский ренессанс», лирический герой, демонизм, зеркальность.

Введение. Ощущение приближающейся катастрофы в литературном обществе в эпоху «русского ренессанса», или «серебряного века» обусловило пристальное внимание личности к самой себе. Конфликт с миром и поиск единства с ним, непоколебимое стремление к идеалу и утрата веры – вот что объединяло поэтов этой эпохи, характерными чертами которых было чуткое восприятие окружающей действительности, высокая восприимчивость, впечатлительность и, как правило, судьба, полная драматических событий. Отличительными чертами лирики «русского ренессанса» является подчеркнутая индивидуальность и наличие в ней некоторого внутреннего надлома, который проявляется в соответствующих темах и мотивах, одним из которых становится двойничество.

За разгадку двойственности бытия и психики человека на протяжении веков не раз брались мыслители, психологи и художники. Начиная с древних времен, они

задумывались над этим вопросом, воплощая в своих произведениях идеи множественности миров и самые различные двойственные образы. Но обострение проблемы двойничества пришлось на литературу XX столетия. Понимание этой темы соотносится с такими мотивами, как зеркало, сон, тень, маска, портрет, фотоснимок, игра.

Идее двойничества и образам двойников, возникающим в процессе ее воплощения в художественном тексте, посвящено довольно большое количество исследовательских работ, но тема по-прежнему вызывает интерес у ученых. А вопрос о точном определении понятия двойника так и продолжает оставаться спорным. Лексема «двойник» нередко используется в художественном тексте, но зачастую применение этого термина по отношению к персонажу является несистемным и имеет разнящееся смысловое значение.

Двойниками могут являться герои-персонажи, связь которых основывается на внутреннем или внешнем сходстве; иначе говоря, родственные души. Они могут переживать одни и те же чувства, быть братьями и сестрами, или же, наоборот, иметь кардинально противоположные взгляды и, следовательно, бесконечно конфликтуя между собой.

Двойник – это вторая натура, Альтер-эго, «темная сторона», которые существуют отдельно от своего «хозяина» и могут быть осмыслены и поняты только внутренним психологическим чувством, но не способные на жизнь без оригинала. Но эта зависимость от «пробобраза» иногда оказывается мнимой, фальшивой (тот случай, когда двойник обретает силу и начинает доминировать над своим оригиналом).

Понятие «двойник» трактуется в литературоведении достаточно широко. В большинстве случаев одним из условий двойничества является сходство характеров. Зачастую двойник олицетворяет тайные желания, бессознательные инстинкты своего оппонента, которые последний, исходя из представлений о себе, намеренно подавил. Это так называемая непризнанная «темная сторона» личности. В литературоведческих исследованиях двойник может рассматриваться как положительно (являясь приятелем, помощником), так и негативно (когда на лицо явное нарушение гармонии между личностью и ее двойником).

Материалы и методы. Мотив двойничества может возникать и функционировать в произведении на разных уровнях: художественном (как осуществление художественного приема «зеркала в зеркале»), образном (при возникновении мотива на уровне персонажей: герой и его копия), сюжетно-композиционном (многомирие, двойственность миров и их столкновение, а также при построении композиции по типу «рассказ в рассказе», «театр в театре», «кино в кино», «картина в картине»), языковом (с помощью приема «перевертень» (палиндром)).

Обсуждение. Многие исследователи указывают на «расплывчатость», иначе говоря, «аморфность» термина «двойничество». Этот факт подтверждает нашу точку зрения о том, что этому неоднозначному мотиву необходимо более детальное рассмотрение в самых разных аспектах. В понимании термина «двойничество» мы отталкиваемся от уже принятого толкования его в работах зарубежных исследователей. Э.Френзель, стремясь дать свою трактовку данному термину, утверждает, что рассматриваемый феномен опирается на внешнее сходство героев. Если в фольклоре

подразумевается вмешательство потусторонних сил, то такой персонаж предоставляет безграничные возможности для различного рода замещений, фальсификации, подмениваний: от ироничных до смертельно опасных (Frenzel, 1992: 94-102).

В мировой культуре явление двойственности связывается с такими понятиями, как дихотомия, антиномичность, дуальность. В каждой научной области используются особые термины, так или иначе выражающие схожую суть: в психологии – раздвоение личности, шизофрения, диссоциативное расстройство. В литературоведении же такой феномен носит название двойничества, двойника, двоемирия.

Двойничество как феномен связано с представлением в человеческом понимании двойственной картины мира. В нашем сознании у всего есть противоположность, антипод, все представлено в паре: добро-зло, тело-дух, друг-враг, жизнь-смерть. С данной темой связаны так называемые «близнечные мифы» – «мифы о чудесных существах, представленных в виде близнецов и часто выступающих в качестве родоначальников племени или культурных героев» (Мифы народов мира, 1987: 174). Персонажи таких сказаний, зачастую братья, выступают противоборствующими сторонами по отношению друг к другу. Далее тема близнецов-соперников переходит в литературу и порождает тему человека и его мистического двойника.

С нашей точки зрения, двойничество может воплощаться в художественном тексте как проблема, мотив и тема, которые находят воплощение в тексте посредством осознания идеи двоемирия и обыгрывания следующих семантически схожих мотивов: зеркала, маски, эха, тени, портрета.

В литературе романтизма существует свое понятие двойника. Этот тип героя писатели-романтики именуют «доппельгангер» (от немецкого «двойник»). Характеризуется доппельгангер как антипод ангела-хранителя, не имеющий тени и зеркального отражения. В большинстве случаев предвещает скорую гибель героя.

Дисгармония, расхождение, различие между личностью и ее отражением, прежде всего, выявляется как некая трещина, которая, разрастаясь, приносит неудобство, чувство беспокойства, страха, вселяет смутные опасения и может дойти вплоть до полнейшего распада личности, ее раздвоения. В результате такого чудовищного явления связь между человеком и его отражением теряется, они перестают взаимодействовать, а пропасть между ними оказывается настолько очевидной, что перестает казаться зрительным обманом и зеркальное отражение начинает расцениваться в качестве опасного соперника.

Существование образа двойника в литературе натолкнуло на возникновение художественного приема, целью которого стало не только создание системы двойников, но и изображение двойственной природы жизни. В трактовке А.М.Панченко, двойничество – это порочное удвоение мира, которое проникает в человеческое сознание и связано с мотивом катастрофы, нарушения привычного хода вещей, когда размываются границы добра и зла, жизни и смерти (Панченко, 2000). Существование идеи двойничества в литературе послужило созданию ряда работ, приобщенных к его историческому становлению.

Об обострении темы двойничества в культуре Серебряного века говорят такие исследователи как И.В.Кондаков (Кондаков, 1997), Л.К. Долгополов (Долгополов, 1988) и другие.

Исследователи утверждают, что тема бинарности для культуры русского народа явилась как бы отражением раздвоенного образа России. Двойничество является свойственным и закономерным этапом для национального русского мышления и, наоборот, потому так ярко воплощено в творчестве русских писателей и поэтов. Обнаружение этого мотива приходится именно на кризисные, переходные моменты истории и культуры, когда нестабильность в жизни общества оказывает влияние на дух времени, порождая некую двоякость, дуальность. По мнению Л.Долгополова, само время явилось, по сути, носителем противоречий: чувство нового стояло наравне с предчувствием катастрофы. Попадая в этот новый нестабильный, разнополярный мир, художник должен был ощутить новые веяния этого времени и переосмыслить их в творчестве (Долгополов, 1988: 10-57), потому что «магический реализм придает художественным текстам уникальную индивидуальность» (Ananyeva, 2021: 29).

Результаты. Новые грани темы двойничества открываются в творчестве И. Анненского. В одном из стихотворений, представленных в «Тихих песнях», возникает двойник, отражающий мучительную раздвоенность сознания:

Не я, и не он, и не ты,

И то же, что я, и не то же:

Так были мы где-то похожи,

Что наши смешались черты (Анненский, 1988: 33).

Двойник И. Анненского – это не часть «я», а любой другой человек, с которым лирический герой объединяется в «мы». Другой – тайный, загадочный. Стихотворение начинается с отрицания второго «я» («Не я, и не он, и не ты»), но в следующих двух строфах мы видим, что все же герой находится в слиянии со своим двойником. Об этом свидетельствует наличие местоимений «мы», «наши» («Так были мы где-то похожи, / Что наши смешались черты).

Фигура двойника «туманна и неуловима». Лирический герой не отождествляет его с собой, он сомневается в его происхождении. Кто же этот «Он» – доподлинно неизвестно. В тексте все обладает неопределенной характеристикой: неопознанная копия героя, туманное пространство «где-то», в котором пребывают образы-персонажи. Более того, глубоко в душе лирического «я» присутствие двойника ощущается как обман.

Интересно, что герой и его двойник не противостоят и не исполнены ненависти по отношению друг к другу. Двойник глубоко запрятан в «я». «Лирический герой и «другое я» почти слиты, и только в критические моменты возможно восстановление первоначальной разделенности» (Бицилли, 1996: 60-77). Связь с «другим» мучительна для лирического героя, но отказ от нее, от «другого» в себе, по мнению героя, может привести к утрате человеческой сути. Именно в этом кроется причина принятия героем своего второго «я». Он узнает в нем себя. Чувства и мечты обоих становятся схожими. Разлука с двойником кажется уже просто невыносимой, лирический герой не представляет себя без своего «отражения». Лирический персонаж И.Анненского не отталкивает своего двойника. Чем дольше он всматривается в зеркало, тем яснее понимает, что это не «обман вторых очертаний», и двойник – его точная копия. Отражение в зеркале – это возможность дистанцироваться, объективи-

ровать свое внутреннее «я», разглядеть его как бы со стороны. Это один из способов самоидентификации лирического героя.

Как и в традиционном воплощении мотива, действие в тексте автора происходит под покровом ночи. Вообще, образы «ночи» и «немоты» восходят к древним символам некой «запредельной» реальности. Исследователь Ю.М.Каган сообщает, что мыслители, теологи, догматики всех времен предпринимали попытки разгадать неоднозначную семантику темноты и мглы, которые являются обиталищем нечто, что не поддается изучению, но все же имеет место быть (Каган, 1979: 315).

Как и в творчестве И.Анненского, в стихотворении «Темных уз земного заточенья» Осипа Мандельштама образ точной копии лирического героя и сам герой не являются разобщенными. Герой и его «отражение» гармонично сосуществуют, но лишь до определенного момента:

Иногда со мной бывает нежен
И меня преследует двойник;
Как и я – он так же неизбежен
И ко мне внимательно приник (Мандельштам, 1990: 210).

Героя стихотворения тяготит «призрачность» человеческой свободы. Пребывание на земле для него сравнимо с заточением, а оковами стало людское презрение. Напряженность, возникающая внутри личности, приводит к безумству. Лирический персонаж бросает вызов своему сопернику-двойнику. Интересно, что он понимает, что его борьба обращена против него самого. Себя самого он приглашает на турнир затем, чтобы сорвать маску.

Творчество А. Белого образ таинственного двойника также не оставляет без внимания. В стихотворении, под названием «Меланхолия» возникает загадочный образ двойника, который следует по пятам лирического героя, как бы следя за ним. Двойник Белого не сразу являет герою свой лик. Эту сцену предваряет ряд семантически близких приемов: золотистые лучи солнца ударяются о стекло окон и поблескивают на зеркальной поверхности, видны отблески на потолке, а затем лирический герой обнаруживает свою тень. И лишь в конце стихотворения образ двойника появляется как отражение в зеркале. Вначале отражение неподвижно, далее оно начинает шевелиться, кивать герою головой и, не имея возможности как-либо повлиять на свой «прообраз», заламывает свои руки от безысходности.

По мнению исследователей, «поэзия – это представление внутреннего мира художников, которые пишут о том, что им близко и интересно» (Sabirova & others, 2020: 20). Интересно, что движения двойника в зеркале не являются повторением движений оригинала. Его действия автономны, самостоятельны, так как лирический герой, согласно действиям, описанным в произведении, в этот момент либо совсем не движется, либо не обращает внимания на свои собственные движения.

Стихотворение М. Волошина «Зеленый вал отпрянул и пугливо...» наполнено зеркальной атрибутикой: «стеклянная мгла», «пустыня вод», «голубой стеклярус волн». Наличие зеркальной символики рождает огромное количество отражений и отблесков. В стихотворении «Я глазами в глаза вникал» лирический персонаж теряет связь с реальностью, ощущает себя «раздробившимся в отраженьях, потерявшимися в зеркалах» (Волошин, 1992).

В другом поэтическом образце М. Волошина, именуемом как «Блуждая в юности извилистой дорогой...» развивается рассматриваемая нами тема двойничества. Также в произведении зеркало представлено как посредник между двумя мирами и воплощается в объект, который создает столкновение неоспоримой правды обыденности и «правды снов». Иллюзорность «правды снов» оказывается роковой: отражение солнечного света в «лесном зеркале» манит вверх, но во время проникновения в зеркальную гладь верх перевоплощается в низ, солнечный свет в темноту ночи и в результате перед нами предстает конкретная отсылка к жанру сошествия в царство тьмы, или ад.

Тема двойничества присутствует и в творчестве поэта Вячеслава Иванова. Наиболее ярко этот мотив представлен в стихотворении «Двойник». Лирический герой находится в полной власти своего двойника, но ни страх, ни ужаса при этом не испытывает. Его двойник – это «скрытая сторона» его души. Не случайно лирический герой называет свое альтер – это «темным товарищем»:

«Где ты, темный товарищ? Кто ты, шедший склеп;

Петь со мной мое солнце из-за ржавых скреп?» (Иванов, 2016).

Борьба с двойником в стихотворении В. Иванова – это борьба добра со злом, тьмы – со светом. Интересны в этом отношении цветовые образы, изображенные в произведении. Двойник заточил свой «образец» в подземельный склеп, куда не проникает солнечный свет.

Появляется двойник перед лирическим героем только на закате, когда солнце меркнет: «...Я приду на закате, чтоб всю ночь ты пел: / Мне люб твой голос – и твой удел...» (Иванов, 2016). Традиционным временем, когда подсознание начинает свои игры и «выпускает» свои страхи, а вместе с ними и двойников – сумерки, ночь, закат.

Лирический герой же, напротив, поет о солнце и прославляет его лик, словно пытаясь разогнать воображаемые тучи, прогнать тьму, а вместе с ним и «ночного гостя», который неволит его. Интересно, что традиционная тема страха перед своим двойником в данном произведении не прослеживается. Герой не боится своего «темного товарища», поет песни, которые помогают ему не поддаваться влиянию двойника. Иначе говоря, выстоять в этой неравной борьбе (так как в самом начале стихотворения мы узнаем о заточении героя).

Рассматриваемый нами мотив двойничества характерен и для лирики Д. Мережковского. В стихотворении «Кто ты, он или она...» представлен диалог героя с воображаемым собеседником, незримое присутствие которого он ощущает. Именно потому, как двойник лишь чувствуется, но остается невидим для лирического персонажа, герой задается вопросом: кто же его таинственный спутник?

Кто ты, он или она,

Мой сообщник ли таинственный,

Мне сестра, или жена,

Враг ли мой, иль друг единственный (Мережковский, 2000).

Тема неопределенности продолжается и в последующих строфах стихотворения. Образ и намерения двойника для лирического героя не известны, так как их встреча еще не состоялась, но, несмотря на это, двойник, с его «темной душой», кем бы он

ни был, симпатизирует герою: «...Я не знаю, но люблю... / Душу темную твою» (Мережковский, 2000).

Несмотря на незнание, лирический герой не отталкивает своего воображаемого собеседника, а даже понимает и принимает его таким, какой он есть и считает их скорую встречу неотвратимой судьбой.

В стихотворении Д.Мережковского «Двойная бездна» изображена тождественность таких понятий как жизнь и смерть. Несмотря на противоположность значений, они считаются равными и родными. Это двойники. В стихотворении даже не совсем ясно, где находится глядящий в зеркало, а где его отражение. И жизнь, и смерть – копии друг друга, два схожих зеркала, между которыми плутает лирический персонаж.

Идея двойничества интересовала огромный круг авторов серебряной эпохи. Яркое воплощение этой темы привлекло наше внимание в творчестве З.Гиппиус. Автор определяет себя и своего двойника как два абсолютно противоположных начала и проводит между ними четкую границу. Лирическая героиня и ее второе «я» совершенно не схожи и даже испытывают разные чувства. К примеру, скорбь двойника не распространяется на его «образ»:

А оттого, что скорбь – твоя,
А я не ты, и ты не я (Гиппиус, 2013).

Душевная нить между героиней и ее внутренним «я» потеряна, они отстранены друг от друга. Героиня не чувствует связи между ними и даже называет и чувства своего двойника и его самого «чужим» по отношению к ней.

Эта отчужденность приводит к тому, что в третьей строфе стихотворения лирическая героиня сравнивает себя и «её» с зеркалами, но не с взаимоотражаемыми, как может показаться на первый взгляд. С помощью метафорического зеркала она также подчеркивает их не тождественность друг другу:

Мы два различных бытия.
Мы зеркала – и ты, и я.
Я всё возьму и углублю,
Но, отражая, – преломлю (Гиппиус, 2013).

Зеркало, как метод иллюстрации двойственности человеческой природы находит широкое отражение в творчестве поэтов серебряного века. Проблема идентичности реального облика лирического героя и отраженного в зеркале или в любом другом предмете, имеющем свойство отражать, интересовала многих авторов.

Заключение. Таким образом, тема двойничества стала принципиально важной чертой в поэзии первой половины XX века. Переломные моменты в общественном сознании обусловили возникновение данного феномена. Кризис мироощущения, глубокие личные переживания способствовали тому, что границы лирического «я» становились довольно размытыми или же и вовсе терялись. Чаще всего образу двойника свойственен демонизм, но в творчестве разных авторов этот мотив может видоизменяться или вовсе исчезать, что зависит от степени дистанцированности лирического героя и его двойника. Основания для появления образа двойника в самосознании поэта и специфика двойнических отношений были неодинаковы. Разница между двойниками кроется, в первую очередь, в их взаимоотношении с лирическим героем: ста-

рается ли он освободиться от своего второго «я», или же стремиться слиться с ним. Чем незаметнее черта между лирическим «я» и его двойником, тем сильнее автор сопереживает последнему. Кроме того, в творчестве разных поэтов двойник принимал разнообразные облики: от доброго приятеля до коварного врага и мучителя. Каждый автор стремился по-своему переосмыслить этот образ, дать собственную, отличную от других, уникальную интерпретацию, наполнить образ индивидуальным смыслом.

Идрисова Э.Т.¹, Балтымова М.Р.²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹elmira_idrisova@mail.ru, ²mbr76@mail.ru
ORCID: ¹0000-0002-9437-6089, ²0000-0002-2758-8436

Күміс ғасырындағы орыс ақындары шығармашылығындағы сыңарлану мотиві

Аңдатпа. Мақалада «Күміс ғасыр» ақындары шығармашылығындағы көп қырлы әрі қайшылықты сыңарлану мотиві қарастырылған. Сыңарлану идеясы мен оның көркем мәтінде бейнеленуі процесінде туындаған сыңарлар образдарын зерттеген еңбектер көп болғанымен, бұл тақырып әлі де ғалымдардың қызығушылығын тудырып отыр. Мақалада «сыңарлану» термині талданып, осы көпмәнді терминді әртүрлі аспектіде егжей-тегжейлі қарастыру қажеттілігі айтылады. Әдебиеттануда сыңарлану мәселесі көркем мәтінде проблема, мотив және тақырып ретінде бейнеленуі мүмкін, бұл қосарланған әлем идеясын сезіну және айна, бетперде, жаңғырық, көлеңке, портрет секілді семантикалық ұқсас мотивтерді келтіру арқылы көрсетіледі. Мақалада «орыс рухани ренессансы» дәуіріндегі қоғамдық санадағы бетбұрыспен байланысты сыңарлану феноменінің қалыптасуы айқындалған. Мақалада қарастырылған мотивтің шиеленісуі ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы И. Анненский, А. Белый, М. Волошин, В. Иванов, Д. Мережковский сынды ақындардың шығармашылығында орын алғандықтан, олардың лирикалық туындылары талдау нысанына алынды. Сыңар образы ақындардың лирикасында әрқилы көрініс тапқан, дегенмен көп жағдайда бұл образға эзезілдік тән. Мақалада сыңар образының пайда болуына қарағанда ақындар шығармашылығында сыңарлану мотиві неғұрлым тереңірек әрі әрқилы бейнеленген деген идея дәлелденеді. Оны түсінудің кілті ақынның ішкі көркемдік әлеміндегі пайымдауларда, оның дүниетанымында сақталған. Көп жағдайда ақындар шығармашылығында лирикалық қаһарман образының екіге бөлінуі жеке тұлғаның күйзелісімен шектеседі, сонымен қатар өзінің шынайы ішкі «Менін» сақтаудың жалғыз жолына айналады.

Кілт сөздер. Сыңарлану, қосарланған әлем, жұптастық, «орыс ренессансы», лирикалық қаһарман, эзезілдік, айна әдісі

Idrisova E. T.¹, Baltyмова M. R.²

¹Aktobe regional university named after K. Zhubanov
Aktobe, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh national university
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹elmira_idrisova@mail.ru, ²mbr76@mail.ru
ORCID: ¹0000-0002-9437-6089, ²0000-0002-2758-8436

The motive of duality in the works of Russian poets of the Silver Age

Annotation. The article examines the multifaceted and contradictory motive of duality based on the material of the work of poets of the Silver Age. A large number of studies have been devoted to the idea of duality and the images of doubles that arise in the process of its implementation in a literary text, but the topic is still of interest to scientists. The article explores the term «duality» itself, and expresses the need for a more

detailed consideration of this ambiguous motive in a variety of aspects. In literary studies, duality can be embodied in a literary text as a problem, motive and theme, which are embodied in the text by realizing the idea of duality and playing the following semantically similar motives: mirrors, masks, echoes, shadows, portraits. The article reveals the emergence of the phenomenon of duality associated with a turning point in the public consciousness of the era, with a sense of approaching catastrophe in literary society in the era of the «Russian spiritual Renaissance». The aggravation of the motive considered in the work occurs in the works of such poets of the first half of the twentieth century as I. Annensky, A. Belyi, M. Voloshin, V. Ivanov, D. Merezhkovsky, whose lyrical works served as the object of analysis in the article. The image of the double is presented in different ways in the lyrics of poets, but most often it is characterized by demonism. The idea is substantiated that the embodiment of the duality motif in the artistic work of the poets of the Silver Age was much deeper and more ambiguous than just the appearance of the image of a double. The key to his understanding is stored in the inner foundations of the poet's artistic world, in his attitude. Most often, the bifurcation of the image of the lyrical hero in the work of poets borders on the disintegration of personality, and also becomes the only way to preserve one's authentic inner self.

Key words. Duality, the dual world, binary, «Russian Renaissance», lyrical hero, demonism, mirroring.

Информация об авторах:

Идрисова Эльмира Танибергеновна, заведующая кафедрой русской филологии межкультурной коммуникации Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, кандидат филологических наук. E-mail: elmira_idrisova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9437-6089

Балтымова Мира Рашидовна, доцент кафедры религиоведения и культурологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор. E-mail: mbr76@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2758-8436

Литература

Ананьева С. Постмодернистское видение мира в современной литературе // Керуен. – 2021. – Вып. 71. – №2. – С.28-35. DOI: 10.53871/2078-8134.2021.2-03 (англ.).

Анненский И.Ф. Избранные произведения. – Ленинград: Художественная литература, 1988. – 736 с. (рус.).

Бицилли П.М. К вопросу о внутренней форме романа Достоевского // Бицилли П.М. Избранные труды по филологии. – Москва, 1996. – 710 с. (рус.).

Волошин М. Пути России: Стихотворения и поэмы. – М., 1992. – 739 с. (рус.)

Гиппиус З. Цветы ночи: Стихотворения. – М.: НексМедиа, Комсомольская правда, 2013. – 238 с. (рус.)

Долгополов Л.К. Андрей Белый и его роман «Петербург». – Ленинград: Советский писатель, 1988. – 413 с. (рус.).

Иванов В. За и против. Антология. Т.2. – СПб.: ЦСО, 2016. – 960 с. (рус.)

Каган Ю.М. Платон и слова, обозначающие свет и немоту // Платон и его эпоха. – Москва, 1979. – 319 с. (рус.).

Кондаков И.В. Введение в историю русской культуры. – Москва: Аспект Пресс, 1997. – 686 с. (рус.).

Мандельштам О.Э. Сочинения в 2 т. Т.1. – Москва: Художественная литература, 1990. – 638 с. (рус.).

Мережковский Д.С. Кто ты, он или она... // <https://rupoem.ru/merezhkovskij/kto-ty-on.aspx>. – 2000 (рус.).

Мифы народов мира. Энциклопедия. Т.1. – Москва, 1987. – 672 с. (рус.).

Панченко А.М. О русской истории культуры. – Санкт-Петербург, 2000. – 464 с. (рус.).

Сабирова Д.А., Абишева С.Д., Поляк З.Н., Поляк Д.М., Кубдашева К.Б. Трансформация семейных норм в современной литературе Казахстана // Journal of Research in Applied Linguistics. 2020. – №11. – P.20-29 (англ.).

Френзель Е. Мотивы мировой литературы. – Кронер, 1992. – 907 с. (нем.).

Әдебиеттер

- Ананьева С. Қазіргі әдебиеттегі әлемге деген постмодернистік көзқарас // Керуен. – 2021. – Шығ. 71. – №2. – 28-35 бб. DOI: 10.53871/2078-8134.2021.2-03 (ағыл.).
- Анненский И.Ф. Таңдамалы шығармалары. – Ленинград: Художественная литература, 1988. – 736 б. (орыс.).
- Әлем халықтарының мифтері. Энциклопедия. Т.1. – Москва, 1987. – 672 б. (орыс.).
- Бицилли П.М. Достоевский романының ішкі формасы туралы мәселе туралы // Бицилли П.М. Филология бойынша таңдамалы еңбектер. – Москва, 1996. – 710 б. (орыс.).
- Волошин М. Ресей жолдары: Өлеңдер мен поэмалар. – М., 1992. – 739 б. (орыс.).
- Гиппиус З. Түн гүлдері: Өлеңдер. – М.: НексМедиа, Комсомольская правда, 2013. – 238 б. (орыс.).
- Долгополов Л.К. Андрей Белый және оның «Петербург» романы. – Ленинград: Советский писатель, 1988. – 413 б. (орыс.).
- Иванов В. Оң және қарсы. Антология. Т.2. – СПб.: ЦСО, 2016. – 960 б. (орыс.).
- Каган Ю.М. Платон және жарық пен мылқаулықты сипаттайтын сөздер // Платон және оның дәуірі. – Москва, 1979. – 319 б. (орыс.).
- Кондаков И.В. Орыс мәдениетінің тарихына кіріспе. – Москва: Аспект Пресс, 1997. – 686 б. (орыс.).
- Мандельштам О.Э. Екі томдық шығармалары. Т.1. – Москва: Художественная литература, 1990. – 638 б. (орыс.).
- Мережковский Д.С. Сен кімсің, ер немесе әйелмісің... // <https://rupoem.ru/merezhkovskij/kto-ty-on.aspx>. – 2000 (орыс.).
- Панченко А.М. Орыс мәдениетінің тарихы. – Санкт-Петербург, 2000. – 464 б. (орыс.).
- Сабинова Д.А., Абишева С.Д., Поляк З.Н., Поляк Д.М., Кубдашева К.Б. Қазақстанның қазіргі заман әдебиетіндегі отбасылық нормалардың трансформациясы // Journal of Research in Applied Linguistics. 2020. №11 (Арнайы шығарылым). 20-29 бб. (ағыл.).
- Френзель Е. Әлем әдебиетінің мотивтері. – Кронер, 1992. – 907 б. (неміс.).

References

- Ananyeva S. (2021) Postmodern vision of the world in modern literature // Keruen. Vol. 71. №2. P.28-35. DOI: 10.53871/2078-8134.2021.2-03 (in eng.).
- Annensky I.F. (1988) Selected works. – Leningrad: Fiction. – 736 p. (in rus.).
- Bicilli P.M. (1996) On the question of the inner form of Dostoevsky's Novel // Bicilli P.M. Selected works on Philology. – Moscow. – 710 p. (in rus.).
- Dolgoplov L.K. (1988) Andrey Bely and his novel «Petersburg». – Leningrad: Soviet writer. – 413 p. (in rus.).
- Frenzel E. (1992) Subject of World literature. – Kröner. – 907 p. (in germ.).
- Gippius Z. (2013) Flowers of the Night: Poems. – M.: Nexmedia, Komsomolskaya Pravda. – 238 p. (in rus.).
- Ivanov V. (2016) Pro et contra. Anthology. Vol.2. – St. Petersburg: CSO. – 960 p. (in rus.).
- Kagan Yu.M. (1979) Platon and the words for light and silence // Plato and his epoch. – Moscow. – 319 p. (in rus.).
- Kondakov I.V. (1997) Introduction to the History of Russian Culture. – Moscow: Aspect Press. – 686 p. (in rus.).
- Mandelstam O.E. (1990) Essays in 2 vols. Vol.1. – Moscow: Fiction. – 638 p. (in rus.).
- Merezhkovsky D.S. (2000) Who are you, he or she... // <https://rupoem.ru/merezhkovskij/kto-ty-on.aspx> (in rus.).
- Myths of the peoples of the world. (1987) Encyclopedia. Vol. 1. – Moscow. – 672 p. (in rus.).
- Panchenko A.M. (2000) On the Russian history of culture. – Saint Petersburg. – 464 p. (in rus.).
- Sabirova, D.A., Abisheva, S.D., Polyak, Z.N., Polyak, D.M., Kubdasheva, K.B. (2020) Transformation of Family Norms in Modern Literature of Kazakhstan // Journal of Research in Applied Linguistics. №11 (Special Issue). P.20-29 (in eng.).
- Voloshin M. (1992) Ways of Russia: Poems and poems. – Moscow. – 739 p. (in rus.).

Kobzhanova S.Z.¹, Aidarova M.S.²

*^{1,2}T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹svetlanakobzhanova@mail.ru, ²aidarovamary@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0001-6691-8023, ²0000-0001-6584-1909

DEVELOPMENT OF DIGITAL PAINTING IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article considers the digital art of Kazakhstan as a potential heritage and a dynamically developing direction of contemporary art, as well as a basis for the popularization of ethnic symbols. The specifics of digital art are investigated, the terminological categories used to characterize it are identified, and the methods of applying this type of contemporary art are analyzed. The article defines the specific expressive means by which digital artworks are created; the novelty of visual techniques of creating works in digital format is emphasized, and attention is focused on the specifics of approaches to their analysis, which cannot rely on generally accepted aesthetic categories, having its conceptual base. The origins of the formation in the global and domestic context of this type of art are analyzed, and the main stages of development are identified. The course of development of digital fine art in the historical and scientific context is systematized, and the peculiarities of technology are revealed. The historical prerequisites for the emergence of the digital form of contemporary art in Kazakhstan are studied and the ways of its development in the years of independence are outlined. The research also includes the collection of factual material at the current stage of the state of digital art, interviewing young artists. In the course of this study, it was concluded that the digital art of Kazakhstan is now rapidly developing on a par with the whole world, this gives impetus to the opening of special educational institutions, the formation of communities, and further popularization of symbols of ethnic identity through digital painting.

Keywords: digitalization, digital art, digital painting, multimedia art, communication, artistic imagery.

Introduction. The actual art of Kazakhstan of the XXI century embodies the experience of the national school using the latest trends of world art. In an effort to theoretically comprehend digital art as an aspect of the renewal of the country's culture, we will consider the history of creative self-expression of artists at the turn of the century.

From the 1990s to the beginning of the XXI century, unprecedented rapid changes took place in the field of computer and digital technologies, it went from the “digital revolution” to the era of social media. And although the foundations of many digital technologies were laid sixty years earlier, they became almost ubiquitous in the last decade of the 20th century: computer hardware and software became more powerful and more accessible, and the advent of the World Wide Web in the mid-1990s added a level of “global accessibility” to them. Artists have always been among the first to react to the cultural and technological breakthroughs of their time, and they began experimenting with the digital medium several decades before the official digital revolution. At first, the fruits of their efforts were mostly exhibited at conferences, festivals and symposiums devoted to technological issues and electronic media; their works were at best attributed to the periphery of the artistic mainstream. However, by the end of the XX century, the term “digital art” had already become established, and museums and galleries around the world began to create and structure large collections of relevant works.

The term "digital art", in turn, has managed to cover such a variety of works and practices that it can no longer be said that it describes a single set of aesthetic principles.

Masters of fine arts drew attention to the emerging computer technologies in the early 1970s. The subsequent 1980s became the era of personal computers and the appearance of color images. The XXI century has given mankind the technology of virtual reality, which was able to "revive" the fantasies of artists and translate them into digital format. A global cultural space has been formed, uniting the creative initiatives of residents of various parts of the planet. New technologies and author's concepts have brought fine art to a new level, allowed the works to live their own lives and interact with the viewer.

Digital painting artists imitate the traditional tools of the old masters: canvas and paint strokes, the play of light, the texture of the surface and the wear of materials. The technique facilitates the process, eliminates erroneous actions, changes the composition and proportions of the image. Digital photography and the art of "photo manipulation" allow the author to save and edit a picture, use retouching and color correction, combine visual objects into surreal paintings. The creators of vector graphics develop illustrations and use mathematical formulas to determine the position of the object, the thickness of the contours and space.

Digital art artists create bizarre abstract compositions, delight with three-dimensional illustrations and animation. Three-dimensional graphics and animation technologies allow you to create a model of a work in space. The authors give viewers fantastic worlds in which it is possible to view an object or a hero from all sides. With the help of animation, artists design video clips, screensavers and commercials, combine video shooting and effects. Young talents of the XXI century use digital art methods for artistic, cultural and social statements and experiments, unite unrelated spheres of human activity, create cultural and philosophical concepts.

It is important to draw a self-evident, but extremely important distinction between art in which digital technologies are used as a tool for creating more or less traditional works – photographs, prints, sculptures - and truly digital computer art, which is created, stored and distributed using digital technologies and uses them exclusively as expressive means. It is the latter, as a rule, that is designated by the term "media art". These two major categories of digital art differ greatly in their manifestations and aesthetics and allow for the initial surveying of the territory, which is essentially extremely diverse

In order to make it clear what digital art is, it is worth first defining what art is in general. If without much theoretical reasoning, then art is a way of cognition by which a person masters the world and himself in this world. (Paul, 2020: 3-14).

Natalia Rabchuk is a historian, an art historian who studies the formation of the language of fine art, including studying the phenomenon of digital art and its interaction with traditional painting, writes:

1. Art cognizes the external and internal, existing and imaginary worlds or their parts, finds and highlights common and special features, creates images of these worlds, i.e. pictures.

2. Through the created images, a person, society and all mankind as a whole appropriates, makes that part of the inner and outer world for which the image was created, close and understandable.

3. Through the images of the ideal world created by the order of society, a person tries to influence the external and internal world, changing it so that it approaches the ideal."

These are the three most important functions of art. The picture, the image that art creates does not have to be beautiful at all. It should meet the task facing art at a certain historical time. These tasks are changing, and with them the language of art is changing.

So, in the Renaissance, art created the image of an ideal person, an ideal world, an ideal city. Under the influence of these images, the organization of the entire material and spiritual life of the epoch gradually changed.

If we turn to the twentieth century, the art of which we know as contemporary art, we will see that artists solved completely different tasks. They studied the inner content, conscious and unconscious in a person, in order to understand the depths of the fall into which the world collapsed in the 1930s-1940s. That's why their works are often so ugly and outrageous. The true work of art of this time is not the picture itself, not the created image, but the reaction that it causes in the viewer (Rabchuk, 2020).

Fortunately, the question of whether digital art is art has been resolved positively. For a long time, he was denied this right. Until now, especially in the CIS, despite the very large number of schools of digital artists opening, their work is treated down. However, this does not prevent Digital Art from being recognized as art all over the world. In the second decade of the 21st century, a wave of opening of museums and galleries of digital art took place in all countries.

The word Digital is translated into Russian as digital. The appearance of this term is due to the fact that any action performed by a computer or other gadget is the result of certain operations written in binary code. In general, this is a rather conventional term for defining art, not at all exhaustive of the content of what is created with the help of so-called digital technologies. This term refers more to the technical side of the issue than to what exactly Digital Art creates. It is for this reason that it should be understood that Digital Art works should be considered not from the point of view of their digital origin, but from the point of view of the artistic task being solved. Just as we consider an oil painting not from the point of view that it is painted in oil, but from the point of view of how and what is depicted on it. Of course, the technical side is important, it determines the level of possibilities, but the main criterion is precisely the presence of an artistic task and how it is solved. Different types of Digital Art are created on the basis of digital technologies (Paul, 2020: 14).

Another major direction is Digital Illustration. Here we are already moving into the sphere where the computer ceases to actively participate in the creation of the image, but becomes just a tool with which the artist does the work, so to speak, "by hand". That is, the illustrator does not go into the technical details of how and how the possibility of drawing is provided, but simply draws with a stylus on a tablet or screen, as he would draw on a piece of paper. In this way, he does not differ at all from his traditional counterpart, who does not delve into how the liner, brush, watercolor or gouache was created and what technological chains the paper went through.

The purpose of this study is to analyze the origins of the formation of this type of art in the global and domestic context, to identify the main stages of development; to systematize the course of development of digital fine art in a historical and scientific context, to identify

the features of technology; to analyze the works of current representatives of the genre, to consider the work of digital masters. Conducting an art history analysis.

Literature review. Contemporary art today is in a hybrid state, when its digital and non-digital parts are in contact. Digital technologies most of all permeate all stages of the creation and consumption of contemporary art in comparison with other types of art. Artists are increasingly resorting to the use of various digital tools when creating their work and hosting art galleries. Recently, the sale and purchase of works of art by collectors is carried out in an electronic format (Bishop, 2018: 2). Digital tools give greater access to more materials of all kinds, allowing artists to complete old work much faster and easier (Drucker, 2013: 5). With the help of digital processing of old paintings, frescoes, sculptures and other ancient products, it becomes possible to preserve the cultural heritage for the future generation. Digitalization contributes greatly to the creation of online museums and exhibitions, as well as to the analysis of image data and helps in solving problems of authorship and categorization of styles of works of art (Stanco, Battiato, & Gallo, 2011: 18).

Compared to traditional art, digital art faces many challenges, such as the constant development of software, which makes it unstable to use. In his research, (Marcos, 2007: 12) says that it is necessary to create a common space for digital artists, taking as an example the Artech project, in which artists can explore the digital environment. In this design space, artists can use publicly available raw materials to create works of art based on digital media (Marcos, 2007: 12). In the process of creation, digital content can be considered as a means for creating digital artifacts (for example, digital processing of paper photographs), and as an end result (for example, an animated film) (Marcos, Branco, & Zagalo, 2009: 11). The biggest problem with digital art is the difficulty of distributing digital content on the internet while maintaining the artist's copyright. The introduction of non-fungible tokens (NFT) technology has allowed artists and collectors to verify the digital uniqueness, authenticity, and rightful owner of a work of art. Trautman's article suggests that collectors' demand for digital art will lead to the growth of the online NFT market (Trautman, 2021: 50). In his research, (Xing, 2018:4) assumes that with the progress of artificial intelligence (AI) and the advent of the Artistic Decentralized Autonomous Organization (ArtDAO), this problem will soon be solved. The author argues that digital art is not isolated from other art forms, but is a new wave of the creative revolution. The author also notes that many digital artists work in many industries along with specialists in the field of hardware and software (Xing, 2018:4). Christiane Paul also defines digital art as a collaboration between artist and engineers. Such collaborations have been presented at many exhibitions around the world since the end of the last century (Paul, 2002: 471-484).

Another article (Besoul, Salaimh, & Batiha, 2006: 1-8) examines how digital art has evolved from a purely professional art form into a hobby of ordinary users. This is due to the rapid development of computer technology, and the fact that influential graphic editors that were previously available only to expensive commercial products are now features of simpler software products. As stated by (Lin, 2005: 4-12) digital art challenges the very essence of art in many ways. His research raises the ontological idea of digital art as a new form of art, the development of which goes far beyond the generally accepted ideas about the ontology of art.

Materials and methods. In this part of the study, history, art history, and comparative methods of analysis were used. The importance of digital painting in the international art market is explained. The practical part of the research is the collection of factual material in the field of digital art research, interviewing young artists. In the theoretical part of the study, the collected material was analyzed and summarized.

Results and discussion. It should be noted that the program "Rukhani zhangyru" was aimed at popularizing our national heritage, culture, and art at the world level. Digitalization for the convenience of citizens was also one of the components of the program, which once again emphasized the importance of technology and the fact that they make life easier for citizens of the country, both in everyday life and in art.

The collapse of the USSR removed any boundaries of creative expression. The analysis of the post-Soviet era makes it possible to identify specific processes characteristic of young independent republics. After gaining independence and the collapse of the rigid framework of official art in Kazakhstan, as in other CIS countries, artists are testing new forms. Since the mid-1980s, new technologies, techniques, and methods have been gradually replacing the traditional ones in the art of Kazakhstan – painting, graphics, and sculpture. Experimental ones break into the measured field of the usual types of visual art – performance, installation, action, and a variety of media arts are mastered, among which video art is the leader. New techniques for regional art, which have long existed in the Western tradition, were actively mastered by artists of Kazakhstan and Central Asia, adapting to the local environment.

By the end of the 1990s, the essence of the phenomenon called the «modern art of Kazakhstan» was determined. Its important feature was the organic interaction with the culture of previous eras. The artists sought to combine antiquity and modernity, traditions, and innovations, and due to the geopolitical position – of Europe and Asia. During this short period of active existence, thanks to talented masters and their iconic works, this phenomenon has acquired its history and characteristic features.

The search for a new visual is carried out both at the ideological, and semantic level of artistic expression, and through manipulations with form, color, and the combination of various materials in a single field of the object – the attraction to the synthesis of arts. Such global changes could occur only with the rejection of academic norms, acutely identifying the problem of the confrontation of classics and avant-garde (Reznikova, 2019:94)

The center of creative research of the masters of contemporary art of Kazakhstan focuses on the new government, acute social problems, and reflections on the issues of universalization and globalization brought into the local context. Aspects of regional reality are comprehended in the works of outstanding representatives of contemporary art through their own, individual artistic language. Among them are R. Halfin, G. Tryakin-Bukharov, E. and V. Vorobyov, E. Meldibekov, S. Maslov, K. Ibragimov, the Kyzyl Tractor group and others, whose projects were distinguished by "intellectualism, non-standard solutions, radical gestures and a powerful desire for self-government." (Gelman, 2003)

In 1996-2003, a certain division into "official" and "underground" took place in the contemporary art of Kazakhstan. Underground artists are beginning to master new types of visual art for Kazakhstan: video, performance, land art, and other forms.

Kazakh animation, which recently turned 50 years old, also speaks about the digital origin. Its history began with the screening of the animated film directed by Amen Haidarov "Why does a swallow have a tail with horns?", which received numerous international awards, including the prize of the International Cartoon Film Festival in New York in 1975. To this day, the cartoon is considered a reference, the hallmark of Kazakh animation. Over the past decades, domestic animators have created more than 200 animated films, including laureates in international competitions

Animation specialists in Kazakhstan in 2012 noted: "Once something reaches its heyday or begins to come to life again. In principle, we are reborn after stagnation. It must be remembered that after the collapse of the USSR, the Soviet cinema system ceased to exist. From 1991 to 2002 there was no animation at all. After 2002, they quietly began to resuscitate her. One or two short films were shot a year until 2009, and then active work began" (Kovalev, 2020).

Important decisions in the state cultural policy (the concept of cultural policy of the Republic of Kazakhstan, the Rukhani Zhangyru project, certain provisions of the address of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "The third modernization of Kazakhstan: global competitiveness").

These significant steps were a logical continuation of the processes that were raised in the 1970s and 1980s and openly unfolded in the 1990s. Taking into account the ethnic specifics of Kazakhstan, multiculturalism has become a basic element since the 1990s. On this basis, a new cultural identity has been formed for more than twenty-five years. And although this process is very complicated, it is confidently going on (Gelman, 2003) Cultural identities has become the core idea of modern Kazakh fine art. The flow of artistic content and the promotion of national identity has intensified.

In recent years, the community of digital artists has grown significantly, more new names of illustrators have appeared, and new creative organizations have emerged. Every day, modern artists have more and more tools for creating works and spaces for their placement. The Internet and social networks give complete freedom to a variety of artists – this is a real revolution in the art space. It is worth noting such social networks as Instagram and Twitter. The flash mob #AvatarSNG was gaining popularity on Twitter. Illustrators painted the characters of the popular animated series "Avatar: The Legend of Aang" in national costumes of different peoples. The challenge is being held in support of Kazakh artist Qantar, who was accused by English-speaking users of cultural appropriation after she drew one of the main characters of the series with tattoos of Intuits - the indigenous people of North America. After the harassment, the girl deleted the drawing.

In the universe of the animated series, ordinary people and magicians coexist, who can control different elements: fire, water, earth, and air. This influenced the geopolitics of Avatar: humanity was divided into several large tribes, each of which is responsible for one element. The creators of the series previously said that the action of the animated series takes place in an analog of Asia. Now artists and illustrators fantasize about what would happen if the heroes of "Avatar" lived in the CIS countries. (Figure 1, Figure 2)

Figure-1, Figure- 2 Dana_delion (Daniya Umarova)

Thanks to such flash mobs and associations, which were not few in these years, we all began to learn about Kazakhstan and became interested in our mythology, culture, and ornaments.

To find out the details, the assumption about the future, and also a lot of new things about the development of digital art in the Republic of Kazakhstan now, it was decided to turn to the artists themselves, who kindly and openly answered all questions and raised important topics for contemporary art.

Why did you choose digital art?

Qantars (Qantar Omar): “Digital art is available. For me, this was the most important plus. After purchasing the tablet, other advantages are already opening up. This includes great freedom in drawing, the ability to do not only drawing but also animation, the use of their work in a variety of digital media, an unlimited number of brushes, colors, and the ability to edit. It is possible to say for a long time why the choice fell on digital art” (Figure 3).

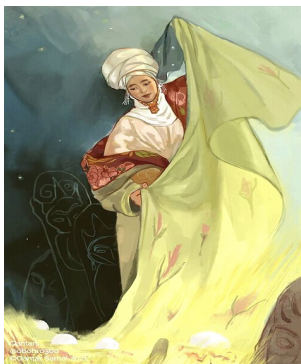

Figure 3 – Earth. Umai. Qantar. Kantar Omar.

Suretwi (Zhanar Yerlankyzy): “The advantage of digital art is that it replaces many other materials and devices. For example, it takes a lot of time to prepare an illustration for printing using the traditional method. It is necessary to draw an illustration by hand (at the same time, it is good if everything works out the first time), materials such as paper, paints, pencils, etc. are used for this, then it needs to be scanned and additionally edited in programs anyway. Digital art allows you to make edits easily and send the finished work to

print without additional adjustments. I think digital art allows you to appreciate the time and try new materials installed in the program. It is also mobility, I work on a tablet and can easily work in a place and position that is convenient for me. It is easier to put a tablet in a bag and work in a coffee shop than to take all the traditional materials with you" (Figure 4).

Figure 4 – Mother's love. Suretvi Zhanar Yerlankyzy

Jalga (Aibek Seitkasimov): "Why digital art? Because, following the trends of modernity and steadily increasing digitalization, fine art has received a new impetus for development and this is a natural evolution because fine art requires a viewer and depends on him, and the viewer is now on the Internet in social networks. the networks of the gaming industry, this gives many branches and a huge field for finding their audience for contemporary artists, such branches as game designer, environment artist (invitation artist), concept artist, character concept artist, animator artist, comic artist, book illustrator, covers" (Figure 5).

Figure-5 Prayer before the battle. Jalga (Aibek Seitkasimov)

Daryamorozz (Daria Moroz): "Digital art will inevitably develop due to the globalization of culture. The world is now as a whole, especially in creative terms, because there are a lot of views thanks to the Internet. Digital art is mobility and variability of techniques, it attracts people. That's what inspires me in the first place. And now the NFT art direction is still developing. This helps to make digital paintings unique in their way" (Figure 6).

Figure-6 Umai. Dariamorozzz(Daria Moroz)

Casmenae (Kamilya Zhakiyanova): “If you think about it, well, no one has canceled drawing according to the classics. There’s nothing so impressive about Digital. Of course, there is great development if we aim at this direction. Doors are opening to create 3D, video games, animation has become easier to do. And this applies not only to Kazakhstan about development but to all other countries/people. In a word, development is always good, the main thing is not to overdo it. Digital is just an additional tool to create art pieces.”

Dana_delion (Daniya Umarova): “Digital art opens up a lot of opportunities at minimal cost, simplicity, and variability, I think these are the reasons why digital art is so popular. Technology is everywhere now, so why not adapt it to art.”

Strxdrws (Zhania Yermekbayeva): “Well, I chose digital art as the most variable tool for both work and self-expression today” (Figure 7).

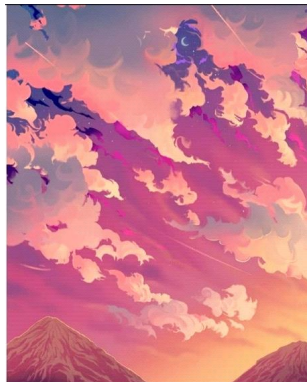

Figure-7 Strxdrws (Zhania Ermekbayeva)

Madibek. musabekov (Madibek Musabekov): “The main advantages of digital illustration are speed and the ability to make edits of any complexity. This is very important when you work in large companies or publishing houses, where deadlines must be strictly observed. Modern programs greatly simplify some stages of drawing (for example, the selection of colors), which is very convenient. Of course, we can say that it kills creativity itself, but competition forces you to use it” (Figure 8).

Figure-8 Golden Warrior. Madibek Musabekov (Madibek Musabekov)

Nuriya_cgart (Nuria Serikbayevna): “Digital art is more relevant in modern times and more accessible, it seems to me. For digital art, you only need the appropriate software and a graphic tablet, and for traditional art, you need to constantly buy paints, paper, and pencils, at least. Art goods are also not cheap yet» (Figure 9).

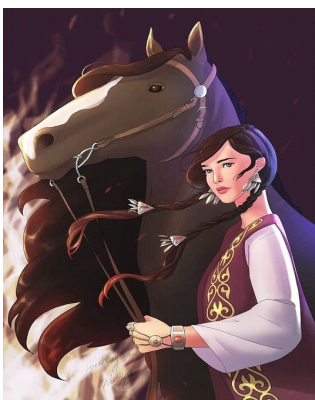

Figure-9 A girl with a horse. Nuriya_char (Nuria Serikbayevna)

Galynelle (Anel Galymzhan): “I like digital art, as it provides an unlimited number of all kinds of tools and colors. The ability to edit, change and improve artistic work. The very process of studying the program and drawing) “ (Figure 10).

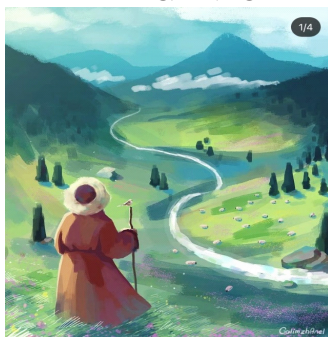

Figure – 10. Shepherds. Galynelle. Anel Galymzhanovna

Dianakual (Diana Akual): "Answering the question of why digital art, I became interested in it back in the 6th grade, when my classmates at art school shared how the culture of digital artists is developing on the Vkontakte platform. With the growing popularity of anime and manga, drawing fan art on a computer has become a common hobby. Being carried away by what other artists are interested in, I wanted to become a part of this online society. In the beginning, I drew anime-style characters on paper with traditional materials, and even tried to create my manga, but having a graphics tablet was my dream. That's how my passion for digital art began, which never stopped in one place and has now grown from the status of a hobby into my main professional direction. I guess I just didn't want to lag behind the whole art movement of our time" (Figure 11).

Figure - 11 Tomiris. Dianakual (Diana Akual)

Kerembaeva_ainura (Kerimbaeva Ainura): "Probably because it is first of all very convenient and can be easily used in any field, although "traditional" materials will always be in price and there is always demand for them, as for me" (Figure 12).

Figure- 12 Girl with a tulip. Kerimbaeva_ainura (Kerimbaeva Ainura)

Arcanum_sol (Bibinur Zhadrasyanova): "Digital painting is a new direction, and it's interesting. Because of its novelty, it has no boundaries in the style and nature of writing works. For me, this is a way to feel the connection between who I am now and the origins of my essence (genes, roots). I think digital technologies have become a great tool for many artists to study their culture and self-expression. In digital painting, there is a huge advantage in the absence of the need for a workshop and the purchase of materials. Here you are free, everything you need for creativity: time, electricity and a gadget (tablet, laptop)" (Figure 13).

Figure -13 The secret of the Charyn Canyon. Arcanum_sol (Bibinur Zhadrasynova)

Karlygash_art (Karlygash): “Digital art is fast, efficient, and bright. Any edits of the client can be corrected with a few clicks, without unnecessary costs of paper and material. Now digital programs have improved so much that they imitate analog materials: paints, pencils, and paper texture. They do it so well that it is almost impossible to distinguish whether the drawing was digital or drawn with analog materials” (Figure 14).

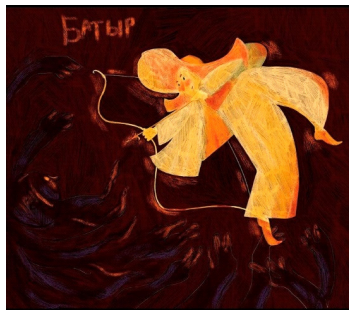

Figure-14 Bатыр. Karlygash_art (Karlygash)

- What inspires you?

Qantars (Qantar Omar): “First of all, people are inspired by digital art. The artists and artists I’ve been following for several years have been drawing on tablets. Almost all of your favorite comics and animated films are made using digital materials. All this inspires me. If we talk about orders, then these are absolutely all stages. You need to follow the work from creating a canvas in the editor to uploading it by mail. Somewhere the quality may be lost, and somewhere the format for printing may not be a suitable example. And the process of drawing is no different from traditional painting, you always need to think about the drawing. I am very glad that I inspire other artists. In my opinion, when there are no schools and universities with training in digital art, inspiration from other artists is the most important motivator to learn.”

Kerembaeva_ainura: (Kerembaeva Ainura) “I am inspired by a large selection, now you can choose any style direction and find people who like it.”

Dianakual (Diana Akual): “It inspires me, but it also scares me that there are practically no boundaries in digital art! It is unlikely that graphic tablets and iPads will replace paper and canvases, but the horizons of artists have now expanded. I also really enjoy just watch-

ing other artists online. The way some people relate to art, their sincerity, ideas, and goals teach something new every day. And I am also inspired by my own goals. I want to share my creativity with a lot of people, create beautiful and meaningful projects, and express myself through art, so for the sake of all this I continue to draw."

Janelle (Anel Galymzhan): "Yes, I am glad that there have been more talented digital artists and illustrators in Kazakhstan in recent years. I am often inspired in this direction by the work of other digital artists."

Nuriya_cgart (Nuria Serikbayevna): "Other artists, films, animation, and music inspire me in this direction. Shakhnazar Borboyev, Qantars, and Sergio Topp inspire me the most."

Strxdrws (Zhania Ermekbayeva): "What inspires me is the opportunity to work on almost anything in digital — it's not only drawing, but also animation, 3d modeling, photo, and video processing, even writing music, and these are just the things that I could quickly remember)."

Casmeneae__ (Kamilya Zhakiyanova): "If the inspiration is in this direction, then most likely the knowledge of other programs, the work of other artists."

Jalgan (Aibek Seitkasimov): "In this direction, I am inspired by the idea of transferring our multifaceted, ancient culture with peculiarities in clothing, in everyday life, in jewelry, in achievements, to a digital format, to popularize us in the world and of course insanely huge prospects and possibilities of CG drawing, because with a computer and a graphic tablet, a modern artist can do everything, if you want a watercolor style, just switch the mode, you can repeat the oil strokes, you can draw anything in detail and you will not be limited in funds and capabilities, you do not need to buy certain brushes, types of paints, canvas, which are very expensive; in digital, you have it all at hand."

Nura_mantis (Nurgul Mantis): "For me, it was digital artists who inspired and impressed me first of all. I gradually began to learn what it takes to start my activities in this direction. Buying a graphics tablet was the beginning. The rest depends on you, how much you will give and work. It is also important to find your style and theme. I am comfortable and like to make graphic drawings. But, in the future, as an option, I think I will try other materials and ways of creating my creativity" (Figure 15).

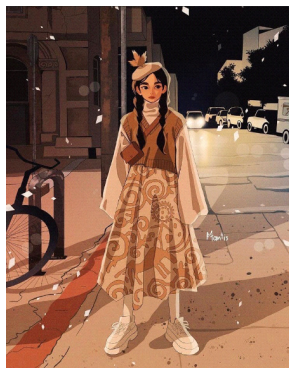

Figure-15 Nura_mantis (Nurgul Mantis)

- How do you see the development of digital art in KZ?

Qantars (Kantar Omar): "Digital art in Kazakhstan is developing almost the same as in the whole world: new names are emerging, many young artists and artists are creating their galleries on the Internet, everyone meets at comic books and festivals. Thus, an art community of digital artists is being formed in Kazakhstan and we already have interesting works, projects, and events. I hope that international projects will appear in the future. After all, digital art is more "measured" by interesting projects than by gallery exhibitions. But I hope there will be more digital art exhibitions as well."

Asselsmak (Assel Smak): "Digital art in Kazakhstan began to develop only recently, later than in other developed countries, but despite this, the pace of development surprises and makes me very happy as an artist. Every day a new digital artist with good skills and his style is born in the expanses of Kaznet, which can compete in the West. Digital artists have a huge choice of industries to work in, in design, cinema, game development, and other things. Anyone who wants to will always find what he likes, and nowadays only the lazy think that you can't earn money with drawings."

Karlygash_art (Karlygash): "The development of everything digital (gadgets, Internet, social networks,) inevitably entails the development of digital art. If earlier artists of the old school were condescending towards digital artists, now they understand that digital art is the future. 3) I am inspired by modern book illustrations. When an illustrator does not follow academic canons, distorts reality, but at the same time his visual language is clear"

Arcanum_sol (Bibinur Zhadrasynova): "It seems to me that digital is developing well in Kazakhstan as a separate direction in creativity. There are a lot of cool artists and creators now. Every time I find new interesting authors on the Internet. The ability to freely share your works online allows a digital painting to actively develop and gain momentum. Thanks to this, the number of authors also increases many times."

Kerembaeva_ainura (Kerimbaeva Ainura): "The greater the demand, the more offers, now I see a great demand, both at work and among my fellow artists in the development of the national brand and now more high-quality, national themes are being touched upon and sponsored."

Dianakual (Diana Akual): "To my great surprise, the development of digital art, namely fine art, in Kazakhstan has taken a strong impetus in recent years. Modern illustrations on national themes have become a big niche and even a movement. In my opinion, it was the Qantars artist who had a huge impact. Her illustrations of modern girls in national clothes very quickly spread across the web and, it seems to me, it is on her that novice digital artists of the country are equal. The dramatic development is also noticeable in Kazakh comics and cartoons. Comics about batyrs and modern Kazakhman are quite popular."

Nuriya_cgart (Nuriya Serikbayevna): "I think that the digital art of Kazakhstan will continue to develop in the direction of modernization and popularization of the Kazakh traditional culture. Qantars and Bult studio are some of the best examples."

Dana_delion (Daniya Umarova): "I see more and more very talented artists in this field among my fellow countrymen, and this makes me very happy. Maybe in the future, we will have more official professional educational institutions for teaching digital art, and maybe even artists trained in Kazakhstan will be known all over the world. People will visit us from all over the world to study here. But it takes a lot of time, but maybe someday."

Daryamorozz (Darya Moroz): "Digital art will inevitably develop due to the globalization of culture. The world is now as a whole, especially in creative terms, because there are a lot of views thanks to the Internet. Digital art is mobility and variability of techniques, it attracts people. That's what inspires me in the first place. And now the NFT art direction is still developing. This helps to make digital paintings unique in their own way."

Jalgan (Aibek Seitkasimov): "The development will be rapid, like all the innovations that come to us late, we always try to catch up with the West, so I think that soon we will have famous digital artists, CG idols, famous and lit up on major international projects, be it cinema or the game industry, the prospects are enormous, fortunately, our multinational people are not deprived of talents."

Suretwi (Zhanar Yerlankyzy): "The age of technology development has touched the sphere of art. Digital art in Kazakhstan is beginning its development in many areas. In such as architecture, design, animation, and of course illustrations."

Nura_mantis (Nurgul Mantis): "Digital art is the future. At the moment, there are already many popular artists from Kazakhstan, whose works are recognizable beyond the borders of our country thanks to the Internet and social networks. This makes it possible to be independent (without any connections), and open access to all the necessary information helps to develop skills and self-study much faster. So digital art in Kazakhstan has a very bright future thanks to the savvy young generation."

Conclusion. Technology is constantly growing and changing our way of life. This makes life much easier and more interesting. When someone thought about art in the past, computers, and technology usually didn't come to mind. Now, thanks to modern technologies, the digital age opens up great opportunities for creating amazing works of art using computer tools and software. Art is now being created digitally and may seem incredible to the modern eye.

Digital art technology is, in a sense, an art form that can be built on a computer template and still depict the artist's performance, but mechanically. Back in 1912, futurists planned moving sculptures driven by a machine in which. At that time, Photoshop was a wonderful new technology and a contribution to digital art.

The use of digital computer technologies has allowed fine art to abandon the understanding of the work as a material object and the recognition of uniqueness as an indispensable attribute of originality.

Digital computer technologies not only brought fine art to a qualitatively new level, radically transforming its structure, but also determined the need to rethink the place of fine art itself in the system of arts.

Today there is an opinion that there are two main types of painting - digital and classical. Both types give us images and it does not matter what tools they are created with oil paints or ones and zeros and a computer, it is important what impression they make and how real they are.

As you know, social phenomena obey three laws of dialectics and their development:

- Unity and struggle of opposites
- The transition of quantitative changes to qualitative ones
- The Law of Negation of Negation

Art is no exception in this series. It obeys these three laws in full. Development is spiraling: the new, denying the old, rises higher in level, while retaining the best achievements from the old. And so on indefinitely, from turn to turn. Movement and conservation complement each other. Only the external form disappears, but the internal content remains.

In this article, we have attempted to analyze the digital art of Kazakhstan as a potential cultural heritage and touched upon the methods of the convenience of its use. Turning to the origins of the formation of this type of art in the global and domestic context, we identified the main stages of development; systematized the course of development of digital fine art in the historical and scientific context; examined the features of technology; analyzed the creativity of digital masters.

In the course of this study, based on the above, we concluded that the digital art of Kazakhstan is now rapidly developing on a par with the whole world, which is a certain incentive for the opening of special educational institutions, as well as the formation of communities and further popularization of symbols of ethnic identity.

Кобжанова С.Ж.¹, Айдарова М.С.²

^{1,2}Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹svetlanakobzhanova@mail.ru; ²aidarovamary@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0001-6691-8023, ²0000-0001-6584-1909

Қазақстандағы цифрлық кескіндеменің дамуы

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның цифрлық өнері қазіргі заманғы өнердің әлеуетті мұрасы және қарқынды дамып келе жатқан бағыты ретінде, сондай-ақ этникалық символдарды танымал етудің негізі ретінде қарастырылады. Цифрлық өнердің ерекшелігі зерттеледі, оны сипаттау үшін қолданылатын терминологиялық категориялар анықталады, қазіргі заманғы өнердің осы түрін қолдану әдістері талданады. Мақалада digital art туындылары жасалатын нақты экспрессивті құралдар анықталады; шығармаларды цифрлық форматта жасаудың бейнелеу әдістерінің жаңалығы атап өтіледі, оларды талдау тәсілдерінің ерекшелігіне назар аударылады, ол өзінің тұжырымдамалық базасына ие бола отырып, жалпы қабылданған эстетикалық категорияларға сүйене алмайды. Өнердің осы түрінің әлемдік және отандық контекстінде қалыптасуының бастаулары талданды, дамудың негізгі кезеңдері анықталды. Тарихи және ғылыми контексте цифрлық бейнелеу өнерінің даму барысы жүйеленді, техниканың ерекшеліктері анықталды. Қазақстанның қазіргі заманғы өнерінің цифрлық түрінің пайда болуының тарихи алғышарттары зерттеліп, оның тәуелсіздік жылдарындағы даму жолдары белгіленді. Зерттеу сонымен қатар цифрлық өнер жағдайының қазіргі кезеңінде нақты материалдарды жинауды, жас суретшілермен сұхбаттасуды қамтиды. Осы зерттеу барысында Қазақстанның цифрлық өнері қазір бүкіл әлеммен тең дәрежеде қарқынды дамып келеді деген қорытындыға келді, бұл арнайы оқу орындарының ашылуына, қауымдастықтардың қалыптасуына және цифрлық кескіндеме арқылы этникалық бірегейлік символдарды одан әрі танымал етуге серпін береді.

Кілт сөздер. цифрландыру, цифрлық өнер, цифрлық кескіндеме, мультимедиялық өнер, коммуникация, көркем бейнелеу.

Кобжанова С.Ж.¹, Айдарова М.С.²

^{1,2} *Казахская Национальная Академия искусств имени Т.Жургенова*

Алматы, Казахстан

E-mail: ¹svetlanakobzhanova@mail.ru; ²aidarovamary@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0001-6691-8023, ²0000-0001-6584-1909

Развитие цифровой живописи в Казахстане

Аннотация. В статье рассматривается цифровое искусство Казахстана как потенциальное наследие и динамично развивающееся направление современного искусства, а также как основа для популяризации этнической символики. Исследуется специфика цифрового искусства, выявляются терминологические категории, применяемые для его характеристики, анализируются методы применения данного вида современного искусства. В статье определяются специфические выразительные средства, с помощью которых создаются произведения digital art; подчеркивается новизна изобразительных приёмов создания произведений в цифровом формате, акцентируется внимание на специфике подходов к их анализу, который не может опираться на общепринятые эстетические категории, имея собственную понятийную базу. Проанализированы истоки становления в мировом и отечественном контексте данного вида искусства, выявлены основные этапы развития. Систематизированы ход развития цифрового изобразительного искусства в историческом и научном контексте, выявлены особенности техники. Изучаются исторические предпосылки возникновения цифрового вида современного искусства Казахстана и обозначены пути его развития в годы независимости. Исследование также включает в себя сбор фактического материала на современном этапе состояния цифрового искусства, интервьюирование молодых художников. В ходе данного исследования, был сделан вывод, что цифровое искусство Казахстана сейчас стремительно развивается наравне со всем миром, это дает толчок для открытия специальных обучающих учреждений, формированию сообществ и дальнейшей популяризации символов этнической самобытности через цифровую живопись.

Ключевые слова: цифровизация, цифровое искусство, цифровая живопись, мультимедийное искусство, коммуникация, художественная образность.

Сведения об авторах:

Кобжанова Светлана Жумасултановна, кандидат искусствоведения, заместитель директора по науке «Государственного музея искусств РК им. Абылхана Кастеева», Алматы, Казахстан. e-mail: svetlanakobzhanova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6691-8023

Айдарова Марьяна Сманулаевна, магистрант кафедры история и теория изобразительного искусства. Казахской Национальной Академии искусств им. Т.Жургенова, Алматы, Казахстан. e-mail: aidarovamary@mail.ru ORCID ID: 0000-0001-6584-1909

References

- Besoul K., Salameh S.A., Batiha K. (2006) Digital Art and Design. // Leonardo Journal of Sciences, 5, 1–8. (in English)
- Bishop C. (2018) Against Digital Art History. // International Journal for Digital Art History, 3. doi: 10.11588/dah.2018.3.49915. (in English)
- Drucker J. (2013) Is There a “Digital” Art History? // Visual Resources, 29(1-2), 5–13. doi:10.1080/01973762.2013.761106 (in English)
- Kovalev G. (2018) What is happening with animation in Kazakhstan? URL: <https://kapital.kz/economic/69532/cto-proiskhodit-s-mul-tiplikatsiyey-v-kazakhstan.html> (Date of appeal: 05.11.2022). (in Russian).
- Lin P.-H. (2005) A Dream of Digital Art: Beyond the Myth of Contemporary Computer Technology in Visual Arts. // Visual Arts Research, 31(1), 4–12. (in English)
- Marcos A. F., Branco P. S., Zagalo N. T. (2009) The Creation Process in Digital Art. // Handbook of Multimedia for Digital Entertainment and Arts, 601–615. Computer Technology. IEEE Computer Graphics and Applications, 27(5), 98–103. doi:10.1109/mcg.2007.123 (in English)

- Marcos A. F. (2007) Digital Art: When Artistic and Cultural Muse Merges with Computer Technology. // IEEE Computer Graphics and Applications, 27(5), 98–103. doi:10.1109/mcg.2007.123 (in English)
- Marat Gelman (2003) About digital art. URL: <http://www.guelman.ru/artists/mg/original/> (Date of appeal: 15.06.2021) (in Russian).
- Paul C. (2020) Digital Art. // M.: Ad Marginem Press, «Garage» museum of Modern Art, 272. (in Russian).
- Paul C. (2002) Renderings of Digital Art. // Leonardo, 35(5), 471–484. <http://www.jstor.org/stable/1577254> (Date of appeal: 01.05.2022) (in English)
- Rabchuk N. (2019) What is digital art? // Virtual Museum of Digital Art. URL: <https://museumofdigital.art/chto-takoe-digital-art/> (Date of appeal: 13.04.2021) (in Russian)
- Reznikova Ekaterina Ilyinichna (2019) Contemporary art of Kazakhstan and classical heritage: artistic dialogue of cultures. // Ethnodialogues, (1 (57)), 94-109. (in Russian).
- Stanco F., Battiato S., Gallo G. (Eds.). (2011) Digital Imaging for Cultural Heritage Preservation. // Analysis, Restoration, and Reconstruction of Ancient Artworks (1st ed.). CRC Press. <https://doi.org/10.1201/b11049> (in English)
- Trautman L. J. (2021) Virtual Art and Non-fungible Tokens. URL: <https://ssrn.com/abstract=3814087> (Date of appeal: 01.11.2022) (in English)
- Xing B. (2018) Creativity and Artificial Intelligence: A Digital Art Perspective. // SSRN Electronic Journal. doi:10.2139/ssrn.3225323 (in English)

Әдебиеттер

- Бесул К., Салайме С. А., Батиха К. Цифрлық өнер және дизайн. // Леонардо ғылыми журналы, 2006. 5, 1–8. (ағылшын)
- Бишоп К. Цифрлық өнер тарихына қарсы. // Халықаралық цифрлық өнер тарихы журналы, 3. doi: 10.11588/dah.2018.3.49915. 2018. (ағылшын)
- Гельман М. Цифрлық өнер туралы. URL: <http://www.guelman.ru/artists/mg/original/> (өтініш берген күні: 15.06.2021) (орыс)
- Друкер Дж. (2013) Өнердің «цифрлық» тарихы бар ма? // Көрнекі ресурстар, 29 (1-2), 5-13, 2003. doi:10.1080/01973762.2013.761106 (ағылшын)
- Ковалев Г. Қазақстандағы анимацияның жағдайы қандай? URL: <https://kapital.kz/economic/69532/chto-proiskhodit-s-mul-tiplikatsiyev-v-kazakhstan.html>, 2018 (өтініш берген күні: 11.05.2022) (орыс)
- Лин П. Х. Цифрлық өнер туралы арман: бейнелеу өнеріндегі заманауи компьютерлік технологиялар туралы мифтен тыс. // Бейнелеу өнерін зерттеу, 31 (1), 4-12, 2005. (ағылшын)
- Маркос А.Ф., Бранко П.С., Загало Н.Т. Цифрлық өнердегі құру процесі. // Цифрлық ойын-сауық пен өнерге арналған мультимедиа анықтамалық, 601-615. Компьютерлік технологиялар. Компьютерлік графика және ИИЭЭ қосымшалары, 27 (5), 98-103, 2009. doi:10.1109/mcg.2007.123 (ағылшын)
- Маркос А.Ф. Цифрлық өнер: көркем және мәдени муза компьютерлік технологиямен біріктірілген кезде. // Компьютерлік графика және ИИЭЭ қосымшалары, 27 (5), 98-103, 2007. doi:10.1109/mcg.2007.123. (ағылшын)
- Пол К. Цифрлық өнер. // М.: Ад Маргинем Пресс, «Гараж» Заманауи өнер мұражайы, 272. (орыс)
- Пол К. (2002) Цифрлық өнерді бейнелеу. // Леонардо, 35 (5), 471-484, 2020. <http://www.jstor.org/stable/1577254> (өтініш берген күні: 01.05.2022) (ағылшын)
- Рабчук Н. Цифрлық өнер дегеніміз не? // Виртуалды цифрлық өнер мұражайы. URL: <https://museumofdigital.art/chto-takoe-digital-art/> 2019. (өтініш берген күні: 13.04.2021) (орыс)
- Резникова Е. И. Қазақстанның қазіргі заманғы өнері және классикалық мұра: мәдениеттердің көркемдік диалогы. // Этнодиалогтар, (1 (57)), 94-109, 2019. (орыс)
- Син Б. Шығармашылық және жасанды интеллект: сандық өнердің болашағы. // SIRN электрондық журналы, 2018. doi:10.2139/ssrn.3225323 (ағылшын)
- Станко Ф., Баттиато с., Галло Г. Мәдени мұраны сақтауға арналған цифрлық кескіндер. // Ежелгі өнер туындыларын талдау, қалпына келтіру және қайта құру (1-ші басылым.). КИП баспасөзі, 2011. <https://doi.org/10.1201/b11049> (ағылшын)
- Траутман Л.Дж. Виртуалды өнер және бір-бірін алмастырмайтын таңбалауыштар. URL: <https://ssrn.com/abstract=3814087> 2021. (өтініш берген күні: 01.11.2022) (ағылшын)

Литература

Бесул К., Салайме С.А., Батиха К. Цифровое искусство и дизайн. // Научный журнал Леонардо, 5, 1–8. (англ) Бишоп К. (2018) Против истории цифрового искусства. // Международный журнал истории цифрового искусства, 3, 2006. doi: 10.11588/dah.2018.3.49915. (англ)

Гельман М. О цифровом искусстве. URL: <http://www.guelman.ru/artists/mg/original/> 2003. (дата обращения: 15.06.2021) (рус)

Друкер Дж. Существует ли «цифровая» история искусства? // Визуальные ресурсы, 29(1-2), 5–13, 2013. doi:10.1080/01973762.2013.761106 (англ)

Ковалев Г. Что происходит с анимацией в Казахстане? URL: <https://kapital.kz/economic/69532/chto-proiskhodit-s-mul-tiplikatsiyey-v-kazakhstane.html> 2018. (дата обращения: 11.05.2022). (рус)

Лин П. Х. Мечта о цифровом искусстве: за пределами мифа о современных компьютерных технологиях в изобразительном искусстве. // Исследования визуальных искусств, 31(1), 4–12, 2005. (англ)

Маркос А.Ф., Бранко П.С., Загало Н.Т. Процесс создания в цифровом искусстве. // Справочник по мультимедиа для цифровых развлечений и искусства, 601–615. Компьютерные технологии. Компьютерная графика и приложения ИИЭЭ, 27 (5), 98–103, 2009. doi:10.1109/mcg.2007.123 (англ)

Маркос А.Ф. Цифровое искусство: когда художественная и культурная муза сливается с компьютерными технологиями. // Компьютерная графика и приложения ИИЭЭ, 27(5), 98–103, 2007. doi:10.1109/mcg.2007.123. (англ)

Пол К. Цифровое искусство. // М.: Ад Маргинем Пресс, Музей современного искусства «Гараж», 272, 2020. (рус)

Пол К. Визуализация цифрового искусства. // Леонардо, 35(5), 471–484. <http://www.jstor.org/stable/1577254> 2002. (дата обращения: 01.05.2022) (англ)

Рабчук Н. Что такое цифровое искусство? // Виртуальный музей цифрового искусства. URL: <https://museumofdigital.art/chto-takoe-digital-art/> 2019. (дата обращения: 13.04.2021) (рус)

Резникова Е. И. Современное искусство Казахстана и классическое наследие: художественный диалог культур. // Этнодиалоги, (1 (57)), 94-109, 2019. (рус)

Син Б. Творчество и искусственный интеллект: перспектива цифрового искусства. // Электронный журнал СИСН. doi:10.2139/ssrn.3225323, 2018. (англ)

Станко Ф., Баттиато С., Галло Г. (ред.). Цифровые изображения для сохранения культурного наследия. // Анализ, реставрация и реконструкция древних произведений искусства (1-е изд.). КИП Пресс, 2011. <https://doi.org/10.1201/b11049> (англ)

Траутман Л. Дж. Виртуальное искусство и невзаимозаменяемые токены. URL: <https://ssrn.com/abstract=3814087> 2021. (дата обращения: 01.11.2022) (англ)

Гавриленко И.А.¹, Нусупова А.С.²

^{1,2}Казахская национальная консерватория им. Курмангазы,
г. Алматы, Казахстан

E-mail: ¹gavrilenko1991@bk.ru, ²nusaiz@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0001-9378-0701, ²0000-0001-7669-5492

К ПРОБЛЕМЕ СТАНОВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ОРГАННОГО ИСКУССТВА КАЗАХСТАНА (1967-1974 гг.)

Аннотация. Органное искусство Казахстана – молодое, но достаточно яркое явление в музыкальной культуре. Феномен его изучения включает в себя несколько векторов развития – установка первых инструментов в республике, развитие исполнительского мастерства и появление органных сочинений. Их тесная взаимосвязь дает возможность изучить избранную проблему комплексно, выявив общие закономерности в развитии национального органного искусства. Особый интерес представляет период зарождения органной школы республики, начавшийся в 60-х годах XX века.

Органное искусство Казахстана как целостное явление в отечественном музыкознании не становилось предметом отдельного исследования. В работе изучается влияние инструмента на развитие органного исполнительства и композиторского творчества, даны сведения о жанровой специфике произведений для органа отечественных авторов, которая на этапе формирования представлена обработками, миниатюрами и крупной формой.

Для изучения поставленных задач привлечен системный подход, заключающийся в применении различных методов исследования: исторического, аналитического, жанрово-стилевого, а также систематизации архивных материалов.

В практическом плане материалы статьи могут найти применение в исследованиях по истории органного исполнительства, инструментоведения, истории казахской музыки и в творческой деятельности исполнителей и композиторов Казахстана.

Поиски отечественных композиторов характеризуются направленностью к образам и жанрам традиционного творчества, позволяющим постичь национальный тип содержательности. Минувшая религиозную составляющую, орган в Казахстане воспринимается инструментом с особым эмоциональным наполнением. Таким образом, осмысление значения этапа формирования органного искусства в казахстанской музыкальной культуре демонстрирует ее историческую перспективность.

Ключевые слова: Орган, органостроение, искусство, музыка, Казахстан.

Введение

«Я хочу, чтобы и в степи звучал орган!»

К. Кужамьяров

Органное искусство Казахстана многогранно и самобытно. Оно вбирает в себя органостроение, композиторское творчество, органное исполнительство и представляет значительный интерес как область творческого претворения категории национального. Все перечисленные компоненты тесно связаны друг с другом и на практике функционируют в неразрывном единстве. Под органостроением подразумеваются данные о внутреннем устройстве инструмента, количестве и строении труб, составе диспозиции, а также характеристиках звучания отдельных регистров.

Отечественная органная музыка представлена как сочинениями для органа соло, так и произведениями с участием других инструментов. Обращение к данной сфере позволяет затронуть актуальный вопрос стилистического своеобразия органного наследия, бытования различных жанров, проблему традиций и новаторства в контексте мирового органного искусства.

Органное исполнительство включает основные средства и приёмы, которые применяются для раскрытия художественного содержания органной музыки композиторов Казахстана. Такие проблемы, как взаимодействие общемировых исполнительских тенденций и традиций национальных школ, отражение глубинных этнических основ музыкального мышления в композиторском и исполнительском творчестве, являются, безусловно, актуальными и отвечают приоритетным направлениям развития музыковедения.

Несмотря на все многообразие проявлений, следует отметить, что органное искусство оказалось вне ведущих направлений развития музыкальной культуры Казахстана и, соответственно, осталось за рамками не только специальных, но и обобщающих исследований.

Органная школа – относительно молодое, но достаточно яркое явление в музыкальной культуре республики. Появившись в Казахстане в 1967 году, с установкой первого органа в Актовом зале Казахского государственного института искусств (ныне Большой зал Казахской национальной консерватории им. Курмангазы), она непрерывно развивается.

Не секрет, что орган, восходящий к европейской органной культуре и имеющий глубокие корни в ней, явился для центральноазиатского региона привнесённым инструментом. В этой связи ему предстоял долгий путь адаптации в новой культурной среде, который был сопряжен с некоторыми специфическими особенностями, связанными с социокультурной обстановкой в республике. Ведь, как известно, история возникновения органа в европейской музыкальной культуре имела тесные связи с церковным культом, который являлся результатом доминирования религиозной проблематики. Органное искусство Казахстана же было нацелено на формирование светского характера инструмента и складывалось в рамках некоторого дистанцирования от прикладного, церковного предназначения. Поэтому орган, будучи носителем европейского начала и характерных черт западного музыкального мышления, в Казахстане все же трактовался как светский инструмент, не связанный с религиозной традицией.

Обращение к избранной проблематике обусловлено также возросшим за последние десятилетия интересом к созданию национальной органной музыки отечественными композиторами, что нашло отражение в появлении значительного количества органных произведений, требующих своего осмысления с точки зрения жанровой системы, музыкального стиля и формы.

Активная концертная и педагогическая деятельность ведущих органистов республики свидетельствует о назревшей необходимости изучения истоков зарождения и становления исполнительской органной школы Казахстана, которая напрямую зависит от появления первого инструмента в стране.

Итак, специальные работы, посвященные исследованию органного искусства Казахстана в комплексе вопросов изучения этапов его эволюции, органного наследия отечественных композиторов и органостроения, отсутствуют. Несмотря на наличие статей, содержащих отдельные наблюдения и довольно точные характеристики некоторых аспектов развития избранной темы, попытки создать целостную картину его бытования не предпринимались.

Материал и методы. Для изучения поставленных задач привлечен системный подход, заключающийся в применении различных методов исследования: исторического, аналитического, сравнительного, жанрово-стилевого. Анализ архивных материалов, публичных выступлений и статей ведущих исполнителей-органистов позволил глубоко изучить начальный период формирования органной школы Казахстана. В социально-историческом плане широко использовались архивные сведения. Источниковую базу для них составили личные дела музыкантов, интервью исполнителей, письма в административные органы.

Музыкальным материалом послужили обработки казахских народных песен Е. Брусиловского, пьесы для соло органа И. Дубовского, С. Кибировой, Р. Байдалина, А. Луначарского, Е. Астахова, а также сочинения крупной формы – оратория «Ленин» Г. Жубановой, Первая симфония «Памяти Розыбакиева» К. Кужамьярова, балет «Гамлет» А. Исаковой, симфония «Жигер» Г. Жубановой, «Торжественная ода к 50-летию СССР» М. Иванова-Сокольского, где орган представлен в составе оркестра. Все сказанное позволило подвергнуть обработке значительное количество информации.

Обзор литературы. Методологическая база исследования основана на общенаучных и специальных музыковедческих подходах к изучению рассматриваемого явления. Зарубежная литература, посвященная органу, достаточно широка и затрагивает самые разные стороны избранной темы. В изучении проблем, раскрывающих становление органной школы европейских стран, важными стали труды М. Моисеевой, Е. Кривицкой, Т. Зенаишвили; Е. Бурундуковской; А. Прониной и других. Формированию общего представления об истории органного искусства Казахстана способствовали работы Т. Харламовой, Г. Несипбаева, Л. Латышовой, В. Тебенихина, М. Жекеновой, Г. Юминовой и др.

Особую значимость составили труды казахстанских музыковедов – Н. Кетегеновой; У. Джумаковой, Е. Трёмбевельского, Г. Котловой, А. Омаровой, Г. Акпаровой, А. Нусуповой, В. Недлиной, посвященные истории композиторской школы республики, проблемам взаимодействия национального и интернационального, традиций и новаторства, системе жанров, стилевым направлениям. Отдельно отметим работы Н. Шахназаровой, в которых понятие «национальная музыкальная традиция» исследуется в рамках проблем композиторского творчества.

Изучение материалов также базируется на сравнительном методе. Для наиболее точного определения временных рамок этапа формирования органной школы Казахстана, были изучены работы отечественных авторов. Т. Харламова в кандидатской диссертации выделяет несколько стадий становления органного искусства, первая из которых ограничивается рамками 1967 г. – первой половины 1970-х годов. Автор

отмечает, что данный период характеризуется доминированием тенденций в освоении тембровой палитры нового инструмента в исполнительской и слушательской среде, а также формированием органного репертуара. М. Жекенова в магистерской диссертации более четко обозначает временные рамки зарождения органной ветви в музыкальном искусстве Казахстана: 1967–1976 годы. Спорна позиция педагога КазНУИ Л. Латышовой, охватывающая более широкий исторический диапазон начального этапа формирования исследуемого явления (1967–2000 гг.).

Результаты. Подробно изучив представленный материал, включающий факт установки органов, список музыкальных произведений, их жанровую составляющую, сведения об исполнителях и архивные данные, считаем целесообразным разделить процесс становления органного искусства Казахстана на три этапа, первый из которых закономерно начался в 1967 году, вместе с появлением органа в республике и продолжался до первой половины 1970-х годов. Он охарактеризован созданием обработок, переложений и миниатюр, а также включением органа в состав крупных симфонических и вокально-симфонических произведений.

Второй этап (1974-1998 гг.) ознаменовался возникновением собственно крупной формы для органа соло (концертов, сонат, вариаций), а также установкой в 1988 г. в Казахской государственной филармонии им. Жамбыла органа симфонического типа и появлением новых ярких имен в исполнительстве.

Третий этап, открывшийся с 2000 годов, продолжается по сей день. Он отмечен появлением органов в столице Казахстана (2005, 2007 гг.), рождением произведений для экспериментальных инструментальных ансамблей и укреплением позиций органного исполнительства в стране. Этому способствуют процессы, происходящие в национальной инструментальной культуре, живо реагирующей на новации в сфере музыкального языка, а также на воссоздание жанровых, композиционных, структурных особенностей казахского фольклора. Все сказанное находит непосредственное отражение в органном музицировании.

В 1967 году орган был установлен на эстраде Актового зала Института искусств Алма-Аты. Это важное событие случилось благодаря усилиям двух известных музыкальных деятелей – К. Кужамьярова и Е. Рахмадиева, в разное время занимавших пост ректора Алмагинской государственной консерватории им. Курмангазы. Помимо этого, в установке инструмента также был задействован Комитет по органостроительству при Министерстве культуры СССР, которым в то время руководил Л. Ройзман, известный советский органист. В задачи инстанции входили переговоры с ведущими органостроительными фирмами, подготовка договоров, изучение технических характеристик органов, составление диспозиции, выбор необходимых регистров для той или иной акустики, дальнейшая установка органа и его обслуживание. Поддержка Комитета в деле установки органа в Алма-Ате оказалась ощутимой и важной в тот период.

После преодоления всех тягот по установке первого органа в Казахстане, Е. Рахмадиеву в 1971 году, спустя четыре года, удалось добиться появления второго инструмента. Учебный орган, на котором студенты могли самостоятельно готовиться, репетировать, был в несколько раз меньше. Решение приобрести данный инструмент

оказалось последовательным и закономерным, поскольку способствовало открытию в стенах консерватории новой музыкальной специализации.

Интересно проследить преемственность нескольких поколений органистов Казахстана. Так, опираясь на данные Л. Латышовой, очевидно, что истоки исполнительского искусства республики восходят своими корнями к А. Гедике (1877-1957). Известный композитор и органист был педагогом Л. Ройзмана, который, в свою очередь, воспитал многих выдающихся органистов, основоположников органных школ различных стран. Среди них можно выделить следующие имена: Л. Дигрис (Литва), Э. Мгалобишвили (Грузия), а также В. Тебенихин (Казахстан). Кроме этого, учениками Л. Ройзмана являются многие концертирующие органисты, видные деятели и преподаватели, возглавившие органные классы российских консерваторий: Н. Гуреева, О. Янченко, А. Паршин (Москва), Р. Абдуллин (Казань), Г. Козлова (Нижний Новгород), А. Фисейский (РАМ им. Гнесиных в Москве). Г. Несипбаев, выпускник Л. Ройзмана, достойно продолжает дело своего наставника в КНК им. Курмангазы (Алматы).

Помимо удачных кадровых решений, касающихся педагогов органного класса, заслуга Е. Рахмадиева заключалась и в том, что он держал на особом контроле вопрос обслуживания органов. Обладая сложным механизмом, инструменты требовали постоянного ухода и наблюдения специалистов. Для решения поставленной задачи на обучение в Москву был отправлен В. Заварухин. Это был первый органный мастер Казахстана, получивший профессиональное образование и прошедший позднее стажировку в Риге. В помощники ему был определен Н. Филатов. В течение долгих десятилетий эти два мастера следили за «здоровьем» двух казахстанских органов.

Личность В. Тебенихина занимает особое место в формировании исполнительской школы Казахстана. Будучи руководителем органного класса консерватории с 1968 года, он проявил себя не только как педагог и солист, но и как идеолог нового времени. Высокопрофессиональный музыкант, педагог и активный общественный деятель, он отдал много сил зарождению не только национальной органной школы Казахстана, но и повышению уровня инструментального исполнительства в стране в целом. В. Тебенихин много гастролировал как по республике, так и за ее пределами, пропагандируя музыку казахстанских композиторов.

В результате общих усилий были успешно освоены жанры миниатюры, обработки и переложений, а также крупные формы (симфония, оратория, балет) где орган выступал в роли составной части симфонического оркестра. Участвуя в хоровых и симфонических полотнох, он вполне гармонично вплелся в музыкальную ткань произведений.

Ярким примером может служить творчество Г. Жубановой, органично сочетающее казахскую традиционную и европейскую академическую культуры, являющиеся основой формирования ее мировоззрения и музыкального мышления. Партия органа в симфонии «Жигер» Г. Жубановой величественна и торжественна. В ней отчетливо прослеживаются связи с традиционной культурой казахов, что находит отражение не только в гармонии, фактуре, тембре и тематизме, но и в композиции и драматургии в целом. Особенности кюев Даулеткерей, в том числе кюй «Жигер» и жоктау «Салык

өлген», используемые в симфонии оказались созвучны индивидуальному стилю композитора, и были подняты ею на новый уровень наднационального философского обобщения. Обогащение народных тем, взятых в их первоизданном виде, сложной полифонизированной и хроматической фактурой изложения сообщает симфонии «Жигер» Г. Жубановой необыкновенную полистилевую монолитность. Народные мелодии выступают в произведении неотъемлемой частью ее композиторского замысла. Их введение воспринимается как нечто вечное и непреходящее.

Следует отметить, что к подобного рода методам прибегали многие выдающиеся композиторы, такие как М. Глинка, А. Бородин, М. Мусоргский, П. Чайковский. Н. Римский-Корсаков, С. Рахманинов, Б. Барток и многие другие.

Эстетические воззрения, современный взгляд на мир, глубокая национальная почвенность произведений Г. Жубановой являются отчетливым выражением формирования национального стиля. В этом видится глубокое влияние творческого наследия композитора на развитие современной музыкальной культуры Казахстана. Примечательно, что жанры крупной формы получают развитие в последующих этапах становления органной школы, обогатившись новыми композиционными приемами и средствами музыкальной выразительности.

Обсуждение. Более подробно остановимся на этапе формирования органного искусства в Казахстане – важнейшей составляющей творческой деятельности, явившейся основным каналом трансляции национальной культуры. Именно с момента появления инструмента в республике можно говорить о возникновении целого феномена органной культуры, который в результате создания благоприятных факторов для развития, вобрал в себя несколько взаимодополняемых направлений – органостроение, исполнительское мастерство, композиторское творчество. Перечисленные аспекты органного искусства могли зародиться только благодаря установке самого инструмента в Казахстане.

При рассмотрении органной школы считаем целесообразным опираться на три вектора ее развития: «инструмент – композитор – исполнитель». Как справедливо отмечает Г. Несипбаев: «В отличие от других стандартизованных инструментов он [орган], гораздо в большей степени может воздействовать на все явления, обобщаемые понятием музыкальной культуры – от формирования исполнительских и композиторских традиций до воспитания своей слушательской аудитории» (Несипбаев 2004: 57). Поэтому рост и расцвет той или иной школы имеет тесную связь с количеством и качеством органов. Примечательно, что в мире не существует двух одинаковых органов. Каждый из инструментов уникален, имеет свой набор регистров и собственный стиль звучания.

Строение органов в лучших классических образцах приобретало черты самостоятельного направления – органостроения, как это случилось, например, в истории некоторых ведущих европейских органных школ (De Peque Leoz 2018: 540). Возникали отличительные черты органов той или иной страны и эпохи, появлялись династии органостроителей, где секреты ремесла передавались от отца к сыну, и, наконец, открывались фирмы, многие из которых функционируют до сих пор на протяжении вот уже нескольких столетий. Важным фактом органостроения является его непосред-

ственная связь с развитием исполнительского и композиторского мастерства. Так, инструменты А. Шнитгера имели существенное влияние на расцвет северонемецкой школы, органы Г. Зильбермана связаны с традициями органной школы И. С. Баха, а органостроительное творчество А. Кавайе-Колля в полной мере отражает достоинства звучания французской органной школы XIX века.

Следовательно, рассматривая этап формирования органной школы Казахстана, необходимо остановиться на первом органе, который появился в республике по историческим меркам сравнительно недавно, 55 лет назад. История нового, несвойственного для азиатской культуры инструмента, оказалась интересной. Серьезным препятствием для его установки послужило сложившееся мнение отдельных чиновников из ЦК КПСС и Министерства культуры КазССР, которые недостаточно глубоко понимали значимость данного события в исторической перспективе. Они считали, что появление органа в республике шло вразрез с бытовавшей в то время идеологией и не имело тесной связи с восточной культурой. Представители власти ссылались на религиозную направленность инструмента и, обращаясь к Е. Рахмадиеву, заявляли: «Ты, наверное, хочешь всех казахстанцев, всех алматинцев крестить в христианскую веру» (Несипбаев 2021: 13). Иногда, уровень аргументации доходил даже до таких крайних выражений.

Однако, органное искусство на протяжении многих веков успешно функционирует в двух направлениях – духовном и светском. И это позволяет ему полноценно развиваться в различных сферах, не концентрируясь лишь на религиозной составляющей.

Приведем, ставшей крылатой, фразу К. Кужамьярова: «Я хочу, чтобы и в степи звучал орган». Высказанная мысль, озвученная в беседе с начальником отдела культуры ЦК КПСС СССР, как нельзя лучше передает весь пылкий настрой музыканта и его непоколебимую решимость в достижении цели. Однако перед тем, как установить орган, необходимо было задуматься о возведении здания, в котором инструмент будет «жить» в дальнейшем. Так, в 1965 г. К. Кужамьяров, будучи ректором консерватории, добился разрешения на строительство нового Актового зала Государственного института искусств (ныне – Казахская национальная консерватория им. Курмангазы), куда впоследствии установят орган в 1967 году. В то время решение этого вопроса было далеко непростым. Как свидетельствует текст постановления ЦК КПСС «О развитии жилищного строительства в СССР» от 1957 года, к концу 60-х годов XX столетия в Советском Союзе одной из первостепенных задач всех партийных и хозяйственных органов было развитие жилищного строительства, получившее всенародное значение. По указу Н. Хрущева существовало разрешение на строительство объектов, предназначенных исключительно для жилья, но никак не для других целей (все силы были брошены на застройку жилых домов – так называемых «хрущёвок», которых по плану было возведено огромное количество).

В такое непростое для музыкальной культуры КазССР время, когда решались насущные и бытовые вопросы по обеспечению населения жильем, во всю мощь работали заводы и строительные фабрики, К. Кужамьярову удалось добиться разрешения на строительство зала с последующей установкой органа. Все это стало возможным

благодаря его большому авторитету, умению убеждать и искусно вести переговоры с руководством. Данный факт является неоспоримым подтверждением подлинного энтузиазма и беззаветной преданности своему делу видного общественного деятеля.

Не менее важную роль в появлении первого органа в республике сыграл Е. Рахмадиев. В процессе установки органа в г. Алма-Ате он также столкнулся со многими препятствиями, одним из которых следует назвать непринятие общественностью самой идеи появления инструмента в Казахстане. По словам органиста Г. Несипбаева: «Умы людей воспринимали орган достаточно категорично» (Несипбаев 2021: 13). В виду конфессиональной принадлежности инструмента некоторые чиновники опасались, что его появление будет способствовать распространению католицизма и протестантизма среди населения. Даже несмотря на то, что СССР в то время был страной с отчетливо декларированным атеистическим убеждением, подобные разговоры имели место. Так называемый «научный атеизм», иначе говоря научный скептицизм, бытовавший в Советском Союзе, согласно постановлениям ЦК КПСС от 1954 года («О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах её улучшения» и «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения»), к сожалению, не мог полностью изменить мышление казахстанского общества.

С появлением инструмента остро встал вопрос с исполнителями, способными вести класс органа в консерватории. Так, на стажировку в МГК им. П.И. Чайковского в класс Л.И. Ройзмана был отправлен ведущий педагог кафедры фортепиано Алматинской консерватории Эмиль Абрамович Росман. Однако, несмотря на все приложенные со стороны руководства ВУЗа усилия, за короткий срок обучения (около 3–4 месяцев) ему не удалось в полной мере овладеть навыками органного мастерства, поскольку этот инструмент обладает индивидуальной исполнительской спецификой. Отметим, что орган требует совершенно иного звукоизвлечения и особого туше, контролируемого тонким слухом. При этом необходимо иметь хорошие способности к координации для одновременной игры на нескольких клавиатурах: мануальной и педальной. Неверно полагать, что, будучи профессиональным пианистом, можно легко освоить основы исполнительского мастерства на органе. Учитывая технические сложности, с которыми столкнулся Эмиль Абрамович, ему не удалось в сжатый отрезок времени освоить основные секреты мастерства игры на данном инструменте.

Исходя из сложившейся ситуации, ректором Е. Рахмадиевым был сделан соответствующий запрос в Московскую консерваторию с просьбой предоставить дипломированного специалиста в избранной области. Так, в 1968 году в Алматинскую консерваторию приезжает работать выпускник МГК им. П.И. Чайковского, органист и пианист, Владимир Тебенихин*. С его именем по праву связывают открытие органного класса и период становления школы Казахстана.

Одной из отличительных черт органистов советской школы был их исполнительский универсализм. Многие выпускники консерваторий того периода на высоком профессиональном уровне владели игрой на нескольких клавишных – родственных, но различных по своей технике исполнения, инструментах – фортепиано, органе, клавишине. Таким был и В. Тебенихин. Приехав в Алма-Ату в возрасте 25 лет, он проявил вы-

* Архив МГК им. П.И. Чайковского. Оп. 11. Ед. хр. 3404. Св. 307.

сокую степень ответственности как руководитель фортепианного и органного классов консерватории, успешно справляясь с возложенными на него обязанностями.

Следует отметить необыкновенную энергию музыканта, которому удалось заинтересовать композиторов Казахстана сочинять музыку для органа, тем самым создав необходимые условия для зарождения новой ветви органной культуры – композиторского творчества. Вполне логично, что на первом этапе появление органной музыки было сопряжено с созданием преимущественно произведений малых форм – обработок, переложений и миниатюр.

Несмотря на специфические особенности инструмента, который был совершенно нов и недостаточно тривиален по звучанию для слуха, технике исполнения и композиционной фактуре, отечественные композиторы с большим интересом откликнулись на предложение В. Тебенихина – начать писать музыку для органа. Они искренне поддержали данную идею и принялись за работу. Так, В. Тебенихин отмечал: «Не имея никакого опыта в области сочинения для органа, не зная этого инструмента, композиторы Казахстана сначала предложили, как Е.Г. Брусиловский, сделать переложения своих фортепианных произведений для органа. Алматинские организаторы занялись этим. Так возникли обработки пьес Е.Г. Брусиловского: «Екі жирен», «Қараторғай». Сразу же эти произведения были записаны для радио и часто исполнялись. В них цитировались казахские напевы и, хотя темы брались народные, звучали эти пьесы вполне «по-органному» (Тебенихин 1970: 5). Это были первые образцы казахских сочинений для органа, созданные в 1968 году.

Остро стоящие вопросы репертуарной политики в консерватории явились катализатором к их созданию. Очевидно, что освоение данной области базировалось на известных музыкальных примерах из мировой органной классики. Однако В. Тебенихин, как мудрый и дальновидный педагог понимал, что параллельно с этим процессом должны осваиваться также национальные формы и жанры. Как отмечает М. Жекенова: «Несмотря на то, что этот «легкий» путь [создание обработок – И.Г.] был достаточно продуктивным и интересным, стало ясно, что пока композиторы Казахстана не будут сочинять собственных сочинений для органа, говорить о прогрессе в этом деле не представляется возможным. Для этого необходимо было, чтобы отечественные композиторы изучили специфику органного исполнительства, основы органной техники» (Жекенова 2017: 19). Поэтому В. Тебенихин, совместно работая в этом направлении с ведущими композиторами консерватории в 70-х годах XX столетия, разъяснял все тонкости исполнительского мастерства на органе, в результате чего было создано несколько произведений для органа соло. Это Соната А. Луначарского (1976), «Вариации на тему Булата Сарыбаева» Е. Астахова (1970), «Поэма» С. Кибировой (1970), «Вариации» Р. Байдалина, а также первое оригинальное сочинение для органа в Казахстане – «Полифонические этюды» И. Дубовского, созданное им в 1968 году по просьбе В. Тебенихина. И. Дубовскому были присущи глубина и оригинальность подхода к музыкальному материалу, его опусы явились неким эталоном для нескольких поколений музыкантов. В творчестве его последователей представлены уже несколько стилистических направлений, берущих истоки от первоначальной традиции, но обладающих своей национальной спецификой.

Постепенно, учитывая возрастающий интерес к органу и создание оригинальных миниатюр для данного инструмента, стало вполне закономерным появление произведений крупной формы, где привлечение органа было хоть и эпизодическим, но весьма эффективным. К таким опусам относятся оратория «Ленин» Г. Жубановой (1969), Первая симфония «Памяти Розыбакиева» К. Кужамьярова (1971), балет «Гамлет» А. Исаковой (1971), симфония «Жигер» Г. Жубановой (1971), «Торжественная ода к 50-летию СССР» М. Иванова-Сокольского (1972). Примечательно, что в крупных полотнах орган, гармонично вплетенный в музыкальную ткань и естественно сочетается с оркестром, зачастую выполнял роль весомой эмоциональной поддержки в раскрытии драматургического замысла. Нередко он использовался в заключительных частях циклов или в кульминационных разделах формы. Так, например, в оратории «Ленин» Г. Жубановой инструмент традиционно задействован в моменте наивысшего драматического напряжения в развитии музыкального материала, где раскрывается основная суть конфликта.

Специфическое же преломление орган приобретает в пятичастной симфонии «Жигер» Г. Жубановой, посвященной Ахмету Жубанову, композитору, ученому и известному деятелю музыкальной культуры Казахстана. Сказанное наиболее рельефно находит отражение в выразительных средствах музыки. Здесь функция органа несколько иная: звучание инструмента привносит философское начало.

IV часть симфонии (*Adagio mesto*) предстает неким центром характерной национальной образности, состоящим из двух фаз кульминационной зоны. Первая – это высшая ступень драматизма, трагизма и напряжения, рисующая картины неминуемого апокалипсиса, проходит в оркестровой партии. Вторая фаза – философски сосредоточенный, проникновенный финал, звучащий у *solo* органа и вносящий существенный контраст. В основе двух полярно эмоционально-психологических состояний данного раздела лежит мелодия инструментального жоктау «Салык өлген» Даулеткерей, которая органично сочетается с усложненной остродиссонантной гармонизацией.

Выступая в качестве лейтмотива симфонии «Жигер», данная тема в партии органа подана в духе траурных католических и протестанских духовных песнопений. Таким образом, *solo* органа предстает самым значимым выражением жанровых метаморфоз лейттемы симфонии. Включение органного хора в музыкальную канву повествования подразумевает чувство смирения в принятии смерти, свойственные как христианской, так и мусульманской вероисповеданиям. Иными словами, в IV части симфонии «Жигер» Г. Жубановой как бы взаимодействуют два уровня философского понимания смерти: христианское и традиционно-обрядовое восприятие (жоктау). Через подобную трактовку народного первоисточника прочитывается отношение композитора к проблематике национального и наднационального в искусстве.

Заключение. Используя системный метод, в статье предпринята попытка изучения начального этапа становления национального органного искусства Казахстана и его характерных признаков в комплексе вопросов органостроения, композиторского творчества и исполнительства. В результате были выявлены отличительные черты исследуемого периода (1967–1974 гг.), продемонстрировавшие тесную взаимосвязь компонентов целого.

Во-первых, процесс установки первого в республике органа был сопряжен с рядом сложностей, преодолев которые К. Кужамьярову и Е. Рахмадиеву, все же удалось достичь цели – инструмент был установлен в 1967 году. Спустя четыре года в консерваторию был доставлен второй орган – учебный, что заложило начало зарождению органной школы в республике.

Во-вторых, для работы в качестве руководителя органного класса был приглашен молодой выпускник Московской консерватории В. Тебенихин. Профессиональная деятельность музыканта оказала значительное влияние на различные аспекты формирования национальной органной школы. Понимая важность развития органной музыки в республике, В. Тебенихин тесно сотрудничал с отечественными композиторами, мотивируя их создавать оригинальные сочинения для инструмента, с которым ранее они не сталкивались.

В укреплении позиций исполнительства особую роль сыграла насыщенная концертная деятельность органного класса консерватории. Следует отметить, что в советское время в Алма-Ате ежемесячно проходили по два органных концерта, один из которых – с участием органистов из дальнего зарубежья, другой – из Советского Союза. При этом, между двумя этими мероприятиями регулярно проводились выступления алматинских органистов. В результате продуманной концертной политики в Алма-Аты постоянно звучала органная музыка. Естественно, что данный факт напрямую оказывал влияние на сознание публики столицы, чей уровень восприятия стабильно рос от концерта к концерту. Это отразилось и на преемственности поколений слушателей, так как на концерты сначала приходили молодые люди, которые впоследствии приводили своих детей.

Таким образом, произошла трансформация общественного мышления, т.к. в арсенал казахской музыкальной классики был введен новый вид национального искусства – органное искусство, основанное на глубоком усвоении народно-национальных основ. В результате, в республике успешно прошел процесс адаптации и слияния органного искусства с национальным самосознанием, что повлияло на аутентичность культуры. По мнению Г. Несипбаева, в настоящее время в Алматы сформировалась подготовленная, образованная и благодарная публика. Это стало возможным благодаря активно функционирующему органному классу в консерватории в 70-х годах XX века. Будучи привнесённым инструментом из европейской культурной среды, с течением времени орган гармонично вписался в национальный контекст, поднявшись на новый наднациональный уровень.

В-третьих, с зарождением органной школы в республике появились первые органные опусы, которые вначале были представлены тремя жанровыми разновидностями – обработками, миниатюрами и крупной формой, где орган выступал в составе оркестра. Так, во многих сочинениях отечественных композиторов связь с народной традицией составляет основу художественного пространства, находя отражение в мелодиях, темах, образах, жанрах и специфических приемах развития. Интонационная основа большинства органных произведений связана с народно-песенной культурой. Отметим, что лиро-эпическое начало является доминирующим, поскольку казахский фольклор широко представлен распевными и эпическими песнями. Активные, дина-

мичные темы восходят к инструментальным жанрам казахского фольклора. Национальные истоки в органичных произведениях проявляются на всех уровнях художественного целого: образно-содержательном, музыкального языка, формообразования.

Ценность проведенного исследования заключается в том, что в работе показана важная роль органной исполнительской школы в Казахстане в области современного академического музицирования, установлен закономерный результат сотрудничества ведущих исполнителей с казахстанскими композиторами, заключающийся в их совместной работе в плане поиска новых средств выразительности и применения органной техники игры. Выявлены основные средства музыкальной выразительности в сочинениях для органа, присущие традиционной музыке Казахстана (ладовые особенности звуковысотной организации, тембровая характеристика звучания, процессуальная природа формообразования, ярко выраженное импровизационное начало, метрическая свобода), которые во многом определяют национальный колорит и могут рассматриваться в качестве признаков этнической идентичности. Сказанное открывает большие перспективы в дальнейшем изучении последующих этапов становления и развития органной музыки в республике, особый интерес также представляет исследование вопросов интерпретации органных сочинений отечественных композиторов.

Таким образом, можно утверждать, что органное искусство в музыкальной культуре Казахстана оказалась жизнеспособным и творчески перспективным, т.к. с течением времени оно сложилось в целостный самостоятельный вид национального искусства. Результаты работы могут послужить дополнением к содержанию курсов истории казахской музыки, инструментоведения, истории органного исполнительства, музыкальной культуры Казахстана, а также найдут применение в практической деятельности исполнителей-органистов как теоретическая и методологическая основа при изучении органных сочинений композиторов Казахстана.

Благодарности. Авторы выражают благодарность архиву Казахской национальной консерватории им. Курмангазы и Государственному архиву г. Алматы за предоставленные материалы, а также профессору органного класса КНК им. Курмангазы, Заслуженному деятелю РК Г.Т. Несипбаеву за консультирование.

Гавриленко И.А.¹, Нусупова А.С.²

^{1,2}Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,

Алматы қ., Қазақстан

E-mail: ¹gavrilenko1991@bk.ru, ²nusaiz@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0001-9378-0701, ²0000-0001-7669-5492

Қазақстанның ұлттық орган өнерінің қалыптасуының мәселелері (1967–1974 жж.)

Аңдатпа. Қазақстанның орган өнері – жаңа дамып келе жатқан өнер болғанымен, музыкалық мәдениеттегі жарқын құбылыс. Оны зерттеу құбылысы республика бойынша алғашқы құралдарды орнату, орындаушылық шеберлікті дамыту және орындалатын орган шығармаларының пайда болуы сияқты жалпы заңдылықтарды айқындайды әрі тандалған мәселені жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда ХХ ғасырдың 60-жылдарында басталған республикалық орган мектебінің пайда болу кезеңі ерекше қызығушылық тудырады.

Қазақстандағы орган өнері отандық музыкатану саласында біртұтас құбылыс ретінде жеке зерттеу нысанасына айналмады. Осыған орай бұл мақалада аспаптың органы орындаушылық пен оның композиторлық шығармашылықты дамытуға әсері зерттеледі. Қалыптасу кезеңіндегі өңдеулермен, миниатюралармен және үлкен формамен ұсынылған отандық авторлардың органға арналған шығармаларының жанрлық ерекшелігі туралы танымдық ақпарат беріледі.

Қойылған міндеттерді шешу үшін зерттеудің тарихи, аналитикалық, жанрлық-стильдік, сондай-ақ мұрағаттық материалдарды жүйелеуден тұратын жүйелі тәсілі сияқты әртүрлі әдістері назарға алынды.

Мақала материалдары практикалық тұрғыдан органның орындаушылық тарихы, аспаптану, қазақ музыкасының тарихы бойынша зерттеулерде және Қазақстан орындаушылары мен композиторларының шығармашылық жұмыстарында қолданыс табады.

Отандық композиторларды тану ұлттық мазмұн түрін түсінуге мүмкіндік беретін дәстүрлі шығармашылық болмыс пен жанрларға бағытталу арқылы сипат алады. Қазақстандағы орган аспабы діни құрамдас бөлікті айналып өтіп, ерекше эмоционалды мазмұндағы құрал ретінде қабылданады. Сондықтан Қазақстан музыкалық мәдениетінде орган өнерін қалыптастыру кезеңінің маңыздылығын түсіну оның тарихи келешегінің зор екендігін көрсетеді.

Кілт сөздер: Орган, орган жасау, өнер, музыка, Қазақстан.

Gavrilenko I.A.¹, Nussupova A.S.²

^{1,2}*Kurmangazy Kazakh National Conservatory,
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹gavrilenko1991@bk.ru, ²nusaiz@mail.ru

ORCID ID: ¹0000-0001-9378-0701, ²0000-0001-7669-5492

On the problem of the formation of national organ art in Kazakhstan (1967–1974)

Annotation. Organ art of Kazakhstan is a young, but quite bright phenomenon in the musical culture. The phenomenon of its study includes several vectors of development - the installation of the first instruments in the republic, the development of performing skills and the appearance of organ compositions. This close relationship makes it possible to study the chosen problem comprehensively, revealing common patterns in the development of the national organ art. Of particular interest is the period of the origin of the organ school of the republic, which began in the 60s of the XX century.

The organ art of Kazakhstan as an integral phenomenon in domestic musicology has not become the subject of a separate research. In this scientific work studies the influence of the instrument on the development of organ performance and compositional creativity, provides information about the genre specifics of works for the organ of local authors, which at the stage of formation is represented by treatments, miniatures and large form.

To work on assigned tasks, a systematic approach is involved, which consists in the use of various research methods: historical, analytical, genre-style, as well as the systematization of archival materials.

In practical terms, the materials of the article can be used in research on the history of organ performance, instrumentation, the history of Kazakh music and in the creative activities of performers and composers of Kazakhstan.

The research of Kazakh composers is characterized by a focus on the images and genres of traditional of traditional art, which makes it possible to comprehend the national type of content. Bypassing the religious component, the organ in Kazakhstan is perceived as an instrument with a special emotional content. Thus, the comprehension of the significance of the phase of the formation of organ art in the Kazakh musical culture demonstrates its historical perspective.

Key words: Organ, organ building, art, music, Kazakhstan.

Информация об авторах:

Гавриленко Ирина Анатольевна, докторант специальности «8D02102 – Инструментальное исполнительство (орган)», магистр искусствоведческих наук, старший преподаватель кафедры «Специальное фортепиано» Казахской национальной консерватории им. Курмангазы. E-mail: gavrilenko1991@bk.ru, ORCID: 0000-0001-9378-0701.

Нусупова Айзада Сайфуллаевна, кандидат искусствоведения, «ҚР Мәдениет саласының үздігі», ассоциированный профессор (КОКСОН МОН РК) кафедры «Музыковедения и композиции», декан факультета «Вокала, дирижирования и музыкального образования» Казахской национальной консерватории им. Курмангазы E-mail: nusaziz@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7669-5492.

Литература

Бекенова А. Создание транскрипций и переложений для альты в Казахстане: ретроспектива, теория и практика / Журнал Rurkatha по междисциплинарным гуманитарным исследованиям. – Том 12, № 6, 2020. – с. 1-14. DOI: 10.21659/rurkatha.v12n6.17. (англ.)

Де Пике Лео И. Органостроение в Бильбао в девятнадцатом веке: Документальные материалы / Журнал музыковедения. – Т. 41, № 2, 2018. – с. 539-565. DOI: 10.2307/26554764. (англ.)

Джумакова У.Р. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности [Текст] / У. Джумакова. – Астана: Фолиант, 2003. – 232 с. (рус.)

Жекенова М.Д. Орган в творческой практике композиторов Казахстана: дис. ... маг. иск.: 17.00.02 / Жекенова Меруерт; [Место защиты: КазНУИ]. – Астана, 2017. – 62 с. (рус.)

Кетегенова Н.С. «Композиторы Казахстана. Творческие портреты». Составитель, автор ряда статей Н.С. Кетегенова. – Алматы: «Алматы-Болашак», 2012. – Т. I. – 360 с. (рус.)

Латышова Л.В. О преемственности исполнительских традиций в органном искусстве Казахстана (1967-2000) / Евразийский союз ученых. – 2015. – №17. – DOI: 10.31618/ESU.2413-9335. (рус.)

Лим Х., Хикен П. Влияние музыки на возбуждение, удовольствие и когнитивные способности / Психология музыки. – 2019. – Т.47. – № 4. – С.539-550. DOI: 10.1177/0305735618766707. (англ.)

Моисеева М.А. Хосе де Небра (1702–1768) и его сарсуэлы / Опера в музыкальном театре: история и современность. Тезисы международной научной конференции. – Москва, 11–15 ноября 2019. – с. 118–119. ISBN 978-5-8269-0252-3 (Т. 1). (рус.)

Недлина В.Е. Пути развития музыкальной культуры Казахстана на рубеже XX-XXI столетий: дис. ... канд. иск.: 17.00.02 / Недлина Валерия Ефимовна; [Место защиты: Моск. гос. консерватория им. П.И. Чайковского]. – Москва, 2017. – 344 с. (рус.)

Несипбаев Г.Т. Секция органа / Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, 60 лет. – Алматы, Asu anima, 2004. – с. 57-63. (рус.)

Несипбаев Г.Т. Текст видеолекции «История органа и органная культура Казахстана» в рамках онлайн-проекта Казахской государственной филармонии им. Жамбыла «Творческая мастерская». – Алматы, 2021. (рус.)

Нусупова А.С. Творчество композиторов Казахстана в контексте культурно-стилевых процессов второй половины XX века. Монография. – Алматы, «Жания-Полиграф», 2019. – 192 с. (рус.)

Постановление ЦК КПСС №951 «О развитии жилищного строительства в СССР» от 31 июля 1957 года. (рус.)

Риполь М. Искушение ложными образами: Риторика в органной музыке Кабанильеса / Журнал музыковедения. – Т. 43, № 1, 2020. – с. 109-130. DOI: 10.2307/26915453. (англ.)

Санс П. Два столетия Органостроительной линии: Сеговийские ремесленники Ортега-де-Инес-Гарси-мартин (17-19 века) / Журнал музыковедения. – Т. 41, № 1, 2018. – с. 79-110. DOI: 10.2307/26452313. (англ.)

Тебенихин В.И. Переложения для органа произведений композиторов Е. Брусиловского, Н. Мендигаалиева, О. Гейльфуса, И. Дубровского [Ноты]: Методическая работа. Рукопись / В. Тебенихин. – Алмата, 1970. – 47 с. (рус.)

Тебенихин В. Служение Музыке. Статьи. Воспоминания. Материалы [Текст] / Авт.-сост. Д. Мосиенко. – Астана: КазНУИ, 2015. – 192 с. (рус.)

Халлам С., Варваригу М., Рич А., Папагеордж И. Существуют ли различия в практике в зависимости от исполнителя на инструменте? / Психология музыки. – Том 48, № 6, 2020. – с. 745-765. DOI: 10.1177/0305735618816370. (англ.)

Харламова Т.В. Стилиевые тенденции в инструментальном творчестве современных композиторов Казахстана: дис. ... канд. иск.: 17.00.02 / Харламова Татьяна Валерьевна; [Место защиты: ГБОУ ВО ЧО «Магнитогорская государственная консерватория (академия) имени М.И. Глинки»], 2019. – 234 с. (рус.)

Юминова Г.Л. Органная культура Казахстана: становление и тенденции развития: дис. ... маг. иск.: 17.00.02 / Юминова Галина Леонидовна; [Место защиты: КазНУИ]. – Нур-Султан, 2021. – 73 с. (рус.)

Әдебиеттер

Бекенова А. Қазақстанда альт үшін транскрипциялар мен адаптациялар жасау: ретроспективті, теория және практика / Пәнаралық гуманитарлық зерттеулер бойынша Rupkatha журналы. – 12 Том, № 6, 2020. – 1-14 Б. DOI: 10.21659/rupkatha.v12n6.17. (ағыл.)

Де Пике Лео И. XIX ғасырдағы Бильбаодағы орган жасау: деректі материалдар / Муzyкатуану журналы. - Т. 41, № 2, 2018. - Б.539-565. DOI: 10.2307/26554764. (ағыл.)

Джумакова У.Р. 1920-1980 жылдардағы Қазақстан композиторларының шығармашылығы. Тарих, мағына және құндылық мәселелері [Мәтін] / У.Джумакова. – Астана: Фолиант, 2003. – 232 б. (орыс)

Жекенова М.Д. Қазақстан композиторларының орган шығармашылық тәжірибесіндегі: дис. ... өнер. маг.: 17.00.02 / Жекенова Меруерт; [Қорғау орны: ҚазҰӨИ]. – Астана, 2017. – 62 б. (орыс)

Кетегенова Н.С. «Қазақстан композиторлары. Шығармашылық портреттер». Құрастырушы, бірқатар мақалаларының авторы Н.С. Кетегенова. – Алматы: «Алматы-Болашақ», 2012. – І.Т. –360 б. (орыс)

«КСРОО тұрғын үй құрылысын дамыту туралы» КОКП ОК 1957 жылғы 31 шілдедегі №951 Қаулысы. (орыс)

Лим Х., Хикен П. Муzyканың қозу, ләззат және танымдық қабілеттерге әсері. / Муzyка психологиясы. – 47 Том, № 4, 2019. - Б. 539-550. DOI: 10.1177/0305735618766707. (ағыл.)

Латышова Л.В. Дәстүрлердің сабақтастығы Қазақстанның орган өнеріндегі орындаушылығына туралы (1967-2000) / Ғалымдардың еуразиялық одағы. – 2015. – №17. – DOI: 10.31618/ESU.2413-9335. (орыс)

Моисеева М.А. Хосе де Небра (1702-1768) және оның сарсуәлалары / Опера муzyкалық театрдағы: тарих және қазіргі заман. Халықаралық ғылыми конференцияның тезистері. – Мәскеу, 11-15 қараша 2019. – б. 118-119. ISBN 978-5-8269-0252-3 (Т.1). (орыс)

Недлина В.Е. XX-XXI ғасырлар тоғысындағы Қазақстанның муzyкалық мәдениетінің даму жолдары: дис. ... өнер. канд.: 17.00.02 / Недлина Валерия Ефимовна; [Қорғау орны: П. И. Чайковский атындағы Мәскеу мемлекеттік консерваториясы]. – Мәскеу, 2017. – 344 б. (орыс)

Несіпбаев Г.Т. Орган секциясы / Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, 60 жас. – Алматы, Asu anima, 2004. – б. 57-63. (орыс)

Несіпбаев Г.Т. Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филармониясының «Шығармашылық шеберхана» онлайн-жобасы аясында «Орган тарихы және Қазақстанның орган мәдениеті» видеолекциясының мәтіні – Алматы, 2021. (орыс)

Нусупова А.С. XX ғасырдың екінші жартысындағы мәдени-стильдік үдерістер мәнмәтініндегі Қазақстан композиторларының шығармашылығы. Монография. – Алматы, «Жания-Полиграф», 2019. – 192 б. (орыс)

Риполь М. Жалған бейнелермен азғыру: Кабанильестің орган муzyкасындағы риторикасы / Муzyкатуану журналы. – Т. 43, № 1, 2020. – 109-130 ББ. DOI: 10.2307/26915453. (ағыл.)

Санс П. Екі ғасырлық Орган жасау желісі: Ортега-де-Инес-Гарсимартиннің Сеговиялық қолөнершілері (17-19 ғасырлар) / Муzyкатуану журналы. – Т. 41, № 1, 2018. – 79-110 ББ. DOI: 10.2307/26452313. (ағыл.)

Тебенихин В.И. Е. Брусиловский, Н. Мендіғалиев, О. Гейльфус, және. И. Дубровский композиторлар шығармаларын орган үшін қайта жазу [ноталар]: Әдістемелік жұмыс. Қолжазба / В. Тебенихин. – Алма-Ата, 1970. – 47 б. (орыс)

Тебенихин В. Муzyкаға қызмет ету. Мақалалар. Естеліктер. Материалдар [Мәтін] / Авт.-құраст. Д. Мосиенко. – Астана: ҚазҰӨИ, 2015. – 192 б. (орыс)

Халлам С, Варваригу М, Рич А, Папагеордж И. Аспаптағы орындаушыға байланысты тәжірибеде айырмашылықтар бар ма? / Муzyка психологиясы. 48 Том, № 6, 2020. - 745-765 ББ. DOI: 10.1177/0305735618816370. (ағыл.)

Харламова Т.В. Қазіргі Қазақстан композиторларының аспаптық шығармашылығындағы стильдік үрдістер: дис. ... өнер. канд.: 17.00.02 / Харламова Татьяна Валерьевна; [Қорғау орны: ЧО ЖББ МБББМ «М.И. Глинка атындағы Магнитогорск мемлекеттік консерваториясы (академиясы)»], 2019. – 234 б. (орыс)

Юминова Г.Л. Қазақстанның орган мәдениеті: қалыптасуы мен даму тенденциялары: дис. ... өнер. маг.: 17.00.02 / Юминова Галина Леонидовна; [Қорғау орны: ҚазҰӨИ]. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 73 б. (орыс)

References

- Bekenova A. (2020) Creating Transcriptions and Adaptations for Viola in Kazakhstan: Retrospection, Theory and Practice / *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. – Vol. 12, no. 6. – pp. 1-14. DOI: 10.21659/rupkatha.v12n6.17. (in Eng).
- De Peque Leoz Í. (2018) Organ Building in Bilbao in the Nineteenth Century: Documentary Contributions / *Revista de Musicologia*. – Vol. 41, No. 2. – pp. 539-565. DOI: 10.2307/26554764. (in Eng).
- Dzhumakova U. (2003) Tvorchestvo kompozitorov Kazahstana 1920–1980-h godov. Problemy istorii, smysla i cennosti [Creativity of Composers of Kazakhstan in the 1920s–1980s. Problems of History, Meaning and Value]. – Astana, Foliant. – 232 p. (In Russian)
- Hallam S., Varvarigou M., Creech A., Papageorgi I. (2020) Are There Differences in Practice Depending on the Instrument Played? / *Psychology of Music*. Vol. 48, No. 6. – pp. 745–765. DOI: 10.1177/0305735618816370.
- Harlamova T. (2019) Stilevye tendencii v instrumental'nom tvorchestve sovremennykh kompozitorov Kazahstana [Stylistic Trends in the Instrumental Creativity of Modern Composers of Kazakhstan]. – Magnitogorsk, Magnitogorsk State Conservatory, PhD Thesis. – 234 p. (In Russian)
- Ketegenova N. (2012) Kompozitory Kazahstana. Tvorcheskie portrety [Composers of Kazakhstan. Creative Portraits]. – Almaty, Almaty-Bolashak. – 360 p. (In Russian)
- Latyshova L. (2015) O preemstvennosti ispolnitel'skikh tradicij v organnom iskusstve Kazahstana (1967–2000) [On the Continuity of Performing Traditions in the Organ Art of Kazakhstan (1967–2000)] / *Evrasijskij sojuz uchenyh [Eurasian Union of Scientists]*. – no. 17. DOI: 10.31618/ESU.2413-9335 (In Russian)
- Lim H., Heekyeong P. The Effect of Music on Arousal, Enjoyment, and Cognitive Performance – *Psychology of Music*. – Vol. 47, No. 4, 2019. – pp. 539-550. DOI: 10.1177/0305735618766707. (in Eng).
- Moiseeva M. (2019) Jose de Nebra (1702–1768) i ego sarsuely [Jose de Nebra (1702–1768) and His Zarzuels] / *Opera in a Musical Theater: History and Modernity. Abstracts of the International Scientific Conference*. – November 11-15, 2019, Moscow. – pp. 118-119. ISBN 978-5-8269-0252-3 (T. 1). (In Russian)
- Mosienko D. (2015) Vladimir Tebenihin. Sluzhenie Muzyke. Stat'i. Vospominaniya. Materialy [Vladimir Tebenihin. Service to Music. Articles. Memories. Materials]. – Astana, Kazakh National University of Arts – 192 p. (In Russian)
- Nedlina V. (2017) Puti razvitiya muzykal'noj kul'tury Kazahstana na rubezhe XX–XXI stoletij [Ways of Development of Musical Culture of Kazakhstan at the Turn of 20th–21st Centuries] – Moscow, Moscow State Conservatory, PhD Thesis. – 344 p. (In Russian)
- Nesipbayev G. (2004) Sekciya organa [Organ Section] / *Kazahskaja nacional'naja konservatorija imeni Kurmangazy, 60 let [Kurmangazy Kazakh National Conservatory, 60 Years Old.]*, Editor-Compiler Gabit Nesipbayev. – Almaty, Asu anizma, 2004. – pp. 57–63. (In Russian)
- Nesipbayev G. (2021) The Text of the Video Lecture “The History of the Organ and Organ Culture of Kazakhstan” in the Framework of the Online Project of the Kazakh State Philharmonic Named After Zhambyl “Creative Workshop”. – Almaty (In Russian)
- Nussupova A. (2019) Tvorchestvo kompozitorov Kazahstana v kontekste kul'turno-stilevykh processov vtoroj poloviny XX veka [Creativity of Composers of Kazakhstan in the Context of Cultural and Stylistic Processes of the Second Half of the 20th Century]. *Monograph*. – Almaty, Zhaniya-Polygraph. – 192 p. (In Russian)
- Resolution of the Central Committee of the CPSU No. 951 “On the development of housing construction in the USSR” dated July 31, 1957. (In Russian)
- Ripoll M. Tiento de Falsas as Tiento de Figuraa: Rhetoric in the Organ Music of Cabanilles / *Revista de Musicologia*. – Vol. 43, No. 1, 2020. – pp. 109-130. DOI: 10.2307/26915453. (in Eng).
- Sanz P. (2018) Two Centuries of an Organ-Building Lineage: The Segovian Artesans Ortega-de Inés-Garcimartín (17th–19th Centuries) / *Revista de Musicologia*. – Vol. 41, No. 1. – pp. 79-110. DOI: 10.2307/26452313. (in Eng).
- Tebenikhin V. (1970) Perelozhenija dlja organa proizvedenij kompozitorov E. Brusilovskogo, N. Mendygaliyeva, O. Gejl'fusa, I. Dubrovskogo [Noty]: Metodicheskaja rabota [Arrangements for Organ of Works by Composers E. Brusilovsky, N. Mendygaliyev, O. Geilfus, I. Dubrovsky [Notes]: Methodical Work.]. – Alma-Ata. – 47 p. (In Russian)
- Yuminova G. (2021) Organnaja kul'tura Kazahstana: stanovlenie i tendencii razvitiya [Organ Culture of Kazakhstan: Formation and Development Trends.]. – Nur-Sultan. Kazakh National University of Arts. Master's Thesis. – 73 p. (In Russian)
- Zhekenova M. (2017) Organ v tvorcheskoj praktike kompozitorov Kazahstana [Organ in the Creative Practice of Composers of Kazakhstan]. – Astana. Kazakh National University of Arts. Master's Thesis. – 62 p. (In Russian)

Туякбаева А.Ш.¹, Бауыржан А.Б.²

¹Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы, Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹maulet74@mail.ru, ²ayazhan.news@gmail.com
ORCID: ¹0000-0001-9909-1720, ²0000-0003-2876-1808

БАЛАЛАРДЫҢ ДҮНИЕ КӨЗҚАРАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АНИМАЦИЯНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ПРИНЦИПТЕРІ

Андатпа. Мақалада анимацияның бала аудиториясының дүниетанымын қалыптастыру құралы ретіндегі тәрбиелік принциптері қарастырылады. Мультфильмдер мазмұнының функционалдық әсерінің алуандығы мен жанрлық әралуандылығына баса назар аударылады. Мақаланың келесі маңызды бөлігінде шетелдік және ресейлік мультфильмдерге, олардың әлеуметтік кеңістіктегі тәрбиелік және танымдық рөліне салыстырмалы талдау жасалады. «Балапан» мемлекеттік телерадиоарнасында ең көп көрсетіліп жатқан «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында шетелдік анимациялық фильмдерден бөлек, біздің қазақстандық мультфильмдер, олардың рухани-адамгершілік тәрбие жоспарындағы рөлі қарастырылады. Бұл мақалада «ВВС», «Жарусель» және «Никеледеон» сияқты әйгілі әлемдік компаниялардың шетелдік анимациялық фильмдерді түсіру және қаржыландыру мәселелері талқыланып, көрермендердің контентін талдау маңызды. Мультфильмдерде рекреативті, ақпараттық және мәдени қалыптастыру функцияларын біріктіру маңызды. Сондай-ақ, «рекреация», «функция», «идеология», «мәдениет» ұғымдарының мазмұны анықталды. Жоғарыда аталған функциялар арқылы анимациялық фильмдердің мазмұнын жоғары сапалы деп айтуға болады. Тақырыптың пәнаралық ерекшелігі жұмыстың ғылыми жаңалығы болып табылады. Зерттеудің нәтижесінде анимацияның негізгі аудиторияға әсер ету принциптері жүйеленді. Анимация қозғалыс елесін беру үшін кескіндер мен сызбалар ретімен орналастырылған және ойнатылған кезде пайда болады. Білім берудегі жана тенденцияларға байланысты анимацияны білім беруде қолдану барған сайын танымал бола түсуде. Күрделі ұғымдарды меңгеруді жеңілдетуге ықпал етеді. Білім берудегі анимация оқыту үшін көрнекі құралдарды пайдаланады. Балаларға білім туралы нақты түсінік беру үшін көрнекі құралдар арқылы дерексіз ұғымдарды береді. Білім берудегі анимацияның көрнекті ерекшелігі оның балаларға көрнекі әсері болып табылады. Заманауи балаларға бұрынғы баяу қозғалыстағы мультфильмдер қызық емес. Дегенмен, анимациялық бейнелер қысқа және тек сәйкес мазмұнды қамтиды, бұл балалардың назарын аударады. Білім берудегі анимация дерексіз ұғымдарды виртуалды шындық арқылы көрсетеді. Білім берудегі анимация балаларға басқа жағдайда қауіпті болатын эксперименттер жүргізуге мүмкіндік береді. Виртуалды шындық бейнелері нәтижелердің толық дәлдігімен нақты эксперименттерді көрсетеді.

Кілт сөздер: балалар, мультфильмдер, білім, дүниетаным, ойын-сауық.

Кіріспе. Өскелең ұрпақтың өмірінде анимациялық фильмдер әрқашан маңызды орын алады. Мультфильм – балалар аудиториясына айналасындағы өмір туралы түрлі-түсті және қызықты ақпаратқа толы балама шындықты ұсынатын ерекше өнер туындысы. Бұның ішінде ойыншықтар мен ойындар әлемі, сүйікті хоббилер, спорт, ойын-сауық, ғылым және т.б. туралы ақпараттар бар. Балалар үшін қазіргі өмірдің бір бөлігіне және күнделікті әдетке айналған анимациялық фильмдер көру үрдісі сол баланың ой-өрісін кеңейтуге көмектеседі. Бүгінгі күнде кішкентайларға аса қажетті

мультфильмдер тек ойын-сауық көзі ғана емес, сонымен қатар оқу процесіне де қатысты. Сапалы білім беретін анимациялық фильмдер кітаптармен қатар маңызды ақпараттар бере алады. Яғни, заман талабына, бүлдіршіннің жас ерекшелігіне қарай берілетін ақпарат көздерінің болуы (анимациялық фильмдер, кітаптар, журналдар, кинофильмдер) баланың ойлау қабілетін айтарлықтай байытады. Бұл оның кейінгі өміріне, қоғамның бір мүшесі болып қалыптасуына зор ықпалын тигізеді. Кез келген тақырыптағы, хоббиден бастап ғылым немесе техникадағы жаңалықтарға дейін қамтылған жоғары сапалы бейнематериалдарды оқу және көру баланың ойлау жүйесіне, оның сыни көзқарасын қалыптастыруға және дамытуға мүмкіндік туғызады.

Осындай ықпалдастық функциясы мол заманауи анимация туралы сөз болғанда, біздің күрделі және алуан түрлі құбылыс туралы айтатынымыз анық. Қазіргі таңда анимациялық кино индустриясының қарқынды дамып келе жатқандығы белгілі. Жоғарыда атап өткеніміздей, мультфильмдер балаларға әртүрлі тақырыптар мен идеяларды ұсынады, бұл жас көрермендердің қоғамдағы, әдебиет пен мәдениеттегі болып жатқан құбылыстар туралы өз пікірлерін қалыптастыруына көмектеседі. Демек, бұл өнер шығармасы комедиялық сарынымен балалардың көңілін көтеріп қана қоймайды, олар өз аудиториясын тәрбиелейді, тіпті өзекті мәселелерді түсінуді ұсынады. Мысал ретінде қазіргі әлемдегі адамзаттың ролін немесе орнын, экологиялық проблемаларды айта аламыз. Жалпы анимациялық фильмдер балаларға басты мәселелерді анық түсіндіреді, сондықтан шығарманың ойы мен идеясы көрушіге бұлыңғыр, дерексіз немесе түсініксіз болып көрінбейді. Мысалы, режиссер С.Кимнің «Жасыл жарық» фантастикалық CGI мультфильмі экологиялық апаттың ауқымын, оның қатерлілігін түрлі-түсті көріністер арқылы жеткізеді. Аталмыш шығарма негізгі ойды сөзсіз жеткізетін ескерту болып табылады. Мұндағы басты идея – табиғатты қорғау. Бұл ғаламшар тұрғындарының басты міндеті. Демек, балалар аудиториясы үшін мұндай мультфильмдердің құндылығы өте жоғары.

Материалдар мен әдістері. Анимациялық фильмдер әртүрлі жанрларда жүзеге асатын алуан түрлі ақпарат көзі болып табылады. Мультфильмдердің мақсаты – ұрпақтың көңілін көтеру, ақпараттандыру, тәрбиелеу. Қазіргі уақыттағы ғаламтор ғаламшардың түкпір-түкпіріне еніп кеткен жаһандану кезеңінде жас ұрпақты өміріміздегі аса байқала бермейтін құбылыстарды тануға бағыттау өзекті бола бастады. Жасөспірім тек бір мемлекеттің немесе контингенттің тарихы мен заманауи өмір сүру дағдысы туралы біліммен ғана шектеліп қалмауы керек. Анимациялық фильмдердің мәні мен маңыздылығы, қажеттілігі осы жерде анық байқалады. Олар балалардың ой-өрісін кеңейте отырып, әлем туралы, қоршаған орта туралы бұған дейін білетін ақпараттары мен идеяларын тереңдетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар мультфильмдердің БАҚ мәтіні ретінде мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың адамгершілік тұрғыдан қалыптасуына айтарлықтай әсері бар. Әрбір баланың қабылдауы үшін қол жетімді графиканың нәтижесінде мультфильмдер білім берудің ең оңтайлы құралы болып саналады. Бұл дегеніміз – шығарманың сюжеті көрініс сайын өзгеріске түсіп отыратын модельдер мен сызбалар арқылы балалардың назарында ұзақ уақыт бойы сақталады деген сөз. Шындығында, мультфильмдер

бүгінгі балалар аудиториясы өмірінің көптеген аспектілерін қалыптастырды. Сол сияқты анимациялық фильмдер баланың сөздік қорын қалыптастыруға белсенді түрде әсер етеді. Мәселен, қазіргі кезде фильмдердің, мультфильмдердің, әлеуметтік желілердің және блогосфераның нәтижесінде олардың лексиконында бұрын ойға келмеген түрлі терминдер мен жаргондардың қалыптасқандығын байқауға болады.

Сонымен бірге осы тұста балалар аудиториясының қарым-қатынас дағдылары туралы айтып өткеніміз жөн. Бұл жерде ең алдымен мультфильмдердің баланың сыртқы әлеммен қарым-қатынас стилін үйрететіндігі ойға оралады. Ең алғашқы мультфильмдер қысқаметражды фильмдер болды және кинотеатрларда басты көрсетілім ретінде көпшілікке ұсынылды. Өнердің осы түрі дамыған сайын аниматорлар Disney Channel, Nickelodeon, Cartoon Network сияқты телеарналарда жарты сағатқа жуық уақытқа созылатын отбасылық шоулар жасауды қолға алды.

Зерттеу нәтижесі. Мультфильмдердің тәрбиелік әлеуеті зор және балаларды адамгершілік құндылықтар әлеміне бағыттауға көмектеседі. Жалпы анимациялық өнерді оқытудың ең тиімді жолы туралы пікірталастар өте көп. Бұл пікірталастар білім анимациялық графика арқылы берілуі керек пе немесе дәстүрлі академиялық әдебиеттердің көмегіне жүгінген дұрыс па деген сауал төңірегінде өрбіген. «С помощью анимации мы можем претворить в жизнь свои ребяческие фантазии или самые экцентричные миры, которые только способны вообразить. В анимации модно полностью реструктурировать реальность. Рисунки, пластилин, кукол и компьютерные изображения можно заставить выглядеть настолько реально, что захочется поверить. Будто они и вправду живые» (Смирнова 2014:4-11). Тілдерді және басқа пәндерді тезірек үйрену үшін, балаларға анимациялық кейіпкер дос немесе мұғалім әрекет еткен, табысты болады. Мысалы, американдық анимациялық сериясы «Дора іздеуші», «Дара саяхатшы» және «Алға Диего, алға!» балалар аудиториясына көп нәрсе үйретті. Бұл анимациялық фильмдер 2000 жылдардың бірінші онжылдығында теледидарда көрсетілді және жоғары рейтингке ие болды. Бұл сериялар 1,5-6 жас аралығындағы аудиторияға арналған, мақсаты ағылшын және испан тілдерін үйрету болды. Мультфильм кейіпкерлері Дара (Даша), оның немере ағасы Диего, лақ Борка, Карта, игуана Исаның көмегімен кішкентай көрермен шет тіліндегі сөз тіркестері мен сөздерді үйренді. Сериал кейіпкерлері жай ғана шоу қатысушылары емес, олар проблеманы шешуге көмектесу туралы өтінішпен көрермендерге жүгінеді. Бұл үндеу формасы көрермендерді кейіпкерлер ойынына тартады және ағылшын тіліндегі негізгі сөз тіркестері мен сөздерді есте сақтауды жеңілдетеді. Қазақстан мен Ресей аумағында балалар көрермендері бұл сериалды Карусель және Николодиум телеарналарынан тамашалауға мүмкіндік алды. Ал Дора мен Диего туралы дискілерді сатудан түскен алым дүние жүзінде 1 миллиард доллардан асады (Диего Маркос).

Анимация режиссерлері балалар аудиториясының жаңа тәжірибені іздеуге бейімділігін көптен бері айтып келеді. Оған қол жеткізу үшін шебер тандалған идеяның, тамаша эффектілердің, жоғары сапалы сценарий мен жарқын қаһармандардың болғаны маңызды. Бұл құрамдас бөліктер жас көрерменді сүйікті кейіпкерінің соңынан еруге, оған еліктеуге, сонымен бірге жаңа құрылғылар мен құбылыстарды үйренуге шақырады. Мультфильмдер көрерменнің назарын өзіне ұзақ уақыт бойы

аударатын қызықты шоу түріндегі ақпараттарды береді. Мектептердегі оқытудың академиялық стилін меңгеру өте көп уақытты қажет етеді және мұғалімдерден материалды ұсынуда актерлік тәжірибе мен әңгімелеу қабілетінің болуын талап етеді. Дыбыстық және визуалды әсерлерімен сүйемелденетін танымдық, анимациялық сериалдар көрерменге күрделі материалды оңай қабылдауға көмектеседі.

Талқылануы. 2000 жылдардың басында «Динозаврлармен серуендеу» (www.extinct-animals.fandom.com) 3D-анимацияланған BBC телехикаясы ғылыми танымал фильмдер әлемінде сенсацияға айналды. Бұл CGI – үш өлшемді компьютерлік графика саласындағы үлкен серпіліс болып, сериалдың жоғары табысы BBC Worldwide-ді The Walks жаңа эпизодтарын шығаруға итермеледі. Сондай-ақ, балалар аудиториясы арасында палеонтология тақырыбына үлкен қызығушылық тудырды. Бұл көркем шығарма Юра кезеңдерінің тұрмысы мен болмысын, динозаврлар дәуірінен кейінгі жануарлар дүниесінің алуан түрлілігін және қазіргі гомоның алғашқы ата-бабаларының пайда болуын кеңінен ашып берді. Мұндағы күрделі терминдерді, географиялық атаулар мен күндерді ағылшын аудиториясы үшін актер Кеннет Брана, ал орыс тілді аудитория үшін тележурналист Николай Дроздов дәлме-дәл жеткізді. BBC сериясы 3D анимация түріндегі күрделі әрі академиялық мазмұнды синтездеу арқылы аудиториялар қаншалықты тартымды болатынын дәлелдеді.

Материалды берудің қызықты, ойын тәрізді түрлері балалардың маңызды әрі қажетті мәліметтерді тез есте сақтауына ғана емес, сонымен қатар болашақта оларды білім шекарасын кеңейтуге, тақырып бойынша жаңа ақпарат іздеуге, тіпті жеке шығармашылығын көрсетуге ынталандырады. Мәселен, жас жеткіншектер аудиториясы әрқашан сериалдың сүйікті кейіпкерлері туралы көбірек білуге ұмтылады, олар туралы кітаптарды ықыласпен сатып алады және олардың суретін салуға тырысады. Стивен Хилленбургтің комикстеріне негізделген танымал анимациялық фильм, Губка Боб шаршы шалбары 1999-2019 жылдар аралығында, яғни жиырма жыл бойы көрсетіліп, анимациялық сериялардың ең ұзақ өмір сүрген рекорды болды. Мейірімді Боб көрерменді өзінің шытырман оқиғаларымен жаулап қана қоймай, олардың Тынық мұхитының су асты әлеміне деген үлкен қызығушылығын тудырды. Оны жасаушы С. Хилленберг – Дана Пойнт қаласында теңіз биологиясынан сабақ берген және өзінің комикстері арқылы балаларға мұхиттың байлығы туралы айтқысы келген океанолог. «Спанч-Боб» анимациялық сериалы көрерменнің су асты әлеміне деген қызығушылығын тудыруымен қатар, кейіпкерлердің бейнелері мен әрекеттері арқылы қазіргі жас ұрпақтың адамгершілік құндылықтары мен стереотиптерін қалыптастырды. Спанч-Боб мультфильмінің блокбастері жаңа ғасырдың екі онжылдығындағы рекордтық туындылар санатына жатады. Аталмыш шығарманың бірнеше маңызды функциялары бар, соның ішінде тәрбиелік функциясын ерекше атап өтуге болады. Спанч-Боб кейіпкерінің көрерменді еңбекқорлыққа, жанқиярлыққа, қателіктерді кешіруге, достыққа, оптимизмге, өзін және достарын қорғай білуге үйретуі осыны айғақтайды. Спанч Боб тек қана көңіл көтеріп қана қоймайды, сонымен қатар аудиторияның талғамын дамытады, эстетикалық көзқарасын арттырады. Оның күлкілі көріністері баланың кез келген қиындықтарды жеңіл қабылдауына және достарға көмектесу қаншалықты маңызды екендігі туралы ойлануға мәжбүр етеді.

Сапалы мультфильмнің мазмұны балалар аудиториясына белсенді әсер ететін бір-қатар мүмкіндіктерге ие әрі мұның бірнеше функциялары бар:

1. Рекреациялық – ойын-сауық. Мұны негізгі функция деп танимыз. Өйткені балалар аудиториясы қызықты ақпарат алуға бағытталған. Мысалы, әйгілі «Пэддингтонның шытырман оқиғалары» мультфильмінде Ұлыбритания астанасындағы Оңтүстік Америкалық аюдың баласының шытырман оқиғасы баяндалады. Ондағы басты кейіпкер – тұманды Альбионды бағындырған басқа әлемнен келген қаңғыбас. Ал, көрермен қонжық арқылы Лондон әлемімен және оның тұрғындарымен танысады.

2. Мәдени-қалыптастырушы. Мәдениет (латын. Cultura - өңдеу, егу деген сөзінен шыққан) – табиғат объектісіндегі адамның әрекеті арқылы жасалатын өзгерістер. Бұл сөзде адам еңбегінің ерекшелігі, оның адамның іс-әрекетімен байланыстылығы, адамның және оның қызметінің бірлігі негізделген. Кейіннен «мәдениет» деген сөз жалпылық маңыз алды, адам жасағанның бәрін де «мәдениет» деп атады. Осы ұғымда мәдениеттің мазмұнды белгілері, түсінігі көрсетілді. Мәдениет – адам жасаған «екінші табиғат». Мәдениет – жеке адамның өмір сүру мақсаты мен құндылық жүйесі, адамның өмір сүрген ортамен қарым-қатынасы. Ол - өзара қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасатын ерекше құбылыс (<https://kk.wikipedia.org/wiki/>). «Fixies» анимациялық сериясында (Fixies – бұл технологияның ішінде өмір сүретін кішкентай адамдар) басты кейіпкерлер өзінің көрерменіне тұрмыстық техниканың, табиғат құбылыстарының және т.б. барлық құпияларын ашады. Дәл осындай функция жас жеткіншектердің бойына адамгершілік құндылықтарды дарытуға, ұжымдағы қарым-қатынас дағдыларын арттыруға және өмірдің мәнін философиялық тереңдікте іздеуді қалыптастыруға арналған. Мысалы, «Смешарики» философиялық-әзіл-оспақ анимациялық сериалында кейіпкерлер бір-бірімен жарасымды өмір сүру тұрғысынан таңғажайып шеберлік танытады.

3. Идеологиялық функция. Баланың рухани тазалыққа деген ұмтылысын, отансүйгіштік сезімін тәрбиелеу – бүгінгі қазақ ұлтының өзекті мәселесінің бірі. Көптеген мультфильмдерде халықтың мәдениеті мен тарихына, туған жерге қатысты ортақ тақырыптар көтеріледі. «Балапан» телеарнасы ұзақ жылдар бойы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында отаншылдық туралы айдармен қазақ ертегілерінен алынған мультфильмдер көрсетіп келеді. Туған халқының тарихын анимациялық фильмдер арқылы өскелең ұрпаққа насихаттау өскелең ұрпақтың өткен ғасырлардағы тарихи тұлғалар туралы білуіне көмектеседі. Ақын Мағжан Жұмабаев «Педагогика» атты еңбегінде: «Халқын сүйген білімді адамдар заттар мен құбылыстардың байланысын анықтайды. Олар болашақ перспективаларды болжай алады» (Көшенова 1995: 24), – деп жазады. Осы негіздегі, яғни идеологиялық қызметі айқын көрсетілген мультфильмдерді мамандандырылған «Балапан» телеарнасынан жиі көруге болады. Қазіргі уақытта бұл бағдарлама республиканың ең шалғай деген аймақтарындағы кішкентай көрермендерге де қолжетімді.

Негізінен бұл арнаның негізгі міндеттері:

- балаларға қазақ халқының мәдениеті туралы мағлұматтар беріп, санасына ұлттық болмыс туралы ой қалыптастыру;
- жас ұрпақтың өз халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы білімін арттыру;
- өз Отанына деген сүйіспеншілігін арттыру;
- ана тілін меңгеруге баулу, яғни қазақ тілін дамыту.

Телеарнада қазақ тілінде отандық, американдық, ресейлік өндірістің мультфильмдері көрсетіледі. Сонымен қатар қазақстандықтардың отбасын қамтитын зияткерлік, спорттық жобаларға да көп көңіл бөлінеді. Мұның барлығы бала тәрбиесі үшін аса маңызды деп айта аламыз.

Жалпы анимация өнері өзінің даму жолында сан алуан жанрларды қалыптастырды, олар: ертегі, детектив, фабула, философиялық астарлы әңгіме, очерк, фелъетон, поэма, әлем классиктерінің шығармалары және т.б. Әрине аталмыш жанрлардың бірегейлігі мен өзіндік ерекшеліктері бар. Әсіресе маңыздысы – мультфильмдердің балалар аудиториясының танымдық дамуына қаншалықты әсер ететіндігінде. Көбінесе бұл әсер балалардың мінез-құлқында көрінеді:

1. Танымдық дағдыларды дамыту, атап айтқанда, пайымдау, логика, ақпаратты көру-есту арқылы қабылдау және зейінді шоғырландыру. Мультфильмдердің мазмұны бала психологиясының даму кезеңіне және оны қоршаған ортадағы болып жатқан шындыққа сәйкес келсе, әсер ету үрдісі әлдеқайда тиімді болады. Психологтар баланың нақты тәжірибесіне және жасына сәйкес келетін мультфильмдер оның когнитивті санасына оң әсер ететінін анықтады. Демек, танымдық дағдыларды дамыту барысында ойлауы, түсінуі, есте сақтауы, зейіні жасөспірімнің бойында белсенді түрде қалыптасады. Мектеп жасына дейінгі балалардың ойлау процесінің дамуы қоршаған органы жақсы қабылдауына байланысты. Көрген заттарының түсін, көлемін салыстыру арқылы абстрактылы логикалық ойлауы жақсы дамиды. Яғни елестету арқылы заттардың түрін тани алады. Мектеп жасына дейінгі балалардың ойлау қабілетінің дамуына ересектердің әсері зор. Ересектер балалардың сұрақтарына жауап бере отырып, шешімін табуға, қабылдауға, талдауға, ойлауға үйрету керек (Жақсынқаева 2014, 184).

2. Түрлі түстермен оқу мотивациясы, оқытудың жаңа интерактивті әдістерін ашарды: «Дора ізденуші» ойынындағы «тышқанның» көмегімен ашық түстер және тоқтап тұратын кадрды көрсету.

3. Тілдік қабілеттердің дамуын ынталандыру, сөздік қорын, дикциясын молайтуға көмектесу. Әдетте бұл шет тілдерін оқытуда, өлеңдер мен балладалар айтылатын мультфильмдерде байқалады. Мысалы, Р.Л. Стивенсон балладасының желісі бойынша режиссер И. Гурвич түсірген «Хизер бал» мультфильмін (1994) айтуға болады. Мұнда С.Маршактың аудармасындағы көне балладаның виртуоздық тұсаукесері бар. Сол сияқты мемлекеттік тілді үйренемін деушілерге нұсқаулық ретінде қазақ тіліндегі көптеген қазақ мультфильмдері жасалды: «Алдар көсе», «Ақсақ құлан», т.б. Сондай-ақ, «Мультитипедия», «Үш мысық» және т.б мультфильмдерде ағылшын тіліндегі диалогтар мен монологтар көрерменге кәсіби деңгейде жетіп, ағылшын тіліндегі әндер шебер орындалады.

4. Шығармашылық қабілеттерін дамыту. Н.Носовтың «Винтик пен Шпунтик – көңілді шеберлер» (1960) шығармасы бойынша түсірілген мультфильмнің әсері көрерменді оқуға, шығармашылыққа баулиды, шабыттты оятады.

5. Көңіл-күйге оң әсер ету, сенімділікті арттыру. Анимациялық өнердің шығармашылық функциясы осы жағдайда көрінеді. Балалар аудиториясын мультфильм кейіпкерлерінің күлкілі әрекеттері, олардың қуаты мен ерік-жігері, шытырман оқиғалар желісі өте қызықтырады. Бұлардың ерекшелігі – психологиялық тұр-

ғыда жасайтын режиссер-аниматорлардың (мысалы, Ю.Норштейн) жұмысында философиялық бағытының болуында жатыр.

6. Балалар аудиториясының интеллектуалдық деңгейін және эмпатиясын арттыру. Көрерменді мифологиядағы бейтаныс деректермен, басқа халықтардың салт-дәстүрлерімен таныстыру. Сол арқылы баланың қиял әлемін байытып, батырлыққа, мейірімділікке баулу. Мысалы, «Коко құпиясы» мультфильмі немесе Ежелгі Грецияның Геркулес, Тесей, Персей және басқалардың ерліктері туралы мифтерге негізделген кеңестік мультфильмдер сериясы мейірімділік пен жанашырлыққа үйретеді. Немесе «Акайро» мультфильмі көрерменді жанашырлыққа, адамгершілікке үйретеді.

Жоғарыда айтылғандай, мультфильмдер қоғамды ақпараттандыруда әрқашан маңызды роль атқарды. Кез келген адам айналада не болып жатқанынан хабардар болуы керек. Әрбір бала ерте жастан бастап әртүрлі әлеуметтік құрылымдардың: отбасының, мектептің, қатарластарының, қала, ел ішіндегі жалпы мәдени ортаның ықпалында қалыптасады. Ал, балаларға арналған мультфильмдер – баланы қоршаған ортаның көрінісі. Бұқаралық ақпарат құралдары, кинематография негізінен ересектерге қатысты ақпараттық, ойын-сауықтық функцияларды орындайды және ересек адам өз таңдауын қалай анықтау керектігін біледі. Осы тұста болашақ қоғамның тұтқасын ұстайтын жеткіншектерге, оның тәрбиесі мен рухани өміріне баса назар аудару мәселесінің тұрғаны анық. «The culture, in the entirety of its components herewith acts as a most important factor of sustainable development, and because of that, preservation of cultural codes, traditions and national customs gains tropicality. The continuity of generations is provided for, in particular, by restoration and development of national customs and rituals which accumulate centuries-long experience of the nation» (Туйакбаева Р 5182-5197). Анимациялық фильмдердің басты қызметі мен қажеттілігі де осыған байланысты.

Балаларға арналған мультфильмдер келесі функционалдық әсерге ие: ақпараттық, тәрбиелік, көңіл көтеру, тәрбиелік. Мұның барлығының нәтижесі қай қоғам, қандай ұлт болмасын өзіне қажетті саналы азамат қалыптастыру болып табылады. Негізінен жаңа мыңжылдықтағы мультфильмдер әртүрлі тың тақырыптарды қамтиды. Олардың тәрбиелік қызмет атқарып, көрерменге ғылым, мәдениет, өнер, спорт, тіпті қаржылық сауаттылық туралы баяндауы өте маңызды. Қазір уақыт аса жылдамдықпен алға жылжып, сол ізбен қоғам да аса қарқынды түрде дамып келеді. Сапалы мультфильмдер IT-технологиялар әлемін, шетел тілдерін, тіпті қаржы әлемін ашып отыр. Біз анимациялық фильмдер мысалында «Қаржылық сауаттылық ABC» журналындағы Босс Бэйбидің, Скрудж Макдактың, Үкі апайдың және оның көмекшілерінің бейнелері мен ғибратты дәйексөздерінің қаншалықты қызықты екендігін көреміз. Қазіргі балалар осындай ақпараттың алуан түрлілігімен қаныққан әлемде өсіп келеді. Заманауи балалар мультфильмінде қоғам өмірін көрсететін мазмұн бар. Өкінішке орай, ата-аналардың көпшілігі бір жағдайға мән бермейді. Қазіргі таңда көптеген балалардың әлемді өте ерте зерттей бастайтыны белгілі. Мұндай таным процесі әлеуметтік желілер, басылымдар, телебағдарламалар мен бейнематериалдар арқылы өтеді. Демек, балалар ересектер әлеміне тартылады. Ал, бұл дегеніміз – ересек аудиторияның тәжірибесіне негізделген. Өз кезегінде жасөспірімдерге арналған мультфильмдер, көркемфильмдер, журналдар сол балалардың дамуын оңтайландыру мақсатында әртүрлі дағдыларды дамытуы керек. «Выбирая мультфильм как способ передачи ре-

бёнку новых знаний, важно помнить, что увиденное на экране должно соотноситься с тем, что происходит в реальной жизни ребёнка. Тематами мультфильмов может быть жизнь животных, повседневная жизнь людей, их семейный уклад, мир игрушек и знакомых ребёнку предметов, которые он может встретить в своей повседневной реальной жизни (домашние животные, грузовики, бетономешалки, живая природа и так далее). *Мультфильм может принести пользу, если он соответствует той стадии развития, на которой находится ребёнок*. (Власенко) Психологтардың зерттеулері балалардың белгілі бір жаста дамуына қолайлы мультфильмдер мазмұнының сипатын қадағалаудың қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Мультфильмдер – әлеуметтік-эмоционалдық, танымдық, тілдік дағдыларды дамытудың бірегей көзі. Ал, жай ғана балаларға арналған мультфильмдер жеткіншектер аудиториясының маңызды аспектілерін ойнақы және түсінікті форманы пайдалана отырып, қарапайым әдістермен сапалы түрде жеткізуі керек. Мұны олар қабылдай алады, яғни оның идеясын, айтар ойын түсінеді. М.Бахтиннің пікірінше, «Білімді өзі арқылы жүзеге асыру және «өткізу» мүмкін еместігі жоғалған ақпарат» (Бахтин 1979: 423).

Негізінен балалар арналған мультфильмдерде өзінің құрбыларымен және ата-аналарымен қарым-қатынас қуанышын ашатын материалдар бар. Сол жерде олар әлем туралы түсінік қалыптастыруға, қоршаған ортаны білуге бейімделеді. Сол үшін анимациялық фильмдерде теңгерімді ақпарат болуы керек. Бұл ақпарат сау баланың дамуы үшін ойын арқылы оқытудың маңыздылығын қамтиды. Ойынның қауіпті болуы немесе білім беруде белгілі бір мәдени қарым-қатынастың болмауы дисфункционалды тұлғаның қалыптасуына себеп болуы мүмкін. Адам өмірі үшін, оның тұлға болып қалыптасуы үшін сондай маңызды саналатын мультфильмдер көрерменді кейіпкерлер әлеміне батырады. Сол көркем шығармадан көрген жағымды тұстардың оның санасына сіңіп кетуі үшін бала көргенін тез түсініп, талдап үйренуі қажет. Ол дәл көрген кездегідей жарқын детальдар мен фактілерді есте сақтап қана қоймайды, сонымен бірге көргені мен естігенін талқылайды. Материалды түсінудің бұл түрі тек балаларға ғана емес, ересектерге де пайдалы. Көргенді талдау, пікір алмасу ойлауды дамытады, өз көзқарасын қорғауға үйретеді және есте сақтау қабілетін шыңдайды. 2000 жылдары ОРТ телеарнасының эфирінде «А.Гордонмен жабық көрсетілім» телебағдарламасы көрсетілді. Алғашында әлеуметтік маңызы бар тақырыптар аясында түсініксіз фильмдер назарға ұсынылды. Одан кейін телебағдарламада актерлер, киносыншылар, режиссерлер және фильмді талқылауға ниет білдірген көпшілік бірігіп, талдау жұмысын жасады. Бұл телебағдарлама көрерменге ең даулы фильмдерді әртүрлі қырынан қарауға көмектесті. Дәл сондай көркем шығарманы өзара талдау-талқылау үрдісі арқылы балалар көрген материалды барынша қарқынды түрде қабылдайды. Мысалы, кеңестік кезеңде 1-арнада «Ертегіге бару» телебағдарламасы ұзақ жылдар бойы тұрақты тележүргізуші В.Леонтьевамен бірге көрсетіліп тұрды. Ертегінің немесе мультфильмнің соңында «Валя апай» әрқашан көрерменнен кейіпкерлердің суретін салуды және ертегі туралы өз пікірін хатқа жазуды сұрайтын. Осындай қарапайым тәсіл көптеген жасөспірімнің түсінуіне, логикалық ойлауына, қиялын дамытуға, өз көзқарасын білдіруге үйренуіне жол ашқан болатын. Демек, даналық, білімге құштарлық бала кезден-ақ бойға сіңеді екен.

Қорытынды. Жалпы алғанда анимациялық фильмдер балалар аудиториясына теріс және жағымды әсер ететін көпфункционалы құбылыс, сонымен бірге мультфильмдер маңызды тәрбиелік әлеуетті алып жүре алады. Осы тұста ерекше атап өтерлігі, қазіргі таңда «Балапан» телеарнасында көрсетілетін отандық анимациялық фильмдер ана тілін, ұлттық тарихты, салт-дәстүрді дәріптеуге негізделген идеялық тәрбиелік-тәрбиелік қызметтерді белсенді атқарып отыр. Отандық мультфильмдердің мазмұнын ғылыми және жаратылыстану тақырыптарына, мәдениет пен өнерге бағыттаса, сол сияқты балаларға қарапайым әрі қызықты тілмен жеткізуге болатын басқа да күрделі әдістер арқылы түрлендірсе әлдеқайда қызықты болады деген ойдамыз. Себебі, қазіргі технологиямен бірге адам санасы да жылдам дамып отырғаны жасырын емес. Бұл жағдайда елімізде эрудитті, ойлы ұрпақ қалыптастыру мүмкіндігі артады. Балалардың болашағы олардың дәл қазіргі уақытта қандай білім мен тәрбие алып жатқандығына тікелей байланысты. Демек, анимациялық фильмдер жасөспірімнің білім деңгейін арттырады, тәрбиелік қызмет атқарады және осылайша көпмәдениетті әлемдік қауымдастықта мәдени дамудың сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Туякбаева А.Ш.¹, Бауыржан А.Б.²

*¹Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова
Алматы, Казахстан*

*²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹maulet74@mail.ru, ²ayazhan.news@gmail.com

ORCID: ¹0000-0001-9909-1720, ²0000-0003-2876-1808

Воспитательные принципы анимации, как средство формирования мировоззрения детей

Аннотация. Целью данной статьи является рассмотрение воспитательных принципов анимации, как средство формирования мировоззрения детской аудитории. В статье акцентируется внимание на разнообразии функционального воздействия контента мультфильмов их жанровым разнообразии. Следующая важная часть статьи – это сравнительный анализ зарубежных и российских мультфильмов, их воспитательная и познавательная роль в социальном пространстве. Кроме зарубежных анимационных фильмов рассматриваются наши Казахстанские мультфильмы, их роль в духовно – нравственном воспитательном плане, в рамках государственной программы «Рухани жанғыру», которые больше всего транслируются на государственном телерадиоканале «Балапан». Важно, что в данной статье рассматривается продюсирование и финансирование зарубежных анимационных фильмов, такими известными мировыми компаниями как «ВВС», «Карусель» и «Nickelodeon», и анализ зрительского контента. Важно, сочетание в мультфильмах рекреативной, информативной и культурно-формирующей функций. Также определено содержание понятий «рекреация», «функция», «идеология», «культура». Отмечено, что, при вышеуказанных функциях контент анимационных фильмов может претендовать на высокое качество. Научная новизна заключается в междисциплинарной специфике освещаемой темы. В результате исследования были систематизированы принципы воздействия анимации на ключевую аудиторию. Анимация появляется, когда изображения и графика располагаются и воспроизводятся последовательно, чтобы создать впечатление движения. В связи с новыми тенденциями в образовании использование анимации в образовании становится все более популярным. Облегчает усвоение сложных понятий. Образовательная анимация использует наглядные пособия для обучения. Предоставляет абстрактные понятия с помощью наглядных пособий, чтобы дать детям четкое представление о знаниях. Отличительной чертой образовательной анимации является ее визуальное воздействие на детей. Современным детям не интересны старые медленно движущиеся мультфильмы. Однако анимационные ролики короткие и содержат только актуальный контент, что привлекает внимание детей. Анимация в образовании

отражает абстрактные понятия через виртуальную реальность. Обучающая анимация позволяет детям проводить эксперименты, которые в противном случае были бы опасными. Изображения виртуальной реальности показывают реальные эксперименты с полной точностью результатов.

Ключевые слова: дети, мультфильмы, образование, мировоззрение, развлечения.

Tuyakbaeva A.Sh.¹, Bauyrzhan A.B.²

¹Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov
Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹maulet74@mail.ru, ²ayazhan.news@gmail.com

ORCID: ¹0000-0001-9909-1720, ²0000-0003-2876-1808

Educational principles of animation, as a means of forming the world view of children

Annotation. The purpose of the research is to study educational principles in animation as a means of formation the mindset of children's audience. The article focuses on the diversity of the functional impact of the content of cartoons and their genre diversity. The next important part of the article is a comparative analysis of foreign and Russian cartoons, their educational and cognitive role in the social space. In addition to foreign animated films, our Kazakhstani cartoons are considered, their role in the spiritual and moral educational plan, within the framework of the state program "Rukhani Zhangyru", which are most broadcast on the state television and radio channel "Balapan". It is important that this article discusses the production and financing of foreign animated films by such well-known world companies as Air Force, Karusel and Nickelodeon, and the analysis of viewer content. The author outlined how important is the combination of recreational, informative and culture shaping functions in cartoons. The author also defined the content of the concepts "recreation", "function", "ideology", "culture". It is noted that, with the above functions, the content of animated films can claim to be of high quality. Scientific novelty lies in the interdisciplinary specifics of the covered topic. As a result of the research, the key principles of the animation impact on the key audience were systematized. The article outlines the importance of attracting specialized professionals to create animated films. Animation occurs when images and graphics are arranged and played in sequence to give the impression of movement. Due to new trends in education, the use of animation in education is becoming more and more popular. Facilitates the assimilation of complex concepts. Educational animation uses visual aids for teaching. Provides abstract concepts through visual aids to give children a clear understanding of knowledge. The hallmark of educational animation is its visual impact on children. Modern children are not interested in old slow-moving cartoons. However, animations are short and contain only relevant content, which attracts the attention of children. Animation in education reflects abstract concepts through virtual reality. Educational animations allow children to perform experiments that would otherwise be dangerous. Virtual reality images show real experiments with full fidelity of results.

Key words: children, cartoons, education, outlook, entertainment.

Информация об авторах:

Туякбаева Айгуль Шаймуратовна, PhD искусствоведения, Казахской национальной академии искусств им. Т.Жүргенова. Алматы, Казахстан. E-mail: maulet74@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9909-1720

Бауыржан Аяжан Бауыржанқызы, магистрант Казахского национального университета имени аль-Фараби. E-mail: ayazhan.news@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2876-1808

Әдебиеттер

Бахтин М.Сөздік шығармашылдық эстетикасы. - Мәскеу: Өнер, 1979 ж. - 423б.(орыс)

Власенко А. Мультфильмдер және балаларға когнитивті әсер ету. www.yourbrain.health.ru (орыс).

Диего Маркес. www.VokrugTV.ru Даша саяхатшы (орыс).

Динозаврлармен серуендеу 3D. www.extinct-animals.fandom.com (орыс).

Жаксынқаева Ж.Т. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Ғылымдар педагогикасы» сериясы, №3 (43), 2014 ж. 188 МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ОЙЛАУ ӨНДЕУ ДАМУ ЕРЕК-ШЕЛІКТЕРІ (каз).

Көшенова Р.Н. М.Жұмабаевтың педагогика көзқарасы. Алматы, 1995 ж Педагогика ғыл. канд. автореф.: 01.00.01 – Алматы, 1995. – 24 б. (каз).

Нильсен, В. Бейнефильм құрылысы: операторлық шеберлігі теория және тәжірибе - М: ВАГРИУС, 2017.- 230 б. ISBN 978-5-9697-0795-5 (орыс)

Смирнова Е.О., Соколова М.В. Балалар мен жасөспірімдерге арналған мультфильмдерге психологиялық-педагогикалық сараптама // Мәдени-тарихи психология. 2014. Т. 10. № 4. С. 4—11. (орыс)

Туякбаева А.Ш. Қазақхалқының дәстүрлі рәсімдері мен әдет-ғұрыптары қазақ кинематографиясындағы рухани мәдениеттің көрінісі ретінде. // Environmental & Science Education International Journal. PP. 5182-5197. Мақала нөмірі: igese 2016. 384. Интернетте жарияланған: 11 тамыз 2016 ж. (ағылш).

[https://kk.wikipedia.org/wiki/ Мәдениет туралы түсінік \(каз\).](https://kk.wikipedia.org/wiki/Мәдениет_туралы_түсінік_(каз))

Литература

Бахтин М. Эстетика словесного творчества Москва: Наука, 1979. – 423с. (рус).

Власенко А. Мультфильмы и познавательное воздействие на детей www.yourbrain.health.ru (рус).

Диего Маркес. www.VokrugTV.ru Даша путешественница (рус).

Жаксынқаева Ж.Т. Особенности развития у детей дошкольного возраста. Вестник КАЗНПУ имени Абая, серия «Педагогические науки», №3 (43), 2014 г. – 188с. (каз).

Кошенова Р.Н. Педагогические размышления М.Жумабаева. Алматы, 1995г. Канд. пед. наук. автореф.: 01.00.01 – Алматы, 1995. – 24 с. (каз).

Нильсен, В. Изобразительное построение фильма: Теория и практика операторского мастерства / В. Нильсен.- М: ВАГРИУС, 2017.- 230 с. ISBN 978-5-9697-0795-5 (рус).

Прогулка с динозаврами 3D. www.extinct-animals.fandom.com (рус).

Смирнова Е.О., Соколова М.В. Психолого-педагогическая экспертиза мультфильмов для детей и подростков // Культурно-историческая психология. 2014. Т. 10. № 4. С 4 – 11. (рус).

Туякбаева А.Ш. Традиционные обряды и ритуалы казахского народа как отражение духовной культуры в казахском кинематографе. // Международный журнал экологического и научного образования. ПП. 5182-5197. Номер статьи: igese 2016. 384. Опубликовано в Интернете: 11 августа 2016 г. Просмотров статьи: 686. Статья загружена 770. (англ).

[https://kk.wikipedia.org/wiki/ Концепция культуры \(каз\).](https://kk.wikipedia.org/wiki/Концепция_культуры_(каз))

References

Bakhtin M. Estetika slovesnogo tvorchestva (Aesthetics of verbal creativity) Moskva: Nauka, 1979. – 423p. (in Russ.).

Diego Marquez. www.VokrugTV.ru Dasha the traveler (in Russ).

Dinosaurlarmen seruendeu (Journey with dinosaurs 3D). www.extinct-animals.fandom.com (in Russ).

Dzhaksynkaeva Zh.T. Abai atyndagy KazYPU-dyn Khabarshysy, «Pedagogika gylymdary» (Pedagogical sciences) No. 3 (43), 2014. 188 MEKTEP ZHASYNA DEYNGI BALALARDYN OILAU PROCESSING DAMU EREKSHELIKTERI. (in Kaz).

Koshenova R.N. «M. Zhumabaevtyн pedagogy kozkarastary». (Pedagogical approaches of M. Zhumabaev). Almaty, 1995 (in Kaz).

Nielsen, V. Beinefilm kurylysy: cameraman sheberligi theory zhane tazhiribe - Moskva: VAGRIUS, 2017. - 230 p. ISBN 978-5-9697-0795-5 (in Russ.)

Smirnova E.O., Sokolova M.V. Psychology-pedagogical expertiza mylftilmov dla detei I podrostkov // Klytlyrno - istoricheska psychology. 2014. V. 10. No. 4. S. 4-11. (in Russ)

Tuyakbaeva A.Sh. Traditional Ceremonies and Rituals of Kazakh People as the Reflection of the Spiritual Culture in the Kazakh Cinematograph. // International Journal of Environmental & Science Education. PP. 5182-5197. Article Number: igese 2016. 384. Published Online: August 11, 2016. Article Views: 686. Article Dnload 770. (in Eng).

Vlasenko A. Mulptilmy i poznovatelnoe vozdeystvie na detei (Cartoons and cognitive impact on children). www.yourbrain.health.ru (in Russ).

[https://kk.wikipedia.org/wiki/ «Conzepzia culture» \(Understanding culture\) \(in Kaz\).](https://kk.wikipedia.org/wiki/«Conzepzia_culture»_(Understanding_culture)_(каз))

Тани А.Б.¹, Жумасеитова Г.Т.²

^{1,2} *Казахская национальная академия хореографии
Нур-Султан, Казахстан*

E-mail: ¹Aisulu85@yandex.kz, ²gulnara_ili@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-2093-9264, ²0000-0003-0478-3164

НОВЫЕ СИМВОЛЫ И МОТИВЫ В БАЛЕТНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ «КОЗЫ КОРПЕШ - БАЯН СУЛУ»

Аннотация. Научный подход к процессу осмысления постановки балета на тему эпического произведения является актуальным вопросом в свете изучения развития казахского национального балета. Степень понимания ключевых вопросов самого эпоса и его драматургических узлов (пролог, завязка действия, кульминация, развязка, заключение) играет наиважнейшую роль в репрезентации сюжета. Отход от данных концептов приводит к разлому сюжетной линии и отчуждению основной мысли произведения. В нашем случае, жанровое отклонение с включением элементов фантастики и сказки послужило созданию нового прочтения известного эпоса, интересным поиском и сотрудничеством с театрами других стран.

Казахстанский балет претерпевает сложные периоды становления в силу отсутствия идеологических констант или иных сопутствующих факторов. Если в общественной жизни, в сознании людей, самоидентификация себя, как народа имеет место, то в балете данный процесс в начале пути. Несмотря на весомое количество поставленных национальных балетов, ни один из них до сих пор не вошел в золотой фонд отечественной хореографии.

В работе над данным исследованием использованы исторический, культурно-ретроспективный и сравнительный методы.

Ключевые слова: балет, эпос, жанр, композитор, хореограф, музыка, постановщик, балетмейстер, спектакль, история, жанр.

Введение. В богатой сокровищнице фольклорного и литературного наследия казахов есть немало произведений, которые составляют духовное наследие нашего народа. В лучших казахских эпосах отражены не только быт, обычаи, традиции казахов, но и эстетические представления народа о любви и нравственных ценностях. В эпическом наследии казахов большую роль играла жертвенная любовь, одухотворенная высокими целями, знаменующая собой служение главным идеалам и заветам предков. Именно такое служение мы наблюдаем в эпосах «Козы Корпеш – Баян Сулу», «Кыз Жибек», «Калкаман – Мамыр».

«Содружество балета с фольклором было и остается насущно необходимым. Начиная с первых шагов балета, фольклор всегда являлся одним из могущественных строителей системы театрального танца: об этом, в частности, говорят даже названия некоторых балетных па, фольклор питал своими соками театральный танец, непрерывно обновлял и обогащал его» (Слонимский Ю., 1968: 222). Поэтому не случайно деятели культуры с начала формирования профессионального искусства в Казахстане не раз обращались к жемчужинам романтических эпосов в качестве источников для балетного и оперного либретто, драматургии, а затем и киносценария.

Материалы и методы. Материалом данного исследования послужила постановка балета «Козы Корпеш - Баян Сулу» А.Райымкуловой. Произведение должно было стать прорывным в истории балета Казахстана и образцом жизнеспособной интерпретации на сцене замысла и основных постулатов знаменитого эпоса через хореографию и музыкальное оформление. Пересмотр текста и содержания, наполнения главных героев новыми не характерными чертами является одной из тенденции современного балетного искусства Казахстана. Обращение к знаменитым образцам эпических произведений подчас несет как позитивную, так и негативную нагрузку в сам замысел балета. В процессе постановки авторы опираются на собственное внутреннее мироощущение, без апеллирования к национальным постулатам, а казахская танцевальная пластика и вовсе может отсутствовать, что также не отражает всей сути и глубины действий и поступков героев.

Методами исследования стали культурно-ретроспективный подход и анализ как внутренней составляющей некоторых героев (Кодар), так и других действующих лиц. Динамическое отражение поступков Кодара в балете «Козы Корпеш - Баян Сулу» А. Райымкуловой напрямую зависит от видения самого постановщика, который впервые ввел образ оборотня, что не свойственно для казахской ментальности и не находит отражения ни в одном эпосе, сказке, легенде. В связи с этим, научная рефлексия данной работы на некоторые посылы представляемого балета является вполне обоснованной.

История казахского балета открылась творением В.Великанова «Калкаман и Мамыр», премьера которого состоялась 24 июня 1938 года. Почти через 30 лет в 1967 году на сцене появилась балет Е. Брусиловского «Песня о Кыз-Жибек» в постановке Б. Аюханова. К слову, 2 мая 2022 года Б. Аюханов оставаясь верным эпосу поставил балет «Гакку» на музыку Аиды Исаковой. «Нынешний вариант «Гакку» - четвертый. История его создания напоминает Пушкина с его стариком, забрасывающим невод в море. Первый вариант был склейкой из оперы и получился лоскутным, а потому не удовлетворил. Это было заявкой, годной для школьного спектакля. Второй раз я попробовал сделать уже запись: кое-что взял из произведений Брусиловского. Дело в том, что композиторы не хотели писать музыку для балета, он всегда слабо оплачивался, карьере делали на написании кантат на тему целины и партии. Снова получилось не то, неуютно я себя чувствовал. Музыка была скомпонована и подтянута. Третий вариант тоже не удался. Тогда я попросил Аиду Исакову мне помочь. Она решила писать новую музыку, но я попросил взять основную мелодию, которая узнаваема и уже ласкает слух. Кстати, Аиду я ставлю вровень со Шнитке: она пишет объемно, масштабно. Она мелодист и знает нашу профессию изнутри. В 2006 году она написала музыку, а в 2007 в Астане прошла премьера, потом мы повезли в Лондон и Швейцарию, а между этим показывали по всем областным городам и центрам Казахстана» (Саблина Д. Рождение национального балета - в бессмертии Кыз-Жибек).

Возвращаясь к эпосу «Козы Корпеш - Баян Сулу» стоит отметить, что продолжая работу в жанре балета Е.Брусиловский написал балет «Козы Корпеш – Баян Сулу», премьера которого состоялась в 1971 году. Затем в балетах, основой которых явился романтический эпос наступает период затишья и только в 2009 году композитор

Алмас Серкебаев представил зрителю балет «Тлеп и Сарыкыз» сюжетной основой которого послужил эпос о трагической любви продолжателя традиций легендарного Коркыт-ата, кобызиста, сказителя, баксы Тлепу Аспантайулы и его возлюбленной Сарыкыз. Все вышеупомянутые балеты объединяет одна сюжетная основа – романтический эпос.

Объектом данной статьи станет балет А.Райымкуловой «Козы Корпеш – Баян Сулу», премьера которого состоялась спустя ровно 50 лет (2-3 июля 2021 года) на сцене театра «Астана Балет». Как отмечалось выше, в 1971 году одноименный балет Е. Брусиловского в постановке Д.Абировова имел яркую премьеру, но не задержался на сцене. По мнению искусствоведа Л.П.Сарыновой «однобокость сюжетной линии и слабая прорисовка сил зла стали слабыми сторонами балета, приведшими к снятию его с репертуара» (Сарынова, 1976: 64). Поэтому балет А.Раимкуловой - не первая балетная интерпретация одного из красивейших казахских эпосов о трагической судьбе двух влюбленных Козы Корпеш и Баян Сулу. Для данного сценического воплощения балета был приглашен балетмейстер-постановщик Георгий Ковтун, а также международная постановочная группа художников и балетмейстеров из Украины и России.

В последние десятилетия в Казахстане появилось много новомодных веяний и одно из них – приглашение постановщиков - балетмейстеров с других стран. Приглашают не только хореографов, но и целые команды из разных стран и театров, в которые входят даже постановщики по свету и музыкальному оформлению. В этом, несомненно, есть множество положительных моментов: ознакомление наших театров с новой стилистикой, хореографическим языком, расширение репертуара, развитие дальнейшего сотрудничества и приобретение нового опыта нашими деятелями культуры. При этом, в данном, несколько одностороннем сотрудничестве не учтён самый большой минус: отечественные молодые кадры не имеют возможности пробовать свои силы не только на больших сценах мира, но и внутри своей страны. Отсюда вытекает, что у молодежи нет опыта, нет навыков и нет удачных постановок. Так замыкается круг. Мы не растим свои кадры, а постоянно надеемся на приглашенных постановщиков. Необходимо констатировать и тот факт, что до сегодняшнего дня, ни один из приглашенных балетмейстеров не смог претворить хороший балет на национальную тему. Удалась ли данная задача Г.Ковтуну в рассматриваемом балете покажет время, потому что не каждое совместное творение композитора и хореографа-постановщика становится жемужиной репертуара театра на долгие года.

По мнению критика В.Недлиной «переносить эпос в балет невероятно трудно, в отличие, к примеру, от сказки. Народные сказания отличаются многослойностью смыслов, наличием множества версий сюжета, причудливо переплетающихся главной и побочных линий. Известно более 20 вариантов эпоса о любви Козы и Баян, ни один из которых в чистом виде не может быть положен на музыку балета. Для танцевального спектакля, в котором преобладает не слово, а условность хореографических символов, авторам приходится отсекаать одни элементы сюжета и вносить в него другие» (Недлина, 2021). Именно данный факт стал второй причиной кардинального видоизменения сюжета эпоса в постановке Г.Ковтуна.

Если в первой версии балета Кодар – главный отрицательный герой, то в современной интерпретации Г. Ковтуна, Кодар – сын волчицы, видоизменяющий свой облик как оборотень (человек-волк) в зависимости от поворота сюжетного момента. Если основная завязка и главная мораль старинного эпоса основана на факте нарушения обещания отцами Козы и Баян обручить детей, то в данной постановке трагедия Кодара связана с двойственностью его личности, одна сторона которой полна любви, а вторая сторона жаждет мести за убитую мать. Необходимо отметить, что согласно сюжета Г. Ковтуна в балете фигурирует волчица – мать Кодара, которую убили на охоте отцы влюбленных. Искусствовед Недлина В. вполне справедливо отметила, что «Смерть Кодара вызывает у зрителей не меньшее сочувствие, чем гибель главных героев» (Недлина, 2021). В постановке Г.Ковтуна все сцены связанные с образами волков являются наиболее яркими и сюжетно насыщенными, вызывающими не малые эмоции и уважение к главному тотему тюркских народов.

В этой связи бытует миф о происхождении тюркского народа. Согласно легенде в древние времена одно племя было подвержено атаке врагов. После набега не осталось в живых ни одного представителя племени, кроме одного мальчика, которому враги отрубили руки и ноги, а затем бросили умирать в болото. Но мальчика спасает волчица, которая вскармливает его своим молоком, а спустя некоторое время становится ему женой. Волчица рождает от него десять сыновей, от которых и берут свое начало все тюркские народы. В казахстанском искусстве образ волка или волчицы часто выступает в качестве главного героя или персонажа, подчеркивающего и выражающего экологический диссонанс между человеком и природой или обнажающего нравственные проблемы общества. В киноискусстве наиболее ярко выделяются современные казахские фильмы «Келин» (2009), «Шал» (2012), «Охотник» (2004). В отечественных фильмах советского периода – «Лютый» (1973 режиссер Т. Океев), «Волчонок среди людей» (1988 режиссер Т. Теменов).

Дебютная режиссерская работа кинодраматурга Ермека Турсунова фильм «Келин» (2009) представляет собой полуторачасовую картину без единого слова. Действующих лиц всего пятеро: невестка, свекровь (шаманка), муж, младший брат мужа, соперник мужа. Действие происходит в географически неопределенном месте высоко в горах в прототюркский период (режиссер определил хронологический период, как Алтай, 2 век). На протяжении всего фильма в каждом эпизоде выделяется образ волчицы, которая кружит вокруг дома семьи главной героини шаманки. Стоит отметить, что в финале картины, новорожденного младенца кормят не грудным молоком матери-невестки (Келин), а молоком той самой серой волчицы, которую специально для этого подоила сама свекровь (Ене). Таким образом, «волчица в фильме «Келин» выступает как своего рода фольклорно-мифологический герой – молочная праматерь всех тюрков» (Ногербек Б.Б, 2010).

Следует отметить, что режиссер Е.Турсунов продолжает в своем творчестве мотив волчицы в кинофильме «Шал» (2012). Интерпретация сюжетной линии перекликается с мотивом повести Эрнеста Хэмингуэя «Старик и море», в которой схватка между Волчицей и стариком в бескрайней степи олицетворяет ту самую борьбу человеческого духа и природного начала. Пытаясь укрыть стаю овец от снежной бури сельский чабан

блуждает по степи и встречается с Волчицей. Волчица целенаправленно охотится на главного героя и его стадо. Месть за убитых браконьерами волчат толкает ее на истребление большей части овец. В кровавой схватке старику удается убить нескольких волков, однако в последней встрече силы покидают его. Заключительным выходом из ситуации становится рык старика с оскалом лицом к лицу с Волчицей. Налитые кровью глаза старика напоминают озлобленного Волка перед решающим поединком. Спустя несколько мгновений Волчица отступает, чувствуя удовлетворение от данной схватки и уважение к силе духа человека, показавшего своим видом, что всё закончено. Некое равновесие между двумя мирами завершает эту историю.

Говоря об образе «Кодар – волк» в балете «Козы Корпеш – Баян Сулу» в постановке Г.Ковтуна необходимо подчеркнуть факт отхода от сюжетной линии эпоса, что лишило правдивости изначальной сюжетной линии и переквалификации из жанра «эпос» в жанр «сказания» или даже некоей сказки. Тем не менее, такая интерпретация балета и введение образа волка явилось неким «центром», вокруг которого стала развиваться сюжетная линия иного порядка – борьбы противоположностей и контрастов чувств. Г. Ковтун проникся образом Кодара и сделал его центробежной силой, вокруг которого идет развитие сюжета. Выдвижение героя второго плана на первую линию при сохранении основного сюжета – неплохое решение для данного произведения. Появилась новая интерпретация, новая мысль, новое направление, в котором постановщик сконцентрировался на самом сильном герое, олицетворявшем нечто большее, чем любовь Козы Корпеша и Баян Сулу. Действительно, казахская мифология и эпос – это главное претворение мыслеформ и гармонии Вселенной и Степи и в образе Кодара переплелись именно эти две стези. Именно так увидел Г.Ковтун балет на эпический сюжет о Козы Корпеш и Баян Сулу. Ментальность постановщика или не удачный синопсис балета в первоначальном варианте не позволила показать всю красоту самого эпоса, а это значит, что постановщик может выдвинуть своё видение и интерпретировать согласно личному восприятию. Он почувствовал, что можно внести сказочный элемент в образ оборотня. В данном случае – это наиболее удачный момент в постановке балета.

Исходя из новой концепции на первый план вышел образ Кодара, когда он перевоплощается в волка. Интересное визуальное решение образа поддержано не только хореографическим решением, но и глубокой смысловой нагрузкой в танцевальных диалогах и трио. Если танец Козы Корпеша и Баян Сулу хореограф построил на чисто классическом танце с высоким поддержками, то пластический язык Кодара и Волчицы (матери Кодара) решен на основе синтеза современного танца, спортивных элементов и интересных пластических ходов, которые устойчиво ассоциируются в синтезе с образом волчьей стаи и шаманов (в программе данные номера прописаны в сюжете либретто).

Кодар – выражение не только рвущейся души, что показано с помощью перевоплощающегося образа. Кодар – это сильный межличностный контент, который должен стать началом любви, но становится оружием мести: любовь и одержимость – конфликт внутреннего мира этого яркого образа. Кодар – это воплощение глубинного мифологического уровня в современном балете.

Отметим, что инновация рассматриваемого произведения более всего прослеживается именно в партии Кодара. Под инновацией мы подразумеваем: «Инновационные методы включают в себя современные технологии, развития диалогических способностей, новые аспекты творческой деятельности; методы развития межличностного общения; процесс создания творческого продукта интеграцию новых форм» (Мустафин И. И., 2016 г.).

Таким образом, балет А.Раимкуловой «Козы Корпеш – Баян Сулу» выдержан в двух основных линиях:

- романтическая линия главных героев, выдержанная в классическом балетном варианте;

- фантазийная и более эпическая, в которой выступает ставшая эпико-мифологической фигура Кодара, созданная на грани этно-музыки с элементами этно-хореографии (интеграция).

Заключение. При всех своих недостатках национальные балеты, поставленные в последние годы и ставшие объектами исследований, еще раз подтверждают мысль о том, что именно фольклорное наследие может служить неиссякаемым источником для новых произведений в театральном-музыкальном искусстве. В лучших казахских романических эпосах отражены не только быт, обычаи, традиции казахов, но и эстетические представления народа, высокий пафос прославления любви. В эпосе не только воспевали чистую любовь, но и выражали устами и действиями своих героев идею свободы личности и любви. Образы героев «Козы Корпеш – Баян Сулу», «Кыз-Жибек», «Калкаман – Мамыр», «Карагоз» ознаменовали появление в казахском фольклоре нового жанра, главной направленностью которого являлось воспевание самоотверженной любви человека, осознающего себя личностью. Другое дело – интерпретация пути к самоотверженной любви и развязке действия.

Не случайно деятели культуры с начала формирования профессионального искусства в Казахстане не раз обращались к жемчужинам романических эпосов в качестве источников для драматургии, балетного и оперного либретто, а затем и киносценария. В условиях наступающей глобализации и мультикультурной среды сохранение и развитие эпического наследия своего народа перестает быть требованием времени, а становится необходимостью в самопознании народа и его национальной самоидентификации. Поэтому и хореографы должны поставить перед собой задачу продолжить поиски в области постановки национального балета не только по заявленной тематике, но и по пластическому языку, решению образов, с сохранением балетного симфонизма и действенной драматургической линии.

Ценность проведенного исследования (внесенный вклад данной работы в соответствующую область знаний). Казахстан проходит довольно долгий путь становления национального балетного искусства. Первая причина, связанная с данным положением, кроется в экономической составляющей. Вторая причина связана с трудностями воплощения образов, нашедших широкое отражение в эпических произведениях, являющихся носителем самых сокровенных мировоззренческих констант народа. Невозможно перечеркнуть все ценности и воплотить просто драматургическую фабулу, не показав всю глубину сопереживания душ, пришедших к

нам из глубины веков. Возможно, не обязательно братья за столь сложные и всем известные сюжеты, а достаточно перенести саму фабулу из прошлого в настоящее или более близкое время. Пространственно-временные отношения в балете – одна из насущных проблем в постановках на сюжет эпического произведения. То, что высказано словами в эпосе является законом для казахского народа и может быть именно в этом кроется вся неоднозначность положения и всех постановок на эпические произведения? Казахский язык сам по себе многозначен и в нем скрыто очень много смыслов, которые не доступны постановщикам, приглашенным из других стран. Третья причина связана с тем, что в казахском балете не отработаны и еще не придумана сама пластика казахского языка. Скудность движений и их однотипность не говорит об инновационном подходе и не отвечает критериям эпоса. В целом, возможности для национального самоопределения в балетном искусстве закрыты для отечественных хореографов в силу общего недоверия. Вопрос взаимопроникновении художественных планов с помощью привлечения балетмейстеров-постановщиков со стороны является первостепенным, что является камнем преткновения в деле становления национального балета. В нашем случае, появление такого образа как Кодар в перевоплощениях волк-человек (оборотень) – стал как спасительным кругом для самой постановки и инновацией в казахском балете, так и якорем, остановившем прогрессивное вневременное значение эпоса, провозглашавшего вечность и чистоту человеческих законов и неизбежность кары за их нарушение.

В связи с вышесказанным, необходимо отметить, что некоторая стереотипность восприятия всех представленных образов балета на сюжет романтического эпоса всегда предполагает многослойность построения не только музыкальной канвы, но и хореографии. Данная «многослойность» была представлена такими компонентами, как:

- разноплановость главных героев и самого либретто;
- жанровые пласты (эпос, сказка, фантазия, мифология, классические формы балета, элементы этники в танце);
- инновации;
- музыка и музыкальные составы.

Как известно, с многослойностью художественного пространства связаны такие понятия, как «интертекст», «полистилистика», «полимпсест», «символизм движений» и многое другое. «В настоящее время понятие «многослойность» широко применяется во многих научных областях в связи с интегрированным подходом, многоаспектным взглядом на исследуемые явления В балетах это явление обретает особую значимость в силу жанровых особенностей хореографического спектакля, среди которых множественность составляющих его видов искусств, невербальная природа танца и инструментальной музыки, перевод словесных источников в условный язык жестов и мн.др» (Михайлова Е.Н., 2009 г.).

Тани А.Б.^{*1}, Жұмасейітова Г.Т.²

^{1,2} Қазақ ұлттық хореография академиясы

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

E-mail: ¹Aisulu85yande.kz, ²gulnara_ili@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-2093-9264, ²0000-0003-0478-3164

«Қозы-Көрпеш – Баян Сұлу» балет интерпретациясындағының жаңа символдар және мотивтер

Аңдатпа. Эпикалық шығарма тақырыбындағы балет қойылымын түсіну үдерісіне ғылыми тұрғыдан қарау ұлттық балет өнерінің бар үлгілері тұрғысынан алғанда өзекті мәселе. Сюжетті бейнелеуде эпостың өзінің түйінді мәселелерін және оның драмалық түйіндерін (пролог, әрекет сюжеті, шарықтау шегі, дәлелдеу, қорытынды) түсіну дәрежесі ең маңызды рөл атқарады.

Бұл ұғымдардан алшақтау оқиға желісінің үзілуіне және концепциядан алшақтауға әкеледі. Біздің жағдайда фантастикалық және ертегі элементтерін қосу арқылы жанрлық ауытқу құтқарушы тірек болды, бірақ ұзақ сахналанған оқиғаны қамтамасыз ете алмады. Қазақ балеті идеологиялық константалардың жоқтығынан немесе басқа ілеспелі факторлардың салдарынан күрделі даму кезеңдерін бастан өткеруде. Бұл зерттеу жұмысында мәдени-ретроспективті, салыстырмалы әдістер қолданылды.

Кілт сөздер: балет, дастан, жанр, композитор, хореограф, музыка, хореография, қойылымдар, спектакль, тарих, жанр.

Tani.A.B. ¹, Jumasseitova G.T.²

^{1,2} Kazakh National Academy of Choreography

Nursultan, Kazakhstan

E-mail: ¹Aisulu85@yandex.kz, ²gulnara_ili@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-2093-9264, ²0000-0003-0478-3164

New symbols and motives in ballet interpretation «Kozy Korpesh – Bayan Sulu»

Annotation. A scientific approach to the process of understanding the staging of a ballet on the theme of an epic work is a topical issue in the light of existing examples of national ballet. The degree of understanding of the key issues of the epic itself and its dramatic knots (prologue, plot of action, climax, denouement, conclusion) plays the most important role in the representation of the plot. Departure from these concepts leads to a break in the storyline and a departure from the concept. In our case, the genre deviation with the inclusion of fantasy and fairy tale elements served as a saving anchor, but did not provide a long staged story. Kazakh ballet is going through difficult periods of development due to the lack of ideological constants or other concomitant factors. In the work on this study, cultural-retrospective, comparative methods were used.

Key words: ballet, epic, genre, composer, choreographer, music, director, performance, history, genre.

Информация об авторах:

Тани Айсұлу Бақытқызы, докторант Казахской национальной академии хореографии. E-mail: Aisulu85@yandex.kz, ORCID: 0000-0002-2093-9264.

Жұмасейітова Гульнара Тазабековна, заведующий кафедрой искусствovedения и арт-менеджмента Казахской национальной академии хореографии, кандидат искусствovedения, профессор. E-mail: gulnara_ili@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0478-3164.

Литература

Бакирова С., Кусанова А. Малые формы современной хореографической режиссуры Казахстана: национальное содержание и наднациональная сценография // Центральноазиатский журнал искусствovedения. – 2021. – № 7. – С. 76-91. <https://cajas.kz/journal/article/view/522>. (рус).

Всеволодская-Голушкевич О. Баксы ойыны. - Алматы: Рауан, 1996. (рус).

Возрожденный балет по мотивам эпоса «Кыз Жібек» покажут в Алматы - <https://almaty.tv/news/kultura/1324-vozrozdennyu-balet-po-motivam-eposa-kyz-dgibek-pokadgut-v-almaty>. (каз).

Жуйкова Л. Балетный спектакль Дамира Уразымбетова «Странствия Коркыта» в контексте диалога культур // Центральноазиатский журнал искусствознания. – 2020. – №5. – С. 40 – 55. <https://cajas.kz/journal/article/view/285> (рус).

Молдалим Т., Уразымбетов Д. Хореографические постановки Айгуль Тати в танцевальных коллективах Казахстана // Центральноазиатский журнал искусствознания. – 2019. – № 4. – С. 79-91. <https://cajas.kz/journal/article/view/229> (рус).

Михайлова Е.Н. Многослойность художественного пространства балетного театра Р. Щедрина. - Саратов, 2009 г. // <https://cheloveknauka.com/mnogosloynost-hudozhestvennogo-prostranstva-baletnogo-teatra-r-schedrina> (рус).

Мустафин И. И. Этнические элементы в современной хореографии. - <https://www.prodlenka.org/metodicheskie-razrabotki/221497-jetnicheskie-jelementy-v-sovremennoj-horeogra> (рус).

Ногербек Б.Б. Мифологический герой – тюркская волчица в современном казахском игровом кино - Материалы конференции «Наука. Теория и практика»: http://конференция.com.ua/files/image/konf%2010/konf%2010_1_7.pdf (рус).

Недлина В. Балет «Козы Корпеш – Баян Сулу»: неужели получилось? - <https://astanaballet.com/ru/news/reviews/balet-kozy-korpesh-bayan> (рус).

Слонимский Ю. В честь танца. – М.: Искусство, 1968. (рус).

Саблина Д. Рождение национального балета - в бессмертии Кыз-Жибек – газета «Караван»: <https://www.caravan.kz/articles/rozhdenie-nacionalnogo-baleta-v-bessmertii-kyzhibek-376340/> (рус).

Сарынова Л. Балетное искусство Казахстана. – А.: Наука, 1976. (рус).

Уразымбетов Д., Гизатова Г. Балетное творчество Алмабека Меирбекова. Размышления современников // Центральноазиатский журнал искусствознания. – 2022. – № 3 – С.40-49. <https://cajas.kz/journal/article/view/263> (рус).

Фокин М. Против течения. - Л.: Ис-во, 1981. (рус.)

Шомаева Д., Жумасейтова Г. История деколониальной чувствительности в дискурсе балетмейстерского искусства Казахстана // Центральноазиатский журнал искусствознания. – 2021. – № 2. – С. 50–64. <https://cajas.kz/journal/article/view/427> (рус).

Әдебиеттер

Алматыда «Кыз Жібек» эпосының негізіндегі жаңа туылған балет көрсетпек - <https://almaty.tv/news/kultura/1324-vozrozdennyu-balet-po-motivam-eposa-kyz-dgibek-pokadgut-v-almaty>. (каз).

Бакирова С., Кусанова А. Қазақстанның заманауи хореографиялық бағытының шағын формалары: ұлттық мазмұн және ұлттан жоғары сценография // Орталық Азия өнер тарихы журналы. – 2021. – № 7. – 76-91 б. <https://cajas.kz/journal/article/view/522>. (орыс).

Всеволодская-Голушкевич О.Бақсы ойындары. – Алматы: Рауан, 1996 ж. (орыс).

Жуйкова Л. Дамир Уразымбетовтың «Қорқыттың кезбесі» балет қойылымы мәдениеттер диалогы аясында // Орталық Азия өнер тарихы журналы. – 2020. – №5. – 40 – 55 б. <https://cajas.kz/journal/article/view/285> (орыс).

Молдалим Т., Уразымбетов Д. А. А. Татидің Қазақстанның би ұжымдарындағы хореографиялық қойылымдары // Орталық Азия өнер тарихы журналы. – 2019. – № 4. – 79-91 б. <https://cajas.kz/journal/article/view/229> (орыс).

Михайлова Е.Н. Р.Щедрин балет театрының көпқабатты көркемдік кеңістігі. -Саратов, 2009 г. // <https://cheloveknauka.com/mnogosloynost-hudozhestvennogo-prostranstva-baletnogo-teatra-r-schedrina> (орыс).

Мустафин И. И. Этнические элементы в современной хореографии. - <https://www.prodlenka.org/metodicheskie-razrabotki/221497-jetnicheskie-jelementy-v-sovremennoj-horeogra> (орыс).

Ногербек Б.Б. Мифологиялық кейіпкер – заманауи қазақ көркем фильмдеріндегі түркі қасқыры – «Ғылым. Теория және практика»: http://конференция.com.ua/files/image/konf%2010/konf%2010_1_7.pdf (орыс).

Недлина В. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» балеті: бұл шынымен де нәтиже берді ме? – <https://astanaballet.com/ru/news/reviews/balet-kozy-korpesh-bayan> (орыс).

Слонимский Ю. Бидің құрметіне. – М.: Өнер, 1968 ж. (орыс).

Саблина Д. Ұлттық балеттің жаңғыруы Қыз Жібектің Рождение национального балета - в бессмертии Кыз-Жибек – газета «Караван»: <https://www.caravan.kz/articles/rozhdenie-nacionalnogo-baleta-v-bessmertii-kyzhibek-376340/> (орыс).

Сарынова Л. Қазақстанның балет өнері. – А.: Наука, 1976. (орыс).

Уразымбетов Д., Гизатова Г. Алмабек Мейірбековтің балет шығармашылығы. Замандастардың ой толғауы // Азия өнер тарихы журналы. – 2022. - №3 – 40-49 б. <https://cajas.kz/journal/article/view/263> (орыс).

Шомаева Д., Жумасейтова Г. Қазақстанның хореограф өнері дискурсындағы деколониялық сезімталдық тарихы // Орталық Азия өнер тарихы журналы. – 2021. – № 2. – 50–64 б. <https://cajas.kz/journal/article/view/427> (орыс).

Фокин М. Ағымға қарсы. - Л.: Ис-во, 1981 ж. (орыс).

References

Bakirova S., Kussanova A. Malyie formy sovremennoi choreographicheskoi rezhissury Kazakhstana // Central Asian Journal of Art Studies. – 2021. – № 7. – P. 76-91. <https://cajas.kz/journal/article/view/522>. (in Russ).

Fokin M. Protiv techeniya. - L.: Is-vo, 1981. (in Russ).

Moldalim T, Urazymbetov D. D. A. A. Choreographicheskiye postanovka Aigul Tati v tantsevalnykh collectivah Kazakhstana // Central Asian Journal of Art History. – 2019. – № 4. – P. 79-91. <https://cajas.kz/journal/article/view/229> (in Russ).

Mikhaylova Ye.N. Mnogosloynoye khudozhestvennoye prostranstvo baletnogo teatra R. Shchedrina. -Saratov, 2009. // <https://cheloveknauka.com/mnogosloynnost-hudozhestvennogo-prostranstva-baletnogo-teatra-r-schedrina> (in Russ).

Mustafin I. Etnicheskiye element v sovremennoy khoreografii. - <https://www.prodenka.org/metodicheskie-zarabotki/221497-jetnicheskie-jelementy-v-sovremennoj-horeogra> (in Russ).

Nogerbek B.B. Mifologicheskij geroj – tyurkskaya volchicza v sovremennom kazaxskom igrovom kino - Materialy` konferencii «Наука. Teoriya i praktika» : http://конференция.com.ua/files/image/konf%2010/konf%2010_1_7.pdf (in Russ).

Nedlina V. Balet «Kozy` Korpesh – Bayan Sulu»: neuzheli poluchilos`?: <https://astanaballet.com/ru/news/reviews/balet-kozy-korpesh-bayan> (in Russ).

Slonimskij Yu. V chest` tancza. – М.: Iskusstvo, 1968. (in Russ).

Sablyna D. The birth of the national ballet - in the immortality of Kyz-Zhibek - newspaper “Caravan”: <https://www.caravan.kz/articles/rozhdenie-nacionalnogo-baleta-v-bessmertii-kyzhibek-376340/> (in Russ).

Sarynova L. Baletnoe isskustvo Kazakhstana. – А.: Nauka, 1976. (in Russ).

Shomayeva D., Zhumaseitova G. Istoriya dekolonial`noj chuvstvitel`nosti v diskurse baletmejsterskogo iskusstva Kazahstana [The history of decolonial sensitivity in the discourse of choreographic art of Kazakhstan] // Central Asian Journal of Art Studies. – № 2. – 2021. – P. 50–64. <https://cajas.kz/journal/article/view/427> (in Russ.).

The revived ballet based on the epic “Kyz Zhibek” will be shown in Almaty - <https://almaty.tv/news/kultura/1324-vozdrodzennyy-balet-po-motivam-eposa-kyz-dgibek-pokadgut-v-almaty>. (in Kaz).

Urazymbetov D., Gizatova G. Baletnoe tvorchestvo Almabeka Meyirbekova. Razmyshleniya sovremennikov // Central Asian Journal of Art History. – 2022. - №3 – P.40-49. <https://cajas.kz/journal/article/view/263>

Vsevolodskaya-Golushkevich O. Baksy` o`jy`ny`. - Almaty` : Rauan, 1996. (in Russ).

Zhuikova L. Baletnyi spektakl` Damira Urazymbetova «Stranstviya Korkyta» v kontekste kul`tur // Central Asian Journal of Art Studies. – 2020. - №5. – P. 40 – 55. <https://cajas.kz/journal/article/view/285>

Yeshmuratova A.K.^{*1}, Eskendirov N.R.²

^{1,2}Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹anaraesmuratova974@gmail.com, ²Naka_oner@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9909-4980, ²0000-0003-4303-8685

CONTEMPORARY ART OF THE PUPPET THEATER IN THE CONTEXT OF THE NATIONAL CULTURE OF KAZAKHSTAN

Annotation. The author of the article considers the question of understanding the role of keeping alive and embodying national traditions in the modern theatrical space (on the example of the play «Er Tostik» of K. Yezhembek, staged by K. Eshmuratova). The analysis of the play «Er Tostik» is presented from the point of view of using a new range of expressive means and introducing modern genres of musical art as an original directorial solution. The purpose of this article is to study the contemporary art of the puppet theater in the context of the national culture of Kazakhstan.

In modern conditions of social development, when the whole world is on the verge of two times – two millennia: the second millennium is coming to an end and the third millennium is about to begin, due to objective and subjective reasons, among the urgent problems of the present, problems concerning not only the economic and political sphere, social development, but also no less an important one is the spiritual sphere. It is not for nothing that the processes that we can observe in our time with all the brightness and acuteness illuminate a wide range of problems in the field of spiritual culture of the country.

One of the topical issues of the spiritual development of modern Kazakh society is keeping alive the national traditions and values. And this topic became the key for the state project “Tugan Zher”, developed on the initiative of the First President Nursultan Nazarbayev. The deep essence of the goal-setting of the presented state project is the formation of the cultural code of the nation, without which it is impossible to solve the tasks of strengthening national unity, developing human capital and civil society.

The formation of cultural codes is the core of the formation of cultural identity, which as you know should be formed starting from an early age, in the so-called sensitive period of personality development. It is obvious that puppet theater as an artistic phenomenon is in this sense one of the most effective forms of art. It is no coincidence that researcher E.Y. Romanovsky emphasizes that “the national is inherent in the very nature of the puppet theater. We can say that this theater has always had regional specifics or sought to express through the universal, some unique qualities of culture.”

The modern Kazakh puppet theater, like society, is going through an age of active restructuring, when old norms and ideas fade into oblivion, revealing the way to a new methodology, a synergetic scientific approach. Today we can see how the puppet theater of the XXI century performs the functions of a research laboratory, diagnostics of public sentiment, a forecaster of the social future and a creative space for the formation of national values of a new generation.

Characterizing the repertoire policy of the modern Kazakh puppet theater it can be noted that, perhaps, the main goal of a particular collective is the opportunity to vividly reflect not only the peculiarities of the national identity of culture, but also to highlight the most important ideas and problems of modernity in their work. In the performances that define the face of the theater, attention is paid to the multidimensionality of Kazakh culture, the spiritual world of the contemporary, reflecting the problems of the common man.

Key words: puppet theater of Kazakhstan, national concept, director’s decision, new means of expression, modern genres of musical art.

Introduction. The puppet theater constantly evoked only pleasant, positive emotions from the audience with an amazing and completely unusual space. The focus is on such an event as the process of animating different puppets. As a rule, the true fans of this art are a child of any age. But at that time, no one divided the theater into adult or children's. Amazing performances were organized for all ages. For quite a long period of time, the puppet theater is actively changing along with the actors' theater. There were even similar works in the spotlight. Also the audience was both at one and the other theater, we can say that they were common. It is for this reason that the chosen puppet for the performance has always been perceived as some kind of metaphor, which was quite easily perceived by the audience. The puppet has always been perceived as a living person. Thus, it can be concluded that theatrical art was constantly developing and attracting attention (Korolev, 2015: 368).

Puppet theater as a phenomenon of performing art occupies a special place in the space of culture, understood not only in the dimensions of aesthetic understanding of oneself and one's place in the world, but also in historical dimensions, assuming specific local symbioses of technologies, behavioral rituals and customs, social norms, moral and religious values, ideological constructions and goal-setting. For a long time, the puppet theater developed in parallel with the drama theater, using a similar repertoire. Accordingly, scientific research of this kind of art was conducted in this direction until recently. Today, questions about the nature of the puppet theater, the limits of its expressiveness and the specifics of reflecting the human world in the national and cultural-historical aspect of its development have become relevant (Bakulina, 2018: 446-449).

As for the puppet theater itself, its history begins in the deep past time. It attracts attention and leads to a real delight with its unique design, properly selected music, bright decor elements. All this is considered a real decoration. In the center of attention there is a process when the inanimate is reborn. It would seem that the very puppets become living, original images, which you want to constantly watch with great interest. In fact, the theater is considered a rather complex example of art. Thanks to puppets, it is possible to create the world in a completely different and new form (Soviets, 2014: 182).

Modern theater strives to expand and mix various means of expression, to erase the boundaries between different types of art. In this aspect, it is extremely important to determine the specifics of the puppet theater as an independent type of theatrical art, to identify the thematic focus, specific expressive means of modern puppet theater. Many puppet theaters solve the task by mastering the national repertoire. This becomes the basis for the development of the technical capabilities of the puppet, the expressiveness of the game, the modification of the audiovisual series of the performance and, above all, the search for new stage solutions. It is also important to pay attention to the puppet theater of the country (Adrianova, 2012: 91-94).

The purpose of the study is to study the contemporary art of the puppet theater in the context of the national culture of Kazakhstan. In accordance with the purpose of the study, we set ourselves the following tasks:

1. To identify existing trends about the art of puppet theater;
2. To consider the features and formation of the art of the puppet theater of Kazakhstan;
3. To study the modern art of puppet theater in the context of the national Kazakh culture.

The object of the study is the Kazakh puppet theater as a phenomenon of scenic art in the context of national culture.

Subject of research: Kazakh Puppet Theater as a set of stylistic, scenic, dramatic and directorial techniques and solutions in the dynamics of its cultural, historical and national development.

Scientific, theoretical and practical significance. This study is important for studying trends in the development of puppet theater in Kazakhstan, developing approaches to the analysis of puppet theater performances. The materials of the scientific article can be used and continued in the study in the historical and theatrical works of art historians, culturologists, in theatrical practice and artistic criticism of puppet shows. The data of the work carried out are used in the field of education, in special recommendations for teachers, as well as in various articles for students studying for a master's degree, and so on.

The following research methods were used in the work:

- analysis of the text in the form of analysis of scientific literature influencing the study of the art of puppet theater in the context of the national culture of Kazakhstan;
- comparative analysis in the form of studying and summarizing the information obtained during the study;

The hypothesis of the study: The Kazakh puppet Theater, being a means of representing the historical and national identity of culture and embodying the heritage of world stage art, has such a potential for broadcasting national values, which can be more fully disclosed if you understand the means of directing a puppet theater in the dynamics of its development and a comprehensive analysis of modern domestic and foreign experience and the development of national context (Shelaeva, 2013: 27-38).

Research methods. In the work on the article, the author used a set of general scientific and special approaches to the phenomenon under study. Among them:

- the culturological approach contributed to the definition of the national idea as a constant in the development of Kazakh theatrical culture in general, and in particular the orientation of the Kazakh puppet theater as a certain process and consequence in the context of preservation, recreation, reflection on the spiritual heritage of Kazakhstan and its popularization;
- the axiological approach in this study allowed us to define the idea of preserving national traditions in director's decisions as the fundamental unchanging value of the activity of the Kazakh puppet theater (on the example of the play "Er Tostik" of K. Yezhembek, directed by K. Eshmuratova);
- a historical approach has been applied to elucidate the origins of the origin of the dialectical approach, which allowed us to consider the evolution of the formation and development of the Kazakh puppet theater as an interaction of traditional and innovative principles;

The historical and systematic approach makes it possible to find and note the main unique features and features of this direction, which is directly related to the puppet theater of the people of Kazakhstan with all its unique properties and traditions.

The implementation of these approaches required the use of various scientific and practical methods, including:

1. the method of periodization identifies the main stages of the formation of the Kazakh puppet theater as a cultural phenomenon.

2. the comparative method necessary for the comparative characteristics of the Kazakh puppet theater and its direction in the stage space;
3. the method of theatrical analysis of the performance from the perspective of director's decisions;
4. the method of semiotic analysis is aimed at identifying the specifics of the national style, manifested in directing, acting, scenography, etc.).

Results and discussion. Culture is distinguished by the totality of community, national and social nature of associations. Culture (universal) is mainly contained in the form of national traditions. In this case, we are talking about the unification of different cultures that are directly related to different groups, as well as layers. In the very center of attention are the brightest and most original creative ideas related to the whole variety of life forms. It is worth clarifying that it is the national culture that does not have the ability to influence all of humanity. In fact, the history of cultural development is a combination of different structures, features, and opportunities. As the real events in society show (we are talking about Kazakh culture), it is impossible to create a modern democratic society without culture. Thus, the focus is on a difficult goal, which consists in understanding and searching for the origin and development of the puppet direction in art. There is no specific data about this direction in history. But still, the researchers note that this direction began to develop during Korkyt-ata. He played musical instruments in an amazing and original way. Including dombra. It should be mentioned that it is *orteke* that is directly related to such a direction as the display of unique Kazakh puppets. The focus is on the process of reviving various objects. (Akhmet, 2018: 54-61).

It is necessary to clarify; the theater is a real entertainment. And it does not depend at all on the place where it takes place and is organized. For example, such a phenomenon as shamanism or ritual dancing - all this has to do with the theater, despite some specific features and characteristics. The Soviet Union is the period of time that is associated with the history of the emergence of the art of puppet performance. At that time, such a kind of theater was urgently needed, with the help of which the upbringing of young children in the atmosphere of communist ideas took place. It was the puppet theater in that difficult and controversial time that was an actual and important solution to the main issues and controversial moments in society.

As for Kazakhstan, a unique puppet theater appeared in this country in the autumn of 1935. The intellectual class, who could not imagine their life without real and original art, took the initiative at that moment to create such an actual place. Everything was organized quickly enough, the actors were also assembled at lightning speed, since then urgency and efficiency were required in making the right decisions regarding the creation and arrangement of a unique theater. Many people who took part in that period actively participated in amateur activities showed a real initiative to organize a puppet direction. In order for everything to be arranged at a high level, real professionals in their field were invited. Only such specialists, experts in creativity could do something worthwhile and unique for the people. Puppet art is characterized by democracy. Also, great attention was paid to modern and trained consultants in the field of theatrical art. Such professionals made a great contribution to the development of this direction as, for example, a puppeteer, an outstanding personality D. Lipman. The first

directors of the theater were S. Telgaraev and K. Badyrov. The stages of formation and development of the Kazakh theater were influenced by the Russian theater. This was expressed, firstly, by the work of Russian directors in the Kazakh theater, and secondly, by staging works of world drama, translated from Russian into Kazakh (Yeshmuratova, 2016: 4967).

It was not without the active participation of composers (L. Hamidi), since it was impossible to imagine art without high-quality music suitable for all characteristics and features. But this is not all that is worth paying attention to. The thing is that such professionals in the field of art as V. Dyakov, as well as P. Pashkov, V. Gasyuk make a great contribution to the development of the theater. They took into account every detail in the design of the space. Of course, professionals turned to such popular and really important examples of art, to which all kinds of legends and epics were directly related. It would seem that at some point the forgotten heroes, images and stories of the whole nation were in the center of attention. As an example, we can name the image of Alpamys-batyr and so on (Antonova, 2015).

Each example of real art is able to create the fundamental, unique characteristics of the creative direction in full. And of course, this undoubtedly applies to the puppet theater, which has a lot of unique and interesting things. The puppet theater appeared mainly from the ritual active life of people. For a long time he was able to preserve the characteristic features of that time, traditions and features. But over time, unique, modern solutions appeared. As for the current stage of the theater's development, it is a rather difficult, constantly and dynamically developing version of real art. A real memorable artistic image is realized here thanks to the activity of the puppeteer, who revived his characters on his own. Each person is distinguished by versatility, it is this feature that underlies the development of the puppet theater. There are a huge number of directions and forms of creativity, art, they are all completely different, affect any aspect of human life. Real art, like all life, is diverse. In that case, if a particular person has a real desire and interest in knowing himself, his personality, then he is certainly interested in these forms of true art. He dips into a variety of genres and so on. Puppet theater is the very direction that, among other things, can help a person find himself (Zhaksylykova, 2018). In fact, it is the puppet theater that is considered such a special and unique place that allows a person to define new tasks for himself. Here you can pay special attention to the main interests, desires of the individual, to understand what is the real ideal to which it is important to constantly strive. The puppet theater has a very important feature, a characteristic. It allows you to keep the real connection of people with a wonderful childhood. He does not lose the ability to look at the world with open eyes and find something amazing, valuable, positive, despite any difficulties (Khasangalieva, 2016: 61-63).

Results. The modern Kazakh puppet theater, like society, is going through an age of active restructuring, when old norms and ideas fade into oblivion, revealing the way to a new methodology, a synergetic scientific approach. Already today, one can see how the puppet theater of the XXI century performs the functions of a research laboratory, diagnostics of public sentiment, a forecaster of the social future and a creative space for the formation of national values of a new generation.

Of course, it is worth dwelling on one important topic. It is connected with the possibility and in some way with the need to show in theatrical art not only national elements of culture, traditions and quite vivid and original images, it is important to understand and

point out the main problems, features of the present, real time. That is, the theater should reflect the reality in which a person lives and is at this moment. This is the uniqueness of art.

It is also worth noting that the performances that are staged on the stage of the modern Kazakh puppet theater actualize the issue of "memory of times" and the continuity of generations. If we turn to the historical past of our people, we can see that since ancient times, parents, taking care of the future of their children, understood that the prerequisite for successful upbringing is a spiritual connection between generations. By unobtrusive practical assimilation of such virtues as love for parents, family harmony, cohesion of all family members, spiritual attraction to the home, to the native culture and language, the basis of a harmonious and highly spiritual society is formed.

Just as moral, ethical and spiritual values are instilled in the younger generation in the family, so in the puppet theater there is an artistic and aesthetic «upbringing» of entire generations of viewers (from the youngest to the elderly). The task of the modern Kazakh puppet theater is to reproduce and show the life of the human spirit, and the purpose is to influence human consciousness, that is, to declare certain values, as a maximum – to achieve catharsis as the highest degree of spiritual purification.

One of the striking examples of the preservation of national traditions and their integration into the modern social and cultural space of Kazakhstan is the performance of the SMMO «Puppet Theater» of the Akimat of the city of Nur-Sultan «Er tostik» K. Everybekov, created based on the Kazakh folk epic.

The director of the play, Honored Artist of the Republic of Kazakhstan, Professor K.H. Eshmuratova tried not only to reflect the specifics of the national culture with its inherent traditions, customs and rituals, but also to pave the way to the consciousness of the modern viewer. It was through the prism of the «great past» of Kazakh culture that the creator of the play chose for himself the mission of strengthening the national identity of representatives of all age and social cells of modern Kazakh society.

As for the people of Kazakhstan, a large number of traditions can be noted here. But at that time, many of the most valuable things were already forgotten for some reason, they tried to erase from memory.

Therefore, in the performance, through the efforts of the creative team, in an unobtrusive and playful way, the viewer plunges into the fantastic world of folk traditions and rituals of our ancestors.

It is interesting that, speaking about the role of folklore, K.H. Eshmuratova in an interview, emphasizes that every little child, without exception, gradually learns the basics and character of their own language with great joy thanks to various works, folk tales. This is what causes delight and attracts attention (Eshmuratova, 2022: interview).

When a young spectator finds himself in the theater, he must become an accomplice of the action that takes place on stage, that is, he must «create» together with all the participants of the action (director, artist, composer, actors, etc.). Thanks to this, a new stage space is created, woven from the elements of performance.

In the play «Ertostik», director K.H. Eshmuratova presented a number of director's findings and solutions, i.e. used the method of narration of events by «live» actors, which significantly expanded the possibilities of the production plan.

The scenography of this performance begins with an empty stage. The production begins with the actors dancing to a Kazakh folk song performed by the host himself.

All the presented events are shown taking into account the chronology. The focus is on the main elements, the unique features of everything that is happening. There are both elements of dance and conversation between different heroes and characters. Thus, it is possible to achieve high professional skills.

It is worth paying attention to the openness of the presented space and the black background. The choice of such a design is not completely random. It makes it possible to show all the brightness and originality of the puppets chosen for the game. In theatrical art, each puppet expresses amazing emotions, experiences, sincere feelings, about which it is impossible to remain silent. Of course, in order to show this vividly, real professionalism and flexibility in work will be required.

In one of the scenes of the play, the director finds new stylistic solutions to the visual series of the scenic space. It is necessary to pay attention to the non-standard approach to the organization of the stage space (screen design, scenery). That is, instead of a screen on the stage, the actors stretch a "rope", on which they work with a tablet puppet Er-tostik. Here it is worth mentioning the metaphorical image of the "rope", which in Kazakh culture is a symbol of the road or the future path. The puppet of a little boy is Er-tostik, actors lead on a tightrope, she dances, does somersaults, acrobatic movements to music. Thanks to this compositional technique, the growing up of Er-tostik is shown.

The performance uses tablet, cane, growth puppets, open driving puppets, a live plan of the actors. In a particular theater, there may be a combination of several types of puppets. This is what makes it possible to get a high-quality and memorable effect. It is in dramaturgy, that it is best to use puppets that are different, especially in height.

It is important to note that the entire scenography of the play is permeated with symbolism. For example, the white mountains in the background of the scene are a symbol of the steppe, nature, homeland. We also find metaphorical symbols in the play. For example, the image of evil (witch, snakes, dragons), the image of love and family (scene customs with a cradle).

Next, we will focus on the key scenes of the play, which are a reflection of the main director's idea – the embodiment of elements of Kazakh culture (folklore, traditions, proverbs, customs, heroes, etc.).

So, under the sad melody of dombra, the narrator tells about the sad fate of Ernazar, who lost eight sons in the fight against evil for truth and justice. Sad and sorrowful dombra notes are cut off by the modern rap rhythm, which accompanies the scenes of Zheztyrnak – a negative hero, a representative of evil spirits – waiting for Ernazar, the appearance of Ernazar and the scene of the struggle of two enemies.

In this scene, Zheztyrnak forces Ernazar to give «uade» – a national rite that expresses the sacred duty of everyone to fulfill the promised word. To make a promise and fulfill it unconditionally means to confirm your dignity and honesty. A promise made in the name of the Almighty is even more responsible.

In the scenes after Ernazar's dreary return home, the director emphasizes the importance of such rituals as «Ak alyp shygu». For a long time, the ancestors believed that there

is a sacred power in koumiss (horse milk), shubat (camel milk), ayran (kefir). The white color of the Kazakhs represents purity and devotion. According to custom, Kazakhs greet travelers with a white treat. Also in the performance we see a recreation of the tradition of «Shildekhana toy», which is arranged when a baby is born.

One of the interesting moments in the performance is the performance of the rite «At koyu». Usually they try to give a child a beautiful name or the name of a famous person. Previously, the child's name was often linked depending on the circumstances. For example, a child was born during the holiday Nauryz – Nauryzgul, Nauryzbek, or during the religious holiday «Ait» - Aitbay, Aitbek, Aitgul. Sometimes, in order not to jinx the child, he was given funny names. It is interesting that this particular scene causes an explosion of laughter and delight among young viewers. At this moment, according to the director's idea, a cheerful dialogue is started between the audience and the actors. The dialogue, in the future, is maintained throughout the entire performance, which brings the performers and the audience even closer.

The tradition of «Besikke salu» – putting a child in a cradle – also becomes an important element of the stage action. Until the moment when the baby himself is getting ready for bed, he will need to prepare an original amulet, it is he who will differ in the most important characteristics and features: a symbol of wealth, strength and dexterity, the glory of the batyr. Next, «Besik zhyry» is performed and a comic rite «Tyshtyrma» is performed. «Tyshtyrma» is held with the audience-children who gather around the cradle on the stage. A special pot is installed in the cradle to ensure the dryness and cleanliness of the baby. Women throw various candies and sweets into the pot, saying: tyshty, tyshty. At the same moment, holding out their palms, the stored sweets are picked up by small spectators leaving the hall to participate in the game.

Next, we see a one-year-old child with whom the ritual «Tusau kesu» is performed - cutting the fetters.

At the very moment when the child begins to walk, it is worth performing such a ritual. His legs should be tied with a string. But it needs to be cut off to a person who has a lot of children, and he has an energetic character. It is advisable to use a lace with different colors, then the life of children will become rich and diverse.

A rope woven from grass implies a prosperous life and many children.

The presented elements of the stage action, throughout the entire performance, are a kind of interactive game with the audience, based on the ancient rituals and traditions of the ancestors.

Separately, it should be said about the musical solution in the performance, which, in many ways, determines the very mood of the theatrical action. The author of the article has repeatedly emphasized in his research that «in the modern puppet theater, artistic convention plays an important role, and its embodiment is possible only with the help of musical design. Theatrical puppet art gives an opportunity to express your own imagination widely and deeply. Thus, it is possible to fill the space with vivid meaning, imagery (Eshmuratova, 2016: 178).

The music for the play «Er-tostik» is a synthesis of modern musical styles (for example, rap) and intonations of folk music. On the one hand, the use of rap activates the viewer's interest, involving him in the narrative, on the other hand, the most key fragments of the

performance are «backed up» by native folk intonations, melodies and rhythms. At the very beginning of the performance, one of the heroes, a Rapper, draws a parallel between the style of «rap», originated in the USA, and the Kazakh aitys as an example of oral song poetry of an improvisational nature.

The performance begins with the appearance of zhyrshy, a storyteller, who invites the audience to listen and watch a fairy tale about a Kazakh batyr. But at this moment, a Rapper suddenly appears from the side of the auditorium and interrupting zhyrshy with dancing and singing, completely captures the attention of the auditorium. Actors, storyteller's assistants go over to the rapper's side. Between zhyrshy and the rapper, aytys begins with the use of two different musical genres, dombra rhythms echo with metrorhythmic elements of rap, accompanying the singing of the heroes. In the end, the legend of the hero Ertostik two wits decide to perform together.

Since a folk song was and remains too important a «mental code» for both performers and listeners, elements of folk music naturally transformed in the performance, which received a variety of functions in the musical accompaniment of the performance: emphasizes certain plot situations, characterizes the main characters, in mass scenes act as a public comment on the behavior of the characters and the situation, and etc .

So, in the play «Ertostik», the scene, which can be conditionally called «the despair of Ernazar in the loss of his sons», is accompanied by the sad sound of folk tunes. Gradually, the sound becomes stronger, saturated with rhythm and energy in the scene «Ertostik decides to search for his brothers.»

All kinds of original national instruments were actively used in the puppet theater, special music with its own specific features and unique characteristics was in the center of attention. The focus was on a huge and attractive space for the implementation of a variety of creative ideas and directions. The most unique and striking elements, characteristics and capabilities are constantly appearing. There is a memorable picture of events and phenomena, actions. The characters of the characters can not leave indifferent.

According to the director's plan, a synthetic style line should prevail in the music of the performance, where the approach to the musical series is more diverse and heterogeneous in the use of intonation sources. Therefore, it is assumed that the sound design should be perceived as the most advantageous, because here we are talking about the synthesis of folklore intonations associated with the Kazakh sacred tradition and at the same time with modern musical trends understandable for the younger generation.

Let's draw several lines in the play «Ertostik», with the help of which the director builds the concept of national-cultural space by means of the art of the puppet theater.

First of all, it can be noted that there is a feature of pronunciation in the Kazakh language. The focus is on the peculiarities of the music of the people, their culture and values. It is necessary to note the presence of folk tales and other characteristic works. It is also worth getting acquainted with the examples of numerous instruments of this people. As an example, we can name such a tool as a dombra or a kobyz. It is thanks to them that it becomes possible to create something inimitable and truly unique. There are many elements that are processed in a modern perspective. But still, a special rhythm will be important, which cannot be confused with anything.

Special national outfits are also selected for the puppets. All this looks beautiful, it is impossible to take your eyes off such luxury.

Actors dance (folk dances), play (folk games), carry out the customs of the Kazakh people «Besikke salu», «Tyshtyrma», the pattern of movements is stylized according to national canons.

The focus is on the main characteristics of such a genre as a fairy tale, namely the special epoch of the people in question with all its unique features and a peculiar, unique character. The storyteller is a man in brown national clothes.

So, the analysis of the play «Er-tostik» by the SMMO The Puppet Theater of the Akimat of Nur-Sultan, presented in this article, allows us to talk about the desire of the creative team to master familiar topics in a new perspective, which allows us to build a new dialogue that corresponds to the needs and interests of the younger generation. In performances, traditional forms are stylized, they begin to sound modern. This is achieved by means of scenography, music, acting, etc. Kazakh folk melodies sound in performances in modern processing with the use of electric musical instruments, as well as the latest computer processing programs of the auditory series. This, in our opinion, allows, while preserving the national flavor of the sound, to make the performance more dynamic, bring it closer to the perception of the modern viewer.

Thanks to the use of new means of expression in creating a general image of the performance, the director succeeded in trying to form an idea among the audience about the defining features of the national character of the Kazakhs (freedom, diligence, courage, respect for family values, emotionality, musicality, etc.). The courage, determination, honesty of the heroes encourages young viewers to impersonate their favorite heroes.

Each nation's traditions have been formed over the centuries in accordance with religion, peculiarities, national life and everyday life. For our ancestors traditions and customs were the law. The play «Er-tostik» is intended to acquaint its audience not only with individual cultural and historical periods and traditions associated with them, but also with the great heritage of the Kazakh people.

Conclusion. As for the peculiarities of the origin of the puppet theater, in this case we are talking about mythological legends, works related to the conduct of various rituals. Thus, such a unique art is distinguished by the presence of rather deep and peculiar roots. Syncretism is actively used as an actual and important concept. The focus is on the possibility of combining various genres, original ways, examples of trends in art. In this case, we are talking about art called *orteke*. A large number of different elements are connected here, which may differ from each other to some extent.

The puppet theater developed gradually, constantly delighting its fans with new, original ideas and modern performances. Decent techniques and artistic elements of high-quality puppet theater were regularly improved and applied. Everything was presented mainly at a high professional level. This was confirmed by a large number of people who began to appreciate the theatrical art of this direction.

At that moment, a unique and relevant method was implemented to create different puppets, regardless of their complexity. The focus of attention turned out to be really amazing features and possibilities of the process of that very sacrament to revive the heroes. We got

acquainted with some subtleties in the management process. High-quality special screens for presentation and other important additional elements and objects were selected.

One of the most famous and unique in Kazakhstan is the theater in Almaty. It has a huge number of the most original and valuable characteristics and features. For example, a bright and memorable color, also in the speech of the characters there are original and memorable features. Even in modern times, this theater never ceases to amaze with its variety of repertoire and the professionalism of the actors.

It is worth paying attention to the fact that the directors of Kazakhstan who are trying to preserve the reality, the reality of the content in the theatrical performance. Despite the fact that many unreal situations and elements appear in this art. The focus is on a beautiful, harmonious combination with various details and images from specific genres. We are talking about a drama or the same musical. It is also worth getting acquainted with the signs of a fable or the same comedy. A few years later, the puppet theater of Kazakhstan became truly attractive to millions of viewers. In this art, the features of the whole nation are reflected in an original way.

Ешмуратова А.К.^{*1}, Ескендиоров Н.Р.²

*^{1,2}Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: ¹anaraesmuratova974@gmail.com, ²Naka_oner@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-9909-4980, ²0000-0003-4303-8685*

Қазақстанның ұлттық мәдениеті контекстіндегі қуыршақ театрының қазіргі өнері

Аңдатпа. Мақала авторы қазіргі театр кеңістігіндегі ұлттық дәстүрлерді сақтау және іске асырудың рөлін түсіну мәселесін қарастырды («Ер төстік» спектаклі мысалында Қ.Ежембек, Қ.Ешмұратованың қойылымында). «Ер төстік» спектакліне экспрессивті құралдардың жаңа спектрін қолдану және түпнұсқа режиссерлік шешім ретінде музыкалық өнердің заманауи жанрларын енгізу тұрғысынан талдау ұсынылды. Осы мақаланың мақсаты – Қазақстанның ұлттық мәдениеті контекстінде қуыршақ театрының заманауи өнерін зерттеу.

Қазіргі кездегі өзекті проблемалардың арасында объективті және субъективті себептерге байланысты бүкіл әлем екі уақыт – екі мыңжылдық шегінде тұрған қоғамдық дамудың қазіргі жағдайларында: екінші кезең аяқталып, үшінші мыңжылдық басталады, тек экономикалық және саяси салаға, қоғамдық дамуға ғана емес, сонымен қатар экономикалық және саяси салаларға да қатысты проблемалар бірінші орынға шығады. Маңызды-рухани сала ол біздің заманымызда байқай алатын процестер елдің рухани мәдениеті саласындағы проблемалардың кең спектрін жарықтандырады.

Қазіргі қазақ қоғамының рухани дамуының өзекті мәселелерінің бірі ұлттық дәстүрлер мен құндылықтарды сақтау болып табылады. Нақ осы тақырып Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бастамасымен әзірленген «Туған жер» мемлекеттік жобасы үшін басты тақырып болды. Ұсынылған мемлекеттік жобаның мақсат қоюының терең мәні ұлттың мәдени кодын қалыптастыру болып табылады, онсыз жалпыұлттық бірлікті нығайту, адами капиталды және азаматтық қоғамды дамыту міндеттерін шешу мүмкін емес.

Мәдени кодтардың қалыптасуы мәдени сәйкестіліктің қалыптасуының өзегі болып табылады, оны ерте жастан бастап жеке дамудың сезімтал кезеңінде қалыптастыру керек. Қуыршақ театры көркемдік құбылыс ретінде бұл тұрғыда өнердің ең тиімді түрлерінің бірі екені анық. Зерттеуші Е.Я.Романовский «ұлттық қуыршақ театрының табиғатына тән. Бұл театрдың әрдайым аймақтық ерекшелігі болды немесе мәдениеттің әмбебап, бірегей қасиеттері арқылы білдіруге ұмтылды деп айтуға болады».

Қазіргі қазақ қуыршақ театры қоғам сияқты белсенді қайта құру кезеңін бастан кешуде, ол кезде ескі нормалар мен қойылымдар жаңа әдіснамаға, синергетикалық ғылыми көзқарасқа жол ашып, ұмытылмайды. ХХІ ғасырдың қуыршақ театры ғылыми-зерттеу зертханасының, әлеуметтік көңіл-күйді

диагностикалаудың, әлеуметтік болашақты болжаудың және жаңа ұрпақтың ұлттық құндылықтарын қалыптастырудың шығармашылық кеңістігінің функцияларын қалай орындайтынын бүгінде көруге болады.

Қазіргі заманғы қазақ қуыршақ театрының репертуарлық саясатын сипаттай отырып, қандай да бір ұжымның басты мақсаты ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін айқын көрсетіп қана қоймай, өз шығармашылығында қазіргі заманның маңызды идеялары мен проблемаларын көрсету мүмкіндігі болып табылатынын атап өтуге болады. Театрдың бет-бейнесін айқындайтын спектакльдерде қарапайым адамның проблемаларын көрсететін қазақ мәдениетінің көп өлшемділігіне, қазіргі заманның рухани әлеміне көңіл бөлінеді.

Кілт сөздер: Қазақстанның қуыршақ театры, ұлттық концепт, режиссерлік шешім, мәнерліліктің жаңа құралдары, музыкалық өнердің заманауи жанрлары.

Ешмуратова А.К.¹, Ескендіров Н.Р.²

^{1,2}*Казахский национальный университет искусств, Астана, Казахстан*

E-mail: ¹anaraesmuratova974@gmail.com, ²Naka_oner@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9909-4980, ²0000-0003-4303-8685

Современное искусство театра кукол в контексте национальной культуры Казахстана

Аннотация. Автором статьи рассмотрен вопрос понимания роли сохранения и воплощения национальных традиций в современном театральном пространстве (на примере спектакля «Ер төстік» Қ. Ежембек, в постановке К. Ешмуратовой). Представлен анализ спектакля «Ер төстік» с позиции использования нового спектра выразительных средств и внедрения современных жанров музыкального искусства как оригинального режиссерского решения. Целью данной статьи является исследование современного искусства театра кукол в контексте национальной культуры Казахстана.

В современных условиях общественного развития, когда весь мир оказался на грани двух времен – двух тысячелетий: заканчивается второе и вот-вот начнется третье тысячелетие, в силу объективных и субъективных причин среди актуальных проблем настоящего, на первый план выдвигаются проблемы, касающиеся не только экономической и политической сферы, общественного развития, но и не менее важной – духовной сферы. Недаром те процессы, которые мы можем наблюдать в наше время со всей яркостью и остротой освещают широкий спектр проблем в сфере духовной культуры страны.

Одним из актуальных вопросов духовного развития современного казахского общества является сохранение национальных традиций и ценностей. Именно эта тема стала ключевой для государственного проекта «Туған жер», разработанного по инициативе Первого Президента Нурсултана Абишевича Назарбаева. Глубинной сутью целеполагания представленного государственного проекта является формирование культурного кода нации, без которого невозможно решать задачи укрепления общенационального единства, развития человеческого капитала и гражданского общества.

Формирование культурных кодов является стержнем формирования культурной идентичности, которая, как известно, должна формироваться, начиная с самого раннего возраста, в так называемый сенситивный период развития личности. Очевидно, что театр кукол как художественное явление является в этом смысле одним из самых эффективных видов искусства. Неслучайно исследователь Е.Я. Романовский подчеркивает, что «национальное заложено в самой природе театра кукол. Можно говорить о том, что этот театр всегда имел региональную специфику или стремился выразить через универсальное, некие уникальные качества культуры».

Современный казахский театр кукол, как и общество, переживает возраст активной перестройки, когда старые нормы и представления уходят в небытие, раскрывая путь к новой методологии, синергетическому научному подходу. Уже сегодня можно видеть, как кукольный театр XXI века выполняет функции исследовательской лаборатории, диагностики общественных настроений, прогнозиста социального будущего и творческим пространством формирования национальных ценностей нового поколения.

Характеризуя репертуарную политику современного казахского театра кукол можно отметить, что, пожалуй, главной целью того или иного коллектива является возможность ярко отразить не только особенности национальной самобытности культуры, но и осветить в своем творчестве важнейшие идеи и

проблемы современности. В спектаклях, определяющих лицо театра, уделяется внимание многомерности казахской культуры, духовному миру современника, отражающие проблемы простого человека.

Ключевые слова: кукольный театр Казахстана, национальный концепт, режиссерское решение, новые средства выразительности, современные жанры музыкального искусства.

Информация об авторах:

Ешмуратова Анар Карибаевна, доктор PhD, старший преподаватель Казахского национального университета искусств, Астана, Казахстан. E-mail: anaraesmuratova974@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9909-4980

Ескендиоров Нартай Рамазанович, доктор PhD, доцент Казахского национального университета искусств, Астана, Казахстан. E-mail: Naka_oner@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4303-8685

References

- Adrianova T. O. (2012) Social functions of the theater. – Pab. of the Chelyabinsk State University № 35. - 91-94 pp. (rus)
- Akhmet A. (2018) The Life of the modern Kazakh Puppet Theater. - culture № 4. - 54 – 61 pp. (kaz)
- Antonova I. V. (2015) From the history of the Kazakh Puppet Theater. – Almaty: Vestnik KazNPU. - <https://articlekz.com/article/18314> (rus)
- Bakulina, N. A., Vasilyeva M. S. (2018) Puppet as the phenomenon of a culture. - Young Scientist № 23 (209). - 446-449 pp. (rus)
- Eshmuratova K.Kh. (2022) Professor of KazNUA, Honored Artist of the Republic of Kazakhstan, artistic director of the State Committee for the Puppet Theater of the Akimat of Astana, structured interview. (kaz)
- Eshmuratova A.K. (2016) Features of the musical design of the performance in the modern puppet theater. – Dara Zhol materials of the international scientific-practical conference dedicated to the 90th anniversary of the birth of F.Zh. Balgaeva. - Volume 2. - Astana. - 175-180 p. (rus)
- Hasangaliyeva T.S. (2016) The role of puppet theater in the universal national culture: a collection of conference proceedings. – Priority directions for the development of science and education: materials of the VIII Intern. scientific-pract. conf. (Cheboksary, January 29). - editorial board: O.N. Shirokov [et al.] - Cheboksary: CNS Interactive Plus, 2016. - 61-64 p. (rus)
- Korolev M.M. (2015) The Art of Puppet Theater. Director in the puppet theater. Russian state Institute of Performing Arts. - 368 p. (rus)
- Sovetov V. M. (2014) Theater Puppets: technology. - SPbGATI. – 192 p. (rus)
- Shelaeva M. I., Shipovskaya L. P. (2013) Puppet Theater - a kind of animation and space-time art. - Service plus. - №1. - 27-38 pp. (rus)
- Sultanova J.S., Yeshmuratova A.K., Nursultan Y., Kabdiyeva S.D., Zhuasbek Y.T. (2016) World Classics in Kazakh Theater at Early Stage of Development. – International journal of environmental and science education (Turkey), V.11. - (Scopus SJR 0,326). - 4967-4975 p. <http://www.ijese.net/makale/679.html> (engl)
- Zhaksylykova M. (2018) Problems of the Puppet theater in the context of the development of theatrical creativity of Kazakhstan. - Central Asian Journal of Art Studies, Vol. 3, 09. - 117 c. (kaz)

Әдебиеттер

- Адрианова Т. О. Театрдың әлеуметтік функциялары. - Челябинск мемлекеттік университетінің хабаршысы № 35 (289). - Бас. 28, 2012. - 91 – 94 б. (орыс)
- Антонова И.В. Қазақ қуыршақ театрының тарихынан. – Алматы: ҚазҰПУ хабаршысы, 2015. – <https://articlekz.com/article/18314> (орыс)
- Ахмет А. Қазіргі қазақ қуыршақ театрының тынысы. - мәдениет № 4, 2018. - 54 – 61 б. (каз)
- Бакулина, Н. А., Васильева М.С. Қуыршақ көркем мәдениеттің құбылысы ретінде. - Жас ғалым № 23 (209), 2018. - 446-449 б. (орыс)
- Ешмуратова Қ.Х. ҚазҰӨУ профессоры, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген әртісі, Астана қаласы әкімдігінің қуыршақ театры жөніндегі мемлекеттік комитетінің көркемдік жетекшісі, құрылымдық сұхбат. – 17.01.2022 (каз)

Ешмуратова А.Қ. Қазіргі қуыршақ театрындағы спектакльдің музыкалық безендірілуінің ерекшеліктері. – Ф.Ж. туғанына 90 жыл толуына арналған «Дара жол» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. Балғаева. – 2 том. – Астана, 2016. – 175-180 б. (орыс)

Жаксылыкова М. Қазақстанның сахна өнерінің дамуы контекстіндегі қуыршақ театрының мәселелері. - Central Asian Journal of Art Studies, т. 3, № 3, 09.2018. - 117 с. (каз)

Королев М.М. Куыршақ театрының өнері. Куыршақ театрының режиссері. - Ресей мемлекеттік өнер институты, 2015. - 368 б. (орыс)

Советов В. М. Театр қуыршақтары: өндіріс технологиясы. - оқулық. –Бас. 4-Е. - СПб ГАТИ, 2014. - 192 б. (орыс)

Сұлтанова Ж.С., Ешмуратова А.Қ., Нұрсұлтан Е., Қабдиева С.Д., Жуасбек Е.Т. Қазақ театрындағы әлемдік классика дамуының бастапқы кезеңінде. – International journal of environmental and science education (Turkey), V.11.2016. - (Scopus SJR_2015:0,326). - 4967-4975 б. <http://www.ijese.net/makale/679.html> (ағылш)

Хасанғалиева Т.С. Жалпы ұлттық мәдениеттегі қуыршақ театрының рөлі: конференция материалдарының жинағы. – Ғылым мен білімді дамытудың басым бағыттары: VIII интерн материалдары. ғылыми-практикалық. конф. (Чебоксары, 29 қаңтар 2016 ж.). - редакциялық алқа: О.Н. Широков [және т.б.] - Чебоксары: CNS Interactive Plus, 2016. - 61-64 б. (орыс)

Шелаева М.И., Шиповская Л. П. Қуыршақ театры-анимациялық және кеңістік-уақыт өнерінің бір түрі. - Сервис plus. – №1, 2013. - 27-38 б. (орыс)

Литература

Адрианова Т.О. Социальные функции театра. - Вестник Челябинского государственного университета № 35 (289). - Вып. 28, 2012 – 91- 94 с. (рус)

Антонова И.В. Из истории казахского театра кукол. – Алматы: Вестник КазНПУ, 2015. - <https://articlekz.com/article/18314> (рус)

Ахмет А. Дыхание современного казахского театра кукол. - культура № 4, 2018. - 54 – 61 с. (каз)

Бакулина Н. А., Васильева М. С. Кукла как явление художественной культуры. - Молодой ученый № 23 (209), 2018. - 446-449 с. (рус)

Ешмуратова К.Х. Профессор КазНУИ, Заслуженная артистка Республики Казахстан, художественный руководитель ГККП театра кукол Акимата г. Астаны, структурированное интервью. – 17.01.2022. (каз)

Ешмуратова А.К. Особенности музыкального оформления спектакля в современном театре кукол. – Дара жол материалы международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Ф.Ж. Балгаевой. – Том 2.– Астана, 2016. – 175-180 с. (рус)

Жаксылыкова М. (2018) Проблемы театра кукол в контексте развития сценического искусства Казахстана. - Central Asian Journal of Art Studies, т. 3, № 3, 09.2018. - 117 с. (каз)

Королев М.М. Искусство театра кукол. Режиссер в театре кукол. - Российский гос. ин-т сценических искусств, 2015. - 368 с. (рус)

Советов В.М. Театральные куклы: технология изготовления. - учебник. –Изд. 4-е. – СПб ГАТИ, 2014. - 192 с. (рус)

Султанова Ж.С., Ешмуратова А.К., Нұрсұлтан Е., Қабдиева С.Д., Жуасбек Е.Т. Мировая классика в казахском театре на ранней стадии развития. – International journal of environmental and science education (Turkey), V.11.2016. - (Scopus SJR_2015:0,326). - 4967-4975 с. <http://www.ijese.net/makale/679.html> (англ)

Хасанғалиева Т.С. Роль театра кукол в общечеловеческой национальной культуре: сборник трудов конференции. – Приоритетные направления развития науки и образования: материалы VIII Междунар. науч.–практ. конф. (Чебоксары, 29 янв. 2016 г.). – редкол.: О.Н. Широков [и др.] – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. – 61-64 с. (рус)

Шелаева М.И., Шиповская Л.П. Театр кукол – разновидность анимационного и пространственно-временного искусства. - Сервис plus. №1. – 2013. - 27–38 с. (рус)

Журнал 24.03.2005 жылы
Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген.
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік N 5844-Ж.

Журнал зарегистрирован 24.03.2005 года
в Комитете информации и архива Министерства культуры,
информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство №5844-Ж по регистрации средства массовой информации

The journal was registered on March 24, 2005
in the Information and Archives Committee of the Ministry of Culture,
Information and Sports of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. 5844-Ж for registration of mass media

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Басуға 26.12.2022 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100¹/₆. Офсеттік басылым.
21,5 баспа табақ. Таралымы 500 дана.